

БЕЛАРУСКІ КНІГАЗБОР

БЕЛАРУСКІ КНІГАЗБОР

Серыя распрацавана
ў Інстытуце літаратуры імя Янкі Купалы
Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі

Заснавана ў 1996 годзе

Серыя I. Мастацкая літаратура

Кніга выдаецца з дазволу ўладальніка таварнага знака
«БЕЛАРУСКІ КНІГАЗБОР»®
МГА «Белкнігазбор»
Аўтар праекта і галоўны рэдактар
Кастусь Цвірка

ЗМІТРОК
БЯДУЛЯ

Выбраныя
творы

Мінск
«Кнігазбор»
2006

УДК 821.161.3
ББК 84 (4Бел)
Б 99

Укладанне, прадмова, каментар
Уладзіміра Казберука

МГА «Белкнігазбор» выказвае шчырую падзяку
**Саюзу Беларускіх яўрэйскіх грамадскіх
аб'яднанняў і абшчын**
(кіраўнік *Л. М. Левін*)
за дапамогу ў выданні кнігі.

ISBN 985-6824-30-3

© Бядуля З., 2006
© Казбярук У., укладанне, прадмова,
каментар, 2006
© Афармленне, ПУП «Кнігазбор», 2006

«БУДЗЬ САМ САБОЮ, БЕЛАРУС...»

Неба беларускай літаратуры на самым пачатку XX стагоддзя ярка асвятлілася цэлым сузор'ем незвычайных талентаў. Янка Купала, Якуб Колас, Цётка, Максім Багдановіч, Максім Гарэцкі. Якраз у гэтым шэрагу славурых імён стваральнікаў новай беларускай літаратуры вельмі заслужана згадваецца літаратуразнаўцамі і імя Змітрака Бядулі.

Нарадзіўся Змітрок Бядуля (Самуіл Яфімавіч Плаўнік) 23 красавіка 1886 г. у мястэчку Пасадзец у беднай яўрэйскай сям'і. Бацька яго быў арандатарам, дробным гандляром, а з цягам часу стаў аканомам у купцалесапрамыслоўца. Малы Самуіл першапачаткова вучыўся ў яўрэйскай школе хедэры, а потым у ешыбоце — духоўнай семінарыі, якую, аднак, не закончыў, бо не змірыўся з тымі нечалавечымі парадкамі, якія там панавалі. Вучня маглі бязлітасна біць толькі за тое, што ён цікавіўся граматыкай рускай мовы. Злачынствам лічылася чытанне свецкіх кніг, напісаных нават на стараяўрэйскай мове.

Як бы там ні было, але і такая вучоба, а яшчэ больш уласная настойлівасць дазволілі юнаку набыць неабходную адукацыю, стаць хатнім настаўнікам, а потым пісьмаводам-канторшчыкам у бацькі. Пра тую вучобу Змітрок Бядуля маляўніча расказа пазней у аповесці «У дрымучых лясах».

Зусім малады Самуіл паспрабаваў пісаць вершы яшчэ ў трынаццацігадовым узросце — першапачаткова на стараяўрэйскай мове потым — на рускай. Вырашальную ролю ў яго творчым лёсе адыграла «Наша ніва», з якою ён пазнаёміўся ў 1909 г. Газета ўсхвалявала юнака тым, што выходзіла на роднай яму з маленства беларускай мове, а галоўнае тым, што была цесна звязана з жыццём народа.

Пры дапамозе свайго земляка, даўгінаўскага краўца, які супрацоўнічаў з «Нашай нівай», малады Самуіл Плаўнік наладжвае кантакт з газетай і ў 1910 г. друкуе ў ёй пяць карэспандэнцый — у нумарах 27, 29, 32, 33, 39 — і апавяданне «Пяюць начлежнікі» (таксама ў № 39). Першую карэспандэнцыю ён падпісаў псеўданімам

Саша Пл-ік, пад другой мы бачым подпіс — Змітро Бядуля, пад астатнімі — Змітрок Бядуля, а пад апавяданнем — С. Плаўнік. Двойчы карэспандэнцыі пачынаюцца словамі «В(ёска) Пасацы».

Асаблівую ўвагу варта звярнуць на допіс, змешчаны ў № 32 газеты. Ён заслугоўвае таго, каб пазнаёміць з ім сённяшняга чытача, бо тут ужо выразна прадвызначыліся найбольш істотныя ідэйна-творчыя прыწყыпы светапогляду маладога аўтара.

«В. Пасацы, Віленскай губ., Вілейскага пав. У нядзелю чытаў тутака некалькім мужыкам «Нашу ніву». Яны аж астаўбянелі ад дзіва, ды з усіх бакоў пасыпаліся зара словы: «А Бо-о-о! па-нашаму! да душы, па-нашаму!» Праўду кажучы, ім нават і не прыснілася, каб пачуць друкаванае слова ў зразумелай ім мове, у мове бацькоў і дзядоў... Нешта неяк быццам абцугамі ўшчаміла маё сэрца, як я зірнуў на гэтых няграматных, загарэлых, худых, з мазалістымі рукамі сыноў Беларусі. — Якія ж яны былі б, каб іх здаўна вучылі, каб не запусцілі роднай культуры? — думаў я. Вось пачаў ізноў далей чытаць — і зноў клікі: «Усё аб нас ды аб нас пішуць і кажучь! Што гэта там за людзі такія?»

Вось, браты мае, што значыць родная мова! Якую сілу мае друкаванае слова ў гэтай мове! Рупіцеся, беларусы, запаліць лучыну розуму, асвятціць нашу цемень, наша гаротнае жыццё... Будзем спадзявацца, што прачнецца бедны наш народ ды пазнаёміцца сам з сваім багаццем са здольнасцю, што схавана ў ім... Будзема спадзявацца, што падніме ён сваю галаву роўна з усімі народамі, і яны пачуюць яго моцны клік!»

Што ж да першага прازیчнага твора «Пяюць начлежнікі» — то гэта не апавяданне ў агульнапрынятым, традыцыйным значэнні літаратурнага жанру, а ўсхваляваная лірычная імпрэсія, якая ў першым дзесяцігоддзі творчасці пісьменніка заняла такое прыкметнае месца. Каб зразумець і адчуць некаторыя вельмі істотныя мастацкія асаблівасці творчай манеры і стылю пісьменніка, варта спыніцца на ім і ўслухацца ў мелодыю друкаванага радка:

«...Пяюць начлежнікі...

Зычная, маркотная песня лунае да неба, аж да зорак... Гэта стогн зананага жыцця, жальба крывавай працы, споведзь доўгай нядолі, кананне веры пад ударамі цяжкай крыўды...

...Пяюць начлежнікі...

Якая моцная падмога ідзе ад цябе, шчырая святая песня!.. Нудным і вясёлым часам ты заглядаеш у нашы душы! Ты лечыш наша беспатольнае гора, ты аблягчаеш нашу працу, ты абціраеш кроў і пот, даеш надзею і моц і, маючы шэрае жыццё, пешыш надзеяй на лепшае. Чуе цябе душа наша і радуецца, і лунае разам з табой да светлага неба...»

Творчасць Змітрака Бядулі пачыналася ў роднай вёсцы. Але малады Самуіл намерыўся трапіць туды, дзе струменіла жывая крыніца беларускага літаратурнага жыцця — у Вільню.

Каб замацавацца ў тагачаснай культурнай сталіцы Беларусі, Змітрок Бядуля нейкі час працуе ў канторы лесапрамыслова, а з цягам часу ўладкоўваецца ў рэдакцыю «Нашай нівы». Тут яму вельмі пашанцавала: у 1914 г. рэдактарам газеты стаў Янка Купала, а яму даручылі выконваць абавязкі адказнага сакратара. Змітрок Бядуля апынуўся ў самым цэнтры беларускага культурнага і літаратурнага жыцця.

Усё ж не простым быў пачатак літаратурнага шляху Змітрака Бядулі. Першыя паэтычныя спробы не знаходзілі такой падтрымкі, якая магла б натхніць маладога аўтара. Пад яго паасобнымі вершамі стаіць дата: 1909 або 1910 год. Але ні адзін з іх не трапіў у «Нашу ніву» ні ў тым, ні ў наступным годзе. І толькі ў 1911 г. у трэцім нумары газеты пабачыў свет першы яго паэтычны твор — «Мой спеў». Апрача яго за ўвесь год Змітрок Бядуля апублікаваў яшчэ ўсяго толькі дзве карэспандэнцыі.

Малады паэт, пачаўшы творчую працу, не спыняў яе, хаця не ўсё ў яго, як мы бачым, ладзілася. Але наблізіўся той час, калі яго прозвішча ўсё часцей пачало з'яўляцца на старонках друку. Гэта адбылося ўжо ў 1912, 1913 і асабліва ў пазнейшыя гады.

У 1913 г. у Пецярбургу, у выдавецтве «Загляне сонца і ў наша аконца» быў апублікаваны яго зборнік лірычных мініячур у прозе «Абразкі». Тут даюцца надзвычай эмацыянальныя малюнкi роднага краю. Уяўленне аб мастацкіх асаблівасцях мініячур і іх змесце можа даць імпрэсія «Нашто мне», дзе, у прыватнасці, знаходзім і такія радкі: «Кожнае слова маё — шчыры ўспамін убогай вёскі. Кожны радок маёй песні — малюнак перажыванняў гаротнага, простага беларуса. Хата мая не пад шнур будавалася, жыта маё прадаецца без вагі і меры — дабра свайго я нікому не шкадую...»

Паступова паэзія Змітрака Бядулі становіцца адметнай з'явай у беларускай мастацкай літаратуры. Ён не проста апісвае — у традыцыйнай рэалістычнай манеры — нейкія жыццёвыя з'явы, падзеі, усё тое, што можна назіраць у навакольным асяроддзі. Пабачанае і пачутае ў рэальным жыцці выклікае хвалю пачуццяў, якія тут жа ўзбагачаюцца рознымі асацыяцыямі, разнастайнасцю жыццёвых уражанняў, уасобленых у непаўторныя мастацкія вобразы, сатканых з нечаканых, прытым выразных метафар, параўнанняў, спалучэнняў:

Вісіць серп залаты над спалоханым борам,
Жне вяршаліны хвой гэты серп залаты.

Вось так месяц пасля свайго нараджэння паэтычнай воляй аўтара, узбагачанай асаблівым пачуццём, перараджаецца ў такую вядомую прыладу працы, якая становіцца залатой. І не проста вісіць гэты серп,

а яшчэ «жне вяршаліны хвой». Гэта значыць нізка плыве над лесам і дакранаецца да вяршынь бору.

Гэтае паэтычнае светабачанне і светаадчуванне гучыць у пачуццях чытача нейкай своеасаблівай мелодыяй, дзякуючы бездакорнаму рытму і ўважліва падабранай рыфме. І тут жа чытач, услед за аўтарам, спускаецца ў нізіну, каб папоўніць свае ўражанні:

У нізінах туман, бы кудзельнае мора.
У тумане паніклі платы і кусты.

Сённяшні звычайны чытач пра кудзелю практычна ўяўлення ўжо не мае. Але многія стагоддзі або і тысячагоддзі без яе нельга было б сабе ўявіць сялянскую хату. І тое «кудзельнае мора» агортвае ўсё.

У прыродзе і пачуццях чалавека Змітрок Бядуля шукае красу і гармонію. У 1918 г. ён пранікнёна скажа пра гэта ў вершы «Хараству»:

Ты — мой закон, мая душа, мая рэлігія, мой Бог.
І кожную хвілю я табе малітвы новыя твару.
Табой я шчасліў, я — твой жрэц, хвалу табе пая мой рог.
Я — сейбіт твой, я — твой ратай, я паласу тваю ару.

Для Змітрака Бядулі ўвасабленнем сапраўднай паэзіі і хараства з'яўлялася «чыстая краса». Невыпадкова паэтам «чыстай красы» ён назваў Максіма Багдановіча, жадаючы гэтым самым аддаць яму даніну найвышэйшай павагі.

Нам сёння асабліва важна падкрэсліць і такую акалічнасць, што пошукі «чыстай красы», увасобленай у незвычайных мастацкіх вобразах, ён натхнёна і пераканаўча спалучаў з жыццёвай праўдай у абмалёўцы лёсу асноўных герояў — простых людзей. Прыкладам можа служыць верш «Пастушка»:

Пастушка малая. А гразь па калена.
А торбачка збоку. Дубец — як вужак.
Худая дзяўчынка... А зубы — як пена.
Ад холоду рукі і губы дрыжаць.

А вось і фрагмент споведзі самой пастушкі:

Хоць раз ці была я ў матулі пятушкай,
Хоць раз ці карміла матуля як след.
Служу я ў фальварку, тут блізка, пастушкай.
Служу нізавошта ўжо некалькі лет.

Сацыяльная тэма асаблівае месца займае ў прозе пісьменніка. Хрэстаматычнымі, шырока вядомымі і папулярнымі сталі яго

апавяданні «Пяць лыжак заціркі», «Тулягі», «Малыя дрывасекі», «На Каляды к сыну» і іншыя. Усюды абмалёўваюцца балочыя пытанні жыцця простых і найбольш бяспраўных, найбольш бездапаможных людзей тагачаснай эпохі. Звернемся да апошняга з пералічаных апавяданняў. Старая сялянка, сабраўшы апошнія сілы, паехала ў горад наведаць свайго сына, якога шмат часу не бачыла. А той, будучы ўжо адвакатам, начальнікам, не пажадаў з ёю сустрэцца і загадаў падначаленым адправіць яе ні з чым.

Беларуская літаратура, ды і не толькі беларуская, звярталася да гэтай тэмы не ўпершыню. Тут можна згадаць паэтычную аповесць Аляксандра Ельскага «Сыноч. Расказ з праўдзівага здарэння. Усім бацькам і дзецям для перасцярогі». Змест твора вельмі павучальны. І кожны, хто знаёміўся з аповесцю, не мог не задумацца над лёсам бацькоў, якія без меры пеццілі сыночка, патуралі яму ва ўсім, за што давялося ім цяжка адпакутаваць. Увабраўшыся ў сілу, гэты сыноч здзекаваўся з бацькоў без меры, загнаў маці ў магілу, а бацьку пусціў у свет з торбай. І ніхто не даведаўся, дзе і як стары памёр.

Змітрок Бядуля — класік беларускай літаратуры, многія яго творы занялі па праву належнае ім ганаровае месца ў праграмах для вышэйшых навучальных устаноў і сярэдняй школы. І тым не менш мы яшчэ далёка не ўсё ведаем пра яго творчасць. У савецкі час зусім абміналіся яго творы перыяду 1917–1920 гадоў. Яны не трапілі ні ў зборы твораў і ні ў якія іншыя выданні. І замоўчваліся нашымі даследчыкамі. Вось чаму звычайны чытач, у тым ліку школьны настаўнік або студэнт-філолаг пра гэты перыяд творчасці Змітрака Бядулі практычна нічога не ведае.

1917–1920 гг. — перыяд небывала складаны і важны ў гісторыі Беларусі. Лютаўская рэвалюцыя 1917 г. для беларусаў мела асаблівае значэнне. Яна не толькі пагнала вон «цара-зладзея», пра што марыла ў свой час Цётка ў вершы «Хрэст на свабоду», але і дала беларусам права «людзьмі звацца», называць сябе беларусамі, ствараць сваю перыёдыку, ажыццяўляць усё, што неабходна, каб заняць «свой пачэсны пасад між народамі».

Лёсавызначальнымі падзеямі для народаў колішняй Расійскай імперыі, у тым ліку ў асаблівай ступені для беларускага, аказаліся абедзве рэвалюцыі — Лютаўская і Кастрычніцкая. Яны ўскалыхнулі грамадства, а другая рэвалюцыя неўзабаве перарасла ў вялікую грамадзянскую вайну. Нам сёння няма падставы і патрэбы замоўчваць адносіны пісьменнікаў — жывых сведкаў і дбайных гаспадароў свае зямлі — да гэтых падзей, якія знаменавалі сабою карэнны пералом у лёсе беларусаў ды і ўсіх народаў Расіі. Тагачасная беларуская перыёдыка адпостраўвала тых падзеі, зыходзячы перш за ўсё з ідэй беларускага нацыянальнага адраджэння. А яны пярэчылі — часта

карэнным чынам — непахісным перакананням і ідэалам многіх удзельнікаў змагання. І сёння адкрылася магчымасць, настала пара паглядзець на твая падзеі, на іх адлюстраванне ў беларускай перыёдыцы і мастацкай літаратуры без падтасовак і фальсіфікацыі.

Бясспрэчна, Лютаўская рэвалюцыя ўпершыню ў гісторыі цэлых стагоддзяў забяспечыла беларусам права на свабоду слова і разгортванне палітычнай дзейнасці, на карыстанне роднай мовай без якіх бы там ні было абмежаванняў ды яшчэ абудзіла надзею на вырашэнне найбольш балючых сацыяльных праблем — інакш кажучы, надзею на сапраўдную Волю. Пра гэта — верш Змітрака Бядулі «У гадаўшчыну Рэвалюцыі (28.ІІ.1917–28.ІІ.1918)»:

На мовах на розных аб Волі святой,
 Аб дзіўным, аб заўтрашнім дне
 Гаворучь-гамонюць. Не веручь сабе.
 І людзі як быццам у сне.
 Гэй, Воля пануе на белым на свеце,
 Аб Волі пяюць нават дзеці.

.....
 Усім адзін Бог — гэта Воля!
 Ідучь і лікуюць. Бы рынуўся бор...

Так народ сустракаў першую рэвалюцыю — Лютаўскую. Сам верш пачынаецца ўзнёслым гімнам у гонар рэвалюцыі:

Грыміць марсельеза. І мора галоў,
 І мора бліскучых вачэй.
 Штандары ад фарбаў багатых мігцяць,
 Красуюць ярчэй і ярчэй.

Хутка, аднак, наступіла пара такога павароту, калі ў настройх многіх пачала праяўляцца небывалая жорсткасць, усё больш моцна і нястрымна гучалі заклікі да помсты, да расправы: «За рабства, за здзекі мінулых якоў павінны цяпер заплаціць». Назіраючы перамены ў настройх мас, падбухтораных агітатарамі, аўтар з жахам пачынае ўсведамляць, што прынцып «вока за вока» можа прывесці да новых сацыяльных катаклізмаў, пахаваць сапраўдную Волю:

О, Воля, ты толькі, як промень, зірнула,
 О, Воля, ты нас абманула...

Да правадыроў і ідэолагаў новай рэвалюцыі аўтар звяртаецца з перасцярогай:

Дык кінце вы помсту, не робце руінаў, —
Пад біч зноў падставіце спіны.

Перасцярога аказалася прарочай, яе, аднак, не пачулі.

Змітрок Бядуля з такой ацэнкай падзей не быў адзінокім. І Янка Купала пабачыў у Лютаўскай рэвалюцыі вызваленне ад векавога рабства. Аднак тая Воля, што свяцілася такой надзеяй на Усходзе, і для яго аказалася зманлівай і недаўгавечнай:

Раскованы раб сябе выдаў —
Не ўзнёсся ўвысь дух чалавечы, —
Нявольнік пабратаўся з Крыўдай
І ў помач ёй даў свае плечы.
(Янка Купала «Крыўда»)

Пасля рэвалюцыі цэнтр беларускага грамадска-культурнага жыцця перамяшчаецца з Вільні ў Мінск, дзе прадрываюцца настойлівыя спробы згуртавання патрыятычных сіл, што ўспрынялі і прапагандавалі ідэі беларускага нацыянальнага адраджэння. У гэты перыяд разгарнулася абвостраная ідэйная палеміка аб месцы Беларусі ў свеце, яе ўзаемаадносінах з суседнімі народамі ды і аб тым, ці мае яна права самастойна вырашаць свой лёс. На першы план вылучаліся нацыянальныя і сацыяльныя праблемы народа, які на папярэдніх павінен быў адраджацца да новага жыцця. З вядомых пісьменнікаў і дзеячаў найбольш актыўны ўдзел у палеміцы прымалі Янка Купала, Змітрок Бядуля, Алесь Гарун, Язэп Лёсік і іншыя. У перыядычных выданнях друкаваліся артыкулы пра далёкае і блізкае гістарычнае мінулае беларускага народа, пра яго культуру, заканамернасці і асаблівасці нашай мовы, пра адраджэнне нацыянальнай свядомасці, пра лёс Беларусі і народа ва ўмовах ваеннага ліхалецця. Асаблівую ролю ў гэты перыяд набывала мастацкая літаратура і публіцыстыка.

У наш час вельмі актуальнай стала праблема нацыянальнай ідэі. Пра яе шмат пішуць у перыёдыцы, гавораць на шматлікіх сустрэчах, прытым на розных узроўнях. Аднак нам сёння не трэба забываць, што нацыянальная ідэя небывала інтэнсіўна пачала выпрацоўвацца пасля Лютаўскай рэвалюцыі і да самага канца не толькі першай сусветнай, але і грамадзянскай вайны на нашай зямлі. І адным з найбольш актыўных змагароў за яе на працягу ўсяго гэтага перыяду з'яўляўся Змітрок Бядуля.

У самым пачатку 1918 г. у першым нумары газеты «Вольная Беларусь» (7 студзеня) ён пісаў:

А Новы Год нам суліць шмат і новых дзён і новы лёс,
Ярмо нявольнікаў-рабоў мы кінем у процьму, у ватхлань

І жыцце новае пачнём. І згіне жудасны хаос.
Будзь сам сабою, Беларус, на Новы Год на сонца глянь!

.....
На роднай мове запяеш ты сярод ніў, сярод раўнін,
І закрасуюць на ўвесь свет паля багатыя твае!

(«Новы Год»)

Паэт з упэўненасцю сцвярджае, што беларускі народ прачнуўся, што ён канчаткова і непазбежна знойдзе свой, прызначаны толькі яму шлях. У вершы «На Вялікдзень» паэт піша:

Дзе людзі спалі — усе паўсталі
Жыццё на волі адбудаваць.
У родным краі ўсе пачалі
Ратаі долю сабе кávaць.

.....
Казаў анёлам Гасподзь Магутны:
«Гэй, дайце ў званы сярод нябёс,
Што Беларускі народ пакутны
Ўваскрос!..»

Беларускія пісьменнікі ўсвядомлена абапіраліся на шматвяковыя нацыянальныя традыцыі, свята ўшаноўвалі заповеі ўсіх тых, хто прысвячаў жыццё справе развіцця беларускай культуры, абуджэння нацыянальнага пачуцця. Заканамерным з’явіўся зварот да памяці нашага першадрукара Францішка Скарыны ў сувязі з 400-годдзем беларускага кнігадрукавання. Яго роля ў гісторыі нашага народа раскрывалася рознымі аўтарамі. Змітрок Бядуля прысвяціў яму ўсхваляваную лірычную імпрэсію, дзе пісаў:

«Ой, над Полацкам княжацкім слаўным, там, дзе вежы, званіцы і цэркві, — над лясамі, над рэчкай Дзвіною ўзыйшло ярка магутнае сонцо, засвяціло народу праменнем даўно ўжо чатыры сталеццяў. Паспалітаму люду на радасць наш вучоны Скарына Францішак пераліў тастамант старадаўні ў нашу родную, любую мову; браму к праўдзе адкрыў ён народу...»

Векавечыў ён родную мову на скрыжальных прарокаў усходніх, дзе вяскелкамі словы луналі да самага Бога ў надхмарнасць. Гэтым вечнасць здабыў наш Скарына для сябе на зямлі беларускай...»

У гэты перыяд у Змітрака Бядулі, які часта падпісваў свае вершы псеўданімам Ясакар, назіраецца небывалы паэтычны ўзлёт. Асноўнае месца ў яго паэзіі займалі творы, якія з’яўляліся жывым водгукам на падзеі вайны, на пакуты людзей. Нагул беларуская паэзія перыяду

першай сусветнай і грамадзянскай вайны свята ажыццяўляла запавет Мацея Бурачка, які звяртаўся да сваёй дудкі з наказам:

Плач, як мае вочы,
Над народу доляй
І плач штораз болей...

Мы ведаем, як плакала «Скрыпка» Цёткі, «Жалейка» Янкі Купалы. У Якуба Коласа нараджаліся «Песні жалыбы». І ў Змітрака Бядулі перамяжоўваліся або чаргаваліся настроі трывогі, бязмежнага жалю з пачуццём веры ў тое, што народ абуджаецца з цяжкага сну і знойдзе ўсё ж такі шлях да светлай будучыні.

Вось перад намі верш паэта «Казка зімовай ночы» (29.XII.1917). Тут мы бачым сцэну з жыцця найбольш бездапаможных істот у чалавечым грамадстве — старэнькай бабулькі і асірацелай унучкі. Эмацыянальнае ўздзеянне на чытача небывала ўзмацняецца малюнкамі зімовай вей, якая «стогне», «плача», схавала замесцю вёскі, палі, стукае ў акно галінамі дрэва, рвецца ў дзверы, прэцца ў комін. І на гэтым фоне асабліва балюча ўспрымаецца лёс сіраты: «Родна маці з маскалём закруцілася... Родны тата пад агнём у акопах спіць забыты».

У Змітрака Бядулі, як і ў іншых беларускіх аўтараў, небывала абвастрылася пачуццё адказнасці за лёс народа ў час ваеннага ліхалецця, калі «званіцы ўсе асірацелі», бо званы «на кулі пераліты, разносяць смерць на свет, жудой спавіты». Але паэт верыць, што гэтаму прыйдзе канец:

А мо цяпер, пасля сусветнай мукі,
Да брата брат працягне шчыра рукі
Ды шчыра скажа: «Годзе смерці, слёз!
Браты!.. Хрыстос васкрос»!
(«Хрыстос васкрос»)

Паэту ўяўлялася, што такая кривавая вайна не можа не быць апошняй, а паразумнелыя нашчадкі ўсімі сіламі і сродкамі будуць намагацца зразумець вытокі і прычыны мінулых катаклізмаў:

Аб дзях сучасных гісторык раскажа,
Загадку эпохі ён кемна развяжа
Прад новым людзкім пакаленнем...
(«Вайна»)

На працягу ўсіх ваенных гадоў Змітрака Бядулю трывожыла будучыня Беларусі. У перыяд грамадзянскай вайны ў яго нарадзіліся вершы «Тры сцежкі» і «Беларускі шлях» з вельмі характэрным

зместам. Не першы і не апошні раз у сваёй творчасці ён зрабіў спробу асэнсаваць месца Беларусі ў гісторыі і характар яе ўзаемаадносін з найбольш блізкімі суседзямі. Тут мы бачым арыгінальнае, творчае пераасэнсаванне шматвяковых традыцый. Калісьці быліны асілак, апынуўшыся на раздарожжы, бачыў перад сабою тры дарогі, адну з якіх павінен быў сабе выбраць. Пры гэтым ён загадзя ведаў, якая доля яго чакае на кожнай з іх. Аўтар верша «Тры сцежкі» бачыць перад сабою і перад сваім народам таксама тры дарогі. Дзве з іх гісторыя беларускага народа даўно праверыла і выпрабавала. Стагоддзямі нашы дарогі вялі або на захад, або на ўсход — ці туды, дзе хітрыя нашчадкі езуітаў вялі «ў рукі паном цалаваць», ці туды, дзе галосная лаянка «ганяе ўсіх пад цар-звон на паклон». Але ёсць і трэцяя сцежка — свая, на якой беларус застанеца самім сабою і зберажэ ўсе свае багацці. Ісці па ёй і кліча паэт:

Ідзі, беларус, толькі сцежкай сваёй!
Сцежкай сваёю
Да Сонца ідзі!

Гэты заклік перарастае ў разгорнутую метафару ў вершы «Беларускі шлях», што паводле сваёй сутнасці і зместу прадвызначыў галоўны напрамак аднайменнай газеты. Паэт яшчэ і яшчэ раз пераконвае чытачоў, што настаў час, калі беларусам трэба перастаць аглядвацца на кагосьці, чакаць чыёйсьці літасці, бо яны самі павінны пракладваць свой уласны шлях. Беларускі лёс прадвызначаны самой гісторыяй, усімі тымі выпрабаваннямі, што выпалі на долю народа:

Ачніцесь, бедныя ратаі,
Бо шчасце — будучына краю
У вашых жа руках!
Ідзіце ўсе, усе без конца
Пад беларускім ясным сонцам
На беларускі шлях!

У свой час польская паэтэса Марыя Канапіцкая перад жыхарамі вёскі бачыла таксама тры сцежкі. Адна вяла на панскае поле, другая — у карчму, трэцяя — на могілкі («Тры сцежкі»). Так было спрадвеку, прасты чалавек не даў бы рады нічога тут змяніць або перайначыць. Верш гэты яшчэ ў дакастрычніцкі час пераклаў на беларускую мову Янка Купала. Змітрок Бядуля, як бачым, перайшоў да праблемы выбару шляхоў з іншага боку і пабачыў тут зусім новую перспектыву.

Паэзія Змітрака Бядулі гэтага перыяду характарызуецца небывалым эмацыянальным напружаннем, непахіснасцю, бескампраміснасцю

ў змаганні за беларускую нацыянальную ідэю. Асабліва яскравым прыкладам можа тут служыць верш «Прысягам»:

Да апошняй кроплі сілы
Біцца з ворагам жадаем,
Бараніці край свой мілы
Прысягаем! Прысягаем!
Родну мову шанавачі, —
Скарб багаты, што мы маем, —
Ратавачі зямлю-маці
Прысягаем! Прысягаем!

З пазыяй вельмі цесна паводле свайго зместу пераплятаецца публіцыстыка Змітрака Бядулі.

Хрысціянскае свята Уваскрасення Хрыста стала добрай нагодай для роздуму аб уваскрасенні і адраджэнні Беларусі. У артыкуле «Хрыстос васкрос!» мы чытаем: «Паўстала к жыццю і наша айчына, наша бацькаўшчына Беларусь. Больш за трыста год панавала над ёй смяртэльная ціша (...). Але жыватворны дух адвечнага жыцця завітаў і над ёю. Белая Русь уваскрэсла і цвёрда стала на грунт дзяржаўнай незалежнасці (...).

Толькі дзяржаўная незалежнасць прынясе нам збавенне ад гістарычных мук і нацыянальнага здзеку. Толькі ў пяшчотах нацыянальнай культуры мы атрымаем магчымасць стаць поплец з асвечанымі народамі З. Еўропы. (...). Нацыянальнасць — рэч неўмірушчая, нацыянальнасць — гэта крыніца жыцця, пачатак поступу, культуры і бязмежнага развіцця. Нацыянальнасць — само жыццё і яго несмяртэльнасць у межах нашага ўяўлення. Жыве нацыя — жыве і чалавецтва». Ці не праўда, як гэта актуальна гучыць і ў наш час?

Беларусы адраджаліся да новага, незалежнага, самастойнага жыцця. Тое ж самае адбывалася і з суседнімі народамі — палякамі, літоўцамі, украінцамі. І беларускую публіцыстыку зусім невыпадкова пачала хваляваць праблема ўзаемаадносін з імі — прытым дастаткова складаных і часта супярэчлівых. І Змітрок Бядуля вельмі кампетэнтна, пераканана, звяртаючыся да ўрокаў гісторыі, далёкіх стагоддзяў, дзяліўся з чытачамі сваімі разважанымі, якія і сёння не могуць не прыцягваць нашу ўвагу.

Звернемся тут да артыкула «Адносіны Беларусі да суседніх народаў». Абгрунтаванне права на незалежнасць, на ператварэнне беларускай мовы ў дзяржаўную аўтар знаходзіць у колішняй гісторыі народа: «У свой час аблічча беларускай нацыі — уладарніцы гэтай зямлі — вельмі ярка вызначалася: мовай ураднай у Бел.-Літоўскім Княстве была беларуская; вялікія князі і вышэйшыя станы гаварылі па-беларуску». Гэта дае права і падставу рабіць адпаведныя вывады

і ў новую эпоху: «Цяпер зноў будзеца на нашай зямлі беларуская дзяржаўнасць, беларуская асвядомленая нацыянальная сіла хоча заняць належачае ёй месца».

Абаранячы права беларусаў стаць гаспадарамі на ўласнай зямлі, Змітрок Бядуля адначасова не забывае, што тут з даўніх часоў жывуць прадстаўнікі іншых народаў. І кожны чалавек павінен мець неаспрэчнае права берагчы свае нацыянальныя традыцыі — пры ўмове, што яны не будуць ні ў якой меры, ні ў якой ступені прырэчыць свяшчэнным правам беларускага народа. І Змітрок Бядуля з усім перакананнем піша: «Мы пэўны, што ўсе народнасці, жывучыя цесна з намі на нашай зямлі, пойдучы нам насустрач у нашай дзяржаўнай будове і не будуць нам шкодзіць у нашым нацыянальным руху, бо шавінізм у нас месца не мае і мець не можа. Прыкладаў з другіх па гэтай часці мы браць не будзем. Наша ідэя такая, каб у нацыянальным смысле кожны народ быў сам сабою, і гэтым ён і выпяўніць свой прыродна-этычны доўг».

Значнае месца ў публіцыстыцы Змітрака Бядулі таго перыяду займае праблема культуры, літаратуры і мастацтва, ролі перыядычнага друку ў фармаванні нацыянальнай свядомасці народа. «Наша беларуская літаратура, мастацтва, нашае нацыянальнае адраджэнне — гэта вясновая рунь, каторая красуецца пад сонцам, — піша Змітрок Бядуля ў замалеўцы «Рунь». — У душы нашага народа засеяны зярняты светлых думак аб волі, аб шчасці, аб незалежным жыцці».

Нашыя сілы яшчэ маладыя, але беларускае адраджэнне расце і павялічваецца з кожным днём. Будзіцца наш ратай да лепшай долі, рвецца да новага жыцця і сам хоча будаваць сваё шчасце.

Мы верым, што беларус стане гаспадаром свае зямлі. (...). Мы верым, што беларускае поле закрасуецца, закаласіцца пад гарачым сонцам раскошна і багата!»

Змітрок Бядуля не шкадуе цёплых і ўзвышаных слоў, каб узвялічыць самаахвярных сейбітаў на ніве беларускай культуры. Дастаткова пераканаўча сведчыць аб гэтым — у ліку іншых — серыя артыкулаў, прысвечаных памяці Максіма Багдановіча. У першую гадавіну смерці песняра ў адным з артыкулаў ён пісаў: «Але жыве і лунае яго дух над роднай Бацькаўшчынай, і хто пачуе яго агнявыя песні, той ужо не можа не любіць свайго краю, свайго народу, сваёй роднай мовы...»

У гэты перыяд Змітрок Бядуля не забывае і прозы. Але гэта была проза своеасаблівая. Тут, як правіла, чытач не знаходзіць традыцыйных эпизодаў з жыцця галоўных герояў аўтара — сялян, з іх клопатамі і трывогамі, хваляваннямі, паўсядзённым змаганнем за хлеб надзённы, за месца пад сонцам на такой спакутаванай зямлі. Замест гэтага пераважаюць лірычныя замалеўкі накшталт колішніх лірычных імпрэсій і «Абразкоў» — толькі больш разгорнутыя, больш разнастайныя, узбагачаныя і жыццёвым вопытам аўтара, і новым

багаццем перажыванняў, і вельмі прыкметным ростам пісьменніцкага майстэрства. Такія творы, як «Сімфонія» (прысвечаная Янку Купалу), надрукаваная ў 1918 г. у трох нумарах газеты «Беларускае жыццё» (№№ 1, 2, 3) або «Мініятуры» («Беларусь», 1920, № 132, 22 чэрвеня) пераказу не падаюцца — іх можна толькі ўспрымаць, як успрымаюць нейкую мелодыю, якая не адпускае слухача да той пары, пакуль ён не даслухае да канца. Ды і загаловак «Сімфонія» сведчыць сам за сябе, не патрабуючы расшыфроўкі або каментарыяў. Вось яе першыя радкі:

«Дзіўныя вясновыя сны...

Я жыву вамі, толькі вамі.

Нібы жывая расіца ў коўшыках лілеяў, напаўняеце вы ўсе куткі маёй душы і хмеліце-вабіце маё сэрца.

Я не магу жыць без вас, не магу...»

Імпрэсія пра Францішка Скарыну — гэта таксама своеасаблівае «сімфонія». Аўтар тут дзеліцца з чытачом не звесткамі з гісторыі народа, а перадае свае ўсхваляваныя пачуцці.

Творчасць Змітрака Бядулі дачакалася заслужанага прызнання яшчэ ў перыяд грамадзянскай вайны. У газеце «Беларускае жыццё» 29 верасня 1919 г. (№ 15) пад рубрыкай «Нашы песняры» быў змешчаны яго партрэт і артыкул Антона Навіны (Антон Луцкевіча) з такім характэрным зместам: «Палякі, расейцы ды многа-многа іншых нацыянальнасцяў могуць шчыра хваліцца літаратурнымі здабыткамі «сваіх» жыдоў. Беларусы не становяць у гэтым выключэння: і на Беларусі аказаліся жыды, каторыя так здрадніліся з нашым народам, што свае творчыя сілы ахвяравалі дзеля працы над адбудовай беларускай культуры. Між імі першае мейсца займае наш пясняр, укрываючыся пад выдуманымі прозвішчамі «Змітрок Бядуля», «Ясакар» (праўдзівае яго прозвішча — Плаўнік)».

У гісторыі беларускай літаратуры пачатку ХХ стагоддзя перыяд 1917–1920 гадоў адыграў асаблівую ролю. Тут мы бачым завяршэнне нашаніўскіх ідэйных і эстэтычных пошукаў, небывала інтэнсіўныя намаганні выпрацаваць беларускую нацыянальную ідэю і прадвызначыць новыя шляхі развіцця Беларусі як незалежнай дзяржавы.

Што ж да літаратуры гэтага перыяду, то яна абарвалася раптоўна, але яе вопыт не знік бяследна. Ён захаваўся ў сьвядомасці і пачуццях пісьменнікаў, якія збераглі найкаштоўнейшыя ідэйныя прынцыпы нашаніўскага перыяду, часоў першай сусветнай і грамадзянскай вайны. Гэтым самым закладваўся трывалы фундамент для палітыкі беларусізацыі ў 20-я гады, для выратавання беларушчыны ў палітыцы культуры — наогул у жыцці і гісторыі народа.

1920 год аказаўся пераломным у творчай біяграфіі і наогул у лёсе Змітрака Бядулі. Са жніўня гэтага года ён пачаў выконваць

абавязкі загадчыка літаратурна-крытычнага аддзела газеты «Савецкая Беларусь», не пакідаючы гэтай працы да 1926 г. На працягу 1921–1923 гг. рэдагаваў яшчэ дзіцячы часопіс «Зоркі». А ў 1926 г. пачалася яго праца ў Інстытуце беларускай культуры, адначасова рэдагаваў ён на працягу нейкага часу краязнаўча-этнаграфічны часопіс «Наш край». І ўсё гэта спалучаў з плённай літаратурнай творчасцю. У 1922 г. пабачыў свет паэтычны зборнік «Пад родным небам». Тут Змітрок Бядуля выступіў натхнёным песняром роднай зямлі. Затым ужо з’явіліся зборнікі «Буралом» (1925), «Паэмы» (1927). Адначасова і паралельна выходзілі прызічныя зборнікі «На зачарованых гонях» (1923), «Апавяданні» (1926), «Танзілія» (1927), «Дэлегатка» (1928), «Дзесяць» (1930), «Незвычайныя гісторыі» (1931). Ды яшчэ ў 1924 г. пабачыў свет зборнік «Вера, паншчына і воля ў беларускіх народных казках і песнях».

У зборніку «Пад родным небам» яшчэ ёсць вершы, у якіх аўтар глядзіць на гісторыю Беларусі так, як і ў дасавецкія часы. У вершы «Паходні» (1922) ён славіць здзяйсненні нашых продкаў у мінулыя эпохі:

Адвечныя скрыжалі роднае зямлі
Хаваюць нашы скарбы, носяцца над краем,
Паказываюць жыва, як дзяды жылі,
Гавораць нам яскрава, што мы мелі, маем...

Пад месяцам, пад сонцам Полацкіх капліц,
Пад спеўнымі званамі залачоных вежаў,
Пад паляўнічым рогам ў явах таямніц
З’явіўся наш Скарына кветкай родных межаў...

Пад замкам Гедыміна над ракой Віллёй
Яшчэ адзін тастамант славіў нашу долю:
То быў Літоўскі Статут. Праўдаю святой,
Імпэтнаю Пагоняй мкнуўся ён па полі...

Нам сёння нельга не ўлічваць таго, што ў 20-я гады ва ўсім ідэйна-грамадскім жыцці пачаў непадзельна панаваць прынцып бальшавіцкай партыйнасці, а ў мастацкай літаратуры наступіла эпоха сацыялістычнага рэалізму, прынцыпамі якога кожны пісьменнік абавязаны быў кіравацца непакісна. Як бы там ні было, але і ў тую эпоху ў Змітрака Бядулі нарадзіліся творы, якія сур’ёзна ўзбагацілі беларускую літаратуру і з’явіліся яе надзейным здабыткам. Гэта былі, у прыватнасці, раман «Язэп Крушынскі» (1932), аповесці «Салавей» (1927, потым твор дапрацоўваўся, і з’явіліся яго новыя рэдакцыі),

«Набліжэнне» (1934–1935), «У дрымучых ляхах», апавесць-казка «Сярэбраная табакерка» (1940) і інш.

У 1935 г. была апублікавана апавесць Змітрака Бядулі «Набліжэнне», дзе аўтар расказвае пра тых беды і пакуты людзей, што прынесла на беларускую зямлю першая сусветная вайна.

У апавесці «Салавей» прад вачыма чытача разгортваюцца падзеі эпохі прыгоннага ладу ў такім выглядзе, у якім яны адлюстраваліся і захаваліся ў свядомасці і памяці старога апавядальніка, колішняга слугі паноў Вашамірскіх. Праўда, у працэсе разгортвання падзей вобраз самога апавядальніка губляецца, каб яшчэ раз з’явіцца ў самым канцы твора.

Пан Вашамірскі звыш усякай меры захапляўся мастацтвам, ён стварыў прыдворны тэатр з прыгоннымі актёрамі. Здавалася б, што тут павінны былі б праяўляцца найвысакароднейшыя пачуцці. Але той найгарачэйшы прыхільнік мастацтва загадваў жорстка катаваць прыгонных акцёраў або за не зусім дасканаласць вымаўлення польскіх слоў у час рэпетыцый, або за нейкія іншыя адхіленні ад патрабаванняў рэжысёра і мецэната. І нават не адпусціў прыгонную актрысу, каб развіталася з мамай, якая памірала і хацела апошні раз сустрэцца з дачкою.

У тэатры пана Вашамірскага асаблівае роля адводзілася таленавітаму самародку Сымону, які ўмеў дасканаласць дакладна перадаваць і гаворку людзей і гукі жывёлін і птушак, у тым ліку і салаўя, за што яго назвалі Салаўём. Удэкашы ад пана Вашамірскага, ён са сваімі сябрамі-аднадумцамі жорстка помсціў і пану і яго падручным за здзекі з людзей.

Адным з найбольш значных дасягненняў творчасці Змітрака Бядулі савецкага перыяду можна лічыць аўтабіяграфічную апавесць «У дрымучых ляхах». «Яркімі ўспышкамі паўстаюць у маёй памяці абразкі самага ранняга дзяцінства». З такімі словамі звяртаецца да чытачоў аўтар у пачатку твора. Яму нельга не верыць, калі ён піша пра асаблівасці побыту ў самім Пасадцы і ў наваколлі, пра сваіх бацькоў, дзядоў і свае жыллёвыя ўмовы.

Асаблівае месца ў спадчыне Змітрака Бядулі займае фантастычная апавесць-казка «Сярэбраная табакерка», напісаная ў 1940 г. Кампазіцыйна яна нагадвае ў нейкай ступені іншыя творы. Ёсць тут апавядальнік, які снуе самыя разнастайныя, небывала фантастычныя гісторыі, цесна, непарыўна звязаныя адзінствам думкі, ідэі, настрою. Самому апавядальніку паведаміў усю гісторыю дзед, які сам пачуў яе ад свайго дзеда. Галоўны герой, пра якога вядзецца гаворка, называецца «Дзіда-дзед». А з’яўляецца ён пра-пра-пра-прадзедкам малых слухачоў. Аўтар пераносіць падзеі ў такое далёкае мінулае, каб камусьці не

захацелася або не было нагоды шукаць якія б там ні было аналогіі з рэчаіснасцю той эпохі, калі твор пісаўся.

Дзіда-дзед злавіў смерць і схваў яе ў табакерцы. Сябры Дзіда-дзеда пералічваюць усіх, каму гэта прынесла найбольшую шкоду. На першым месцы тут аказаліся судзі, адвакаты, пракуроры і следчыя. І вельмі даходліва тлумачыцца прычына гэтага: «Яны скардзяцца, што, паколькі цяпер людзі будуць вечна жыць, забытаны ўвесь кодэкс законаў і выпад зусім пункт аб кары смерцю. Крымінальных і іншых злаўчынкаў будзе менш, дык юрыстам астанецца адна толькі праца пасвіць камароў на балоце». Усе тыя, хто сее смерць на зямлі, хто на гэтай справе нажываецца, ніяк не могуць змірыцца з тым, што хтосьці мог бы адабраць ад іх такое свяшчэннае права. Ці трэба даказваць, хто такім неабмежаваным правам найбольш поўна карыстаўся ў час працы пісьменніка над творам — у эпоху нічым не абмежаванага сталінскага самадзяржаўя?

У творчасці Змітрака Бядулі выразна вызначаюцца два асноўныя этапы, абумоўленыя гістарычнымі абставінамі. У нашаніўскі перыяд, затым у час першай сусветнай і грамадзянскай вайны ён усімі сіламі змагаўся за адраджэнне Беларусі, за вызваленне ад нацыянальнага і сацыяльнага бяспраўя.

Ва ўмовах Савецкай Беларусі пісьменніку давалося мяняць арыенціры. Але пераход на пазіцыі сацыялістычнага рэалізму адбываўся без кардынальнай ломкі жыццёвых норм і перакананняў. Гэтаму ў значнай ступені садзейнічала палітыка беларусізацыі, якая ажыццяўлялася ў 20-я гады. Яна дазволіла пісьменнікам паступова прыстасоўвацца да новых абставін і падрыхтавацца да «вялікага пералому», які афіцыйна ў канцы 20-х гадоў звязаны быў з жыццём вёскі ў перыяд калектывізацыі, а на самай справе ахапіў і іншыя сферы грамадска-палітычнага жыцця краіны. Бо тады разгарнулася барацьба з так званай нацдэмаўшчынай, пачаліся маштабныя палітычныя рэпрэсіі, кульмінацыя якіх прыпала на 1937 г. Змітрок Бядуля змушаны быў прыстасавацца да новай сітуацыі, але ў творчасці звярнуўся да такой тэматыкі, якая дазволіла яму зберагчы вернасць жыццёвай праўдзе і пакінуць нашчадкам творы, што не страцілі сваёй мастацкай каштоўнасці і сёння.

На жаль, шмат якія творчыя задумы Змітрака Бядулі засталіся нерэалізаванымі. Раптоўная смерць 3 лістапада 1941 года каля горада Уральска, куды яго выгнала з роднай Беларусі вайна, спыніла яго надзвычай плённую творчасць.

Уладзімір Казбярук

ВЕРШЫ

* * *

На горне душы першы верш я қаваў,
Мне молатам гора служыла;
Зык песні паўночнай у сэрцы хаваў,
І сэрца свой боль гаварыла...

На струнах душы першы верш я зайграў,
Імчаліся рэхі далёка.
Ратай пры іх шнур свой глыбей заараў,
І слёзы туманілі вока...

Пасадзец, 1909 г.

* * *

Начлежнікі пяюць. Над вогнішчам туман.
А спеў — вясёлы сум. А галасы — рачулкі.
Плывуць адтуль з кустоў, з асрэбраных палян
Частушкі — як званкі, частушкі — як бразгулкі.

Начлежнікі пяюць. У словах глуш лясоў,
І дзікай птушкі крык на зыбістым балоце,
І чулы летні шэпт расістых каласоў,
І човен рыбака, і клёны ў пазалоце.

Начлежнікі пяюць. Лунаюць уначы
Да зорак галасы жамчужна-гучнай веяй.
Спявайце галасней! Ты, песня, не маўчы!
Мо выскачыць з вачэй, бы з крэмна, іскраў веер.

Начлежнікі пяюць. Кіруйце спеў туды,
 Дзе ў сэрцы, у грудзях так горача і цесна.
 Вы знойдзеце шмат слоў агнёвых — і тады...
 У полымя-пажар разгневаецца песня.

Пасадзец, 1910 г.

ДАЗВОЛЬ...

Дазволь цябе любіць, як кветачку на полі,
 Як явар малады, што над ракой стаіць,
 Як залатую птушку, што жыве на волі,
 Дазволь цябе любіць.

Дазволь цябе любіць за песню, што я чую,
 За срэбны гучны смех, што чыстатой звiніць,
 За вочы ясныя, за душу маладую
 Дазволь цябе любіць.

Дазволь цябе любіць за светлыя часiны,
 Якiя ты даеш мне ў шчасцi перажыць,
 За шчырае натхненне, мiлая дзяўчына,
 Дазволь цябе любіць.

Вiльня, 1911 г.

* * *

Лезе ў вочы ззянне месяца.
 Месяц яркі, як пажар.
 Мне здаецца, стаіць лесвіца
 З азярода аж да хмар.

А па лесвіцы па срэбранай
 Нехта лазіць угару.
 І кашуля на ім зрэбная,
 І глядзіць ён на зару...

А зара яшчэ ледзь сцелецца,
 Грае міскаю нябёс,
 Сыпле іскры на аселіцу,
 На вяршаліны бяроз.

А туман дыміць над грэбляю.
Млын, бы човен уначы.
Вецер носіць вільгаць глебную.
Птушка крыкне, замаўчыць.

1911

* * *

Вісіць серп залаты над спалоханым борам.
Жне вяршаліны хвой гэты серп залаты.
На нізінах туман, бы кудзельнае мора.
У тумане паніклі платы і кусты.

Каля млына вада «кап» і «кап» з чорнай скрыні.
Кропля кожная — стрэл а паўночнай цішы.
Чулы аір дрыжыць, як птушыныя крыллі.
Стаіць дуб-вартаўнік на расістай мяжы.

Пасадзец, 1911 г.

* * *

Абліта ззяннем зорак росная паляна.
Застыў пад мгненне ценяў чулы зарасняк.
З-за шыза-дымнай хмары круглы месяц глянуў,
У рэчку кінуў-сыпнуў бірузовы мак.

У блізкай вёсцы ўсхліпнуў, заспяваў гармонік;
Ён рэзаў, бы касою, цішыню начы.
Затросся лісцем свежым малады альхоўнік,
Ты, сэрца, адпачні тут, сэрца, замаўчы.

Пасадзец, 1911 г.

* * *

Яшчэ бялелі касагоры,
Ад снежных плямаў пара йшла,
Звінелі жаўранкі над борам,
Кідалі ўніз кавалкі шкла.

Рачулкі моршчыліся ў пене,
І крыгі сінія пльлі.
Вятры зайгралі і запелі,
Як гітарысты, па зямлі.

Пад сонцам грэліся бярозы
У белым тонкім палатне.
І зелянелі вербалозы,
І за гарой папар чарнеў.

Пасадзец, 1911 г.

ПАСТУШКА

Адзін на балоце. Сягоння нядзеля.
На раніцу птушкі звiняць, як званкі.
Туман нада мною ваўнянай кудзеляй.
Нiкога пры сплаве няма ля ракі.

Касцёр зараз згасне. Трашчаць галавешкі.
Закашляла хрыпла ў iмбрычку вада,
Спяклася i бульба — малыя арэшкі.
Я чую з туману: «Рабуля, задам!»

Цi голас дзiячы? Цi голас дзiячой?
Тут пасвiцца стада ў вiльготных кустах.
Iдзе хтось з туману. Блiскучыя вочы.
— Дазвольце пагрэцца... — У голасе страх.

Пастушка малая. А гразь па калена.
А торбачка збоку. Дубец — як вужак.
Худая дзiячынка... А зубы — як пена.
Ад холаду рукi i губы дрыжаць.

Вось бусел спусцiўся. Пачаў свае гульбы:
Стаiць недалёка на тонкай назе.
— Пагрэйся, дзiячынка, гарачаю бульбай!
Не знае пастушка, дзе рукi падзець.

I бусел узняўся. Шырокія крыллi
Гарэлі у небе сваёй белiзнай.
Дзiячынка пад'ела. — Завуся Марыляй.
— Кажы, як жывецца? Не бойся, я свой!

— Дык наша хацінка маленькаю будкай
Адна на паляне, як той вартаўнік.
На прызбе шырокай растуць незабудкі.
Дубок, як падпора, да сценкі прынік.

Дык там мухаморы глядзяць у канаўку,
А воддаль бабуляй шапоча сасна.
Насустрач — даліна, мурожная траўка.
За лугам — магільнік, хмызняк і багна.

Хоць раз ці была я ў матулі пястушкай,
Хоць раз ці карміла матуля як след.
Служу я ў фальварку, тут блізка, пастушкай.
Служу нізавошта ўжо некалькі лет.

На раніцу статак пускаю на выган,
Адтуль па балоце — на панскі барок.
На могілках страхам нязведаным вее,
Апрыкрала грэбля, крыжы і пясок.

Хоць ёсць абарона пры самай дарозе —
Нябожчыка бацькі бугорчык зямлі.
Я вочы зажмуру, бягом у трывозе
І плачу пры гэтым у тры ручаі.

Я помню, татуля быў вечна за працай,
Ён парабкам цёнгля службыў у дварэ.
Тады, як і зараз, быў голад у хаце,
Аж нейкая жаласць за сэрца бярэ...

І скардзіўся тата на пана благага:
«Працуеш-працуеш — аднолька бяда.
Ану яго к чорту! Ану яго к Богу!
Надыдзе часіна, ой перцу задам!»

Аднойчы уночы — гу-га-а ў дварэ там,
Агонь аж да неба падняў галаву.
І быў той халодны маёнтак сагрэты,
І лоўка сваволіў чырвоны пявун.

Бярэ мяне радасць — на небе вясёлка,
А людзі — туп-туп і туды і сюды.
Святлютка-святлютка, хоць нітку ткні ў голку!
Завылі сабакі ад нейкай жуды.

Пляваўся, грымеў у пажарышчы бровар,
 А дым, нібы хмара, а нейкі смурод.
 Іржалі там коні, рыкалі каровы,
 З ваколіцы блізкай збіраўся народ.

Тады як да бацькі прычэпіцца пан той:
 «Твая гэта справа! Кажы ды кажы!»
 І бацьку звязалі. Ад бочкі ды крантам
 Яго калацілі на панскай мяжы...

Памёр ён праз месяц. Вунь там пахавалі.
 А маці гаворыць: «Ён — Богу душой».
 Балююць паны, як раней балявалі,
 А маці — ўдавою, а я — сіратой.

Дзень кожны я з стадам — сюды на балота.
 А гразнуць каровы у гэтай багне.
 Дык вось нападае чамусьці маркота,
 Хоць кожная купка знаёма тут мне...

А думкі наводзяць на злосць і на смутак,
 Хоць птушкі пяюць ад зары да зары.
 Ніхто не раскажа — не знаю, чаму так...
 Такое жыццё — хоць агнём ты згары!..

Пасадзец, 1911 г.

ПРЫЙДЗІЦЕ

Прыйдзіце вы, добрыя... Вокам праніклівым
 Кіньце на нашу нядолю!
 Вас люд наш чакае, зняволены працаю —
 Босы і голы...

Прыйдзіце вы, светлыя... Дзень ярка-сонечны
 Кіньце, вы кіньце, як хлеб нам!
 І цені вільготныя ветрамі згоніце
 З роднае глебы.

Прыйдзіце вы, шчырыя, сэрцам адкрытыя...
 Шчырасць хай службыць вам мэтай!
 І гніль векавая і хітрасць сусветная
 Счэзнуць са свету.

Прыйдзіце вы, моцныя, бурамі звання,
З яснай прыйдзіце зарніцай!
З дарог-пуцявінаў вы згоніце ворага,
Хутка прыйдзіце!..

Вільня, 1913 г.

АД КРЫВІ ЧЫРВОНАЙ

Ад крыві чырвонай фарбаваўся Нёман.
Гаціліся гаці з трупаў па вадзе.
Дзікі свіст і бразгат. І вышчэ і гоман.
Бітва, як ніколі... бітва, як нідзе...

Людзі, коні разам гойдаліся ў сечы,
Малаціў галовы алавяны град...
Вочы непрытомны. Крык нечалавечы.
Смерць прымала строга жудасны парад.

Затуманіў неба шыза-дымны порах.
Жорлішчы гарматаў кархалі агнём.
Ціхія сялібы нішчыў «свой» і «вораг».
Працу, пот гаротных панясло віхром.

У зямлі глыбока рыліся шрапнелі,
Над зямлёй высока віўся самалёт,
Чорным шумным стадам груганы ляцелі,—
На крывавым полі ладзілі свой злёт.

Груганню спажыва вельмі ўжо багата.
Трунак хмельны льецца хмельнаю ракой.
Ой, крыві залішне. Ой, крыві занадта,
Ажна ахмялелі, патанулі ў ёй...

Вільня, 5 кастрычніка 1914 г.

ЮДА ЖЭНІЦА...

Юда жэніца на полі,
Маладуха яго — смерць.
Злыдні носяцца ў раздоллі,
Ладзяць гульні — круць і верць.

Гэй, бярыся, зух, у бокі!
Жвава рухайся, народ,
Ў заварожаныя скокі
Сып, ідзі, шалёны зброд!

Пустамельны прапаведнік,
Купчык — важнаю гарой,
Бочак золата наследнік,
Клічце кліч у стройны строй!

Ў карагод у свой пякельны,
У разгойданы віхор
Зацягніце цягай хмельнай
Плойму цел у сотні гор.

Замест він у коўш агруту
Лі з ачумленых катлоў!
Слёз, крыві, хвароб, пакуты
Не шкадуе душалоў.

Хтосьці ўпрысядкі на цыпках
Дробным крокам прабярэ,
Хтосьці гіцлем дзікім цыкне,
Вышэй голаў задзярэ.

Кінь свой сорам, чалавеча!
Чэсьць сваю не сцеражы!
Бо раз'юшанае веча
Тут не ведае мяжы.

Чалавечыя законы
Тут не хочуць панаваць.
Болей мукаў... Болей стогнаў...
Болей жыццяў перарваць...

Няма сэрца. Няма жалю.
Няма людскасці ў душы,
Бо ніжэюць смерці шалі,
Звер пануе — так пішы.

Хтосьці плача, хтось смяецца,
Шле праклёны на прастор.
І гуляе ў ліхалецце
Незакелзаны вихор.

Мора полымя і крыкаў,
Мора слёз, крыві, касцей.
Нейкі страх і гнеў вялікі.
Гэй, у скокі! Гэй, хутчэй!

Юда жэніцца у полі,
Маладуха яго — смерць,
Злыдні носяцца ў раздоллі,
Ладзяць гульні — круць і верць.

23 сакавіка 1915 г.

* * *

Б'ецца восень халодная ў рэчную шыбу.
Безупынку трасе адзінокай вярбой.
Я далёкі вандроўца. Хачу да сялібы.
Па калена ў гразі на дарозе глухой.

Пунь стагі, нібы волаты, спяць на балоце.
Вунь узняў многа рук ясянёвы шкілет.
Дождж лупцуе па шыі, цапамі малоціць,
Мне здаецца, хаджу многа зім, многа лет.

А за мной непрытульнасці ў полі імглістым,
І крычыць вараннё, як на нейкі пажар.
Ногі лезуць у цеста, у квохат багністы.
О, задушыцца дзень пад дзяругамі хмар.

Пасадзец, 1915 г.

КАЛІ ХОЧАШ ПАЗНАЦЬ

Калі хочаш пазнаць, скуль так полымя б'е,
Што палае ў душы, асвятляе твой шлях,
А ты ймчышся, як сарна, па дзікай гарэ,
Упярод, ад парываў не спіш па начах...

І ты хочаш людзям гэты шлях паказаць.
 Асвятляць, раскапаць да зарніц на усход
 І да Праўды ўсіх зваць... Калі хочаш пазнаць:
 Гэта полымя — твой беларускі народ.
 Гэта полымя — іскры народнай душы,
 Што у родных праменьнях вякамі жылі;
 Гэта — водгукі песняў пастушкі ў цішы,
 Гэта — водгукі творчай, магутнай зямлі...
 Валатоўкі-курганы у пушчы глухой
 Беларусь апавілі шчыр-сумам сваім.

Твой народ гартаваўся касой і сахой,
 А ты — сын яго. Можаш гардзіцца ты ім.
 Скарб душы ты ад вёскі сялянскай прынёс.
 Твой агонь — гэта дух тваіх быўшых дзядоў.
 Адбывалі прыгон яны, моклі ад слёз,
 Пракліналі жыццё сваё сотні гадоў.
 Адну радасць ён меў, што унук-пастушок
 Зажыве калісь лепей у родным краю.
 Ты жа рос каля рэчкі, дзе шэпча дубок, —
 Дык нясі ж назад сілы у вёску сваю.
 Там адчынены дзверы, чакаюць цябе
 Апавітыя зрокам, у горы браты.
 «Вы не горш за усіх, нашто ганіць сябе?!
 Гэй, да сонца, ўпярод!» — громка скажаш ім ты.
 Ты ім скажаш: «Браточкі! нашто жабраваць
 Вам астаткі ў чужых у багатых людзей,
 А пад ногі свой хлеб, як пясок той, таптаць?
 Вам здаецца — чужое, напэўна, смачней...
 Пакідаеце золата роднай зямлі,
 За пятак надзяваеце панскі хамут
 І мяняеце добрыя тканкі свае
 На залатаны чорны шляхецкі сурдут.
 Выхадзі на абшар — там, дзе пушчы, лугі,
 Там дзе Нёман шапача свой сказ многа лет:
 «Кіньце, людзі, яро пастаяннай тугі,
 Выхадзіце на волю, ідзіце у свет...
 Там усім заспявайце вы песні лугоў,
 Там усім раскажыце вы казкі палёў,
 І русалкі, што выйшлі з маіх берагоў,
 Вас абсыпяць гірляндай пахнучых лілей...»
 Гэтак Нёман гавора, твой бацька стары.

Твой імпэт — ад яго бурна-хвалёвых вод.
Яго казкі ты слухаў з зары да зары,
Яго слухае ўвесь беларускі народ.
Ты павінен свой доўг назад несці сюды
Ў сваю курную хатку, скуль выйшаў на свет, —
Беларускі народ ратаваць ад бяды.
І тады толькі выпаўніш свой ты завет.

Вільня, 1915 г.

* * *

Ты слязамі і крыжамі
Адзначаў пакутны шлях.
Гнаўся голад, гнаўся холад,
За табою гнаўся страх.

І старыя і малыя
Уцякалі хто куды,
А пажары па абшарах
Нарабілі шмат бяды.

Ад краіны да краіны
Разбрыліся ўцекачы.
Стогн нядолі ў пустым полі,
Стогн удзень і па начы.

І баракі для прымакаў
Будавалі ў гарадах.
І капалі дзе папала
Долы-ямы ў пустырах.

Маці лямант па-над ямай:
«Ой, і жыў ты, як не жыў...»
Эх, занадта, забягата
Тут раслі твае крыжы...

А мацнейшы, адбарнейшы
У акопах дзесь гніе.
Па ім кулі спевы-гулі
Там заводзяць на вайне.

Мінск, 1917 г.

ТРЫ СЦЕЖКІ

Тры сцежкі на нашай зямельцы праходзяць,
Тры сцежкі.
Адна на Заход — да Варшавы.
Другая на Ўсход — да Масквы.
А трэцяя — проста ўпярод.
Ідзе, ды ідзе, ды ідзе —
Далёка — да самага Сонца.
Тры сцежкі.

Тры варты на сцежках стаяць і чакаюць,
Тры варты.
Адна уся ў чорных сутанах лацінкаў,
І хітры-змяіны язык езуітаў
Ўсіх кліча-заве да гатыцкіх харомаў
У рукі паном цалаваць.
Другая уся ў залатых пазументах¹,
І грубаю голаснай лаянкай кліча,
Кулак яе сціснуты. Біцца гатова.
Ганяе усіх пад цар-звон на паклон.
А трэцяя варта у світках, у белых,
У поясах тканых рукамі сялянак, —
Усе ў васількох ды у макавых кветках.
Бароды сівыя да самых грудзей,
І вочы сіяюць, бы зоркі.
Нічога не кажуць, а граюць на гусях,
У спевах без слоў ўся відаць Беларусь:
Шчыр-боры шумяць, і жаўронкі спяваюць,
Хвалююцца рэчкі. Ратаі аруць.
І чуецца гора няшчаснай зямелькі,
І чуюцца слёзы бяздольнай Краіны.
І граюць на гусях. І спевы без слоў
Ой, дужа гаворуць, чаруюць душу.
Ідзі, беларус, толькі сцежкай сваёй!
Сцежкай сваёю
Да Сонца ідзі!

Мінск, 27 снежня 1917 г.

ЖАЛЕЗНЫ ВОЎК

І валіцца сонца
Чырвоным шчытом,
Пажарыць дубы і барыны.
І цені ля пнёў,
Нібы козы, ляглі.
І туліцца вечар,
У долях чакае.
Змоўк рог паляўнічы.
Нямала сягоння пад князева лук
Зганялі зуброў і казюль.
А князь быў стральцом самым першым,
А князь быў стральцом самым трапным.
Так гутарка йшла,
Так усе гаварылі ільсціва.
Бо лепш паляванне ў лясах,
Чым па гнёздах — па норах падданных.
Бо лепш хрыпы смерці звяроў,
Чымся войканне, гвалты дзяўчат.
Змоўк рог паляўнічы.
Даволі.
Будзе досыць забавы крывавай.
І людзі, як псы,
І псы, нібы людзі,
Спацелі. У пене. У пыле.
Служылі. Гатовы служыць.
Спакора ў вачах.
Ці шчыра, няшчыра — спакора...
Бы «нішто» акружыла «усё»,
Акружылі ўсе Гедыміна!
І нехта за повад стрымаў жарабца,
І нехта к страмёнам прысунуў руку,
І нехта сагнуўся, каб князю мякчэй
Было па спіне цяжкім чобатам стаць,
І нехта прытоў злы бляск у вачах,
І нехта праклёны шаптаў!..
Каня адвялі да пшаніцы,
Князь прылёг адпачыць
На высокай гары над Вялейкай,
Як і быў ён у зброі жалезнай.

І сонца кацілася ўніз ды уніз,
 І цені раслі і даўжэлі,
 І вечар туліўся, чакаў...

.....

Стала ціха вакол.
 Бераглі князеў сон, як збавенне, як скарб;
 Сцераглі яго сон, нібы зверу у клетцы.
 Бо як спіць — не грашыць
 Нават князь, нават цар.
 Бо як спіць — няма гора нікому.
 Зоркі зірк навакол, нібы вочы людзей,
 Нібы вочы адданных ваяк,
 Нібы вочы пужлівых дзяўчат,
 Нібы вочы мяцежных людзей.
 Зоркі блішчаць.
 Хай не думае хто, калі спіць ясны князь,
 Дык і варта узбройна дрэмле,
 О, варта не спіць,
 Хоць ніхто і не думае князя чапаць:
 Як навікі засне, будзе шмат князянят,
 Будзе горш, як цяпер...
 Зоркі ў небе гараць.
 І кальчугаю² шызаю — ноч.
 І шацёрам закураным — ноч.
 А вятры на гары, а вятры навакол
 Баюць байкі далёкіх стагоддзяў:
 Далёкіх стагоддзяў, што зніклі,
 Далёкіх стагоддзяў, што прыйдуць.
 Выюць вятры.
 Хто знае — мяцеж ці пакора
 У сэрцы вятроў.

.....

У той час:
 Па дробных хацінках ля сіняй Віллі
 Не бярэ нешта сон ратаёў,
 Што кормяць і князя і слугаў яго,
 Што плачуць з чыншоў і падаткаў.
 Адляцеў ад іх сон лёгкай птушкай,
 Лебядзіным пяром ён панёсся
 На сініх хрыбтах вейна-хвойных вятроў.
 «Князь тут блізка цяпер —

Не да сну.
Князь тут блізка цяпер —
Што рабіць?»
Спалох. Неспакой.
«Дзе схавацца?»
.....

У той час:
У дубовым гушчары палае агонь.
Жрацы падліваюць жывіцы-смалы,
Вандалоткі кладуць хварасціну,
Пахучыя зёлкі у вогнішчы —
У чэсць Перуну, у пашану,
На славу князям і харомам,
На страх паспалітаму люду.
Усяродку, як сонца, агонь.
Ноч цемрыць цямней навакол.
.....

І князь бачыць сон.
Князь глядзіць, што за цуд:
Воўк жалезны стаіць,
Б'е хвостом па баках,
Нібы звонам звініць медзь па медзі.
І вуголлем блішчаць яго вочы-агні.
Блізка воўк той стаіць —
Вось рукою падаць —
Мо на крокаў на дзесяць ад князя.
Воўк завьў на заход,
Воўк завьў на ўсход
І на поўдзень, на поўнач таксама.
І выццё — не выццё:
Праз жалезны праз рог
Хтось крычаў,
Хтосьці зваў,
Пагражаў.
І водгулле-рэха з пагоркаў, далін
Стогалоссем зычэла, гучэла.
Воўк заляскаў зубамі.
Ў князя п'яўкамі зрэнкі ўпіліся,
Праніклівы грозныя вочы.
Да гэтакіх позіркаў князь не прывык,
І князева сэрца зайшло хадыром,

І князева сэрца — як люты груган,
І князева сэрца — пажар.
Нацэліў свой лук на ваўка Гедымін,
Бо князь быў стральцом самым першым,
Бо князь быў стральцом самым трапным.
І стрэлы ляцелі,
І стрэлы гулі,
Не стрэлы — крылатыя змеі,
Не стрэлы — пагібель,
Не стрэлы — а смерць.
Нацэліцца ў грудзі — трапляе,
Нацэліцца ў карак — якраз,
Нацэліцца ў вока — туды.
І стрэлы, бы рой камароў,
Гулі і звінелі,
А воўк — хоць бы што.
Не баіцца тых стрэл воўк жалезны.
Не стрэлы — а мухі,
Не стрэлы — лучынкi,
Не стрэлы — пясок.
І спалохаўся князь,
Апусціў свой калчан³,
«Што рабіць, о, Пярун?»
Воўк раз’юшаны лезе і лезе...
Бліжэй і бліжэй...
Зараз кінецца...
Вось...
Прытаіліся псы.
І зніклі кудысьці ўсе людзі.
І людзі, як псы,
І псы, нібы людзі.
Князь адзін.
Яго сіла адпала, як струп.
Яго сіла адпала, як дым.
Сам-насам.
І жалезную ляпу разявіў
Жалезны разгневаны воўк...
Князь за грудзі схапіўся
І...
Сон.
....

Расплюшчыў ён вочы. Ускочыў. Стаіць.
Цішыня.

Месяц ціха плыве
Залатым чаўнаком.
За хмарку сіваю хаваецца ён.
І зноў...

А хмары — як туры,
А хмары — зубры,
А хмары — алені,
А хмары — як войска,
Як грозны атрад.

Месяц ціха плыве
Залатым чаўнаком.
Сон.

Дрэвы — людзі жывыя — шапочуць.
Дрэвы — рыцары-воі — дрыжаць.
Сон.

І вякі і слугі стаяць навакол
І чакаюць загаду ад князя.
Сон.

.....

Князь ад вогнішча вечнага склікаў жрацоў
І свой сон гаварыў ім.

Свой сон.
Гаварыў — і хаваў свой спалох ад людзей,
Гаварыў — па баках аглядаўся.
Сон.

.....

Першы жрэц
Быў стары, у сівізне гадоў,
З мутным вокам, з гарбом,
З сінявасцю жыл на дрыжучых руках.
Ён тлумачыў:
— Вешчы твой сон, слаўны князе.
Гэта хартыя будучых дзеяў святых.
Дзе дрэмлюць цяпер шчыр-дубы і бары
Па нізінах, узгорках адвечных,
Там горад устане вялікі.
Да зор, да нябёс будуць гмахі расці,
Дыяменты і мармур заморскіх зямель
Заварожаць наш край на гады, на вякі;

І людзі з адалля і зблізку
Плысці будуць сюды на паклоны багам.
У абоймах Віллі між лясоў і палёў
Шмат вякоў будзе жыць гэты
Горад.

.....

Жрэц другі
Быў сярэдніх і мужных гадоў.
Задумна, паважна і мудра
Ён голаў схіліў.
І вось як тлумачыў сон князя:
— Вешчы твой сон, наш саколе,
Ад мілосных багоў светлым знакам ідзе.
Сцеражыся жалеза.
Шануй, ясна сонца, жалеза.
У моцных руках шчыр-адданных ваяк
Жалеза табе паратунак,
Больш зброі! жалезнае зброі!
Толькі, князе, глядзі, каб па хатах па тых,
Што, як гнёзды, растуць каля рэчкі,
Не было ні мячоў, ні нажоў ані-ні,
Не было ні кавалка жалеза...
А то раб, а то хам
Бунтавацца пачне.
Я сказаў...
І больш гаварыць мне нязручна.

.....

Трэці жрэц
Юнаком быў з агнём у вачах, —
Хоць агонь той схаваць ён стараўся, —
Сон князя тлумачыў:
— Вешчы твой сон.
Ён — прароцтва нябеснае сілы,
У вякоў аддаленні, што ўзыдуць сюды,
Возьме верх над залотам жалеза,
І апыніцца чорны метал у руках
Тых людзей... тых рабоў... ля Віллі...
І тады...
— Годзе! — крыкнуў вой-князь.
І радасць і гнеў
Пад грознай брывой яго

Гаслі-гарэлі,
Гарэлі і гаслі.

.....

Збудаваў Гедымін на высокай гары
Аж да хмар камяніцу-замчышча,
Пад замчышчам — скляпы.
Шмат жалеза пайшло для скляпоў,
Каб мацней трымаць тых, што
Ў хацінках убогіх...
А вакол вырас горад вялікі,
І завецца ён
Вільня.

1917

НОВЫ ГОД

Ударыў звон. Лягла мяжа. Нябыццем стаў мінулы год.
І летапісец вызначаў яго крывёю і агнём.
Меў шмат надзей, меў гора шмат ты ад яго і наш Народ.
Над Беларуссю ён прайшоў грымотай, бураю, віхром.

А варта нам зірнуць назад на дзіўны сон, вясновы сон,
Што кожнаму свой сказ шаптаў: «Да нас з'явілася Воля-
Маць»!

І хутка-хутка праняслася, як птушак спеў, як гусяў звон..
І хутка-хутка праняслася. Мы не маглі яе стрымаць...

У чым наш грэх? Абмылка дзе? Чаму апутала нас сець?
Бо, быўшы доўга ў цемнаце, нас асляпіла сонца бель.
Як зданне цёмнае начы, на промень сталі мы глядзець,
І несвядомых абхапіў няўстрыманы і буйны хмель...

А Новы Год нам суліць шмат і новых дзей і новы лёс.
Ярмо навольнікаў-рабоў мы кінем ў процьму, у ватхлань
І жыцце новае пачном. І згіне жудасны хаос.
Будзь сам сабою, Беларусь,

на Новы Год на сонца глянь!

І не чакай ты ад чужых сабе падмогі, селянін!
Ты сам будуй на Новы Год палацы светлыя свае!

На роднай мове запяеш ты сярод ніў, сярод раўнін,
І закрасуюць на ўвесь свет палі багатыя твае!

1918

БЕЛАРУСКІ ШЛЯХ

Наш шлях — цярэблены вякамі,
Наш шлях — прагоптаны лапцямі.
Па ім мы далей пойдзем.
Наш шлях крывёй, слязьмі абмыты, —
Наш шлях. Ён намі не забыты,
На ім мы нашу праўду знойдзем.

На шляху — дзедавы магілы,
На шляху — маладыя сілы,
На нашым шляху — наша доля.
На шляху лірнікі спяваюць
І песні вольныя складаюць
Аб беларускім родным полі.

Ачніцесь, бедныя ратаі,
Бо шчасце — будучыня краю
У вашых жа руках!
Ідзіце ўсе, усе бясконца
Пад беларускім ясным сонцам
На беларускі шлях!

1918

НА ВЯЛІКДЗЕНЬ

Прышлі анёлы да Айца-Бога,
Казалі Богу: «Чалом, чалом!
Ідзём з далёкай мы пуць-дарогі. —
Мы з Беларусі хвалу нясём.
Хрыстос ўваскрос!

Дзе людзі спалі — усе паўсталі
Жыццё на волі адбудаваць,
У родным краі усе пачалі

Ратаі долю сабе кávaць.
Хрыстос ўваскрос!

Да ночы позняй з самага рана
Адбудаванне ідзець без мер.
І хлебаробы пайшлі ў пашану,
Над імі зорка блішчыць цяпер.
Хрыстос ўваскрос!»

Казаў анёлам Гасподзь Магутны:
«Гэй, дайце ў званы сярод нябёс,
Што Беларускі народ пакутны
Ўваскрос!..»
Хрыстос ўваскрос!

1918

М. БАГДАНОВІЧУ

Вясновая ліра, чароўная ліра,
На раніцы грала аб сонцы:
І струны спявалі аб зорчнай шыры,
І струны спявалі бясконца;
І вабілі згукі зямныя абшары,
І песні ліліся у хвалі.
І рэха будзіла таемныя мары,
І плакалі людзі ад жалю...
Бо нельга не плакаць, як блізкі з чужыны
А бедных ратаях гавора:
Бо нельга не плакаць аб роднай краіне,
Дзе здзекі, пакута і гора.
Паэта душа супакою не знала,
Бо думкі да высі імчалісь;
Імчалісь да пушчы, да рэчнага вала.
Іграў ён, а струны ўсе рвалісь...
Ўсе рвалісь, бо спеваў магутныя клікі
Замоцны былі, завялікі...
Са струнамі ліры і струны душы
Парвалісь...
...Далёка ад роднай мяжы
Пайшоў наш паэт той адвечнай дарогай,
Што ідзець аж да Самага Бога.

Бо полымя сэрца паліла — не грэла.
 Ё тым полымі сэрца згарэла...
 А песні паэта на нашай зямлі
 Спявае сын гора, тугі.
 Іх зыкі не моўкнуць — не змоўкнуць ніколі
 У вёсках убогіх на полі.
 Душа песняра іх жыццём акрапіла,
 Дала ім натхнёную сілу;
 І людзі іх слухаюць — слухаць іх будуць,
 Ніколі аб іх не забудуць...

1918

ЗМАГАННЕ

Мы будзем змагацца за лепшую, светлую долю
 Для роднага беднага брата,
 Каб коласам буйным у нас залацілася поле,
 Каб хаты былі ў нас багаты.

Мы будзем змагацца за волю, за шчасце ратая,
 Што ў вёсцы жыве каля бору,
 Каб праца цяжкая не мчалась, як хвалечка тая,
 У кішэнь гультаёў без разбору!

Мы будзем змагацца з чужою навалай здзічэлай,
 Што рвецца сюды чорнай хмарай,
 Што нішчыць сялібы сялян саранчай ашалелай,
 Пякельнай, зачумленай карай!

Мы будзем змагацца з крывавым раз'юшаным катам,
 Што лепшых сыноў нашых губіць,
 Што подла гандлюе жыццём аслабеўшага брата,
 Яго кіпцюрамі галубіць!

Мы будзем змагацца з агідным чужым ліхадзеям,
 Што кпіць з мужыка, з яго мовы,
 На дух беларускі што гострыць з яго гадам змеям,
 Куе на яго смерць-аковы!

Мы будзем змагацца за межы зямлі Беларускай,
 Мы здужаем ворагаў працы,

Свабоднай і цэлай зямля наша быць хутка мусі.
Мы будзем змагацца!

1918

МАЙ

З яркім сонцам,
З пукам красак
Май да нас ідзець.
З зыкам птушак,
З коўдрай руні
Песні нам пяець.

* * *

Гэй, багаты і убогі,
Куйце новыя نارогі
Са штыхоў, мячоў!
Заваюце ў родным полі
Колас шчасця, колас волі, —
Май да нас прыйшоў!

* * *

Хлеббаробы і ратаі,
Ваша свята — свята Мая,
Свята ніў, палей,
Палоскі з зямелькі-маці
Трэба пільна заараці,
Засяваць хутчэй!

* * *

Зарастуць травой магілы;
Мы адновім нашы сілы,
Адбудуем край.
Буйны колас закрасуе.
Беларусь уся хай чуе,
Што святкуем Май!

1918

ВЯСНОЙ

То не снег — то чаромха цвіце:
 Падарунак вясны-дабрадзейкі,
 То не снег — то бярозка расце,
 То не снег — матылёчкаў сямейка.

То не шоўк — гэта рунь пад гарой,
 То вясны маладой арнаменты,
 То не скарб дарагі над зямлёй —
 То праменняў блішчаць дыяменты.

То не водгукі струн залатых,—
 То жаўронак чаруе ратаяў;
 Ён у спевах вясновых у тых
 Хараство ніў-палёў усхваляе.

І, здаецца, не ў першы разок
 Гэта шчасце вясна прынасіла.
 Але вабіць вясновы дзянёк,
 І насыціцца вока не ў сіле...

Мая радасць імчыць да нябёс,
 Да бязмежных у далі паветак,
 І раблюся я братам бяроз,
 Ручаёў, матылькоў, кволых кветак.

Запалонен я песняй зямлі,
 Загубіўся у ёй, як пясчынка.
 Не магу ад яе адысці,
 Як ад дуба малая галінка.

Пасадзец, 1918 г.

ПАРА, ПАРА...

Пара, пара. Сядлай каня!
 Хутчэй у бой, у бой!
 Гарыць мой конь, як той агонь,
 Разлучымся з табой.

Падай мне меч, паеду ў сеч.
 Няма калі чакаць.

Пара, пара. Сядлай каня!
Няма калі кахаць.

Вось сталь звiнiць, зямля дрыжыць,
Мой конь нясець мяне.
Хутчэй з жуды, хутчэй з бяды,
Я быццам ува сне.

Дзiця палёў, дзiця лугоў,
Каханая мая!
Ой, не сумуй, ой, не бядуй,
Як згiну ў полі я!

Вiтай, вiтай, курган і гай! —
Я, можа, не вярнусь...
Мой конь спяшыць, трэ баранiць
Святую Беларусь.

1920

ПРЫСЯГА

Усёй душой, гарачым сэрцам
Беларусь усю кахаем.
І за волю хоць памерці
Прысягаем! Прысягаем!

Родны межы баранiці,
Мець апеку над ратаем,
Аж пакуль мы будзем жыцi,
Прысягаем! Прысягаем!

Быць дазорчымi бязмежна
Хочам над гаротным краем,
Быць тут вартаю жалезнай
Прысягаем! Прысягаем!

Да апошняй кроплi сiлы
Бiцца з ворагам жадаем,
Баранiці край свой мiлы
Прысягаем! Прысягаем!

Родну мову шанавацi, —
Скарб багаты, што мы маем, —

Ратаваці зямлю-маці
Прысягаем! Прысягаем!

Беларускім ясным небам,
Што блішчыць над цёмным гаем,
І мазольным нашым хлебам
Прысягаем! Прысягаем!

Беларускаю нядоляй,
Што усюды спатыкаем,
Нашай ніваю і полем
Прысягаем! Прысягаем!

Беларускай праўдай чыстай,
Што мы ведаем і знаем,
Нашым Нёманам серабрыстым
Прысягаем! Прысягаем!

1920

БЕЛАРУСКІ ВАЯКА

Беларускі ваяка, наперад ідзі,
Выпрастай свае грудзі і плечы!
З ночнай цемры да сонца народ свой вядзі,
За свой край смела біся у сечы!

*

Вырывавай сваю волю з сталёвых зубоў,
У зняволеным, змучаным краі:
Там, дзе плача няшчасны — пад ценню дубоў
Хай шчаслівы ратай заспявае!

*

Гэй, ачніся, цар-волат пакутнай зямлі,
Пакажы на ўвесь свет сваю сілу;
За чужых беларусы пад кулі ішлі,
За чужых сабе рылі магільны!

*

Гэй, ачніся, цар-волат, чакае народ, —
Час настаў і сябе бараніці,
Бо прайшло шмат вякоў, бо мінула шмат год:
Пад ярмом ты быў змушаны жыці!

*

Стань на варце і родныя межы пільнуй,
Барані свой звычай і аблічча,
Сабе славу і гонар хоць раз заваой;
Ўвесь гаротны народ цябе кліча!

*

Пад дзядоўскім курганам з мячом прысягні
За унукаву долю змагацца.
Ты здабудзь для сябе светазарныя дні,
Уладаром ты будзь сам сваёй працы.

*

Бо ты знойдзеш тады супакой у сябе,
Як варожы навал пераможаш;
Толькі ў дужай, адважнай, святой барацьбе
Збудаваці гасподу ты зможаш!..

1920

СНЯЖЫНКІ

Сняжыначкі-пушыначкі
Ляцелі матылькамі.
Над хмызамі над шызымі
Дыміліся дымкамі.

Зіхцеліся, мігцеліся
У розныя калёры.
Драбнютка, пякнютка,
Як зоранькі, як зоры.

Насіліся, кружыліся
 Над ціхімі палямі,
 Даліначкі сняжыначкі
 Пакрылі дыванамі.

Над ёлкамі, над хвойкамі
 Спявалі спевы-баі:
 «Мы хатачкі-палатачкі
 Будзем тут у гаі.

Маленькія, міленькія
 Дзіцяткі-птушаняткі,
 Ляціце вы, скачыце вы
 У светленькія хаткі!

Вушастыя, пушыстыя,
 З драцінкамі-вусамі
 Вы, зайчыкі-малойчыкі,
 У хаткі к нам таксама!»

Сняжыначкі-пушыначкі
 Спявалі песні-баі:
 «Мы хатачкі-палатачкі
 Будзем тут у гаі».

1921

БЕЛАРУСЬ

I

Ты — летаніс з аповесцяў вячыхістых,
 Акроплены слязамі дудароў.
 Ты — яснацвет ад водгулляў агністых
 Жняёў, касцоў і старцаў-пастыроў..

У залатой кудзелі гучных спеваў
 Дрыжыць твой бор, сумуе твой гушчар.
 Дзед-чараўнік стаіць пад кожным дрэвам,
 Балота спіць пад вэльмам зорных чар.

Твае лугі сняць сны аб гуках ночных,
 Аб вогнішчах начлежных дзецюкоў.

Пад гуд віхроў, варожбаў света-змрочных
Тчэ глебны дух абраднасці вякоў.

Сам Госпад-Бог хадзіў тут па зямліцы,
Усюль зіхцяць-відаць Яго сляды.
Па тых слядох красуюцца капліцы,
Па тых слядох брыдуць у даль Дзяды¹.

Сышліся тут Ярыла² з Божым Сынам,
Святая Маці з Доляю жыве.
Ў цяні дубоў пад старадаўнім тынам
Ільля й Лясун³ расселіся ў траве.

Тут кожны крок абвешан казкай сівай,
Што ручаёк — жалосных спеваў жмут.
Шурпаты пень на лузе ці на ніве —
Нязнаны дух, або таемны цуд.

Тут воўк — не воўк, а чалавек заклёты,
Тут корч — не корч, а той жа селянін.
А бусел-птух — не птушка, а араты,
Вартуе Дзіў абшар лугоў, далін.

А курганы, а замчышчы, званіцы,
А пустыроў святая цішыня;
А гнёздаў-мест ліхтарні-зараніцы,
А вышкі гор, а рэчак глыбіня...

Усё жыве жыццём Дзядоў адвечных,
Тут кожны век пакінуў знак-пячаць.
Па тых знаках — па тых шляхох па млечных
Ідуць сыны свой край адбудаваць.

І край легенд, той край, дзе жыў Скарына,
Зноў парадзіў прарокаў і байцоў:
Ідуць-брыдуць, бы Нёман з месца рынуў,
Бы грамада узброеных касцоў.

Іх кліч грыміць, як зычны хор грымотаў,
Як буралом, імчыць у горны свет.
Дрыжыць зямля ад нізаў да высотаў,
Праменіць даль Купальскі агняцвет.

Васкрослі зноў багі сівых Калядаў,
Ратай ім спеў кідае на агонь.

Хто на алтар падсыпне зелле здрады,
Таму ўвесь край шле жудасны праклён.

II

Ёсць шмат такіх, што да Цябе плячыма,
Маць-Беларусь, адвернуты стаяць,
На Усход, Заход халопскімі вачыма,
Як вепрукі здзічэлыя, глядзяць.

Грызуць яны тваіх дубраў насенне,
Іх кпінаў гаць забрызгана гразёй, —
У глыб зямлі ўвайшло Тваё карэнне,
Лясы шумяць высока над Табой.

Ты зноў жывеш, бо Ты не знала смерці, —
Магутны дух мацнеў ад роду ў род.
Твая душа, шчыр-думы Твайго сэрца
Раслі-цвілі з народу ды ў народ.

Сама, Сама наладзіш сваё веча⁴, —
Разбілі сталь адгукі вешчых струн.
А хто пачне чыніць тут злыя рэчы —
Таго заб'е наш волі бог — Пярун⁵.

Сама, Сама адзначыш Свае межы.
Без дапамог няпрошаных дзядзькоў.
Ты забярэш, што да Цябе належа,
Маць-Беларусь, спакон глухіх вякоў!

1922

НА СМЕРЦЬ А. БУРБІСА¹

Яшчэ адна, яшчэ адна ахвяра
Пайшла туды — ў харомы цішыні...
Пад гудам бур, пад чырванню пажараў
Правёў баец гады свае і дні.

Зашмат іх шло, зашмат іх шло ў магілы
Ў расквіце лет, зарання, без пары.
Яшчэ адна, як пламень, згасла сіла
Пад абрусом спяваючай зары.

Пайшоў баец у княства светлых ценяў,
Пад златаблеск адвечных курганоў.
Яго душа пад ззяннем кос-праменняў
Спачын знайшла пад вэльмам тайных сноў.

А не знайшлі жывыя ў нас спачыну,
Якім жыццё судзіла той жа шлях.
У памяць тых, хто без пары загінуў,
За Беларусь падымем вольны сцяг!

1922

ПАХОДНІ

На плітах алатырных залатых вякоў,
На сочнай глебе сказаў з княжацкіх учынаў,
На красках простых спеваў простых мужыкоў,
Над плоймай струнных гукаў гучных адпачынаў
Агнеюцца паходні.

Іх водблескі рунеюць многа соткаў лет,
Квітнеюць, як лілеі казачнай крыніцы.
А кожная з паходняў — сонца-сяміцвет,
Якое мкнецца ўвышку, з яркай зараніцай
Спрачаецца удодні.

Адвечныя скрыжалі роднае зямлі
Хаваюць нашы скарбы, носяцца над краем,
Паказываюць жыва, як дзяды жылі,
Гавораць нам яскрава, што мы мелі, маем
Ад песняроў-пракокаў:

Баянаў сын-наследнік, — Ігара гусляр¹, —
Пакінуў нам на славу песні залатыя.
Праз восем праз сталеццяў з краю ценяў, мар
Прышлі да нас, як госці, птахі-гуслі тыя,
Бы ззянне праз аблогі.

Пад попелам пад пылам манастырскіх крат
Знайшлі стары пергамент песняў лад
Народы і плямёны, кожны на свой лад,
Гардзіліся знаходкай Ігарава Слова,
Евангеллем славянаў.

Пад месяцам, пад сонцам Полацкіх капліц,
Пад спеўнымі званамі залачных вежаў,
Пад паляўнічым рогам ў явах таямніц
З'явіўся наш Скарына кветкай родных межаў,
Вясёлкай з-пад туману.

На мове паспалітай простых пастыроў
Тлумачыў ён прарокаў сказы-святапісы.
Жыў твор яго ў народзе, нібы ў жылах кроў,
Праменіўся над краем сонечнаю рысай,
Аздобаю нябеснай.

Пад замкам Гедыміна над ракой Віллэй
Яшчэ адзін тастамант славіў нашу долю:
То быў Літоўскі Статут². Праўдаю святой,
Імпэтнаю Пагоняй³ мкнуўся ён па полі
І па даліне роснай.

Яшчэ было паходняў па дарозе шмат,
Якія нам свяцілі ў цемры доўгай ночы:
Вянок народных песняў фарбамі багат;
І хмеліць сэрца, душу, ззяннем слепіць вочы,
Вянок наш мятарутны.

Ці помніце вы песні аб сваіх дзядох?
Ці бачыце паходні, родныя саколы?
Ці пойдзеце наперад па святых слядох?
Ці будзеце свяціцца ў родным творчым коле?
Ці будзеце магутны?

1922

ΑΠΟΒΕΣCΙ

САЛАВЕЙ

Частка I

1

СПЕВЫ САЛАЎЯ

Вясна.

Дазваляецца чытачу маляваць вясну па свайму густу.

Салоўка спявае.

Ці варта чапаць гэту маленькую шэрую птушачку?

Яна сваімі спевамі давала натхненне (як даўней гаварылі) песнярам усіх краёў зямлі.

Пакаленне за пакаленнем ткала шматмільную плахту вякоў, а салоўка ўсё спяваў ды спяваў, дыктаваў вершы рамантычна на-строеным юнакам. Істужкаю гэтых вершаў можна аплятаць галу зямлі¹, як гліняны гляк дротам. Калі не верыце — папрабуйце!

Ці варта чапаць гэту маленькую шэрую птушачку?

Яна вясной агуляе музыкай наш бярэзнік, брызгае ў месячную павуціну гучным вадаспадам разнастайных трэляў.

Тады здаецца, што зоркі падаюць у хмызняк і звяняць срэбрам і шклом.

Тады здаецца, што салаўіная песня застывае на лузе кроплямі расы, дыяментамі радасных слёз.

Тады здаецца...

Кожнаму ўсё па-свойму здаецца.

А месяц — чырвоны, чырвоны. Вясновую ноч крывавіць. А часам ён сіні або іншага колеру.

Бывае, месяц выглядае, як серп, як падкова, напамінае жывёліну, выстаўляе рукі, як чалавек, на хвойку ўзлезе.

Гэта ўсё залежыць ад аўтара.
 А вочы ў яе робяцца таемнымі, вабнымі, а твар — бледны.
 Вечная, яна марыць аб вечным ім.
 А ўсяму гэтаму вінават салоўка.
 Ці варта чапаць гэту маленькую птушачку?
 Мы і не думаем чапаць.
 Наш сказ аб такім салоўцы, які спявае нават узімку.

2

НЯДЗЕЛЬНЫЯ ЗВАНЫ

Тры гады таму назад.
 Летняя раніца. Сонца лезе гарэзліва ў акно. Не дае спаць.
 Тупат ног па трагуарах. Людскі гоман. Нядзеля.

На вуліцы рух.

Па кроках, па гутарках, якія чуваць праз ценкія драўляныя сцены маёй кватэры, пазнаю большасць маіх суседзяў і суседак з прадмесця.

Праходзяць каля майго акна дзве старыя дзевы: панна Вікторыя і панна Канстанцыя. Яны гутараць аб «пончках з кавай», якімі даўней карміліся. У галасах шасцідзясяцігадовых «панн» адчуваецца апетытнасць, імкненне да асалоды. Мне здаецца, што бачу іхнія шамкаючыя, слінявыя зморшчаныя губы і галодна-жаласныя падслепаватыя вочы.

Цяпер яны абедаюць у сталоўцы нейкай дабрачыннасці і патрохі жабруюць па суседзях.

Панна Вікторыя — пані, у якой панна Канстанцыя служанкаю ўжо гадоў трыццаць.

Панна Вікторыя часам заходзіць да мяне па «вжонтак» (кіпяток). Лічыць мяне «пожондным» чалавекам і стараецца адшліфоўваць, каб я зрабіўся «гжэчным» (далікатным).

Першыя правілы «гжэчнасці» ўжо ведаю, я павінен ёй казаць не проста «дзень добры!», а «дзень добры, панна Вікторыя!». Тады яна робіць «кніксен» і ўсміхаецца як пятнастоўка.

Пасля такога «свецкага этыкету» панна Вікторыя хоча мне пачытаць французскі раман — у знак пашаны да маёй асобы. Я рознымі хітрыкамі кожны раз выкручваюся ад такіх сеансаў.

Часта яна мне робіць заўвагі, што першы кланяюся панне Канстанцыі (а не панна Канстанцыя мне) і служанцы таксама кажу: «дзень добры, панна Канстанцыя!»

— Так не выпадае, — ірытуецца панна Вікторыя. — Першым чынам, нязручна пану (гэта значыць мне) наймітцы (Канстанцыі) кланяцца і называць яе паннай.

Па-другое — я, мабыць, не здолен успрымаць навукі добрага тону, бо не такога пахаджэння, як панна Вікторыя.

На гэта яна мне робіць тонкія намяканні, аднак удастойвае пашанай і кліча «до покою». Яна хоча паказаць свае дваранскія паперы з фамільным гербам.

Я кожны раз адмаўляюся, кажу, што веру ёй на слова. Яна гэтым вельмі незадаволена.

— Нех пан зобачэ, — не адстае яна.

Разнастайны стукат ног каля майго акна.

Ціхае шарканне яшчэ адной пары далікатных асоб — яшчэ дзве старыя панны, дзве сястры Браванжыцкія. Даюць прыватны лекцыі французскае мовы.

Абедзве — высокія, ценкія, у чорных даўгіх пальтах і чорных капелюшах. Яны падобны да старых ксяндзоў.

Абедзве закаханы ў маладога прыгожага ксяндза і гавораць цяпер аб ім з няменшым апетытам, чымся ранейшыя «панны» аб «пончках з кавай».

Такіх дэвотак праходзіць шмат каля маёй кватэры. З кантычкамі ў руках ідуць у касцёл, які знаходзіцца недалёка ад маёй кватэры, за могілкамі.

Звоняць званы.

Мядзяныя гукі то жаласліва-пакорліва, то пагрозна-прызыўна клічуць у «божы дом».

Я пачынаю падбіраць біблейныя тэксты пад спеў званоў. Нічога не выходзіць. Даўгія радкі псальмаў² ніяк не ўкладваюцца ў адсечаныя рытмы «глін-глан, глін-глан», што расплываюцца з-пад званіцы. Куды лягчэй падбіраць пад гэтыя гукі смешныя дрындушкі. Якраз званы хуткім тэмпам пачынаюць вырабляць:

«Глі-гла-глі-гла-глі-гла

Глі-гла-глі-гла-глі-гла».

Зноў прыслухоўваюся да тупату на тратуары. Стараюся па характару крокаў пазнаваць людзей.

Шмат незнаёмых.

Па кроках я, аднак, пазнаю — мужчына ці жанчына, стары ці малады.

Дзеля ўпэўненасці падымаюся з ложка і гляджу ў акно праз вышыўку фіранкі. У большасці не памыляюся.

Тук-тук-дук! Тут-тук-дук!

Нібы не дзве, а тры нагі. Што за стварэнне з трыма нагамі?

Гэта ж мая кватэрная гаспадыня, у якой жыў у 1920 годзе.

Таксама набожная. Таксама маршыруе ў касцёл пад музыку званоў, бы ваяка пад стук барабана.

Ёй ужо больш за восемдзсят год. Яна набыла трэцюю нагу — моцны кій. Худы твар. Злыя, чырвоныя вочы. Нос да губ апусціўся. Сківіцы заостраныя, жоўтыя, як пергамін. Яна вельмі баіцца смерці — і мае ад гэтага адзін паратунак: вечна есць. Ад гэтага ў яе заўсёды надзьмуты живот — тырчыць, як у цяжарнай. Заўсёды яе непакоіць нястраўнасць. З жыватом у яе частыя непаразуменні. Яна кволым басам скардзіцца:

— О, Езу... Езу...

Тып-дрып! Тып-дрып!..

Пазнаю вас, старыя ногі пана Міханевіча!

Вострая бародка сівым трыкутнікам наперад, нібы працярэблівае сабе дарогу ў паветра. Сінія вочкі з-пад густых кустоў брывей пільна глядзяць удаль. Зірк-зірк жвава ва ўсе бакі, як дзве мышкі.

Ды ён (пан Міханевіч) слаўны, стары паляўнічы.

Пан Міханевіч нешта апавядае незнаёмаму мне (незнаёмы тупат ног) аб сваім удачлівым паляванні.

Пан Міханевіч мае прывычку паўтараць канцы слоў:

— Дык я пайшоў-шоў рана-на, яшчэ-чэ сам Бог спаў-паў, з сваёй-ёй дубальтоўкай-кай, ажна-на ў лёсе-се цецерукоў-коў! Я за імі-мі цікаваць-ваць, потым-тым калі трахнуў-нуў!

Далей не чую.

Нехта стукаецца ў дзверы.

Мой сябар В., загадчык савецкай гаспадаркі за дзесяць вёрст ад Менска.

Моцна лае за такое познае спаннё. Трэба зараз жа ехаць з ім у саўгас. Фурманка тут жа.

Прывесці да парадку свой «туалет» — справа пяцёх хвілін.

— Снедаць будзем там. Яечня, малако, сыр і...

Мой сябар робіць «зладзейскія» вочы.

Я заўважыў, што адна кішэня ў яго моцна адтапырана. Стуль тырчыць старчма нешта падобнае да галавы гусака, абверчанае газетай.

— Спецыяльна дзеля гэтага газету купіў! — апраўдваецца мой сябар. — А то ўбачаць. Не выпадае.

Каля вачэй у яго зайгралі таемна-вясёлыя змаршчынкі.

ІЛЬВІНЫЯ ЛАПЫ

Мы паехалі.

Каламажка грукатала і тарахтала па бруку, як вясковая са-
катуха.

Горад быў абліты сонцам.

Конь бег шпарка. Будынкi мітусіліся ў вачах.

Выехалі за горад.

Новыя думкі, новыя настроі плылі-паўзлі да мяне ад ваколь-
ных пейзажаў, якія паволі чаргаваліся адзін за адным.

Кожны ўзгорак, кожная хвойка на мяне паглядала ветла і
ўважліва. Над роўнымі шнурамі жытняга поля гойдаліся, віселі
жаўранкі.

Дарога паволі соўвалася наперад. Сустрэкаліся конныя чыр-
вонаармейцы. Бабы босыя, у святочных хустках, ішлі ў горад.
Дзе-нідзе на полі недалёка ад якогасьці хутара сядзелі хлопцы і
дзяўчаты. Высіліся ўгару жураўлі студняў. Тылілікаў гармонік.

Ад моцнага паху лугу і поля ледзь кружылася галава. Пад
сінім прасторам сонечна-жаўранкавага неба я адчуваў сябе
новым, іншым, чым у горадзе.

Мне здавалася, што ўся ўвага ваколіц звернута на мяне. Ад-
вык ад вясковых палёў.

Праз усю дарогу мой сябар апавядаў аб жыцці рабочых у
гаспадарцы, аб тым, як ён малочную справу добра нарыхтаваў
і як наогул паставіў гаспадарку на ногі.

Толькі па інтанацыі яго голасу здагадваўся аб сэнсе слоў
сябра і час ад часу мармытаў:

— Так, так. Добра, добра. Не, не.

Мы былі ўжо недалёка ад саўгаса.

Ехалі між ліпавых прысад.

Дрэвы высокія і густыя. Зверху, над дарогай, яны зрасліся
ў адну лісцяную павець. Пад імі цень. Толькі дзе-нідзе між ку-
чаравых галін прабіваліся, як праз замочныя дзіркі, сонечныя
круглячкі. Яны блішчэлі на жвіровым пяску новымі мядзянымі
пятакамі.

Забялеўся былы палац. Як на цырыманіял, выстраіўся вяліз-
ны сад. За ім — сталетні парк.

Мы саскочылі з каламажкі.

На зялёным, вялізным, як поле, дзядзінцы мяне сустрэў каля заросшай аірам сажалкі статак гусей. Гусак з ваяўнічым задорам кінуўся на мяне, выцягнуўшы, як дзіду, даўтуую шыю з завостранай змяінай галавой.

— Ідзём снедаць! — сказаў мой сябар з заклапочаным відам.

Яго заклапочанасць павялічылася з таго моманту, як толькі мы тут апынуліся.

Усё заўважала яго гаспадарчае вока. То каровы пасуцца на пасеках, дзе ён думаў касіць. То скошаная трава не вынесена на ўзгорак з мокрай лагчыны. На мяжы нехта ссек елку.

Мы ўвайшлі ў палац. Паснедалі хутка. Пасля гэтага ён пазнаёміў мяне са старэнькім дзедам, які ўзяўся паказваць мне стары палац. Сябар мой пайшоў брысці па гаспадарцы з рабочымі, каб размеркаваць працу на заўтрашні дзень.

Дзеду было гадоў шэсцьдзесят пяць: белавусы, худы, з ружовай лысінай, з жоўтым пухам вакол, якраз дмухавец. Відаць, фізічнай працай мала займаўся. Нягледзячы на свае гады, ён быў стройны і рухавы. Рукі гладкія з ценкімі пальцамі. На ім старая вайсковая вопратка колеру хакі. На нагах — «хадакі» з старых ботаў.

Дзед служыў у гаспадарцы вартаўніком. Да рэвалюцыі быў лёкаем у пана Вашамірскага — ранейшага ўладара гэтага маёнтка. Дзед ведаў усе закуткі строгага белага мура. Ведаў усю сямейную хроніку пана Вашамірскага і шмат цікавых гісторый пра бацьку і дзедка пана яшчэ з часоў паншчыны.

З абурэннем дзед гаварыў, як увосень 1917 года руйнавалі панскі маёнтак, як вакольнія сяляне выбівалі шыбы ў вокнах, хто нагамі бразгаў па фартэп’яна, хто абрываў плюш з пакояў Кацярыны II (яна калісьці спынялася ў гэтым маёнтку), хто аблупліваў скуру фатэляў, і як падпальвалі будынкі на дварэ.

Я тлумачыў дзеду, што, безумоўна, сяляне ўчынілі гэта непрактычна, бо дабро засталася б тут для іх жа. Але пачуццё помсты і нянавісці да паноў за векавечныя здзекі з іх, сялян, узяло верх, і яны хацелі знішчыць дашчэнту ўсе панскія сляды.

Ад усяго палаца, хоць ён быў заселены рабочымі, веяла непрытулам. Не гарманавалі сасновыя сталы, даўгія лавы і простыя ложка з вялізнымі высокімі пакоямі. Палац больш падыходзіў для школы, чымся для жылля. Тут улетку, нават у гарачыя дні, было холадна.

Дзед апавядаў мне аб кожным пакоі. Маляваў ранейшую абстаноўку, паказваў, дзе быў панскі габінет, спальня, салон, дзе жыла дачка пана Вашамірскага, маладая панна Ядвіга.

Я заўважыў на сцяне апошняга пакоя прыбітыя металёвыя планкі. На кожнай з іх быў выгравіраваны год па парадку ад 1898 да 1917 знізу ўверх.

Дзед тлумачыў, што кожны год на імяніны панны Ядвігі мералі яе рост. На памятку прыбівалі гэтыя мядзяныя дошчачкі.

Нарэшце дзед мяне завёў у флігель, які ўпіраецца сваім акруглым фасадам у вялізны парк.

Гэты пакой — пусты, авальнай формы — вышынёю ахоплівае два паверхі. Праз каляровыя шыбы, аплеценыя густой павуцінай, прабіваецца святло сонца, раскідвае на сцены фантастычныя плямы. Звышку, ля суфіта, тырчаць вялізныя галовы сатыраў у старагрэцкім стылі. На фізіяноміях застылі гуллівыя ўсмешкі. Вакол сатыраў — барэльефы з шматгаловымі змеямі. Суфіт аздоблены трохкутнікавымі арабескамі³, а ў самым цэнтры — стылізаваны польскі арол.

Па сценах, паміж замыславатых арнаментаў, мітусяцца разнастайныя старасвецкія княжацкія гербы. Супроць высачэзных нападкружных дзвярэй, таксама з каляровым шклом, выступае невялічкая галёрка.

Ранейшага прызначэння гэтага пакоя дзед не мог мне вытлумачыць. Пры ім пакой быў заўсёды пусты. Загадчык, у якога я пасля аб гэтым пытаўся, таксама не ведаў.

Гаварылі, нібы калісьці тут была масонская ложа ці, можа, пан сюды склікаў падданных на гаспадарчыя гутаркі. Для тэатра пакой таксама не падыходзіў. А можа, гэта быў летні салон, а галёрка была для музыкаў?

— А ўночы праз разбітыя вокны сюды кажаны набіваюцца, пішчаць, як мышы, — казаў мне дзед з вінаватай усмешкай на губах.

Цяпер, удзень, ластаўкі тут кружацца, гарэзліва б'юцца крыллямі аб каляровыя шыбы. Вее рамантызмам у гусце Генрыха Гейнэ.

Я быў ахмелены паўзмрокам пакоя.

Дзед вывеў мяне на тэрасу, якая спускалася ў парк.

Пад стагодняй ліпай ляжала галава каменнага льва. На дарожцы вакол вялізнага запушчанага кветніка, нібы косці шкілета, тырчэлі з пяску абломкі львіных вялізных лап: рэшткі панскай культуры. Яна, безумоўна, мела сваё харавство, але гадалася на нявольніцкім карку мужыкоў.

Міжволі носіш у сэрцы такое пачуццё да гэтае культуры, якое мелі да яе тыя, хто з дзікімі ад злосці вачыма нішчылі панскія маэнткі сабе на ўрон...

З нейкай палёгкай на сэрцы я выйшаў з цяністага парку на пагорак — на санцапёк.

На мяжы каля жыгняга поля журчэла вясёлая рэчка, пенілася па адшліфованых каменнях, і здавалася, што статкі маладых гусянят нырцуюць у вадзе між каменняў. У паветры стаяла млявасць сонечнага гарачага паўдня. Дрыжэў над зямлёй ледзь прыкметны залаты пылок. Ад бярозавага плота, аброслага губкамі, што стаяў вакол канюшыннага поля, аддавала прэласцю. Павольна чылікалі птушкі. Здалёк, пад лёгкім курадымам поўдня, драмаў бор. Як шэрыя, закарузлыя скрыніны, былі раскіданы дзе-нідзе хутаркі. Усё гэта ў нядзельны дзень абамлела пад сонцам.

Людзей, што даюць ажыўленне пейзажу, было мала на полі.
Я разлёгся на траве.

У шаўку лугу і над ім кіпела жыццё.

Мітусіліся, рухаліся, дзынкалі, гудзелі розныя кузуркі, мухі, матылькі. Соўваліся па лістах блакітныя і зялёныя кволыя чарвячкі.

Гэтым усім істотам луг здаваўся, мабыць, вялізным лесам.

Дзед сядзеў побач і апавядаў мне розныя гісторыі з часоў паншчыны.

4

ГАЛАСЫ ЗЯМЛІ

Вельмі жвавы хлопчык быў Сымонка. Да ўсяго прыглядаўся, да ўсяго прыслухоўваўся.

Хлопчыка апанавалі колеры і гукі.

Усімі пачуццямі ўбіраў у сваю істоту вакольнае. Увесь свет быў, як у гняздзе, у яго сэрцы, для яго ж. Нават сам пан Вашамірскі, якому належалі ўсе вакольныя вёскі, той самы пан, што купіў яго, Сымонкі, бацьку за каня ў суседняга пана Весялоўскага, быў цікавым для хлопчыка. Ён наглядаў і за панам.

Што ж! і кузурка, што паўзе па лістку, мо думае, што свет створан спецыяльна для яе.

Школу жыцця Сымонка пачаў праходзіць маючы шэсць гадоў ад нараджэння. Спачатку пасвіў гусей на вялікім выгане, пасля — свіней; за гэтым давалі пад яго апеку авечак, потым — кароў, а ў канцы зрабіўся і баранавалокам.

Ён паволі і грунтоўна падымаўся ўгору па лесвіцы мужыцкай навукі.

Апрача гэтага, Сымонка меў яшчэ незвычайную здольнасць, якой навучыўся ў палях і лясах пана Вашамірскага: падрабляць гукі прыроды і жывых істот.

Гаўкаць па-сабачаму, кукарэкаць, як певень, мяўкаць, як кот, мэкаць, як цялё, выць па-воўчаму — было для яго самай звычайнай і простаў штукай.

Ён да таго па-мастацку мог брахаць, што перадаваў самыя замыславатыя тоны і пералівы голасу кожнага паасобку сабакі з псарні пана Вашамірскага.

Падрабляць голас і інтанацыю людзей было для яго самым простым жартам.

Ён мог губамі перадаваць дзынканне пчалы, гуд камара, шэпт лесу, скрып варот. Кракаў, як варона, кукаваў зязюляй, спяваў жаўранкам і заліваўся салаўём на розныя лады, на ўсялякія манеры.

У дадатак ён мог яшчэ падрабляць рухі і міміку.

Здаецца, як можна адной мімікай твару паказаць пеўня?

А Сымонка мог — скорчыць такую фізіяномію, зробіць такія вочы, што кожны гаварыў:

— Певень, дый годзе!

Скакаць, як заяц, як цялушка — гэта нават увагі не варта.

Вялікая кемнасць да ўсяго гэтага была ў Сымонкі. Ён сваім дзівацкім талентам сам захапляўся, углыбляў яго, развіваў, адшліфоўваў. Гэта не было ў яго толькі забавай дзіцячых гадоў — наадварот: практыкаваўся ў гэтым штукарстве з кожным годам усё больш і больш.

Цяжка вытлумачыць, чаму спадабалася яму якраз такое штукарства, а не, напрыклад, ігра на музычным інструменце або звычайныя спевы. Звычайнае яго не вабіла, мабыць, дзеля таго, што гэта ён бачыў і чуў многа ў панскім двары.

Яму хацелася быць такім, якім свет (яго ваколіца) яшчэ нікога не бачыў.

Сымонка, яшчэ малым хлопчыкам, любіў спевы салаўя. У вялізным панскім парку ў кожную вясню іх было многа.

Інакш, чым на іншых людзей, рабілі на яго ўражанне разнастайныя гукі лесу ўлетку, калі ён цягаўся туды са стадам.

Цяга да гукаў запанавала ім. Не так, як усе людзі, прыслухоўваўся да разнастайных пераліваў чалавечага голасу, да шораху пяску пад босай нагой, да скрыпу снегу, да выцця і свісту ветру, да шэптаў жыта на полі.

Вялізнае багацце гукаў, вечную іх іначасць ён знаходзіў усюды. Ён выкрыў, што ў тых мільёнах гукаў, якія чуе на кожным кроку, усюды, у любы час, няма сходных між сабою. Такое з’явішча яго вельмі дзівіла. Гукамі цэлы свет поўны не менш, чым мора — хвалямі, зямля — пяском, дрэвы — лісцем. Вялізны няведамы інструмент, які працягвае свае нябачаныя струны, нібы павуцінне, па ўсім свеце з канца ў канец.

Сымонка адчувае ў вакольным зусім не тое, што яго равеснікі. Часам сядзіць у полі на пні і пазірае ўдаль. Глядзіць і не бачыць, што зараніца палыхае ў нябесным бяскраі, пераліваецца ў розныя колеры. На кустах блішчыць шкляным шротам роса.

Ён прыслухоўваецца да галасоў зямлі — да яе тысячаструнных гусяў.

Дзіцячыя мары ахопліваюць яго:

— Эх, каб сабраць усе гэтыя гукі ў адно — у сваю жменю, і потым патрохі, кропелькамі, выпускаць іх адтуль. Аслабіў жменню: пачынаюць сыпацца розныя чалавечыя гутаркі. Раздаецца страшны плач-стогн, як анэгды плакаў Рымарчук, калі на стайні яму ўсыпалі гарачыя бізуноў па загаду пана Вашамірскага. Адпусціў крыху яшчэ адзін палец — хтосьці зарагатаў. Замахаў жменяй — лясныя птушкі спяваюць, жабы квакаюць. Кіўнуў рукой яшчэ раз — вецер вые, грымоты гагочуць, паласуюць неба маланкі.

А вакол усюды ціха-ціха...

Усе галасы зямлі сціснуты ў кулаку Сымонкі.

Людзі анямелі, гаварыць не могуць. Жывёлы, птушкі — усе маўчаць. Не шумяць дрэвы. На зямлі пануе такая нямота, такая дрымотная ціша, што сплах бярэ. Панскі фурман махнуў у паветры даўжэзнай пугай. Яна самастрэлам заўсёды страляе, а на гэты раз анямела.

Захацеў пан Вашамірскі загадаць камусьці даць дваццаць бізуноў — голасу не мае...

Усе галасы зямлі захаваны ў кулаку Сымонкі.

Пры гэтым у выбражэнні Сымонкі паўстаюць, як жывыя, смешныя малюнкi: людзі, жывёлы перапалоханы, не разумеюць, што чыніцца вакол. Кожны паасобку думае — ці ён аглох, або свет увесь вымірае.

Сымонка бачыць перад сабою небывалыя, дзівацкія малюнкi.

Нацешыўшыся ў меру такім фокусам, ён, — фокуснік, што забраў у жменю ўсе гукі зямлі, — раптам расчыняе кулак, і галасы, песні, скрыпы, шумы, стогны, свісты, стрэлы, шалахі,

званы пачынаюць сыпацца ў свае ранейшыя месцы, як невідочны дождж. Для Сымонкі, можа, нават і відочны, бо ён адчувае рух і хваляванне паветра ад кожнага гуку і шуму; для яго, калі прайшоў гук які, — тое самае, што жывая істота, якую можна намацаць рукою. Вось як бы праходзіў чалавек ці жывёліна...

Патрохі ўсё зноў ажывае. Ніхто, апроча Сымонкі, нават і не прыкмеціў, як гэта сталася.

Сымонка ачуньвае ад сваіх сноў у яве. У яго толькі ёсць магчымасць падрабляць гукі, а не мець іх у сваёй уладарнасці. Але і гэта яго кемнасць дзівіць людзей.

Выйдзе ўночы. Ціш на дварэ. Раптам як закукарэкае, дык саб'е з панталыку ўсіх пеўняў. Яны пачынаюць за ім кукарэкаць не ў пару. Разам з імі збіваюцца з толку і мужыкі, і панскія чаладнікі. Певень паказвае людзям, калі на работу ўставаць.

Часам здумаецца яму завыць ваўком. Тады ўсе сабакі пачынаюць за ім цягнуць жудасную музыку. Па ўсіх вакольных вёсках людзі палохаюцца.

Чаладнікі паміж сабою пачынаюць часам шэптам праклінаць пана. Падкрадаецца, немаведама скуль, Сымонка і як загрыміць цюцелька ў цюцельку голасам пана Вашамірсага: «А бізуноў, лябедзіку, хочаш?»

Усе з перапугу пабялеюць, зуб аб зуб заляпае.

А здумаецца яму ні з таго ні з сяго ўзімку, у траскучы мароз, заспяваць салаўём. Выйдзе на дзядзінец, як зацягне, пакуль хто з панскіх гайдукоў, па загаду цівуна, бізуном іх не разгоніць.

Так праходзілі дзіцячыя гады Сымонкі.

5

ПАН ЦІВУН ВАРОН СТРАЛЯЕ

Гарачы летні поўдзень.

Жніво.

Больш паўсотні кабет, маладых і старых, жнуць панскае поле.

Мігацяць сярпы мядзянкамі-змейкамі. Бялеюцца хусткі і спіны жнеек. Бабы і дзяўчаты гнуцца да самай глебы — тварам да зямлі, а спінамі да сонца.

На шырокім прасторы светла-жоўтага жытняга поля чуваць шорханне.

Жых-жах, жых-жах, гутараць сярпы з цвёрдымі сцяблямі.

Каласы нахіляюцца, пільна прыслухоўваюцца да глухога шуму. Туліцца-ціснецца ў пяшчоце галоўка да галоўкі, а жняя

душыць закарузлай, патрэсканай, мазалістай рукою цэлае племя жытніх сцяблоў.

Каля жней шымыргаюць прыганятыя з бізунамі ў руках.

Конна гарцуе цівун між мэндлікаў па ржанні. Грозна крычыць:

— Прэндзэй, сабачая косць!

На вялізныя дваровыя драбіны мужыкі кладуць снапы. Трэба везці на панскае гумно.

У цівуна на плячах паляўнічая стрэльба. Ён здымае стрэльбу і пачынае цэліцца ў стада варон, што рассыпалася чорна-шэрымі плямамі па жгатаму полю.

Цэліцца доўга. Смешна жмурыць левае вока, падымае ўверх брыво над правым...

Сяляне пачалі пазяхаць каля вазоў. Спынілі працу і давай у гультаяватай зморанасці глядзець, ці пападзе «пан цівун» у птушку.

Зацікавіліся і жнеі. Хоць прыганятыя, калі хто зазяваецца, падагравалі бізунамі, але на гэты раз і прыганятыя таксама сачылі за стральцом.

Гонар і пашана яму ад паднявольных людзей...

Паважна і пільна цэліцца цівун.

Зараз увесь прастор наскрозь прастрэліць.

Вакол ціха. Усе спынілі працу.

Павага, павага панскаму цівуну!

Адна старая сялянка не выцерпела — буркнула:

— Пану цівуну варон страляць, а нам спіны гнуць...

Вырваліся знянацку ганьблівыя словы. Ніхто не цягнуў за язык.

Не паспела яна скончыць, як падскочыў прыганяты, як падняў над ёй бізун. Ён злосна прахрыпеў:

— Я табе пакажу, псякосць, як бурчэць!

Ляск бізуна па згорбленых плячах кабеты не чуваць быў, хоць пры ўдары прыганяты моцна са смакам крыкнуў: «гэ-ээх!»

Свіст бізуна быў заглушаны стрэлам цівуна.

У адну і тую самую хвіліну трапілі.

Пакруціўся дымок. Запахла дымам.

Вароны з шумам, з лёскатам крылляў падняліся ўверх і паляцелі з трывожным карканнем у бок лесу.

— Паглядзі, лябедзіку!

Цівун паслаў мужыка паглядзець, ці папаў у птушку.

Той угодлівым крокам пабег, падскокваючы, як падстрэлены, па востраму ржышчу чорнымі босымі нагамі. Прынёс

застрэленую варону, падаў пану цівуну і ўгодліва выціснуў з свайго нутра гукі, падобныя да смеху:

— Гэ-гэ-гэ-э-э!

У гэты самы час да цівуна падышоў прыганяты з даносам на старую кабету:

— Старая сука пана цівуна не паважае. Яна казала: «Цівуну варон страляць, а нам спіны гнуць».

Не паспела сысці з твару цівуна ўсмешка задаволенасці ад удачнай страляніны, як твар наліўся крывёю, вочы заблішчэлі.

— Як?! во гэта падла старая будзе гаварыць? Я ёй пакажу! Палажыць ёй за пазуху мёртвую варону! Няхай трымае да самага вечара! Гэй, ты, галган, — звярнуўся ён да мужыка, — дай яму (цівун паказаў на прыганятага) варону!

Прыганяты ўзяў з рук мужыка варону і панёс з рогатам да старой бабы. За ім на кані пад'ехаў і цівун.

Старая кабета з лямантам-выццём кінулася цівуну ў ногі. Яна крыжам распласталася на ржышчы чуць не пад самыя ногі каня і выла немым голасам. Ледзь можна было ў гэтых прыдушаных галашаннях пазнаць словы:

— Даруй, паночку... даруй, міленькі...

Строгі і грозны быў пан цівун.

Старую паставілі на ногі, расшпілілі ёй вопратку і палажылі паміж худых вісячых грудзей за зрэбную, цвёрдую, як бляха, кашулю — акрываўленую, забітую варону.

— Жаць, псякосць, ідзі! — крыкнуў пан цівун.

Ніжэй сагнулі спіны жнейкі, шыбчэй зашорхалі сярпы. Мужыкі пры вазах пахмурнелі, сціснулі моцна, да скрыпу, зубы і давай накладваць снапы. Лаянкі і пракляцці хацелі зрывацца са смаглях губ, але нема маўчалі яны. Ад злосці толькі пляваліся людзі.

Пільней за іншых глядзелі за ўсім гэтым два чалавекі — малыды Сымон і дачка пакрыўджанай старой, Зоська.

Сымон ірвануўся быў ратаваць кабету, сціскаў кулакі, скрыгатаў зубамі і ледзь стрымліваў сябе.

У Зоські ў вачах заблішчэлі слёзы.

— Матанька... Маці... — шаптала яна і кусала губы да крыві.

Над шырокім полем раптам шугануў моцны вецер. Давай скубці хусткі на галовах у баб, давай трапаць чубы снапоў. Вецер прагульваўся невідочнымі нагамі па золату каласоў шырокага жытняга поля.

Пералівы жоўта-зялёнага колеру мільгалі над жнівом.

Задрыжэў здалёку лес, завойкаў, закрахтаў. Далі, яркія, празрыстыя, як шкло, пачалі зацягвацца валокнамі шэрай бавоўны. Па небу распаўзліся хмары, накінулі на сонца ваўняную світку. Воблакі прыдушылі сонца. Дзень пахмурнеў ад злосці і згрызоты. Над абшарам навісла вялізная шэра-сіняя каламуць.

Поле страціла залацісты бляск. Брудна-шэры колер вісеў над людзьмі.

Дзесьці далёка за лесам глуха загрукаталі грымоты.

Нехта малаціў жалезнымі цапамі па жалезнаму таку.

Яшчэ больш пацямнела. Лес набух, як вялізная губка, наліўся сінім атрамантам. Птушкі паднялі крык.

Жнеям загадалі збіраць снапы ў мэндлікі. Рухава запрацавалі прыгоннікі. Панскае дабро можа сапсавацца. Наехала з двара яшчэ шмат фурманак.

Ледзь паспелі накласці поўныя вазы. Маланкі пачалі паласаваць неба. Чырвоныя вярхоўкі раскручваліся па хмарах, сляпілі бляскам спалоханую ваколіцу.

Хтосьці лупцаваў неба агнёвымі бізунамі, хтосьці гікаў злосна па-за хмарамі.

Нехта над лесам лаяўся на пакалечанай мове заік. Нехта глуханямы крычаў, выў, рагатаў і ржаў, як сто жарабцоў.

Вялікая грамада рушылася з поля ў бок двара.

Ліў дождж, падаў і цягнуўся вадзянымі даўжэзнымі пугамі. Людзі прамоклі да апошняй ніткі.

Ззаду ўсіх, не спяшаючыся, ішла ў затаёным роздуме з глыбокім страхам у выцвілых вачах старая кабета. Варона была за пазухай...

За ёю ішла, апусціўшы галаву, яе маладая дачка Зоська.

Ці ж старая не выканае загаду панскага цівуна? Ого, няхай толькі папрабуе!

Здавалася, што старая ніякай увагі не звачравае на дождж, нават не адчувае яго... ступае босымі, чорнымі, патрэсканымі і пакалатымі нагамі, трохі кульгаючы. Варона за мокрым кашуліяй хлюпаецца аб голае цела. Дзюба і кабздзюры застрэленай птушкі час ад часу драпаюць, казлытаюць скуру.

Не заўважыла дажджу і яе дачка Зоська.

Сымон ішоў за апошнім возам снапоў. Ён заўважыў погляд старой, запрыкмеціў, што пад прамоклай наскрозь вопраткай у яе нешта за пазухай тырчыць. Ён адчуў вялікі смутак Зоські.

Нястрыманая злосць закіпела ў яго сэрцы.

Ён падскочыў да цівуна, які ехаў конна побач з вазамі.

Пад самыя вушы каню Сымон завяў па-воўчаму.
Разляглося навокал сумнае выццё, працяглае, страшнае...
Конь спудзіўся, застрыгаў вушамі, захроп, панёсся і скінуў
цівуна ў глыбокую канаву.
Пакуль людзі агледзеліся, Сымон уцёк.

6

ПАДАРУНАК ПА-ПАНСКУ

Пад вечар у той жа дзень Сымон сядзеў у Зоські ў хаце.
Застрэленая панам цівуном варона ляжала ў куце пад
абразамі.

— Няхай Пан Бог бачыць, як паны і панскія прыслужнікі
крыўдзяць бедных людзей, — сказала старая маці Зоські. —
А калі не заступіцца, дык буду сабе шукаць іншага, мужыцкага
Бога. А гэтага (яна паказала рукой на абразы) панам пакіну!

Зморшчаная, нізенькая бабулька прагаварыла апошнія словы
са злосцю.

— Я ўжо пану цівуну адплаціў за варону, — сказаў Сымон,
і вочы яго весела заблішчэлі. — Вось вазьму ды зраблюся
мужыцкім богам!

— Не грашы... — спалохалася старая. — Пакуль што мужыц-
каму богу ад панскага дастанецца.

— За мяне, маці, няма чаго баяцца. Выкручуся з бяды. А пан
цівун, пэўна, ногі выкруціў, як з каня зваліўся.

Старая засмяялася, усхапілася і сказала:

— А Божачка, чаго я радуюся чужой бядзе?

— Такой бядзе грэх не радавацца, — заўважыў Сымон.

— Зарабіў ты, Сымонка, яечню за гэта!

Старая зараз жа пачала раскладаць агонь на прыпечку, каб
спячы яечню.

На дварэ паўзлі змрокі. Яны наліваліся цэнямі ў шызыя цэ-
бры паветра. Праз маленькія шыбіны змрокі ўрываліся ў хату і
запоўнілі яе цямыстай ватай. Лезлі ва ўсе шчыліны.

Агоньчык на прыпечку палаў. Жоўтыя языкі спамяж дзвюх
цаглін лізалі патэльнію, на якой скварылася сала.

Сымон з Зосяй сядзелі моўчкі, прытуліліся адно да аднаго на
тапчане пры стале. У іх ужо было вырашана ў Каляды прасіць
у пана дазвол на вяселле.

А вось раптам уздрыгануліся.

Яны пачулі тупат ног, хлюпат па лужынах каля хаты. Хутка скрыпнулі дзверы, і, сагнуўшыся, каб галавой не ўдарыцца аб верхні касяк дзвярэй, увайшоў высокі малады хлопец.

Гэта быў Макар, адзін з панскіх гайдукоў.

— Добры вечар! — буркнуў ён у хату.

— Добры вечар! — адказала адна толькі старая заўпалым голасам.

Сымон пабляднеў.

— Ці не данюхаўся панскі гіцаль, што я тут. Мабыць, мяне шукаюць, — падумаў ён. — А можа, так прыйшоў — да Зосі?

Ужо другі год, як Зоська спадабалася Макару. Усялякімі спосабамі стараўся ён задобрыць яе. Але, нягледзячы на тое, што Макар быў прыгожы хлопец, Зоська ненавідзела яго, як і ўсе сяляне, за тое, што быў мужыцкім вырадкам, здэкаваўся над імі, дзе толькі мог.

Яго ўсе называлі «панскім гіцлем».

— Што ж і сесці мяне не просіце? — сказаў Макар кплівым голасам. — Тады сам еяду.

Сеў за стол грузна, цяжка і роблена па-старыкоўску «эхнуў».

«Пэўна па маю душу прыйшоў», — думаў Сымон і пачаў прыслухоўвацца, ці не чуваць каля хаты крокаў каго-небудзь яшчэ. Адзін Макар не пусціцца за ім.

Сымон адсунуўся ад Зоські і давай пільней прыслухоўвацца. За сцяной хаты на гародзе як бы хтосьці ходзіць...

— Што так вушы вострыш, Сымон? — запытаўся Макар.

— А гэта не павінна цікавіць панскага саб... — не закончыў Сымон.

— Чаму не павінна? павінна! — цвёрдым голасам сказаў Макар і заскрыгатаў зубамі ад злосці. — Ты не думай, хамула, што вырвешся з маіх рук. Хата абкружана. Цівун па тваёй ласцы выкруціў нагу, як упаў з каня. Пан гэта табе не даруе.

Сымон маўчаў. Зоська і матка яе таксама як бы анямелі.

Яечня была гадова.

Старая запаліла лучыну і палажыла белы абрус на стол. Тую вячэру, якую яна рыхтавала для Сымона, падсунула Макару.

— Еш, паночку! — сказала яна ціхім голасам, і зморшчаны твар яе зрабіў лагодную ўсмешку.

Сымон не пакрыўдзіўся на старую, бо добра зразумеў яе бабскія хітрыкі.

— Еш, паночку! — паўтарыла яна другі раз яшчэ болей лагодна.

— Ды я не галодны! — аднекваўся Макар.

— Не павінен ты ганьбаваць маім хлебам-соллю, саколік, калі хочаш мець за жонку маю Зоську... — не адступала старая.

Сымон уздрыгануўся:

«Мо старая гэта шчыра гаворыць...»

Макар спадлобку зірнуў на Зоську і прыняўся за яду.

Зоська яшчэ далей адсунулася ад Сымона і ціхенька зацягнула песню:

Дайце вы мне вольку —
Я ў зязюльках апынуся;
Дайце вы мне крылкі —
Я да пташак прылучуся...

У Сымона зрабілася цяжка на душы. Яго мала непакоіла тое, што за сцяной панскія гайдукі.

— Чорт іх няньчыў, гэтых баб. Што гэта ў іх — ці хітрыкі? Мож, сапраўды павярнулі ў бок панскага сабакі, паквапіліся на лепшае жыццё...

Зоська зрабіла ласкавае вока да Макара. Ён не здымаў з яе вачэй. Трымаў лыжку ў руцэ так моцна, як бы рыхтаваўся стрэльнуць лыжкай у сквараду з яечняй.

— Ды еш жа, каток! — не адставала старая.

У яе голасе звінелі ноткі любасці, крэўнасці, шчырасці...

«Старая ведзьма», — падумаў Сымон.

Макар прыняўся шчыра за яду. Чаўкаў гучна, як жывёліна. Сківіцы яго хадыром хадзілі.

Старая завіхалася каля яго, круцілася ўюном, спрытна паказваючы заскарузлым пальцам на смачнейшыя кавалкі сала ў скварадзе.

Сымон кожны раз, як толькі Макар браўся за новы кавалак яды, думаў: «Давіся! панскі гіцаль, давіся!»

Апетыт у Макара рос. Ён увесь аддаўся ядзе. Аднак спадлобу кідаў погляды на Сымона і Зоську. Яна стаяла пры лучыне, папраўляла яе, мармычучы сабе пад нос:

Дайце вы мне вольку...

Дым ад лучыны еў вочы, запаўняў хату лёгкім туманам. На сценах мітусіліся людскія цені; яны ківаліся, вялізныя, нехлямяжыя, як малпы.

— Давіся, давіся, — хацеў крычаць Сымон.

Макар еў самым спакойным чынам... Спацеў, расчырванеўся. Раптам звярнуўся да Сымона:

— Ведаеш што, Сымон. Выйдзеш сухім на гэты раз, калі я захачу. Уцячэш. Толькі... толькі вось што.

Усе трое напружана наставілі вушы.

— Ты раз назаўсёды павінен адмовіцца ад Зоські. Сюды не хадзіць...

Сымон крыва ўсміхнуўся. Падышоў да Макара. Палажыў яму руку на плячо. Моцна палажыў, як жалезную булаву. Ляск пачуўся. У Макара вочы крывёй наліліся.

— Ведаеш што, Макар, — сказаў Сымон, — ад Зоські адмовіцца павінен ты, панскі гіцаль.

Голас яго быў да таго падобен да голасу панскага гайдука, што здаваўся водгаласкам Макара. У дадатак Сымон плюнуў Макару ў самыя вочы і кінуўся да дзвярэй.

— Лавіце яго! Трымайце Сымона! — не сваім голасам крычаў Макар. Ён нават забыўся выцерці твар.

Каля дзвярэй крычалі людзі, барокаліся з Сымонам.

Старая і Зоська анямелі ад страху.

Макар выцер заплёваны твар, па-заліхвацку ўзяўся ў бокі і звярнуўся да Зоські:

— Калі вяселле будзем гуляць?

— Вон адгэтуль, панскі сабака! — крыкнула дзяўчына звычайным голасам і тупнула босай нагой аб гліняную падлогу.

— Вон адгэтуль, панскі сабака! — сказала яе маці злосным голасам, схпіла застрэленую варону і кінула яму ў твар. — Вось табе падарунак па-панску!

7

УМЕЮ БЫЦЬ ПАНАМ

Пан Вашамірскі сам за гаспадаркай мала глядзеў. Ён толькі год таму назад вярнуўся з заграціцы, дзе праходзіў адвакацкую навуку. Маёнткамі яго кіравалі аканомы. Ён больш за ўсё цікавіўся сваёй новай справай — тэатрам.

Гэта мастацтва ён да вар'яцтва палюбіў яшчэ ў Парыжы, калі закахаўся ў адну прыгожую французжанку-акторку.

Як вярнуўся на бацькаўшчыну, у родны маёнтак, пан Вашамірскі задумаў наладзіць свой уласны тэатр. Выпісаў з Парыжа рэжысёра, балетмайстра. Аркестр з васьмі чалавек прыгонных з капельмайстрам ён адкупіў у суседняга пана Ваяводскага за дзве тройкі стаеннікаў і за дзесятак лепшых сабак з

славутай псарні нябожчыка бацькі. Падабраў са сваіх «хлопаў» хлапцоў і дзяўчат і адчыніў студыю.

Пан вечна знаходзіўся ў студыі, бо прыходзілася яму быць тлумачом паміж французамі і студыйцамі. Хаця французы трохі ведалі па-польску, але згаварыцца з студыйцамі, якія зналі добра толькі «па-хлопску», ім было цяжка.

Сёння пана Вашамірскага адарвалі ад улюбёнай працы ў студыі. Цівун нагу зламаў якраз у самы гарачы час працы на полі. Аканом падняў такі шум, што пан адлажыў студыю і ўзяўся за «гаспадарчую справу» — пакараць вінавайцу Сымона. Пан яшчэ ўдзень паслаў ганцоў ва ўсю ваколіцу шукаць яго.

Цяпер абдумваў вельмі важную справу: «Як пакараць «хама»?»

У канцы вырашыў: «Усыпаць добрых бізуноў і аддаць у салдаты!»

Пасля гэтага думкі яго зноў пакіраваліся, нібы хмары ветрам, у другі бок — да тэатра.

Ён толькі сёння заўважыў нешта вельмі цікавае, — знайшоў, можна сказаць, скарб. Сярод балерын прыкмеціў адну, што калі б яе апрануць на французскі лад, дык мо цікавей была б за французскіх паненак, за якімі ён там, у Парыжы, заляцаўся.

«І трэба ж ведаць: у гэтых хамаў-«беларусінаў» красуюць такія кветкі, як Марылька. Правільнымі рысамі твару і лініямі цела яна не горшая за грэцкую статую Венеры. Дарэмна ўсе народы лічаць Венеру за найвялікшы ідэал жаночага хараства. Нават сярод хамак ёсць харашэйшыя».

Свечкі ў масіўных бронзавых кандэлябрах адкідвалі бледнае святло. Твар пана быў матава-бледны. Чорныя вочы блішчэлі квола, як бы пад лёгкай павалокай туману. Ён неспакойна хрустаў тонкімі пальцамі. Усмешка азарыла твар.

Сёння ўшчыпнуў яе...

«Трохі вульгарна, але ж яна не парыжанка — мая ўласная халопка. Хто з імі лічыцца! Ды гэта ж быдла, а не людзі», — прыпомніў ён словы сваёй маці, якая цяпер жыве ў другім маёнтку.

Ён прыпомніў, як аднаго разу, калі яшчэ быў малым хлапцом, ехаў улетку з маткай у госці. З імі былі лёкай і фурман. Пасярод дарогі, дзе лесу не было, яго матка злезла з фэтона па сваіх па-трэбах. Яму, Адасю, яна сказала адварнуцца, а фурмана і лёкаю зусім не засаромілася, як не саромілася сваіх коней...

«На тое ж быдла!»

Потым, як вырас, маці параіла яму «дзеля здароўя» мець зносіны з дзяўчатамі гэтага «быдла». Лепш, чым з парыжанкамі, ад якіх можна набыць паганую французскую хваробу.

Хвараблівыя ўздрыгі прамільгалі па яго твары.

Ён успомніў, што ў студыі застаўся драматург — ксёндз Марцэвіч, настаўнік рыторыкі слуцкай гімназіі, якога спецыяльна выпісаў для свайго тэатра.

Колькі гэты ксёндз сапсаваў паперы, пакуль адна з камедый была прынята да пастаноўкі!

Ксёндз занадта многа піша на рэлігійныя матывы. Вальнадумцу пану прыелася. Трэба нешта даць свецкае і вясёлае: на парыжскую манеру, каб можна было пасмяяцца шчырым здаровым смехам!

Ксёндз тлумачыў, што ён, духоўнік, таксама вальнадумец, але люду патрэбна рэлігія, як цуглі гарачаму каню.

З гэтым пан Вашамірскі згадзіўся, але цяпер гэты самы ксёндз псуе яму нервы; ласым вокам на ўсіх балерын паглядае.

Пану жыва ўявілася агідная фігура езуіта.

Высокі, трохі сутулы. Светла-шэрыя, хітрыя вочы яго пастаянна ўсміхаюцца. Заўсёды вочы як бы кпяць з цябе, пранізваюць наскрозь. З табою ён ва ўсім згодзен, але відаць, што ні з чым не згаджаецца. А ў выпадку патрэбы, калі толькі ён можа мець ад гэтага карысць, на агонь цябе ўзвядзе або нож у бок суне.

«Езу-Марыя» з вуснаў ксяндза не сыходзіць.

«Небяспечны чалавек, — падумаў пан, — прывязаўся да маіх дзяўчак і да маіх грошай. Ніяк цяпер не адвяжашся ад гэтага д'ябла ў чорнай сутане».

Раптам пачуўся лёгкі стук у дзверы.

— Хто там? — крыкнуў пан.

— Яснавельможны пане! — адклікнуўся ўслужлівы голас. —

Прывялі хлопа.

Пан выйшаў у пярэдні пакой.

Перад ім стаялі тры ўспацелыя гайдукі, яны трымалі Сымона з звязанымі вяроўкамі рукамі за плечы.

Сымон быў без шапкі са скалмачанымі валасамі, у падранай вопратцы, з акрываўленым, апухлым тварам. Дзіка таропіў вочы ў пана, як зацкаваны звер.

Не лепш выглядалі і панскія гайдукі.

Нялёгка ўдалося ім злавіць і прывесці сюды Сымона.

Ад ранейшай панскай вальнадумнасці і кволасці і сляда не засталася. Вочы наліліся вялікім гневамі, падбародак завастрыўся, высунуўся наперад.

— Ну? — казаў пан.

Сымон маўчаў.

— Цо? — крыкнуў пан.

Сымон не варухнуўся.

— Закатаваць галгана да паўсмерці і адправіць у салдаты!

Губы ў пана Вашамірскага дрыжэлі.

Сымон пабляднеў. Яго постаць яшчэ больш выпрасталася ад захаванага гневу.

— Слухаю, яснавяльможны пане! — сказаў аканом.

Пан павярнуў быў да дзвярэй пакоя, а гайдукі штурхнулі Сымона, каб вывесці на двор, але раптам пан крута адварнуўся назад, як бы нешта ўспомніў.

— Пачакайце, пачакайце! — сказаў ён змененым тонам.

— Ану, хаме, — звярнуўся пан яшчэ больш мяккім голасам, — пакажы, як ты спудзіў каня цівуна?

Сымон здзіўлена зірнуў на пана. Ён не ведаў, — ці пан жартуе, ці ўсур'ёз гэтым зацікавіўся.

— Прэндзай, прэндзай!

Пан быў вельмі зацікаўлены.

Нягледзячы на тое, што чакала Сымона на панскай стайні, — у яго сэрцы загаварыў арыст.

— Няхай яснавяльможны пан загадае развязаць мне рукі, а то не магу, — папрасіў ён.

— Развязаць! — загадаў пан.

Сымону развязалі рукі.

Ён выпрастаўся, прыставіў далоні да губ, схіліўся напалову і пачаў.

Выццё ішло ціхае, ціхае, як бы з далёкага лесу.

Потым яно расло — жудаснае, сумнае, запоўніла лямантам увесь вялікі пакой, перакідвалася самотнымі зыкамі ад акна да акна, кацілася дрыжыкамі па шыбінах. Здавалася, не адзін воўк вые, а іх тут цэлая гання галодных, худых звяроў. Выццё пераліваецца на розныя лады. Па скуры драпаюць нейчыя вострыя кіпцюры. Драпезніцкая звярыная смага студзіць кроў.

Пан зажмурыў вочы ад нейкай дзікай прыемнасці.

Абразок дзіцячых гадоў ажыў-уваскрос перад ім.

Вечар марозлівы, калядны. На сіняваты снег падае водсвет месяца. На гурбах абапал дарогі мігацяць іскры. Ён — малы яшчэ хлопчык. Едзе з нябожчыкам бацькам да маёнтка. Тройка мчыцца. Бразгулькі звіняць. Па небе соваецца наперад круглы чырвоны месяц. Раптам коні пачалі храпці, стрыгчы вушамі — здалёк, з лясной далі, якая вызначалася ярка-сіняватай палоскаю

на снежнай паляне, пачулася вышцё ваўкоў... Яму, маленькаму хлопчыку, зрабілася так страшна, што зуб аб зуб заляпаў. Бацька меў стрэльбу пры сабе. Выстраліў у бок лесу, у вышцё, у сіне-снежную ноч...

Коні шыбка паімчалі. Снег закурэў вакол і белым пухам пыліў у вочы. Здавалася тады яму, маленькаму хлопчыку, што ў паветры носіцца.

Сымон скончыў вышцё і выпрастаўся.

Пан Вашамірскі ачнуўся, спрыяюча зірнуў на Сымона.

— Лоўка! А што яшчэ ўмееш?

— Усё ўмею, яснавяльможны пане...

— Ён умее свістаць салаўём, гэты блазан, яснавяльможны пане! — дадаў аканом.

— Папрабуй!

Сымон засвістаў...

Пяшчотныя, зычныя трэлі салаўя запоўнілі пакой. Пан разявіў рот і глытаў гэтыя трэлі, як пітво.

Спачатку гукі былі рэдкія, нясмелыя, потым пачалі гусцець, перасыпаліся срэбрам, журчэлі непрытомна, гарача, ажна кроў зайграла ў пана.

Ён успомніў адну вясну... Яму было ўсяго шаснаццаць гадоў. Ён любіў. На балі ў іх маёнтку была яна, панна Ядзя. Падобна да Джаконды на малюнку Леанарда да Вінчы.

Спяваў тады салоўка. Густы парк. Белая, як анёл, панна Ядзя мігацела між дрэвамі, па роснай пахучай траве. Ён у жарг гнаўся за ёю. Яна ўцякала. Потым...

Сымон змоўк.

— Брава, брава! — запляскаў пан у далоні, як у парызкім тэатры. — Біс!

Слова «біс» ні для каго не было зразумелым.

— А як жа, яснавяльможны пане, акурат бес! — уставіў слова аканом.

— Маўчы, галган! — крыкнуў пан.

— Ану, што яшчэ ўмееш? — пытаўся пан з захапленнем ды ласкай у вачах.

— Усё ўмею, яснавяльможны пане, — спакойна адказаў Сымон. — Умею быць панам.

— Ён вельмі лоўка падрабляе галасы, яснавяльможны пане, — замармытаў аканом, — акурат бес!

— Ану, падрабі мой голас! — казаў пан з усмешкай. — Пакажы, як ты ўмееш быць панам!

Сымон скоса зірнуў на свайго заядлага ворага гайдука Макара, крыкнуў панскім голасам, зрабіў панскі гэст і паказаў на Макара:

— Усыпаць таму галгану дваццаць бізуноў, але гарачых, каб аж іскры ляцелі!

— Го-го-го! — зарагатаў пан. — Го-го-го! — і браўся за бокі.

Рогат — нервовы, істэрычны трос яго, да слёз мучыў.

— Го-го-го! — сыпаў ён шчырым смехам ва ўсе бакі.

— Го-го-го! — паўтаралі за ім услужлівы аканом і гайдукі.

Толькі Макару было не да смеху. Ён маўчаў як вады ў рот набраўшы.

— Пане аканоме, — урачыста сказаў пан Вашамірскі, — зараз жа няхай Сымон памыецца, выдаць яму вопратку і адправіць у студыю! А тэму галгану (пан паказаў рукой на Макара) усыпаць дваццаць бізуноў.

— Слухаюся, яснавьяльможны пане, — сказаў аканом і нізка пакланіўся.

8

МАСТАЦТВА ЧЫСТАЕ, ЯК НЕБА

Надышла восень.

Поле зрабілася шэрае, нуднае. Паветра глушылі вароны. Панскі парк азалаціўся. Каменныя львы на тэрасе сфінксамі глядзелі ў неба. Хмары розных колераў, розных выглядаў шпарка плылі, нібы хтосьці сцёбаў іх пугай. Некаторыя з іх былі падобны да сівых асілкаў, калматых, доўгабародых, якія ішлі вялікай працэсіяй у вандроўку. Іншыя напаміналі стада аграмадных белых сланоў з адрэзанымі хобатамі. А месцамі яны выглядалі выраем нязнаных велічэзных птахаў. Пад імі на розныя галасы выў вецер. Насіўся, як вар'ят, па парку. Выскачыць на волю ў чыстае поле, схваціць з парку цэлую кучу жоўтых лісцяў, падкіне іх уверх, рассыпле іх па баках дажджом залатых дукатаў, зноў збярэ ў кучу, яшчэ вышэй падкіне, пакруціць на адным месцы, нібы густую саранчу, і панясе далей — у лес...

Каменныя львы драмалі. Застылая ўсмешка не сыходзіла з іх белых вачэй. Праз разяўленыя ляпы свісцеў вецер. Здавалася, што кіпцюры на лапах львоў во-во распусцяцца, львы зараз выпрастаюцца, вочы бліснуць празрыстым золатам, ляпы развяцца шырэй, стуль задыміць пара, львы скокнуць праз парк і пусцяцца ў поле з рыканнем.

Часта хлюпаў дождж. Яго ценькія ніткі цягнуліся ад хмар да самай зямлі, упіваліся ў глебу, як п'яўкі. Ад палёў пахла свежасцю, аддавала непрытулам пастаптанага ржышча.

Часам дождж імжыў — дробненькі, нібы машкара, вільготным пылам лез пад каўнер. Сляпіў вочы. Сцёбаў па твары. Калоў сцюдзёнымі і вострымі голкамі.

Зямля вохкала пад нагамі, стагнала, бухала. У каляінах стаяла вада, чорная, бы дзёгаць.

А па начах дзікія гусі крычалі. Квола і трывожна стагналі яны, носячыся нізка над зямлёй незвычайнымі сцяжынамі, тулячыся, як зладзейкі, да змроку. Гусі шасталі крыллем, нібы панны шаўковымі вопраткамі.

Сымон працаваў у студыі. Яго ахрысцілі новым імем: «Салавей».

Са студыі не выпускалі нікуды. Трымалі, як у астрозе.

Трэба было спяшыць, каб да Каляд падрыхтаваць прадстаўленне. Адукацыя вялася пад бізунамі. Студыйцы вельмі памізарнелі. Нібы з іх высмакталі кроў.

Пан Вашамірскі паспеў ужо прыстасаваць для «свайго здароўя» ўсіх дзяўчат студыі.

Да кожнай ён падыходзіў, захапляючыся яе красою, пакуль гэта «быдла» яму не апрыкрала.

Пасля гэтага ён знаходзіўся пад уладаю аднаго толькі мастацтва: «чыстага, як неба ў маі, узнёслага, як вясновы вецер, нявіннага, як дзіцё, вечно маладога, як сама прырода».

Дзеля ўсяго гэтага, — упэўніўся пан Вашамірскі, — трэба, каб выяўнікі мастацтва вялі «строгае і чыстае жыццё».

Пан Вашамірскі строга загадаў:

— Каб хлопцы з дзяўчатамі шашняў не вялі! Каб не псавалі майго эстэтычнага пачуцця! Каб не апаганілі святога мастацтва!..

Пан наглядаў за французскімі педагогамі і яшчэ больш за езуітам-драматургам.

У тых былі свае ўласныя погляды на мастацтва і на яго выяўнікоў...

Адукацыя Сымона пакуль што была лёгкая. У вялікія акторы ён тым часам не назначаўся. Пакуль што яго роля выяўлялася ў тым, каб на панскіх баях спяваць салаўём.

Гэты арыгінальны нумар пану вельмі спадабаўся. Пан на яго пакладаў вялікія надзеі. А пасля Каляд за адукацыю Сымона прыйдзеца прыняцца больш рупна.

Каб выхаванне ішло паспешна і правільна, панскі бізун ляскаў па спінах актораў у час рэпетыцый па некалькі разоў на дзень.

Пан пераменчыва лічыў вышэй за іншыя формы мастацтва то музыку, то драму, а то балет, і ў сувязі з гэтым той частцы яго студыі ад яго больш за іншых пападалася бізуноў.

Галоўным чынам студыйцы цярпелі за кепскую вымову польскіх слоў; тут ужо сам ксёндз Марцэвіч — драматург — падбухторваў пана.

— Гэта быдла зусім не роджана да таго, каб нашу прыгожую, далікатную мову са сцэны ілюстраваць.

Яго светла-шэрыя вочы кідалі маланкі «справядлівага гневу». Ён хітра паглядаў у твар пана Вашамірскага: якое гэта на яго зробіць уражанне.

— Ці ж хамула, чорная косць, можа быць здольным перадаваць музыку нашай мовы? Ганьба, яснавяльможны пане, ганьба! Каб такі эстэт, як пан Вашамірскі, праз пальцы на гэта глядзеў!

Пан Вашамірскі ўсміхнуўся.

— Мова нялёгка ім даецца. Я разумею іх, хамулаў. Сам дзед мой, святой памяці, хоць і быў панам, аднак гаварыў толькі па-беларусінску.

— Чаму?! — здзівіўся ксёндз.

— Па-польску не ведаў.

— Як гэта не ведаў?! — спалохаўся ксёндз.

— Ясна, як неба. Даўней усе тутэйшыя паны гаварылі па-беларусінскаму, бо беларусіны мы, а не палякі. Мы беларусіны польскай культуры. Вазьміце «Літоўскі статут», ён жа напісаны па-беларусінскаму. А склалі яго нашыя дзяржаўнікі — ксяндзы і магнаты.

— Як сабе хочаце, яснавяльможны пане, але ж вы за польшчызну! яна ўжо ў вашай крыві.

— Згодзен, ойча, згодзен, — засмяўся пан Вашамірскі. — Сам ненавіджу хамскую, беларусінскую мову. Я за тое, каб добра вывучыць актораў па-польску!

Пры гэтым пан Вашамірскі аж стукнуў кулаком аб стол.

Пачыналася катаванне за кепскую вымову польскіх слоў.

Гэта рабілася па ўказанню езуіта, які ўзяўся адукоўваць студыйцаў у музычным вымаўленні польскіх слоў.

Пападалася больш за іншых самым прыгожым дзяўчатам.

Экзекуцыя над імі адбывалася ў спецыяльным пакоі ў яго, ксяндза, прысутнасці. Паводле яго рэцэпта катавалі іх бярозавымі дубцамі па голаму целу.

Спачатку катавання ксёндз рабіў набожныя вочы, гаварыў цэлыя казанні аб пакутах пана Езуса і наогул аб пакутах цела, якія даюць асалоду душы. Чытаў урыўкі з Евангелля.

З кожным стогнам ахвяры, з кожным крыкам распачы, з кожным уздрыгам голага жаночага цела пад свістам бярозавага дубца светла-шэрыя вочы ксяндза наліваліся ўсё болей дзікім бляскам. Твар яго бляднеў, салавелі вочы, пачынаў хрыпла і хутка сапці. На губах выступала пена...

Білі ахвяру да тых пор, пакуль ксёндз не даходзіў да поўнага «боскага экстазу», пакуль не гаварыў хрыплым голасам: «годзе».

Як звар’яцелыя хадзілі студыйцы з кута ў кут па пакоі ў спецыяльным памяшканні студыі і шапталі польскія словы:

— Нех бендзе, нех бендзе, нех бендзе, нех бендзе.

— Я естэм, я естэм, я естэм, я естэм.

— Пан Буг, Пан Буг, Пан Буг, Пан Буг.

— Круль, круль, круль, круль.

— Ржэч посполіта⁴, Ржэч посполіта, Ржэч посполіта.

Так, нібы ў доме вар’ятаў, чуваць былі шэпты і мармытанні.

З пакоя аркестра раздаваліся свае гукі: адрывістыя, працяглыя. Рэжысёр меў шмат клопоту пры апрацоўцы тэхнікі ігры. Ад біцця за кепскую міміку твары ў актораў былі набухлыя, як порхаўкі.

— Да пастаноўкі сядзе, — тлумачыў рэжысёр. — Пакуль што вучыцца трэба, а без біцця якое можа быць навучанне?

Не менш было і балерынам.

Адзін Сымон хадзіў па пакоях ды толькі пасвітваў салаўём на ўсе лады. Ім усе былі задаволены.

Да пастаноўкі рыхтаваліся тры нумары:

1. «Прыход волхваў у святую пячэру» — містэрыя.

2. «Камедыя», у якой галоўнымі героямі: сялянін, жыд, чорт, тры браты, пакутнік і іншыя.

3. «Усход сонца» — балет.

Ксёндз Марцэвіч вельмі старанна глядзеў за падрыхтоўкай містэрыі.

Младзенца Езуса іграў трохгадовы хлопчык, сын аканомы.

Мужыцкаму сыну такой «святой» ролі іграць не далі.

Разнымі цацкамі і цукеркамі ўдалося прывучыць дзіцё паляжаць голым у бутафорскіх ляхах, якія стаялі ў спецыяльным пакоі. Матку Боску іграла самая прыгожая дзяўчына. Волхвы кожны раз прычэплівалі белыя бароды і былі гэтым вельмі задаволены, хоць лупцоўкі мелі часта за малейшую неакуратнасць. Ролі вывучылі на памяць.

Але спакайней за ўсіх сябе адчуваў ослік, які абавязкова прысутнічаў на кожнай рэпетыцыі. З ім рэжысёр меў мала клопату. Яго ніхто не біў, не ляў за кепскую вымову польскай мовы.

Праўда, ксёндз Марцэвіч у сваёй інсцэнізацыі гэтага эпизоду «святога тастамента» надаў і святому боскаму ослику дар слова, улажыўшы ў яго вусны хвалу «сыну божаму» ў лацінскім вершы. Але пан Вашамірскі пры разглядзе гэтай містэрыі высмеяў аўтара за такую ненатуральнасць.

— Чаму ненатуральнасць? — пакрыўдзіўся езуіт. — А ў Валаама асёл гаварыў? Пэўна, і ў Пана Езуса гаварыў! — кончыў ён з набожным агнём у вачах.

— Аб тым, што асёл Валаама гаварыў, у Бібліі напісана, — казаў на гэта пан Вашамірскі, — а аб Хрыстусовым асле ў Евангеллі нічога не напісана.

— Аб гэтым і пісаць не трэба, — гарачыўся ксёндз, — аб гэтым і так кожны можа разумець! І так ясна!

— Як жа гэта можа быць, каб асёл сына божага не гаварыў? — дзівіўся ксёндз і развёў рукамі ў бок пустой сцяны.

Пан Вашамірскі, аднак, паставіў на сваім. Чырвоным атрамэнтам выкрасліў маналог асла.

Асёл быў зроблены бутафорскі.

Ксёндз доўга аб гэтым шкадаваў. Ён меркаваў да гэтай ролі камбінацыю з двух чалавек, якія ў масцы асла пад хітра сшытай з матэрыі фігурай асла будуць стаяць сагнуўшыся. Адзін з іх будзе казаць лацінскі асліны верш, у якім усхваліць «сына божага», а другі загікае па-аслінаму і будзе круціць хвостом.

— Але што ж, воля пана!

На драўлянага асла садзілі часта «пана Езуса» — трохгадовага хлапчука, які пры гэтым вельмі смяўся.

Вочкі яго ззялі радасцю і гордасцю, калі волхвы сівабародыя кланяліся яму ў ногі з набожнай пашанай.

З «камедыі» Сымон ведаў на памяць усе ролі, але Салаўя на гэта не турбавалі.

— Няхай прыглядаецца, — гаварыў рэжысёр.

Балетмайстар сфантазіраваў «усход сонца» вельмі пышна і зграбна. Балерыны выасаблялі сабой сонца, месяц і зоркі.

Навезлі з горада шмат розных дарагіх матэрыяў на сцэнічныя вопраткі. Тут яшчэ патрэбны былі краўцы, маляр-дэкаратар і іншыя майстры.

Ад клопатаў галава кружылася. Нават ва сне пан бачыў свой тэатр.

На розныя такія дадаткі для тэатра пан спусціў адзін з сваіх маёнткаў, які яму чамусьці ніякага прыбытку не даваў. Адкупіў аканом таго ж самага маёнтка.

Праўда, суседзі-паны шапталі пану Вашамірскаму на вуха, што аканом купіў маёнтка за грошы, пакрадзеныя з гэтага ж

маёнтка, але пану Вашамірскаму часу не было займацца такімі будзённымі справамі.

Тэатр засланіў перад ім усё на свеце.

Часам і яда яму ў горла не лезла. Жартачкі — такі апякун мастацтва. Аб ім слава пусціць пагалоскі аж да Варшавы... Парыжскім прыяцелям ён таксама аб гэтым пісаў. Яны надзівіцца не могуць яго дзейнасці, яго генію.

Усім сваім артыстам ён сам прыдумваў новыя імёны: Аўрора, Венера, Апалон, Феб і іншыя.

Балерын назваў па парадку імёнамі ўсіх дзевяці муз⁵.

У памяшканні студыі ім было забаронена ўжываць свае ўласныя імёны. За гэта строга каралі.

Шмат панскай бярозавай кашы з'елі яны, пакуль навучыліся выгаварваць гэтыя словы, пакуль запамыталі іх, бо кожнаму трэба было ведаць імёны ўсіх сваіх таварышоў па студыі.

Гэта для сялянскіх дзяўчат і хлапцоў справа была нялёгкая.

Аднытэя ад бацькоў, ад ранейшага быту, уцягнутыя ў новае жыццё, нязвыклае для іх, нададзеныя новыя імёны, чыстая вопратка, лепшая, чым у хаце, яда, адарванасць ад сялянскай фізічнай працы, — усё гэта перарабіла іх, кінула ў нейкі фантастычны вір.

Да гэтага яшчэ кожны з іх у сваіх ролях павінен быў выасабляць зусім іншых людзей, ператварацца ў іх. Французы-педагогі чыталі ім аб гэтым вельмі красамоўна лекцыі, якія пан сам тлумачыў ім слова ў слова, захапляючыся і захлёбваючыся сваім уласным голасам.

Яны, простыя дзеці вёскі, зразумелі з усяго гэтага пятае праз дзесятае. У іх галовах круціўся і мігацеў дзікі каламбур. Ім здавалася, што знаходзяцца ў нейкім дзівосным і страшным сне.

Страшным дзеля таго, што ўсё гэта ўбівалася ім у галовы бізунамі. Бадай кожны з іх рад быў бы вырвацца з гэтага пекла, каб вярнуцца да свайго ранейшага ладу жыцця...

Каб ачысціцца ад свайго «хамства» і «мужычых» характараў, каб выкшталцаваць сябе, як артыстаў, да таго, каб усё вакольнае, людзей рознага рангу, стану і характару мець здольнасць адластроўваць у сваёй ігры, перавыасабляць сябе ў зусім новыя істоты, — французскія педагогі гаварылі ім:

— Выкіньце з сябе, як бульбу з мяшка, усё мужычае, простае і думайце, што вы новыя, іншыя людзі. Вы не тыя, якімі былі раней! А самае лепшае ў такіх выпадках, калі нешта мужычае, простае лезе ў мазгі, старацца зусім нічога не думаць...

Вочы на лоб вылазілі ў студыйцаў. Як наўмысне ў галаву лезлі думкі аб сваіх.

Чым больш студыйцы не мелі магчымасці бачыцца з сваімі, тым больш аб іх думалі.

Езуіт Марцэвіч і тут знайшоў спосаб кантролю над студыйцамі.

Уночы, у час сну, ён хадзіў ціханька па іхніх спальнях і прыслухоўваўся, аб чым праз сон яны гавораць.

Яны, мабыць, бачылі страшныя сны, і вельмі часта дзікія крыкі вырываліся з іх грудзей, яны часта ўздрыгвалі, як у нейкай трасцы.

Часам хтось праснецца з дзікімі, крывёй налітымі вачыма, нічога перад сабою не бачыць, а паўтарае сваю ролю.

Такія праявіны ксяндзу вельмі падабаліся: доказ таму, што студыйцы пранікаліся новым.

Але здаралася часам яму падслухаць у «хамаў» гутарку з бацькамі праз сон ці так словы аб хатніх, мужычых справах.

Вінавайцы назаўтра атрымлівалі сваю кару.

Салавей, як цяпер усе называлі Сымона, знаходзіўся пры мякчэйшых варунках. Ён павінен быў пану спяваць салаўём, калі таму ўздумаецца, і пакуль што, апроч агульнага рэжыму ў студыі, ніякіх уціскаў не меў.

Яго ні разу яшчэ не пакаралі.

Але ад гэтага Салаўю не было лягчэй. Ён сумаваў па сваёй Зосьцы... Ён ніяк не мог аб ёй не думаць...

Яе постаць ён бадай пастаянна бачыў перад сабой.

Галоўка якой-коlechы дзяўчыны пакажацца перад ім з валасамі або вачыма падобнымі да Зоські — ён аб ёй успомніць. Голас падобны, смех, песня, — яна перад ім уваскрэсне ў выябражэнні.

Пойдзе на гулянку з таварышамі, пад наглядам настаўнікаў, — думае аб ёй.

Калі трапіць на якую мясціну, дзе раней, часам выпадкова Зоську сустракаў — нешта кальне ў сэрцы.

Надвор'е, падобнае да таго, у якое ён з Зоськай гуляў, — выклікае перад ім яе вобраз.

Самы малы намёк, ледзь прыкметнае падабенства вопратак, тканіны да тых, што бачыў у Зоські, — і яна з'яўлялася перад ім ва ўсёй прываблівай для яго красе.

Гэта яго вельмі мучыла. Колькі ён ні змагаўся сам з сабою — нічога не памагала. Бачыцца з ёю не было ніякай магчымасці.

Тэатральныя клопаты ў маёнтку павялічваліся.

Усе дваровыя былі вельмі ўзбуджаны і зацікаўлены. У вачкольных маёнтках ужо рыхтаваліся да зімовага балю ў пана

Вашамірскага, хаця пасля замарозкаў выпаў толькі першы снег.

Снег быў яшчэ не глыбокі, але панскі парк пабялеў ужо. Лісці даўно абсыпаліся з дрэў, і праз сеткі галін відаць была даль, яркая, сіне-блакітная, нібы намалёваная на паперы.

Каменныя львы з гладкай плошчы тэрасы паглядалі ў абснежаныя бязбрэжжы мёртвымі задумёнымі вачыма.

9

ПЕВЕНЬ І КУРЫЦА

Што гэта?

Лябяжы пух рассяўся па зямлі?

Дзіва дзіўнае з бялюткай белі расцілалася пярынамі па шырокаму полю?

Хвоі белым цветам цвітуць?

Гэта снег — чысты, як белае воблака — апусціўся на нямыя абшары; спачывае, нібы вялізнае стада белых гусей.

Рэчка абцягнута плевай-лёдам, як застылым жывым срэбрам. Яна дрэмле паміж абрывістых стромкіх берагоў, нібы ў выгабляванай з сыру аправе. Бліскучая вада не адбівае ў сабе неба з хмаркамі і двух хатак, якія прытуліліся да самага берага. У рэчцы свет не люстрыцца, перавернуты галавой уніз.

Як дзве старыя гаспадыні ў белых хустках, стаяць адна супроць адной дзве хаткі; яны падобны адна на адну, як дзве сястры, як спарышы. Дзверы хатак, замурзаныя, пільна сочаць адна за адной. Можна падумаць, што тут толькі адна хатка, а супроць яе пастаўлена вялізнае люстэрка, у якім яе відаць усю ад шурпатай саламянай страхі да абтрушанай снегам прызбы.

Сонечны дзень.

— Кт-кт-кт-кт-кт! — чуваць з адной хаткі.

— Кдах-кдах-кдах-кдах! — адказвае нехта з суседняй хаткі.

Дзве рукі адчыняюць двое дзвярэй.

З адной хаткі выскаквае стройны певень.

З другой — высоўваецца плаўна, як пава, павольная і паважная курыца.

Як старыя знаёмыя яны вітаюцца і падыходзяць бліжэй да рэчкі.

Певень ганаровы, надзьмуты, як кароль, ірвануў уверх чырвона-крывавы грэбень, распусціў веерам залацісты хвост і сунуў уздоўж берага.

Курыца ідзе за ім следам з апушчанай галоўкай, нібы вінаватая, грэшная і сарамяжлівая.

Певень мае чым ганарыцца: пер’і адліваюцца ў розныя колеры — на крыллях агняцветныя кружалкі, на шыі і грудзях мігаціцца цёмна-сіні панцыр, сталёвая дзюба, моцная, як дзіда, ногі апранутыя ў залатыя нагавіцы, хвост — вязка брыльянцістых абручоў.

Курыца апранута па-простаму, па-хатняму — у пярэстую цнатлівую спадніцу ў белых гарошках.

— Кт-кт-кт-кт! — чуваць розныя ноткі гаспадара-пеўня.

— Кдах-кдах-кдах-кдах! — апраўдваецца курыца.

Пачынаецца інтымная гутарка-бяседа святочнай парачкі. Гутарка льецца на розныя лады і галасы. Ад гучнага гоману яна пераходзіць у кволы таемны шэпт.

Пераплятаюцца цвёрдыя з мяккімі слоўцамі, гнеўныя з запалоханымі ноткамі зліваюцца ў адно.

— Кт-кт-кт...

— Кдах-кдах-кдах...

Курыца садзіцца, млявая, на пульхны снег і змаўкае. Певень круціцца вакол яе карагодам, апускае крыллі, нібы крадучыся, ідзе бліжэй да сваёй гаспадынькі і сыпле ва ўсе бакі салодкім дробным басавым квахтаннем...

Раптам вясёлы рогат раздаецца з адчыненых дзвярэй абедзвюх хатак, рогат-смах кідаецца адзін на адзін у шчырай гучнасці.

Паказваюцца два твары — адзін круглы, поўны, мясянжовы, з маленькімі цёмна-сінімі зажмуранымі вачыма, з светла-русай рэдкай бародкай; другі — абросшы цёмна-сівай густой барадой да самых вачэй, якія блішчаць з цыганскай хітрыкай.

Гэта — два суседы, два рыбакі, Міхалка і Меер.

— Дзень добры!

— Дзень добры!

— Што скажаш, Міхалка, на маю курыцу?

— Што скажаш, Меер, на майго пеўня?

— Твой певень не на жарт прыстаў да маёй курыцы.

— Чаго добрага, яйкі трэфныя будуць, есці не захочаш.

— Ну, ну, не жартуй!

Міхалка і Меер — два рыбакі. Шмат гадоў яны тут жывуць разам. Міхалка ловіць рыбу, частку аддае ў двор, за што пан яго вызваляе ад прыгоннай работы, а частку бярэ ў яго Меер і прадае ў блізкім мястэчку. З гэтага яны жывуць. Адзінота зблізіла іх жыццё-быццё, нягледзячы на тое, што адзін «гой», а другі

«жыд». Яны зблізіліся да таго, што часам самі забываюць, хто яны, не памятаюць, што ёсць і «гоі» і «жыды». Але як пачуюць, што між іх няма ніякай розніцы, што яны толькі «людзі», тады абодва палюхаюцца...

Меер упадае ў задумёнасць і пачынае перабіраць пальцамі густую баряду.

Міхалка цярэбіць патыліцу і шчыра непакоіцца.

«Трэба, каб была між нас нейкая розніца», — думае Меер.

«Гэта ж я ледзь не забыў, што я хрысціянін, а ён нехрысць», — думае Міхалка.

Так мільгне ў іх думка ў часе будзённай працы, блісне на адзін міг і гасне, як лучына. Час, каб падумаць і падбаць аб гэтым, у іх толькі ў святочныя дні — у суботу і нядзелю. Гэтыя два дні яны прымушаны абодва святкаваць. У суботу Меер шабасуе⁶, і Міхалка без яго як без рукі. У нядзелю Міхалка нядзеліцца, і Мееру няма чаго рабіць. Вось у гэтыя дні яны і пачынаюць паказваць адзін аднаму, хто чым пахне.

«Трасца Мееру ў бок! — думае Міхалка. — Ліха жыду гэтаму!» — і пачынае ў суботу перад самым акном Меера працаваць сякерай, майстраваць. Ці работа патрэбная, ці не — яму ўсё роўна: трэба толькі рабіць садом⁷ перад жыдоўскай хатай, каб паказаць розніцу між ім і Меерам, каб апаганіць яму шабас.

Меер моліцца Богу, адварочваецца да ўсходняй сцяны і затыкае вушы, каб не атрэфіць свой шабасовы слух стукатам-грукатам «паганага» Міхалкі, і ў душы радуецца той помсце, якая чакае заўтра «гоя»...

А Міхалка не адстае — стучыць сякерай і крычыць:

— Меер! Я буду сякерай біць калоду, а ты пры кожным стуку крыкні «гэ-эх!». Гэта і ў шабас можна!

У нядзелю Меер «здзекуецца» над Міхалкай. Усю сваю хатнюю працу ён адкладае на гэты дзень. Для самых дзвярэй Міхалкі капае нешта лапатай, калкі забівае і гручыць на ўсю ваколіцу.

— Міхалка! Кажы «гэ-эх!» — крычыць Меер і смяецца, чуючы зласлівыя лаянкі Міхалкі, які ляжыць на печы і «па-панску» ўпіраецца босымі нагамі ў закураную бэльку.

Гэтак ідзе ў іх час ужо шмат гадоў.

Калі іхнія дзеці, гуляючы разам, зусім аб «розніцы» забываюць, дык бацькі сваімі пастаяннымі святочнымі жартамі напамінаюць і ім аб гэтым. Тады дзеці пачынаюць гуляць у «гоя» і «жыда». Гулянкі і забавы канчаюцца часта незвычайна сумна.

Мендэлька, старэйшы хлопчык Меера, з плачам бяжыць да бацькі і скардзіцца:

— Тата! Юрка даў мне трэфнай⁸ лыжкай па носе...

А Юрка, Міхалкаў сыноч, таксама адплату мае за гэта. І ён плача перад сваім бацькам:

— Татачка! Мендаль мазануў мне кугалем па губах...

Бацькі заводзяць аб гэтым сур'ёзную гутарку, касурацца пяць хвілін адзін на аднаго. Але гэта злосць штучная, робленая.

Кожны з іх рад у душы, што і дзеці «розніцу» адчуваюць.

«Так і павінна быць!» — думае кожны.

Кожны з іх уяўляе, што каб было іначай, каб не было «розніцы», дык мо свет перавярнуўся б...

Певень і курыца лагодна спацыруюць каля хат, капаюцца ў снезе, ціха балбочуць між сабой на незразумелай мове. Суседзі, Меер і Міхалка, таксама гутараць. Раптам яны пачынаюць прыслухоўвацца, наставіўшы вушы ў бок лесу, куды вядзе сцежка да маёнтка пана Вашамірскага.

— Мне здаецца, што конскі тупат чуваць, — кажа Міхалка.

— І мне здаецца, — згаджаецца Меер.

Абодва яны навастрылі слых. У гэта глухое месца рэдка хто паказваўся.

Вось з лесу замільгала нешта чорнае. Чалавек на кані з кожнай хвілінай усё больш вырастаў. Ён ехаў конна па полі якраз сюды, да гэтых хатак. За ім гналася трое паляўнічых сабак.

— Дваровы! — казаў Міхалка.

— А як жа! Відаць, ад пана нехта, — здзівіўся Меер.

Сабакі пусціліся наперад і з гучным брэхам накінуліся на пеўня і курыцу. Тыя ледзь выратаваліся ад іх, ускочыўшы на плот, а адтуль — на нізкі дах Міхалкавай хаты.

Чалавек на кані засопся ад хуткай язды, расчырванеўся і ледзь спыніў разгарчанага каня.

Міхалка і Меер пакланіліся панскаму ганцу.

— З чым Бог нясе? — запытаўся Міхалка.

— Пан загадаў на гэты тыдзень усю рыбу прынесці ў двор! — казаў панскі ганец.

— Ды я і лавіць гэтымі днямі не думаю, — артачыўся Міхалка.

— Ну, не хітры, ліха табе! — строга сказаў панскі ганец. — Пан цябе, хамулу, за кудлы павесіць, калі не паслухаеш. У пана вялікі балъ на тым тыдні.

— Добра! — хмура сказаў Міхалка.

Меер палез пальцамі ў бараду, пачаў круціць валасы ў пярсцёнкі, як бы забаўляўся імі, захваціў канец іх сабе ў рот і пачаў злосна кусаць, нібы барада ва ўсім вінавата.

Панскі ганец зноў сцэбануў каня па баках і панёсся назад у бок лесу. За ім уперагонку пусціліся сабакі.

З кожнай хвілінай ганец аддаляўся ад хатак, драбнеў на снежным полі, пакуль схваўся ў лесе.

— Згарыць няхай пан з усімі панянятамі! — казаў Міхалка ад усяго сэрца.

— Ліха няхай яго забярэ! — адгукнуўся і Меер. Яны абодва азірнуліся ва ўсе бакі — можа, хто падслухаў іхнія словы...

Снежная бель мітусілася ў вачах.

— Цьфу! — плюнуў Міхалка.

— Цьфу! — нібы водгалас, пачуўся шчыры плявок Меера.

10

КАТЫ І ПАНІ ВАШАМІРСКАЯ

Старая пані Вашамірская, маці маладога паніча, ужо некалькі год жыве асобна ў другім маёнтку нябожчыка мужа. Яна вельмі добрая — і не хоча сыну перашкаджаць. Таксама яна не хоча, каб сын перашкаджаў і ёй. Яна да таго добрая, што надзівіцца не можа сваёй дабраце і дабрачыннасці. Шмат суседніх паняў і паноў ёй аб гэтым гавораць.

Але ці людзі разумеюць яе так, як яна сама сябе разумее? Ці людзі могуць ацаніць усю яе дабрату, яе бязмерна чулае, кволае сэрца?

Не! Ніхто, толькі яна сама сябе можа ацаніць. Яна і Пан Буг! Для сябе пані жыць не хоча і не можа — жыве для іншых. Аднак дзеля таго, што людзі яе не разумеюць і, наогул, людзі — стварэнні грэшныя, недастойныя яе ўвагі і дабрата, яна ўсе свае клопаты аддае не ім. Яна вельмі любіць катоў. Калісьці, пры мужу, яна любіла сабак. Але людзі памыляюцца — памылілася тады і яна. Цяпер пані выправіла сваю памылку — замяніла сабак на катоў. Бог накіраваў яе на святы шлях.

Котка — прыгожае, лагоднае і далікатнае стварэнне. Котка больш шляхотная за сабаку.

З вялікім захапленнем старая пані Вашамірская палюбіла катоў.

Каля сваёй спальні яна мае два пакоі для катоў. У адным пакоі — здаровыя, у другім хворыя. Пры катах ёсць лекар, кухарка і некалькі нянек. Кожная котка мае аксамітную падушачку, коўдрачку, пасцель і наогул поўны гардэроб. Пад наглядом пані варыцца для іх ежа. Яна сама назначае дыету для хворых, ведаю-

чы густ і капрызы кожнай паасобку. Сама купае іх, мые дарагім мылам і абрызгвае замежнай парфумай. Сама ўбірае катой у стужкі, трымае іх на каленях і каля хворых часам сядзіць цэлымі начамі. Аднаго разу, як здохла такая котка, дык пані выклікала ксяндза (пані ўпэўнена, што каты — каталіцкай веры), наладзіла пышнае пахаванне ў садзе і цэлы месяц хадзіла ў жалобе.

Яна памізарнела за гэты час, пасівела. Лекару ўсыпалі тады бізуноў за тое, што недагледзеў, а нянька засталася без касы — пані загадала адрэзаць. Пані — строгая і добрая — нікому не дасць пакрыўдзіць сваіх котак.

Пані мае затое і вялікую ўцеху.

Каты таксама яе любяць. Спяць з ёю, ходзяць за ёю стадам, лезуць ёй на калені, калі па імені пакліча. Яны не такія няўдзячныя, як людзі. І пані Вашамірская мае ад іх заслужоную духоўную ўзнагароду.

Яна любіць катой не толькі свайго пансіёна. Часам гатова палашчыць і мужыцкага ката. Яна яшчэ больш шкадуе такога: далікатная, шляхотная істота, а ў хамулы-мужыка мышэй ловіць, прыгон адбывае. Пані нават думае забараніць сваім прыгонным трымаць катой.

Яе захапленне катамі пераходзіць усякія межы, ды іначай быць не можа, іначай пані была б недастойна іх. Яна да таго глыбока пранікнута кашачай псіхікай, іхнімі пачуццямі, што адчувае вялікую натхнёнасць у часы кашачых канцэртаў на даху вясной. Грубыя людзі не разумеюць характа іхняга мяўкання, вушы свае недастойныя затыкаюць. А пані ўсім імпэтам далікатнай чулай душы ўпіваецца ў гэту музыку. Наслухаўшыся да хмельнай асалоды кашачай сімфоніі, пані Вашамірская ўспамінае сваю моладасць, сваё каханне... Успаміны паўстаюць перад ёю жывой плоймай рухавых катой. Аглядае сябе — яна яшчэ цяпер, маючы пяцьдзсят гадоў, досыць цікавая, стройная, вёртая.

Вочы пані Вашамірскай свежым сокам моладасці наліваюцца. Кволым салодкім голасам яна крычыць:

— Янэк!

Малады, прыгожы, выфранчаны Янэк, лёкай пані, нячутнымі крокамі з'яўляецца перад ёю. Нібы з-пад зямлі вырастае.

— Што, яснавельможная пані?

— Пойдзем да маёй усыпальні. Пяткі мне пацярэбіш.

Пані аднаго разу зацікавілася Салаўём свайго сына, маладога Адася. Надта ўжо яго хваляць. Ці ж нейкі Салавей сапраўды цікавейшы за яе катой?

Адась абыцаў прывезці Салаўя.

Сягоння яна іх чакае: Адася, Салаўя і ксяндза Марцэвіча, які кожны месяц прыязджае сюды спавядаць паню.

За месяц у старой пані Вашамірскай набіраецца цэлы жмут грахоў. Кожны месяц пані аддае грахі свае ксяндзу. Яна не задумваецца над тым, куды ён іх дзяе. На тое ён духоўнік. Мо ён Папе Рымскаму ў канверце адсылае, мо самому Пану Богу ў рукі аддае — не яе справа. Яна ведае толькі адно — ксёндз дае ёй кожны раз вызваленне ад грахоў, і душа пані застаецца чыстай, як у младзенца. Пасля споведзі яна адчувае лёгкасць бязгрэшнай душы. Каб у яе былі крыллі, дык, як анёл, у неба залунала б...

У працягу месяца набіраюцца новыя грахі. Ходзячы каля замілаваных котак, не хочучы грэшыш: то аднаму кату на хвост наступіш, то скінеш з кален другога, то крыкнеш на трэцяга, то мала няньку пакараеш за тое, што малога коціка перакарміла. Ды ці мала грахоў бывае ў чалавека пры такіх цяжкіх абавязках? Чалавек жа толькі чалавек, хоць і вышэйшай панскай пароды...

Пані прыслухоўваецца да самага ледзь прыкметнага шолуху на дварэ — ці не едуць?

Яна ўздрыгвае ад кожнага скрыпу дзвярэй, ад кожнага тупату на дзядзінцы. Нарэшце пачула суматоху. Прыбегла пакаеўка і паведаміла, што малады паніч прыехаў з ксяндзом ды яшчэ з некім.

Выскачыўшы з панінага пакоя, пакаеўка стукнулася лоб у лоб з лёкаем, які таксама спяшыў паведаміць паню аб прыездзе гасцей.

Абое захіхікалі і зараз жа змоўклі, пабаяліся, каб пані не пачула. Лёкай ушчыпнуў моцна пакаеўку за руку вышэй локця, ад чаго яна вельмі смешна зморшчыла твар і хацела крыкнуць. Ён строга кінуў вокам у бок паніных дзвярэй і паказаў сабе пальцам на лоб. Гэта значыла: «ціха, бо пані пачуе».

Ва ўсёй чэлядзі быў умоўны знак — пакруціць пальцам над сваім лобам абаранак у наветры, калі хто хацеў казаць пра паню.

Гасцей, сына і ксяндза пані прыняла ў кашачым — самым ганаровым пакоі. Салавей астаўся ў пярэдняй.

Паветра ў пакоі для катоў было затхлае, змяшанае з дарагой пахучай парфумай. Пан Вашамірскі і ксёндз Марцэвіч ледзь прыкметна моршчыліся і чмыхалі насамі, стараючыся пры гэтым не глядзець адзін на аднаго.

Тут адчувалася поўнае панства катоў. На мяккіх дыванах, на шоўкавых і аксамітных рознакаляровых падушках каты рознага росту і масці спацьравалі нячутнымі крокамі, сядзелі і ляжалі ў разнастайных позах. Некаторыя з іх былі падобны да тыгрыцаў,

некаторыя выглядалі какетліва, як паненкі. Поўзалі па падлозе і маленькія, як мышкі, кацянты. Тут было некалькі пакаленняў катоў розных парод, рознага заводу.

Ад вечнай панінай няволі каты былі млявыя, гультаяватыя, з заплюшчанымі вачыма. Аднак выраз вачэй у кожнага з іх быў асаблівы і як бы асмыслены.

— Няма разумнейшых і далікатнейшых стварэнняў на свеце! — тлумачыла пані гасцям.

І ксёндз і сын хвалілі катоў, ад чаго пані ўзрадавалася, і вочы яе блішчэлі ласкаю і гордасцю. Яна апавядала радаслоўе кожнага ката паасобку. Яна ведала ўсё хітра спляцёнае дрэва іхняй радні, іхняга сваяцтва між сабою. Гэта ўсё было запісана панінай рукой у скураных фаліантах на добрай французскай паперы...

Яна вадзіла гасцей ад сцяны да сцяны, на якіх былі развешаны малюнкi катоў у натуральнай велічыні: работа найлепшых маляроў, якіх яна дзеля гэтага выпісвала з Варшавы, плаціла ім вялікія грошы...

Ксёндз Марцэвіч хітра паглядаў на пана Вашамірскага, той адварочваўся.

Раптам пачулася дзікае і жаласлівае мяўканне з суседняга пакоя — «з кашачага шпітала». Пані ўздрыгнула і пабылела як палатно.

— Пэўна Атлантыда каценіцца! — сказала яна не сваім голасам і пусцілася, заклапочаная, у другі пакой.

Пан і ксёндз асталіся адны. Яны адварнуліся адзін ад аднаго, і кожны з іх душыўся ад нахлынуўшага знутры смеху.

Да ксяндза падышоў вялізны, белы як снег, кот і давай яму глыбока пазіраць у вочы.

Ксяндзу нялоўка зрабілася. У яго зараз жа адпала ахвота смяцца.

Залаціста-зялёныя вочы ката з вузкімі цёмнымі рыскамі глядзелі на яго задумёна і як бы пранікаючы наскрозь. Ксяндзу здавалася, што паміж ім і катом ёсць сакрэт, таямніца, вядомая толькі ім адным. Тая вера ў д'ябла, якая страцілася з сэрца ксяндза, вярнулася назад.

«Хто яго ведае, — падумаў ён, — звычайны кот так разумна не глядзіць. А гэты — нібы ўсе думкі мае знае...»

Кот пачаў выгінацца ў дугу, пазяхаць, церціся галавой, хвостом каля ног ксяндза, пакідаючы на чорнай сутане белую поўсьць.

Ксёндз перамог сваё непрыемнае пачуццё, надаў сабе празмерную харобрасць, нагнуўся і пстрыкнуў ката пальцам у слізкавата-ружовы мяккі нос.

Кот бліснуў вачыма ад неспадзявання, ад дзіва, і ледзь не чалавечы выраз адлюстравалася ў яго вачах. Ён грозна натапырыў рэдкія вусы, замурылкаў і распусціў свае вострыя кіпці...

Ксёндз крыкнуў. З яго падрапанай правай рукі капала кроў...

Спалохаўся спачатку і пан, але потым засмяўся, кажучы, што ксёндз гэта шчыра зарабіў.

Ксёндз выцер руку хустачкай і хутка забыў аб ране, бо катам неслі полудзень, неслі на тацах у дарагіх пасудзінах.

Яго зацікавіла адна з нянек. Ад гэтай кашачай нянькі ён вачэй адарваць не мог.

Квапным позіркам утаропіўся ў тое месца, дзе пад лёгкай сукенкай вызначаліся акругленасці бёдраў...

За сцяною чуваць быў лямант «парадзіхі» Атлантыды і пшчотнае супакойванне яе спрытнай бабкі — старой пані.

11

КАШАЧЫ КАНЦЭРТ

Пасля таго як накармілі катоў, як Атлантыда ўдачліва спарадзіла пяць кацянят, як пані ў старасвецкім календары знайшла для іх імёны, якія панапісала на шоўкавых істужках і абвязала імі кацянят, пасля таго як яна ўпісала ў кнігу новых кацянят з адзначэннем дня нараджэння, — гасцей папрасілі на абед.

Пані яшчэ была ўзварушана вялікімі падзеямі сённяшняга дня: новым пакаленнем катоў. Такая ўрачыстаць не праходзіла ціха. Якраз цяпер чуваць была суматоха на дварэ: вялі на стайню лейб-доктара паніных катоў, каб пакараць яго за тое, што не паведаміў паню раней, калі Атлантыда павінна была каціцца, і пані зусім да гэтага не была падрыхтавана.

— Ёсць рай, ёсць і пекла, таксама радасць не бывае без смутку. Ва ўсім божая гармонія, — разводзіў сваю філасофію ксёндз Марцэвіч, запіхваючы ў рот тлусты кавалак смажанай гусяціны з яблычнай начынкай.

— Кара робіць людзей шляхотнымі, болеч цела дае гаенне духу, — казаў ён салодкім голасам, запіваючы гусяціну чырвоным віном з срэбнай чаркі.

— А дзе ж Салавей? — успомніла пані. — У клопатах ледзь не забылася аб ім.

— Трэба яго паклікаць! — сказаў пан, выціраючы губы белай галяндэрскай? сурвэткай.

— Так, Салавей, — разважаў ксёндз, паглядаючы ласа на марынаваныя грыбкі, — назвалі чалавека салаўём. Але ж ён вые, як воўк, брэша па-сабачаму, хрукае, як свіння, — чаму ж салаўём яго назвалі? Чаму, пане Адасе? — звярнуўся ён да пана Вашамірскага. — Маглі б назваць воўкам, сабакам, свіннёй.

— Маглі б назваць і ксяндзом, бо ён і ваш голас падрабляе! — казаў пан Вашамірскі. — Назвалі салаўём, бо яго амплуа салаўём свістаць, бо нам якраз гэта роля патрэбна. А вашай ксяндзоўскай ролі ён не адбярэ...

Ксёндз трохі паморшчыўся і, каб лягчэй зглынуць крыўду, зноў пачаў разважаць.

— Такія, як гэты чалавек-салавей, называюцца брухамоўцамі. Гэта чараўнікі, у іх нячыстая сіла сядзіць, аб іх у Бібліі гаворана. Яшчэ цар Саул¹⁰ загадаў выказаць усіх чараўнікоў і ведзьмаў у сваёй дзяржаве.

Ксёндз зірнуў у бок пані, якая ціха ойкнула і вытарашчыла вочы.

— Ой, вельмі баюся нячыстай сілы, — прашаптала пані і давай хрысціць рукою дзверы кашачых пакояў.

— Ды кіньце, войча, глупства гаварыць і маю маці палохаць! — зазваўся пан Вашамірскі.

Але ў гэты час ксёндз Марцэвіч быў захоплены зусім іншай справай. Ён, не звярнуўшы ўвагі на словы пана Вашамірскага, спакойна прысунуў да сябе апетытны ружовы торт, які выглядаў, нібы яснае сонца.

У старой пані заўсёды торт (вельмі мастацкай работы) быў традыцыйнай украсай стала. Яна была вялікім аматарам майстраваць торты. Адслужыўшы прываблівай дэкарацыяй для шаноўных гасцей, торты заўсёды заставаліся цэлымі, нечapanымі, як Дзева Марыя. Пасля пані Вашамірская аддавала іх сваім пестунам — кагам.

Ксёндз Марцэвіч гэта ведаў. Але, выпіўшы цяпер лішнюю чарку віна, яго апанавалі спакусы пакаштаваць хоць раз у жыцці панін торт.

— Зусім магчыма, — казаў ксёндз, — што нячыстая сіла і ў Салаўі сядзіць...

Пры гэтым ён адрэзаў ёмкі кавалак торта і пачаў есці, любуючыся і смакам і выглядам, бо торт у разрэзе адкрываў захаваныя таямніцы рознакалёрных слаёў начынкі. Торт меў унутры цэлую тройцу райскіх смакаў.

Пані, захопленая гутаркай, не заўважыла ксяндзоўскага ўчынку.

— Грэшны дух, — далей вёў гутарку ксёндз, — прыходзіў і да святога Аўгусціна¹¹ ў выглядзе анёлаў і нават прымаў постаць самога Пана Езуса. Але са злом трэба змагацца!

Пры гэтых строгах словах другі кавалак смачнага торта паехаў у ксяндзоўскі рот з такім спрытам, нібы торт быў гэтай нячыстай сілай, якую ён стараўся знішчыць.

Пані раптам заўважыла празмернае самачаставанне духоўніка, крыху зморшчылася і адсунула ад ксяндза пачаты торт.

У гэты час лёкай прывёў Салаўя. Той нізка пакланіўся, аглядаючы ўсіх смелымі, спакойнымі вачыма.

Пані зірнула на яго са страхам, цікавасцю і павагай.

Словы ксяндза зрабілі на яе ўражанне.

— Ну, нячыстая сіла, — пажартаваў пан, — свісні салаўём!

Салавей паказаў сваё мастацтва.

Пані слухала спакойна.

Такая незацікаўленасць роднай маткі да свайго Салаўя пану не зусім спадабалася.

— А што? — звярнуўся ён да маткі.

— Эт! Так і птушка можа, тысячу разоў чула.

— Ану, прадстаўляй ксяндза! — звярнуўся пан да Салаўя.

У адну хвіліну Салавей ператварыўся ў ксяндза Марцэвіча: пачаў сыпаць ксяндзоўскай філасофіяй, якой многа наслухаўся ў студыі. Падрабляў яго голас да таго натуральна, ажна ксёндз здэтанавуўся і пакрыўдзіўся...

— ...Як жа гэта можа быць, каб асёл сына божага не гаварыў?! — дзівіўся Салавей. — Аб гэтым і так кожны можа разумець! І так ясна.

Салавей нібы папраўляў сутану. Ён граў ксяндза Марцэвіча. Нават выраз вачэў быў падобны да ксяндзоўскіх.

— ...Боль грэшнага цела гоіць вечную душу, — кончыў прадстаўленне Салавей.

Пан Вашамірскі рагатаў шчыра і гучна, адкінуўшыся галавою на спінку крэсла, палажыўшы рукі накрыж на жываце.

Ксёндз апусціў галаву, а пані была незадаволена, што так выкпіваюць духоўную асобу.

— Так сам ксёндз патрапіць. Тут ніякага дзіва няма! — казала пані няласкавым тонам.

— Але ж тут ёсць мастацтва! — гарачыўся пан. — Ёсць лес, які мы бачым штодня, і не дзівімся яму, а калі гэты самы лес

намалое мастак, дык мы дзівімся малюнку. Малюнак ужо ёсць мастацтва!

Пан Вашамірскі націскаў на слова мастацтва, нібы гэта мастацтва было абасобленай істотай, якую ён бачыў перад сабою, адчуваў сваімі нервамі.

— У Салаўя таксама шмат мастацтва! — кончыў свой доказ пан Вашамірскі і выпрастаўся на сваім крэсле.

— Не мастацтва, а брухамоўства, — ціхім голасам паправіў пана ксёндз Марцэвіч, бліснуў набожнымі вачыма ў бок пані і зноў прысунуў да сябе пачаты торт, нібы зброю супроць пана.

— Я прызнаю мастацтва толькі ў катоў, — казалася пані і паглядзіла пры гэтым двух катоў, якія сядзелі на яе каленях.

— Ану, заняўкай! — звярнуўся пан Вашамірскі да Салаўя і бліснуў весела вачыма.

Салавей пачаў няўкаць.

Кашачыя марцаўскія спевы ліліся з яго горла, запоўнілі пакой. Ён на розныя лады перадаў няўканне катоў. Няўкаў нібы не адзін кот, а дзесяць. У гэтых агідных галасах чулася распач, быццам рэзалі кагосьці па горле тупым шклом ці душылі вяроўкай. У гэтых жудасных хрыпах і стогнах была цяга самца да самкі, тая цяга, ад якой непрытомнымі робяцца, ідуць на розныя злоўчынкі.

Пан заткнуў вушы.

Уся чэлядзь збеглася спалоханая і здзіўленая. У пансіёне катоў пачалося занепакоенне. Каты пачалі драпаць дзверы.

Старая пані была ў захапленні. У яе засвяціліся вочы, як дзве свечкі, паружавеў твар. Яна не адрывала вачэй ад Салаўя, упівалася са смагай у гэты дзікі канцэрт. Ёй здавалася, нібы чуе гранне аргана ў касцёле або спевы анёлаў у раі, што былі ёй знаёмы з яе ўласных «прарочых сноў», якія часта сніла.

Ксёндз Марцэвіч у гэты час з'еў увесь торт. Пані не заўважыла.

— Вось гэта мастацтва! — казалася пані горача і шчыра. — Вось гэта я разумею! Адно захапленне...

— Ага! — крыкнуў пан Вашамірскі голасам пераможцы. — Ага!

Вельмі хацелася ў гэты час пані Вашамірскай загадаць Салаўю пацерабіць ёй пяткі...

РОЗНЫЯ МАРЫ РОЗНЫХ ЛЮДЗЕЙ

Бразгулкі звінелі, адбівалі хвіліны, лічачы іх цененькімі мядзянымі галасамі.

Тройка стаеннікаў, выпешчаных, круглых, разгарачаных, імчалася ў снежную ноч, падобную колерам да сіняватага цукру. Коні, нібы гумаласткавыя, выцягваліся цугам адзін за адным; гнулі паліраваныя шыі ў лебядзіныя кольцы; стрыглі вострымі, як сталёвыя ножніцы, вушамі; нюхалі снежнае паветра: храплі гучна, бадзёра; пара белым дымам клубілася з іхніх ноздраў. Яны выраблялі капытамі рытмічныя, мерныя скокі. Круглыя, як талеркі, капыты дарагое панскае тройкі з крохкім вохканнем мільгалі ў мяккім снезе. Быццам не капыты датыкаюцца зямлі, а невідочны фокуснік-жанглёр перакідвае з рукі ў руку некалькі дубовых кружалак.

Невядома, ці коні глыталі даль, ці наадварот. У снежную месячную ноч панская тройка ганялася за гэтай далечынёй і немаведама хто каго пераганяў. Дух захоплівала, вецер свісцеў у вушах, і седакі на санях адчувалі, што яны рэжуць сабою напружанае, як шкло, зімовае паветра.

Коні мералі снежную раўніну, выпукляліся на сіняватым глянцы снягоў, нібы малюнак на паперы.

Сані слізгаліся па роўным снезе, як лёгкі човен на возеры. Насупраць імчаліся, як звар'яцелыя, кучаравыя елкі, дробныя хмызнячкі. Дрэвы выглядалі пасівелымі ў дарозе нямымі вандроўнікамі.

У прасторных панскіх санях сядзела чацвёра людзей: на заднім сядзенні з пухкай мядзведскай скурай на нагах — пан Вашамірскі з ксяндзом, на пярэднім — фурман з Салаўём.

Усе маўчалі. Яны былі захоплены пекнатаю зімовай месячнай ночы. Ва ўсіх пачуццё было спачатку звязана і пераплецена нечым адным — і чацвёра людзей у сваім маўчанні, у азіранні вакольнай смуглай белі вельмі блізкі былі між сабой або нават адной істотай, падзеленай на чатыры часткі.

Усе ўспрымалі гэту ноч неадлучна ад прыгожай тройкі. Адно без аднаго існаваць не маглі ў гэтым дзіка-імпэтным парыванні напад — у снягі, у даль...

Але патрохі ад агульнага кожны пераходзіў у думках да свайго асабістага.

Поўны, суцэльны, шырокі прастор мелі перад сваімі вачыма фурман і Салавей.

Фурман усю ўвагу аддаў на тое, каб не перавярнуць саней. З незвычайнай кемнасцю ён трымаў лейцы ў левай руцэ і даўгую пугу ў правай. Як дырыжор-мастак ён кіраваў коньмі: адны лейцы нацягне, як струны, аж пакуль не пачуе хруст конскіх зубоў аб жалеза цугляў, другія лейцы адпусціць слаба, пакуль яны не прыпадуць нізка да самага снегу доўгім выгнутым ментузом; потым хлясне лейцамі аб конскія круглыя бакі, стральне пугай, цмокне губамі, гікне, свісне і з нейкай затаёнай гордасцю выпрастаецца на сядзенні. Ён гляне ў даль дарогі з супакоем алімпійскага бога, як трыумфальны пераможца, як уладальнік неабмежаваных прастораў; або на хвіліну ўвап'ецца вачыма ў круглыя крыжы стаеннікаў, нібы нешта на іх чытае. Пасля зноў пачне лейцамі штукі рабіць.

Салавей мае поўную волю глядзець ва ўсе бакі, ні аб чым не думаць. Ён ловіць кожны гук ночы, кожны шolah снегу, любуецца рытмікай бразгулак, тахтам глухога тупату капыт. Усе гукі ночы зліваюцца ў яго ўспрыманні ў цэльную мелодыю, якая казытае вушы. Ад сядзення без руху яму то гарача, то холадна робіцца ў левай часці цела ад галавы да ног. Яму здаецца, што мелодыя падае на яго снежнымі кроплямі, акутвае белым кажухом. А зялёныя месячныя іскры ў снезе мігаюць да яго блескам Зосьчыных вачэй... У белай далі Зоська паказваецца яму ў розных постацях і выглядзах.

«Эх, каб так ды з Зоськай катацца на панскіх стаенніках, з ёю адной вечно імцацца, заўсёды, без спынку... А калі не з Зоськай, дык так пана пакатаць, каб костачкі яго ў пыл растрэсці»...

Ксёндз Марцэвіч сядзіць з левага боку. Перад сабою ён бачыць толькі шырокую спіну фурмана. З правага — затуляе прастор пан. Толькі адзін бок дарогі цягнецца перад ім сіва-сінім абрусам. Вочы яго трохі заплывушы ад праз меру выпітага віна. У жываце — прыемная цяплынь ад сытнай яды. У вушах — аднастайны гук ветру, змешаны з глухім стукам конскіх капытоў. Гэта яго даводзіць да дрымоты. Ён засыпае. Стукаецца галавой у бок пана, працнецца і зноў пачынае драмаць. То сніцца яму пакаеўка з круглымі бёдрамі, што вельмі вабяць яго, вырастаюць у горы, запаўняюць сабою прастор аж да неба. То белы кот мільгне перад ім, заглядае ў вочы, драпне твар. Ксёндз у страху прачынаецца. Ные падрапаная да крыві рука. Хутка зноў спіць. Есць торт, есць з апетытам, а той усё цэлы... Старая пані Вашамірская глядзіць і смяецца, смяецца да колікаў у баку. Забываецца ксёндз, дзе ён.

Яму здаецца, што ён у мяккай белай пярыне, але не разумее, чаму бачыць перад сабой снег. Рэзкі вецер казытае нос. Ксёндз працірае вочы, думае, што сапраўды спіць у пасцелі, а дарога снежная, санкі і коні толькі сон, смешны і прыемны белы сон.

Пан Вашамірскі ўпіваецца выключна снежнай беллю. Ён нічога іншага не бачыць і не чуе. Яму здаецца, што не чуе нават звону і бразгулак, стуку капытаў і іншых гукаў, але ў сапраўднасці гэтыя самыя гукі наводзяць яго думкі на тое, каб захапляцца дзіўнай беллю, якая выклікае ў яго неспадзявання, «геніяльныя» думкі аб улюбёным тэатральным мастацтве.

У кожную хвіліну ўсё новыя праекты мітусяцца ў яго галаве. То ён думае пабудаваць у сваім маёнтку такі тэатр, які бачыў у Парыжы. То хочацца яму перавесці трупу ў Варшаву. То думае распусціць студыйцаў і вярнуць іх да ранейшай прыгоннай працы, а з суседніх маёнткаў набраць новых, больш здольных людзей...

Кожная такая думка не можа разгарнуцца да канца. Ксёндз Марцэвіч, які сядзіць з левага боку, раптам стукнецца дрымотны ў бок пана Вашамірскага, і думка разбіваецца, як шкло, рассыпаецца, як гарох.

Злуецца пан Вашамірскі — і давай нанова думаць. І новая думка, не паспеўшы расцвісці, вяне і разбрызгіваецца, нібы кроплі спамяж пальцаў.

Адно застаецца не разбітым у панскай талаве — непакоенне аб студыі, якую ён пакінуў на цэлы дзень.

Санкі нясуць у даль гэтых чацвярых людзей.

Снежны вецер падхоплівае іхнія думкі-мары і кідае ў месячныя зялёна-белыя невады.

Вырастаюць прысады маёнтка.

Тройка кідаецца туды, як у казачную браму. Гучныя бразгулкі плаваюць, лунаюць у паветры і даносяць у маёнтак вестку, што пан вярнуўся.

Здраяных галін роўна абстрыжаных прысад падаюць уніз — на коней і людзей — лёгкія, кволяы сняжынкі. Яны на лятую сінеюць пад месячным ззяннем: якраз вішнёвы цвет у маёвым садзе... Бо зараз і пах ад іх пачуецца...

Вось-вось пад'едзе тройка да панскіх палацаў...

Вось-вось сустрэнуць яе на ганку аснежаныя каменныя львы.

Частка II

1

ВАЙНА МІЖ РЭЖЫСЁРАМ І ДРАМАТУРГАМ

Аднаго разу пан Вашамірскі звярнуўся да рэжысёра і драматурга:

— Хачу пабачыць вынікі вашай працы. Надыходзіць час мастацкага жніва, шаноўныя панове.

— Мы стараемся, вяльможны пане, — сказаў на гэта ксёндз Марцэвіч. — Езу-Марыя нам сведкамі, як мы стараемся. І студыйцы гэта адчуваюць. Мой метад самы правільны, як Бог свят. За кожны недахоп, за самы малы пропуск у ігры — бізуны...

На гэта рэжысёр:

— Большасць студыйцаў выяўляе здольнасць. Многія захапляюцца ігрою без прынукі.

Вочы ксяндза Марцэвіча загарэліся:

— Як гэта без прынукі? З такой жывёлай, як нашы студыйцы, без бізуна не абыдзешся. Калі што зроблена, калі ёсць п’ўныя поспехі, дык дзякуючы бізуну і пану Богу. Вось што, ласкавыя панове!

Рэжысёр усміхнуўся, выцер хустачкай нос і пачаў расцяглым голасам:

— Шмат ёсць здольных сярод тутэйшых простых людзей. У гэтых дзяцей прыроды адчуваецца свежасць успрымання ўсяго прыгожага — усіх галін мастацтва. У Парыжы з іх быў бы толк. Выйшлі б з некаторых вялікія кампазітары, акторы, маляры і нават паэты. Некаторыя з іх дэкламуюць у часы добрага гумару імі самімі прыдуманая вершыкі.

— Я аб вершыках не ведаю, — устрывожыўся пан Вашамірскі. — Ці варта ім дазваляць самастойна думаць? Немаведама да чаго дадумацца могуць...

— Як Бог свят, гэта чыстая праўда! — узрадаваўся ксёндз Марцэвіч. — Я ім забараню прыдумваць вершыкі на хамскай мове, сапсуюць польскую мову.

Ксёндз Марцэвіч у часы рэпетыцыі галоўным чынам звачваў увагу па чыстату акцэнтацыі польскай мовы, на тое, каб «хамская» мова ў некаторых герояў яго п’ёсы выгаварвалася смехатліва, праз меру груба, і на акуратнасць перадачы яго п’ёсы наогул.

Ксяндзу прыходзілася шмат спрацацца з французскімі педагогамі: ён уяўляў персанажаў сваёй п'есы не так, як бачыў іх у выасабленні студыйцаў пад кіраўніцтвам рэжысёра; часта з ім спрачаўся, гаварыў, што рэжысёр не ведае тутэйшага жыцця, тутэйшага быту.

Рэжысёр самаўпэўнена ўсміхаўся, глядзеў на ксяндза так, як глядзяць на блазна, і тлумачыў на ломанай польскай мове:

— Вялікі мастак (рэжысёр лічыў сябе вялікім мастаком) павінен толькі раз зірнуць у новы куток жыцця — і ён ужо ведае ўсе яго асаблівасці, усе яго спецыфічнасці. Вялікаму мастаку трэба давесці працу да канца, не перабіваць, а тады толькі крытыкаваць яго твор, і то не седзячы на ксяндзоўскай званіцы...

Рэжысёр гаварыў доўга, горача, перабіваў сам сябе, пераходзіў з польскай на французскую мову і канчаў заўсёды словамі «касцюмы, грывы, дэкарацыі». Калі ўсё гэта будзе нарыхтавана, тады драматург пабачыць сапраўднае выяўленне ў вобразах сваёй п'есы.

Таксама доўга гаварылася аб заданнях, правах і адносінах між рэжысёрам і драматургам. Тут кожны заставаўся пры сваіх поглядах.

Ксёндз Марцэвіч быў пераконаны ў тым, што драматург (гэта значыць ён) з'яўляецца першатворцам, першакрыніцай таго фантана дзеяў і вобразаў, якія выяўляюцца на сцэне ў жывым увасабленні, і мае права кіраваць усім пры рэпетыцыях.

Рэжысёр даводзіў адваротнае, тлумачычы, што сцэнічны твор — гэта тое ўгнаенне, на якім вялікі мастак-рэжысёр (гэта значыць ён) выгадоўвае пшчотныя геніяльныя кветкі мастацтва ў яскравых фарбах ігры.

У спрэчках яны наскоквалі адзін на аднаго, як два пеўні, і разыходзіліся, астаючыся кожны пры сваіх перакананнях і поглядах.

Галоўная бяда гэтых спрэчак была ў тым, што яны заўсёды адбываліся ў часе рэпетыцыі і перашкаджалі суцэльнаму, сістэматычнаму ходу працы.

Кожны раз студыйцы, дзякуючы заядлай вайне між драматургам і рэжысёрам, адрываліся ад ігры і прыслухоўваліся да гутаркі, ловячы з яе пятае праз дзесятае: вопратка і грывы вельмі імпанавалі. Яны хацелі б ужо скарэй пабачыць сябе ў гэтым, пабачыць сябе ў такіх выглядках, каб ні адзін аднаго, ні саміх сябе не пазнаць. Гэта было б для іх нагародай за ўсе пакуты і катаванні, што ім прыходзілася выцерпець у часе мастацкай адукацыі.

Кожны раз у самай гарачцы слоўнага турніра між рэжысёрам і драматургам, калі, здаецца, во-во вайна дойдзе да самага свайго найвышэйшага пункта і ад слоўнага яна прыме кулачны выгляд, пан Вашамірскі стрымліваў іх імпэт. Ён меў над імі вялікі ўплыў, як мецэнат і гаспадар.

Абодва — і рэжысёр і драматург — вельмі слухаліся пана і згаджаліся кожны раз з яго поглядамі на мастацтва. Праўда, яны згаджаліся толькі на словах, але пан меў бяспрэчны аргумент — тыя вялікія грошы, якія шчодро сыпаў на гэту справу, і на факце ён кіраваў.

Пан Вашамірскі ў час рэпетыцый зварочваў увагу галоўным чынам на тое, каб студыйцы, граючы «музыка-хама», давалі яго ў смешным, дурным выглядзе, каб глядачы смяяліся, смяяліся ды смяяліся, каб балерыны, якія ўвасабляюць сабою багіню старой Грэцыі, былі зграбныя і рабілі такія рухі, як паненкі панскае крыві. Вяльможныя паненкі з'яўляліся ў пана ідэаламі зграбнасці і грацыі.

Хоць і рэжысёр і балетмайстар мелі на гэту справу свой смак і свае мастацкія погляды, аднак стараліся ўгадзіць пану.

Задача рэжысёра была вельмі цяжкая. Моцная рука пана над яго мастацтвам была і салодкая і горкая. Салодкая тым, што кідала жмені залатых дукатаў налева і направа. Горкая, бо пятлёю душыла тыя мастацкія ідэі рэжысёра, якія ён хацеў самастойна праводзіць у працы студыі.

Рэжысёр добра разумеў, што прымушаць гэтых дзяцей сялян, або па-польску «хлопаў», высмейваць саміх сябе — сваіх бацькоў вельмі цяжка. Так шаржаваць, як хоча пан, немагчыма. Рэжысёр адчуваў, што ў гэтым выпадку студыйцы інстынктам сваім самі адчуваюць меру. А знішчыць у мастакоў-хлопаў самародкавае адчуванне меры ён лічыў праступкам перад мастацтвам. Аднак яшчэ большым праступкам ён лічыў страціць сваю добрую службу ў пана — і ён пайшоў на кампраміс з сваім сумленнем: бізунамі выбівалі з студыйцаў іхняе ўласнае пачуццё мастацкай меры. Урэшце іх вышкалілі так, як гэта хацелася пану.

Тое самае было і з «багінепадобнымі» балерынамі. Дзеля іхняй адшліфоўкі ў сэнсе кабечай зграбнасці пан прыдумаў геніяльную штуку. Ён запрасіў да сябе з суседняга маёнтка знаёмую паненку, якая навучала балерын быць «музападобнымі».

Выкладанне балета вялося паводле прыдуманай панам Вашамірскім праграмы.

Балерыны выстаўляліся ў рад перад яснавяльможнай паненкай. Паненка загадала ім перарабляць усе тыя рухі, якія яна сама будзе рабіць.

Цікавая містэрыя малпанання адбывалася ў залі.

Усе тыя крыўленні, рухі і павароты рукамі, нагамі, галавой, якія робіць паненка, перарабляюць і балерыны.

Розныя вывёртванні бёдрамі, цэлая калекцыя разнастайных усмешак, якія робіць паненка, капіруюць, як хто можа, і балерыны.

Пільна сачыў за гэтым сам пан Вашамірскі. Ледзь малейшая неакуратнасць капіравання з боку балерыны, пан адсылаў яе ў той пакой, дзе адбывалася над ёю катаванне пад духоўным наглядом ксяндза Марцэвіча...

Ідэал пана быў такі, каб усё тое, што робіць паненка, перараблялі да малейшага штрыха і балерыны. Трэба, каб кожная балерына выглядала ў гэтым выпадку як бы адбіткам паненкі ў люстэрку.

У паненкі быў невычарпальны запас рухаў, гэстаў, выпінанняў, хістанняў усяго цела, выгадаваных у арыстакратычных рыцарскіх фліртах з пакалення ў пакаленне. Потым міміка твару, розныя тоны і пералівы яе ўсмешкі — ад звычайнай ганаровай, пагардлівай, гарэзліва-гуллівай да набожнай, нявіннай усмешкі мадонны, — таксама рознага роду выяўленні мімікай кахання, замілавання і любошчы мелі сотні пераходаў і варыянтаў.

А вялікія разнастайнасці выразу твару, вачэй і губ, якія паненка выклдала балерынам, — канца не мелі.

У гэтым выпадку французскі рэжысёр меў таксама свой погляд. Ён думаў, што перадаваць мімікай і гэстамі ўсякія пералівы чалавечых пачуццяў, захаваных у глыбіні душы, кожны здольны мастак (а балерыны-халопкі былі здольныя) павінен умець па-свойму. Ды, наогул, кожны чалавек па-свойму перадае свае пачуцці. У гэтым і ўся каштоўнасць ігры. І балерынам трэба даць волю быць кожнай самай сабою, выяўляць па-свойму кожную рыску, а не малпаваць іншых.

Перад воляй пана Вашамірскага ўсякія педагогічныя тэорыі рэжысёра разбіваліся, нібы прыбой аб прыбярэжныя каменні.

2

ХАМСКІ ДУХ

З аркестрам таксама былі нелады. Капельмайстар быў з прыгонных. Хамскі дух адчуваўся і ў музыцы. Ён так вышкаліў музыку, што, іграючы творы французскіх, італьянскіх ці іншых эўрапейскіх кампазітараў, яны кожны раз зварочвалі на хамскі лад. У мажорных тонах пракрадваліся часамі гукі лявоніхі, дуды, юркі; мінорныя матывы аддавалі смуткам і задумленнем жніўных песень на панскім полі. Ды і сам тэмп ігры быў нейкі дзіўны, чымся ў арыгіналах.

Французскія педагогі — знаўцы музыкі — гаварылі, што капельмайстар і музыкі на канве гатовых твораў вядомых кампазітараў твораць нешта сваё, новае... Нельга казаць, каб гэтае «іншае» было нецікавым, але ў даным выпадку патрабуецца чыстата выканання сусветных мастакоў, бо выходзіць, што эўрапейскае мастацтва абуваецца ў мужыцкі лапаць...

Аднак гэта гутаркамі і канчалася. Было позна выпісваць цяпер з Парыжа капельмайстра.

Біццё музыкаў на панскай стайні ні да чаго не прыводзіла.

— Гэта ўжо ў іх крыві нешта такое ёсць, — тлумачыў рэжысёр, — бізунамі не выб'еш і агнём не выпаліш...

Капельмайстар Антон Мурашка быў добрым скрыпачом. Часам, калі звальняўся на кароткі час ад заняткаў, ён граў «для сябе». Граць «для сябе» было для яго вялікай асалодай. Забіўшыся ў куток дзе-колечы ў адным з аддаленых пакояў панскага палаца, ён браў у рукі сваю ўлюбёную скрыпку, браў з такім замілаваннем, як маці бярэ роднае дзіцё. У гэты час яму здавалася, што ён нешта крадзе ў пана... Такія ўчынкі не дазваляліся, але вельмі цягнула граць «для сябе».

Аглянецца па баках, пасля ў нейкай жудаснай прыемнасці зажмурыць вочы, правядзе па струнах раз-другі смычком, тоненька завядзе, ціха-ціха... Волас ледзь даткнецца да струны, нібы птушка кволым крыллем да сваіх птушанятак, што дрэмлюць у гняздзе.

А потым ужо Антон нічога не памятае... Скрыпка пачынае гаварыць. Яна волю дастае...

Жаўранкі носяцца ў паветры, звіняць... Ластаўкі шастаюць крыллем... Ветрык шапоча з чаротам...

Ці мо гэта здаецца Антону?

Не...

На полі жнейкі жнудь... Дзесьці на лузе косы звяняць. Галасы бліскучай сталі зліваюцца з шорханнем мядовай мурожнай травы, сплятаюцца ў адно з праменнем летняга сонца...

Можа, гэта Антон сніць дзівосны сон?

Не...

Багун галаву хмеліць... Ягады-дурніцы чорным вуголлем блішчаць, нібы зрэнкі дзяцей уночы, калі пры лучыне дзед ім байкі бае... Аддае пахам прэлых сыраежак... А па купінах сіўцу, калючага, як дрот, сцелецца-гнецца вецер. Часам ён загудзіць, засвісне на ўсе лады, зашастае між крывых, шчуплых бярэзін, басаножкай пусціцца гуляць па рудаўках з цёмнага перламутру і схваецца, як дуроннік, у кудзерцах прысадзістай вольхі...

Найначай Антон не бачыць гэта перад вачыма?

Бачыць...

А то дзяўчаты ў карагод пускаюцца. Гукаюць вясну... Косы распущаны. Карагодніцы песні пяюць...

Антон вухы абманваюць?

Не...

Аб усім гэтым гаворыць яму скрыпка, калі ён грае «для сябе»...

Смычок вядзе гутарку-бяседу са струнамі...

У Антона вочы зажмураны. Па высокім бледным лобе вандруюць змаршчынкі; рассыпаюцца туды-сюды і зноў сыходзяцца ў адну кучку, кладуцца адна на адну, перакрываюцца, у жмуркі бавяцца...

А скрыпка гавора...

Антон нахіляе галаву над яе сэрцам. Прыслухоўваецца... Яму здаецца, што гэта яго ўласнае сэрца, нібы качка ў гняздо сваё, пераляцела ў скрыпку і сядзіць у ёй.

Мо гэта так сапраўды?..

А струны — яго ўласныя жылы. У іх яго кроў пераліваецца...

Струны жывуць...

«Эх, ды каб пайсці з сваёй скрыпкай у родную вёску, а там граць, граць... да ахмялення, да адурэння, да сёмага поту...»

Але шушукаюцца недалёка пакаёўкі, шапочуць:

— Пан ідзе...

— Пан ідзе...

— Пан ідзе...

Гукі скрыпкі паміраюць. Мары канчаюцца...

Усе дэкарацыі былі збракаваны.

Дэкаратар, ускалмачаны, высокі чалавек з русай бародкай, ліха нарабіў — дзе трэба і дзе не трэба насадзіў на палотнах многа елачак, узоры з сялянскіх дываноў, каласы з васількамі.

— Яно ўсё добра. Для стылю трэба. Але ў меру. Няма пачуцця меры і гармоніі, — казалі французскія педагогі. — У дэкарацыі для балета тутэйшы каларыт лішні. Мясцовыя расліны для грэцкага стылю не падыходзяць... Тут павінны быць мармуровыя статуі, вінаградныя лозы. Алімп, харомы багоў. Далі ж яму (пры гэтым рэжысёр казаў па-французску смачную лаянку), дэкаратару, узоры малюнкаў з знамянітых французскіх гравюр лепшых мастакоў. Не — ён робіць сваё! Кожны з іх сваё хоча рабіць...

Дэкаратар стаяў вінаваты, з апушчанай галавой. На гэты раз яго на стайню не павялі.

— Бізуны, праўда, выбіваюць кепскі дух з чалавека, — разважаў пан Вашамірскі, — але цяпер няма калі. Трэба хутчэй перамалёўваць дэкарацыі. Раней я на іх мала ўвагі зварочваў.

Дэкарацыі былі перамалёваны ў строгім вытрыманым стылі. Стыль быў ужо праз меру строгі — аддавала халадком класічнага бела-ружовага мармура Атэны¹².

— Калюмны пры харомах, аднак, напамінаюць ствалы тутэйшых бяроз! — артачыўся рэжысёр. — Аркадскія пастушкі¹³ зусім падобны да мясцовых!

— Калі я ніколі не бачыў гэтых калюмнаў... — чуць не плачучы апраўдваўся дэкаратар, — ніколі не бачыў іншых пастухоў...

Рэжысёр гаварыў яму на ломанай польскай мове, куды ўваходзіла палавіна французскіх слоў, цэлую лекцыю аб пранікліваасці мастака-маляра, аб цудадзеях яго зрочнага ўяўлення, аб тым, як мастак павінен духам сваім пранікаць у даўно мінулае і творчым пэндзлем адрадіць яго, адбудаваць у часе патрэбы.

Аб гэтым ён гаварыў доўга, і, як уваходзіў у азарт красамоўства, французская мова выціснула польскія словы дашчэнт.

Дэкаратар стаяў бледны. Маўчаў. У галаве шумела. Яму здавалася, што надакучлівыя камары лезуць у вушы, у нос, у вочы, балюча кусаюцца.

— Каб хату тутэйшую, вясковую, дык як жывую намаляваў бы... — шаптаў ён немаведама каму. — Каб хату... — маліўся-прасіўся ён, нібы збіраўся яго рэзаць.

Ён бачыў перад сваім уяўленнем гэтую хату. Яна адлюстроўваецца ў яго вачах, як на сінім шкле...

— Няма чыстага эстэтызму ў гэтых людзей! — скардзіўся рэжысёр пану Вашамірскаму. Ён разводзіў рукамі, як чалавек, што збіраецца тапіцца.

Гэтыя словы ўдарылі пана ў самае трапнае месца, кранулі самыя «святыя стрункі душы», як ён часта любіў казаць аб сваіх

уласных пачуццях. Пану заўсёды здавалася, што такога эстэта, як ён сам, — на свеце няма. Ён імкнуўся да таго, каб у яго тэатры эстэтызм займаў самае першае месца. Пан быў вельмі абураны, задрыжэў яго характэрны падбародак. Вочы наліліся сталёвым бляскам... Ён звярнуўся да рэжысёра на французскай мове голасам мяккім, дрыжучым, нібы літасці просячы:

— Можа, усыпаць гэтаму хаму гарачых, тады і эстэтызм з’явіцца? У гэтым я згаджаюся з ксяндзом, які кажа часта, што пакуты цела робяць душу шляхотнай.

— Не, не, яснавельможны пане, на гэты раз няможна! Мальяр пасля гэтага не будзе здольны выправіць усе памылкі ў дэкарацыі! Хіба пасля...

3

ГЕНЕРАЛЬНАЯ РЭПЕТЫЦЫЯ

Два словы, як лютыя зьяры, накінуліся-наваліліся на маёнтак пана Вашамірскага і на яго прыгонныя вёскі:

Генеральная рэпетыцыя.

Ад самога пана да апошняй замурзанай судамойкі з дваровай чэлядзі — усе на розныя лады гаварылі гэтыя словы. Кожны іх па-свойму тлумачыў. Усіх казытаў пах гэтых слоў. Усе пранікаліся трывогай іхняга зместу, нерваліся пры розных учынках у сувязі з генеральнай рэпетыцыяй.

— Генеральная рэпетыцыя! — галасілі рэжысёр, балетмайстар, ксёндз Марцэвіч, капельмайстар, спалоханыя, устрывожаныя студыйцы, дэкаратар, краўцы, швачкі, сам пан Вашамірскі ды ўсе ў маёнтку.

На стайні гулі бізуны, чутны былі крыкі і стогны — генеральная рэпетыцыя.

— Генеральная рэпетыцыя! — насілася на розныя тоны па ўсёй ваколіцы з вуснаў прыгонных.

У той жа час ляжала хворая пры смерці маці Марылькі.

Марылька, прыгажэйшая (як пан Вашамірскі казаў) за стагую грэцкай Венеры, грала ў «містэрыі» ксяндза Марцэвіча Матку Боску.

Больш паўгода маці Марылькі не бачыла яе, бо са студыі нікога не выпускалі.

Пры хворай сядзела старая шаптуха і «лячыла» яе замовамі і зёлкамі.

— Ты, кажаш, праязбля? — звярнулася шаптуха да хворай. — Няпраўда. Гэта енаральная парапіца пашкодзіла. Ты ж у панскім дварэ як папрацавала, дык вось і набралася там гэтага ліха. Ой-ой-ой, як цяжка жыць.

Хворая не магла гаварыць. Вочы яе былі заплюшчаны. Вусны белыя і сухія, а на худым твары гарэлі чырвоныя пляміны. Яна маўчала, а шаптуха, нібы замову, гаварыла ёй шэптам над вухам:

— Цэлымі тыднямі працуюць людзі ў дварэ для енаральнай парапіцы. Гэтая самая енаральная звядзе нас усіх са свету. Навыя чыншы на гаротных налажылі. Ой-ой-ой, як цяжка жыць.

Шаптуха пасунулася яшчэ бліжэй да хворай:

— Людзі кажуць, што енаральная парапіца паела шмат гавяды, кабаноў, птаства. Рыбаловам загадалі насіць рыбу ў двор для енаральнай парапіцы. Гэта парапіца нават людзей глытае, гавораць бабы. Іх душаць на панскай стайні. Шмат хто чуў адтуль страшныя ляманты. У судыі (студыі) іх там адкормліваюць як гусей, а потым рэжуць на прысмакі для енаральнай парапіцы. Ой-ой-ой, як цяжка жыць.

Хворая ўздрыганулася ўсім целам і ледзь прашаптала:

— Марылька яшчэ не прыйшла?

— Не, — сказала шаптуха. — Твой жа Каспар па яе пайшоў. Дык вось для страшнага цмока, які завецца такой паганай назвай «енаральная парапіца», пан Вашамірскі выпісаў з-за акіяна немцаў-чарнакніжнікаў. Яны сядзяць сабе ў панскім палацы і камандуюць, мая міленькая. Ой-ой-ой, як цяжка жыць. Птушкі чалавечай мовай гавораць пад камандай чарнакніжнікаў, аслы ў людзей перакідваюцца, людзі — у аслоў, коней і сабак. Ваўкалакі, мая міленькая, па начах выпоць, людзей душаць. Ой-ой-ой, як цяжка жыць.

Самы меншы хлопчык, якому было каля чатырох год, заплакаў:

— Мама, есці хачу!

— Ціха ты! — крыкнула на яго шаптуха. — Маці памірае, а ты: «есці». Ой-ой-ой, як цяжка жыць.

Хлопчык яшчэ галасней заплакаў.

— Маўчы! — залавалася шаптуха. — А то прыйдзе енаральная парапіца і ў торбу цябе забярэ... Ой-ой-ой...

Хлопчык спалохаўся, змоўк і схаваўся пад матчыным ложкам.

А ў гэты самы час Каспар, бацька хлопчыка, пайшоў да пана Вашамірскага літасці прасіць:

— Яснавяльможны пане! Я з самага рання чакаю цябе. Ледзь дапусцілі.

Пан Вашамірскі злаваўся. Яго адарвалі ад генеральнай рэпетыцыі. Перад ім стаяў у пярэдні чалавек з ускалмачанай чорнай галавою. У вачах чалавека блішчэлі слёзы.

— Гавары хутчэй!

— Адпусці, паночку-лябедзіку, маю Марыльку на дзянёк. Маці пры смерці. Хоча дачку паглядзець.

— Не магу. Генеральная рэпетыцыя.

— Злітуйся, даражэнькі пане...

— Не магу!

Каспар кінуўся вобземлю да панскіх ног. Заплакаў.

— Маці памірае... дачку пабачыць хоча перад смерцю.

— Разумееш, галган, — крыкнуў пан, — ге-не-раль-на-я рэ-пе-ты-цы-я!

— Злітуйся...

— Ідзі, ідзі! Ты мне сапсуеш генеральную рэпетыцыю, Свенту Матку, якую грае Марылька. Маці няхай памірае без Марылькі. Разумееш, ёлап, мастацтва вышэй за жыццё і смерць...

Пан Вашамірскі яшчэ хацеў разгортваць сваю філасофію аб вялікім значэнні мастацтва, але ўгледзеў ля сваіх ног распластанага крыжам бруднага «хама»... «Перад кім гэта я перлы сыплю?» — падумаў ён і крыкнуў не сваім голасам:

— Во-о-о-о-н!

Каспар хутка ўскочыў з падлогі. Яго вочы высахлі. Сціснуліся кулакі. Нізенькі і шчупленькі Каспар падскочыў і зароў дзікім голасам:

— Згарыць няхай енаральная парапіца! Згарыць няхай твая Свента Матка! Згары сам разам з імі!

Дахаты Каспар ужо не вярнуўся. Каспарыха не дачакалася і пад гутарку шаптухі аб «енаральнай парапіцы» ціха сканала.

Пан перадаў Каспара ў рукі лютага войта.

Яго трэба было караць за тры злоўчынкі:

непашана да панскага тэатра,

знявага да Свентай Маткі

і бунт супроць самога пана Вашамірскага.

Генеральных рэпетыцый у грыве і вопратках пры дэкарацыях адбылося ажно тры ў вялізнай панскай залі, дзе была зроблена сцэна і ўсё было прыстасавана пад тэатр. Тры дні ішлі генеральныя рэпетыцыі.

На гэты раз студыйцаў не каралі фізічна: рэжысёр і балетмайстар не дазвалялі. Але карэктаванні ігры, розныя папраўкі, пераробкі, незвычайная нервознасць, заклапочанасць французскіх педагогаў перадаваліся кожнаму са студыйцаў. Ім

на гэты раз мо лягчэй было б перанесці катаванні, чымся збянтэжаны выгляд і літасцівыя словы педагогаў, сталёвыя вочы пана і ламанне рук з шапатлівым «Езу-Марыя» ксяндза Марцэвіча.

Апрача таго, пан строга загадаў усёй чэлядзі ў палацы, каб ніхто са студыйцаў не ведаў, што сюды прыходзіў Каспар прасіць сваю дачку на развітанне з маткай перад смерцю. А то як Марыля даведаецца, дык не зможа граць і сапсуе ўсё тэатральнае прадстаўленне.

У часе такой суматохі на Салаўя ніхто ніякай увагі не зварочваў.

Была тады месячная ноч.

Сіняватыя водсветы месяца гралі па снежнай паляне змруднымі іскрамі.

Панскі парк цягнуўся аж да гэтай паляны. Высокія, аснежаныя стаялі дрэвы. У марознай цішыні дрэвы застылі і вершалінамі паказвалі на буйныя яскравыя зоркі, якія віселі ў цёмна-сінім бяздонні.

Мароз трашчэў.

Непрытульнасцю аддавала ад снежнай паляны. Яна слалася сіне-белым палатном да самага хвойніку.

Яшчэ ўдзень таўставусы воіт пана Вашамірскага агледзеў гэтае месца.

— Тут і трэба пакараць Каспара, — сказаў ён гайдукам.

— А можа, што-небудзь лягчэйшае прыдумаеш? Каспар не вытрымае, — папрасіў адзін з гайдукоў.

— Вытрымае чорная костка! — сказаў аканом. — Пан Вашамірскі ледзь не панамі хоча зрабіць іхніх дзяцей у сваім тэатры, а яны яшчэ бунтуюцца! Мы ім пакажам!

Воіт задаволена гладзіў вусы. Мышыныя вочкі яго жвава бегалі ва ўсе бакі.

— Уначы, як мароз павялічыцца, прывяжаце Каспара да гэтага дрэва. Да пояса каб ён быў голы!

Воітавы вочы па-воўчаму засвяціліся.

Так было зроблена.

Шчуплы і тонкі быў Каспар.

Пад голай жоўтай скурай рэбры хадыром хадзілі. На спіне, нібы рад гузікаў, тырчэлі хрыбетныя косткі.

Ціха брыла па панскіх абшарах у снежнай спадніцы марозная сіняя ноч. Не чуваць было яе крокаў у бязветранай шліфаванай пустэчы. Было так ціха, ажно вогнішча на крокаў дваццаць ад дрэва, да якога быў прывязаны да пояса голы Каспар, гарэла, як у печы. Жоўтае польмя ад сухіх бярозавых пален не калыхалася туды і сюды разнастайнымі залатымі язычкамі, а гарэла роўнай

агнёвай шапкай. Трашчэлі драўлянымі галасамі сухія палены, шыпелі тым бокам, які ляжаў на снезе. Снег пад вогнішчам таяў і пачарнеў ад вуголляў. Агонь злізаў яго да голай зямлі.

Над агнём грэў рукі пан войт і гайдук Макар. Абодва былі апрануты ў цёплыя кажухі.

— Злітуйцеся, людзі... — лямантаваў Каспар.

Рагаталі каля вогнішча пан войт і гайдук Макар. Звярынай радасцю блішчэлі іхнія вочы, цёмныя пры вогнішчы.

— Што, вушы адмарозіў? — пытаўся войт.

— Злітуйцеся...

— Як табе падабаецца генеральная рэпетыцыя? — крыкнуў Макар Каспару.

— Зліг...

Якраз супроць Каспара блішчэў халодны жоўты месяц. Ён здаваўся Каспару рыжым чалавечым тварам без носа, з цёмнымі ямінамі замест вачэй. Месяц глядзіць на Каспара і дзьмухае на яго нястрыманым марозам, страшнай, ціхай, як смерць, сцюжай. Каспар адчувае, што ў яго кроў у жылках стыгне, слёзы на твары цвярдзеюць ад марозу. Спачатку ён ляскатаў зубамі, але хутка супакоіўся. Толькі вушы і нос як бы нехта адрэзаў. Каб рукі ў яго не былі прывязаны да дрэва, ён памацаў бы нос і вушы.

Смяецца рыжы твар месяца. Чуе Каспар яго смех, дзікі рогат, але не бачыць яго. Перад вачыма сіне-снежны туман. Голкі вострыя, шчокатныя, колюць голяя грудзі. Дрыжыць Каспар і гудзе працягла і тоненька, нібы камар:

— Гу-у-у... з-з-з-з...

І забывае Каспар пра жонку, якая канае ў курнай хаце, пра дачку, якая грае «свенту матку», і пра генеральную рэпетыцыю. Іх ніколі не было. Не было і самога Каспара. Ёсць толькі ціхі страшны мароз, які закаваў у сталёвыя панцыры сінія начныя абшары.

У аксамітнай спадніцы брыдзе ноч па абшарах. Крокі яе ціхія.

Набожны быў пан войт. Часта слухаў духоўныя настаўленні ксяндза Марцэвіча. Яму надакучыла стаяць у валёнках. Ногі стаміліся. Як на падушках, ён разлёгся па пухкім снезе супроць вогнішча. Доўга маліўся. Як прагаварыў адну і тую самую малітву трыццаць разоў (гайдук Макар акуратна лічыў), ён падняўся з месца і сказаў:

— Годзе.

Пан войт і гайдук Макар падышлі да дрэва, дзе быў прывязаны Каспар.

Гэткай прыемнасці Каспар ніколі ў жыцці не адчуваў. Зноў ва ўсе жылы льецца прыемнае, як подых летняга ветрыку, цяпло.

Рукі развязаны. Хтосьці снегам трэ моцна грудзі, вушы, твар. Ледзь да яго даходзіць цяпло ад вогнішча, а ў вочы глядзіць той самы твар жоўтага круглага месяца. Толькі на гэты раз ён цёплы і прыемны, як ніколі.

— Эх, вечна так ляжаў бы, — думае Каспар. Ён адчувае пад спіною цёплую шэрсць мяккага кажуха.

— Каб так шчыра не маліўся, дык, можа, і не выжыў бы... псякосць гэта... — чуе Каспар знаёмы голас.

Плыве да яго гэты голас з нейкіх невядомых далячын.

— Цяпер ён будзе добрым чалавекам. Усё кепскае ў ім мы вымаразілі, — чуе Каспар другі знаёмы голас.

— Генеральную рэпетыцыю ён будзе памятаць аж да магільы.

Пазнаў Каспар галасы пана войта і гайдука Макара, хацеў быў зноў спалохацца, але яго цела апанавала такая млявасць, што яму было ўсё роўна.

Вогнішча дагарэла. Чырвоныя вуголлі мігацелі. Над снежнай палянай віселі ў бяздонні неба буйныя зоркі.

Ноч нячутнымі крокамі брыла па снежным абшары.

4

ДУБОВЫ ПАН ЕЗУС

У Зоські праца з рук валіцца. Маці скардзіцца на яе. Не разумее, у чым справа.

— Нейкая туга на дзеўку навалілася. Нешта душыць яе. Памізарнела, аж страх бярэ, — скардзіцца маці суседкам.

Сусёдкі ківаюць галовамі і рады розныя радзяць.

Але старая маці баіцца прыступіцца да Зоські, бо тая пачынае злавацца ды з хаты ўцякае.

Зоська не любіць, каб хтосьці калупаўся ў яе бядзе. Зоська аддаецца свайму смутку тады, калі ніхто гэтага не бачыць — уначы. Плача на пасцелі, так плача, ажно здаецца, што ў плачы яна рэчкай разальецца. Кропля за кропляй разальецца, і ад яе нічога не застаецца...

Сны страхотныя сняцца ёй.

То Сымон у труне ляжыць. Твар сіні. Увесь ён выцягнуўся. Хаўтурныя песні спяваюць.

А то музыку вясёлую чуе. Бяжыць Зоська на гэту музыку праз лясы, праз пушчы, праз дзікія балоты. Парвала свае вопраткі аб вострыя карчы. Да крыві цела падрапала. Бяжыць і бяжыць.

Ажно вось скуль музыка — з незнаёмай хаты. Гэта гуляюць вяселле Сымона з адной з панскіх артыстак.

Зоська туліцца да сцяны і слухае... Ловіць кожны гук з хаты, голас Сымона. Сымон адчувае яе блізкасць, выходзіць на двор, і Зоська... прабуджаецца.

Зоська ўпіваецца сваім горам. Нейкі цяжар вісіць у яе на шыі і душыць-давіць. Яна скована жалезнымі пугамі з галавы да ног. Хоча вызваліцца ад іх і не можа. Гэтыя пугы — яе думкі аб Сымоне. Пэўна, Сымонка даўно забыў аб ёй...

Часам Зоська пабяжыць у маёнтка: можа, пачуе аб ім, можа, пабачыць...

Доўга туліцца да халодных сцен панскіх палацаў, каб ніхто яе не бачыў. Прыслухоўваецца да музыкі з пакояў студыі. Але галасы мала пранікаюць з белага мура на двор. Сымона няма... Аб ім ні слуху ні духу.

Сэрца Зоські стукае моцна, здаецца, — во-во вываліцца з грудзей... Перад вачыма кругі мітусяцца...

Вусны самі сабою шэпчуць:

— Сымонка..! Сымонка...

З маёнтка Зоська пускаецца ў панскую каплічку, якая стаіць недалёка на крыжаванай дарозе. На вялізным дубовым крыжы вісіць дубовы Пан Езус на ўвесь чалавечы рост. Зоська доўга ўглядаецца ў дубовыя вочы Бога. Вецер калыша Божы хвартушок. Цені мітусяцца на ўсім яго целе, і ёй здаецца, што ён жывы, зараз гаварыць пачне...

Во-во скажа ёй слова міласці...

Яна вельмі расчулена, што адно вока ў Бога большае, другое меншае. «Бедненькі, — думае яна, — гаротненькі»... «А можа, у Бога так павінна быць», — з'яўляецца ў яе новая думка. Расце ў яе душы пашана да Бога, салодкі страх перад ім. Яна — нікчэмнасць перад такім Богам, з дубовымі ранами, з дубовымі думкамі і дубовай сілай.

Зоська падае на калені, не адрываецца разгарачанымі, слязлівымі вачыма ад нязграбнай фігуры, шэпча тую малітву-замову, што навучыла яе старая суседка:

Святы Сымон, вялікія вочы,
Устань мне ўдзень, як уночы.
На небе крыж,
На крыжы тры зарніцы —
Гэта родныя сястрыцы:
Адна прывара,
Другая прыпале,

Трэцяя прывяртае,
Прывярні, Божа, раба божага Сымона,
Каб ён любіў мяне,
Каб ён не мог жыць без мяне,
Як рыба без вады,
Як мерац без зямлі,
Як дзіцё без грудзі...

Ад такой дзівоснай малітвы ва ўсім цэле Зоські разліваецца цяпло. Зоська выліла перад Богам сваё гора, патаемны смутак сэрца. Ёй лягчэй, расцвітае надзея, упэўненасць. Яна варочаецца дахаты выгаеная, вылечаная, нібы напілася чудадзеянага зеля.

Некалькі дзён думкі яе купаюцца ў сонечных хвалях радасці: Сымонка яе не забыў. Яна хутка пабачыць яго...

Але такі настрой цягнецца нядоўга.

Мала памог Пан Езус. Зоська пакрыўдзілася на яго. Не хоча пакутаваць, як ён. Яна ж не дубовая.

Тады Зоська задумала пачаць справу з нячыстай сілай — шаптух шмат па вёсках. Іх многа ў карчме.

Выняла Зоська з кубла кавалак палатна — гасцінец для шаптухі, накінула на плечы кялім каляровы і выйшла з хаты.

Была мяцеліца. Юда ў чыстым полі вяселле-гульнію ладзіў.

Гурбы снегу перакідваліся з месца на месца невідочнымі вялізнымі шуфлямі. Пылілася снежная мука ад плота да плота. У чыстым полі бель-бялугай мітусіліся снежныя палотны, чапляліся аб хмызнякі, завісалі на паадзіночных дрэвах.

Зоська ўкуталася, ішла наперад, мала аглядалася па баках.

Грозны выгляд лютай мяцеліцы, свісты і войканне ветру збілі яе з толку, яна самой сабе паказвалася мізэрнай, маленечкай, нібы ягадка-рабіна... Яна зледзянела, ад ветру і сцюжы застылі яе думкі. Мяцеліца выставіла насупраць сотні снежных лап і шаптала:

— Засні на маёй ледзяной пасцелі. Пад коўдрай снегу будзь табе сніцца лёгкія сны, белыя, нібы кужаль бялёны, нібы паніна кашуля гафтаваная. І не будзеш, Зоська, мець ні смутку, ні радасці. І не будзеш крыўдзіцца на Бога ў панскай капліцы...

Адну хвіліну Зоська думала кінуцца ў белую снежную гойдаўку — няхай мяцеліца яе на векі вечныя засыпле, але...

— Хоць яшчэ разок пабачыць яго... А хто з равесніц вясну гукаць будзе? А хто купальскую кветку шукаць будзе?

У карчме стаяў нядзельны шум-крык.

Каля вялізнай дубовай кованай жалезам кухвы з гарэлкай з бровара пана Вашамірскага круціўся-вярцеўся стары карчмар Лейба. Каля бочкі на тапчане стаялі рознай велічыні мядзяныя

пасудзіны: гарнец, кварта, паўкварты і сотка. Здавалася, што гэта дзеткі вялізнай кухвы, якая толькі што ацялілася.

Лейба, у вопратцы старадаўняга жраца, маліўся свайму «Аданаю». У часе малітвы ён з гасцямі-сялянамі не гаварыў, аднак наліваў ім гарэлкі ў пасудзіны. Ён часам спыняў малітвы, звачваючыся да гуляк не словамі, а рознымі гукамі: «мгу», «ну-ну», «агэ», «ум», «ай», «фэ». Да гэтых невыразных гукаў дадавалася выразная інтанацыя і гэсты.

Сяляне добра яго разумелі. І жыдоўскі бог «Аданай» не крыўдзіўся, і панская гарэлка добра прадавалася.

Сяляне рознага ўзросту і старыя бабы тупаліся вакол рыбакоў Міхалкі і Меера, якія нешта высёлае казалі пад музыку вандроўнага дудара.

— Далібог, Меер да нашага брата падобен! — гаварылі адны.

— Не! Міхалка да жыда падобен! — гаварылі другія.

У гэтых поглядах сяляне падзяліліся на дзве групы, і ў п'яных настроях гатовы былі кулакамі бараніць свае словы.

На шчасце, ігра скончылася, бо стары Янка, які выпіў лішнюю чарку гарэлкі, пачаў апавядаць аб тым, як яго анегды чэрці круцілі на выгане ўсю ноч. Ён і тады быў пад хмяльком. Ехаў дахаты з карчмы пасля пахавання сына. Ён заснуў на санках, падцягнуўшы пад сябе правую лейцу так моцна, ажно конь галаву абярнуў направа і за ноч вялізны круг вытаптаў у снезе на выгане.

Сяляне шчыра рагаталі над старым Янкам, кажучы, што гэта «енеральная парапіца» з панскіх пакояў круціла яго.

— Праўда?! — дзівіўся Янка, і ў п'яных вачах яго відаць былі непакой і страх. — Яшчэ добра, што цэлы застаўся!

Стары Янка схіліўся над брудным, завэцганым гарэлкай і закускамі сталом і задумаўся аб сваім сыне, якога на тым тыдні пахаваў. Тая жаласлівасць да згінуўшага сына, якую стараўся ўтапіць у гарэлцы, цяпер выбухнула пад хмелем, як вогнішча.

Янка хрыплым ад гарэлкі голасам пачынае расказваць усім аб смерці яго сына. Як ён, Янка, з сынам для пана дровы сек у лесе, як падсеклі хвою, як ён крыкнуў сыну, каб той уцёк з-пад пня, як сын пусціўся наўцёкі ўздоўж хвоі, якая зачэпіла яго вершалайнай па галаве. Сын нават не крыкнуў...

Старыя кабеціны сядзелі на лаве, утаропілі вочы адна ў адну і, зачараваныя ад хмелю, спявалі, ківаючы галовамі:

Ёсць у лузе каліна,
Пад калінай дзяўчына;
Пад калінай стаяла,

Цвет-каліну ламала,
Русу косу часала.
Пад'ехаў к ёй дваранін,
Схіліў каліну, каня напайў,
Да дзяўчыны гаварыў:
— Чаго ж, дзеўча, тут стаіш,
Двараніна не баіш?
— Чаго ж мне баяці,
Пад калінай стоячы?
Ты дваранін — вашэць-пан,
Шукай сабе, як ёсць сам.
Шукай сабе ў Любліне,
Не чапай мяне, дзяўчыну:
Шукай сабе ў Аршаве,
Не рабі мне благой славы;
Шукай сабе ў злоце,
Дай мне спакою, сіроце.

Сум і радасць зліваліся ў адну хвалю п'янага чаду. Пад закуранай столлю карчмы луналі — і малітвы карчмара, і вясёлая ігра дудара, і слёзы гаротнага Янкі, і песні старых баб.

У кутку сядзелі двое. Адзін з чорнай ускалмачанай барадою. Вочы яго былі бліскучыя і гарачыя. Тоўстыя чырвоныя губы. Шырокія плечы. Другі малады, тонкі, з сінімі вачыма. Віхрыстыя валасы на галаве.

Абодва пілі моўчкі і шапталіся між сабою.

П'яныя глядзелі на іх скоса.

— Язэп! — зварочваліся час ад часу п'яныя да чорнабародага. — Ты не злуйся, а хадзі да нас!

— Пятрусь! — клікалі яны маладога. — Што звязаўся з ім? Хадзі сюды!

Язэп і Пятрусь не адказвалі.

— Вясноу, — шаптаў Язэп да Петруся, — у цімакі пойдзем, як толькі пацяплее. Эх, на волю хочацца вырацца!

— А як зловяць? — занепакоіўся Пятрусь.

— Нічога, братку. Лес не выдаць. Харчоў дастанем у добрых людзей. А там на Украіну павернем да вольнага казацтва. У казакі запішамся.

— Ты ж там ужо быў, чаго назад вярнуўся пад панскі бізун? — запытаўся Пятрусь.

— Надта дзяцей малых і жонку пабачыць хацелася...

— Чаму ж ты іх з сабою не забраў?

— Нялёгка было. Сам, як воўк, па кустах хаваўся.

— А цяпер іх зноў пакінеш?

— Старшага сына з сабою вазьму. Дык ты пойдзеш з намі?

— Пайду... Не магу далей цярпець.

— То-то ж...

У карчме быў такі шум, што гутаркі ніхто не чуў.

Ніхто не заўважыў, як Зоська ўсунулася ў хату. Яна страсла снег з вопратак і, прыкрытая тканінай да самых вачэй, падышла да п'яных кабет. Пашапталася з адной і, абагрэўшыся трохі, выйшла з карчмы.

5

ЛЕДЗЬ ПРА ЗОСЬКУ НЕ ЗАБЫЎСЯ

У хвойніку было ціха, толькі час ад часу крыкне варона, шарахнецца заяц.

Салавей аглядаўся налева і направа і сваім вачам не верыў, што вызваліўся з панскіх палацаў. Раней гэта яму не ўдавалася. Толькі цяпер, калі ўсе пазвар'яцелі на «генеральную рэпетыцыю», яму ўдалося вызваліцца на кароткі час. Яго адсутнасць, можа, не будзе заўважана.

Хваля радасці нахлынула на яго бурлівым патокам.

Ён не ведаў, што з сабою рабіць. Ішоў не проста, а падскокваючы, як малы хлопчык. Праз рэдкія дрэвы яшчэ відаць быў панскі маёнтак, які ўсімі будынкамі глядзеў на Салаўя.

Здаецца, маёнтак гаварыў яму голасам нячутным:

«Ці я цябе не песціў? Ці я цябе не няньчыў? Ці голад і холад ты ў мяне цярпеў? Чаго ўцякаеш? Зоська? Ды мала Зосек ёсць у палацах?»

Гэтыя пытанні сыпаліся на Салаўя, як невідочны мак.

Ён стараўся не глядзець у бок маёнтка, які клікаў яго назад салодкімі фальшывымі словамі.

«Мабыць, ты, гад, забыўся, — звярнуўся Салавей у думках сваіх да панскага маёнтка, — аб тых здзеках, якія церпіць наш брат у тваіх сценах? Воля і Зоська мне даражэй за ўсё».

Хутка схваўся маёнтак. Салавей адышоў на некалькі вёрст ад яго. Ён спяшаўся да Зоські.

— Ужо колькі часу не бачыў. Яна, мабыць, аба мне забылася...

Сонца зайшло. Пакінула на небе густую паласу чырвані. Агнёвае мора захаду адбівалася ў розныя пералівы і прабівалася праз дрэвы.

«Трэба ў лесе памарудзіць, а то людзі пабачаць мяне каля Зосьчынай хаткі».

Доўга шукаў ён месца, дзе можна было б сесці. Адышоў ад дарогі ўбок і нарэшце знайшоў вытаптанае месца і свежа адрублены пень. Прысеў. Аглянуўся па баках, заўважыў на заільдзянелым ад адлігі снезе месца, дзе ляжаў чалавек. Чалавек адбіўся ў снезе глыбока і ярка: кожная драбніца відаць — і галава, і рукі, нават лапці ў клетках-пляцёнках.

Салавей ускочыў з пня, як падстрэлены.

Ён здагадаўся, што, мабыць, тут быў забіты нядаўна Янкаў сын, Юрка. Вунь якраз ідзе след ад дрэва, з-пад якога цягнулі нежывога Юрку сюды. Дзе-нідзе і сляды крыві відаць... Аб гэтым і ў маентку гаварылі. Пан Вашамірскі нават раздобрыўся і загадаў аканому зволіць Янку на цэлы тыдзень ад работы ў двары і падарыў яшчэ дошкі на труну.

Салавей не мог адыходзіць ад гэтага месца. Пільна ўглядаўся ў углыбленне, дзе раней ляжаў забіты дрэвам чалавек, глядзеў і на паваленае дрэва-разбойніка.

Жыва паўставалі ў уяўленні Салаўя розныя абразкі. Ён бачыў Юрку, вясёлага, румянага, здоровага, вечна сарамяжлівага, як дзяўчына. Бачыў і вясёлую хвою, якая ледзь не ў самае неба ўпіралася сваёй вершалінай. Птушкі на ёй спявалі, з ветрам яна шапталася.

Таксама і голас аканома, здаецца, чуў: аканом загадвае Янку зрэзаць вось гэтае дрэва.

З кожнай хвілінай усё больш цямнела, а Салавей вачэй сваіх не мог адарваць ад гэтага месца...

— Ледзь пра Зоську не забыўся... — усхапіўся ён.

Выйшаў з лесу. Пайшоў нацянькі ў бок Зосьчынай хаты.

На цёмна-сінім небе блішчэлі зоркі. Яны былі рассыпаны, нібы залаты мак. У вёсцы брахалі сабакі. Ужо відаць была маленькая хатка, дзе жыла Зоська з маткай.

Уся ўвага, усе думкі Салаўя былі цяпер накіраваны ў бок гэтай хаткі... Але так рана няможна туды ісці — людзі пабачаць. Трэба тут пачакаць...

УСТАНУ Я, КРАСНАЯ ДЗЕЎЧЫНА

Старая кабеціна, ідучы з Зоськай з карчмы, завяла яе ў сваю хату. Хітра-ільсцiвым голасам аб усім яе жыццi-быццi распыталася. Усё дашчэнту выведала.

— На гэта, дзеткі мае, ёсць розныя лекі, розныя зёлкі, — казала шаптуха. — Косці кажана памагаюць, малако чорнай свiннi. Але вось я навучу цябе, як адну замову казаць. Ты будзеш яе гаварыць тры разы на дзень тры дні падрад. Першы раз — перад усходам сонейка, другі раз — на захад сонейка, а трэці раз — у поўнач, калі першыя пеўні запяюць. Гэта напэўна паможа.

Зоська лавіла кожнае слова шаптухі, якая гаварыла скрыпучым, шапатлівым і дрыжучым голасам.

Старая доўга-доўга шаптала, аж пакуль Зоська навучылася на памяць усю замову. Словы замовы чаравалі яе, захоплівалі.

Зоська пакiнула старой кавалак палатна і пайшла дахаты. Яна была пэўна, што гэтая замова паможа, што Сымон вернецца да яе.

І замова ёсць малiтва, але не дубоваму богу, а невiдочным бeсам, нячыстай сiле. Да «нячыстай сiлы» Зоська адчувала большую блiзасць і нейкую пяшчотную iнтымнасць. Чарцей яна больш баялася, чым Бога, і, разам з гэтым, больш паважала iх...

Зоська цэлы дзень знаходзiлася ў нейкім, невядомым раней, новым настроi. Суткi, падзеленыя ёю на тры часткi — ад замовы да замовы, набылі надзвычайныя чары, вялiкую сiлу. Гэтымі шэптамі яна, Зоська, трымае ў сваiх руках цэлыя вёскi, усiх людзей. Яна не ведае, што здарыцца, як яно ўсё гэта будзе, але здарыцца нешта такое, ад чаго ёй стане вельмі прыемна і радасна...

Яе зацiкаўленасць расце з кожнай хвiлінай. Не церпiцца дачкацца трэцяга разу замову казаць. Цэлы дзень нічога не есць, а голаду не адчувае.

Урэшце надышоў час, калі ўсё павiнна скончыцца раз назаўсегды — усё Зосьчына гора, усе пакуты яе сэрца...

Мацi ўжо даўно спiць. Яна непакоiцца ў сне, кiдаецца з боку на бок, мармоча, стогне, вохкае.

Жудасна робiцца Зосьцы. Уся яна дрыжыць ад страху. Але вось якраз надышоў час казаць замову ў трэці раз. Яе вочы злосцю гараць ад затаёнай напружанасцi, бляднее твар. Яна шапоча:

«Устану я, красная дзеўчына, не благаславіўшыся, пайду не хрысцiўшыся, і выйду не дзвармі за новыя вароты ў чыстае поле.

У чыстым полі стаяць тры бесы: бес Сава, бес Савул, бес Калдун. Падыду я, красная дзеўчына, пабліжэй ды пакланюся паніжай: і вы, трыдзевяць бесаў — бес Сава, бес Савул, бес Калдун — паслужыце мне, як служылі Граду-цару: ідзіце па гарадах, па сёлах, па вёсках і збярыце ўсю нуду і сухоту са звяроў, птушак, рыб і з усякіх людзей — і знясіце тую нуду і ўсякую сухоту малайцу Сымону ў ясныя вочы, у чорныя бровы, у румяны твар, рацівае сэрца, чорную печань, гарачую кроў, у трыдзевяць жыл і ў адну жылу — станаваю падпятную. І каб гэты малойца не мог ні жыць, ні быць, ні днём па сонцы, ні ўночы па месяцы, без мяне, краснай дзеўчыны...»

Зоська з такой шчырасцю гаварыла, ажно сэрца грукатала. Гэта была толькі першая частка замовы. Кажучы другую частку, яна слабела з кожным словам і пачынала прыслухоўвацца, што робіцца навокал. Мо зараз зямля ўздрыгнецца... Мо свет перавернецца. А яна не хацела, каб дзеля яе людзі невінаватыя цярпелі...

Не паспела яна кончыць замову апошнім моцным словам «амінь», як нехта пачаў асцярожна стукаць у дзверы.

Непрытомная, спалоханая, выскачыла яна ў сенцы і адчыніла дзверы. Два галасы зліліся ў адзін:

— Зоська...

— Сымонка...

Пад адсветам зорак яны ўпіліся бліскучымі зрэнкамі адно ў аднаго...

7

НЕ ЧУЖЫ, А СВОЙ

Часта выходзіў Салавей з Зосьчынай хаты на двор. Рупіла глядзець-сачыць, ці хто за ім не гоніцца. У студыі маглі заўважыць яго адсутнасць, хаця ён быў пэўны, што ў часе такой суматохі мала хто там аб ім дбае. Яму рэпетыцыі былі непатрэбны. Яго і не вучылі.

Цішыню глухой ночы трывожыла толькі рыпанне дзвярэй старой хаткі.

Ён аглядаўся па баках і пільна прыслухоўваўся. Думаў аб Зосьцы: яна здзівілася, што ён зусім «панскі выгляд» мае. Мабыць, так яно і ёсць. На сваіх сябрах у студыі Салавей гэта даўно заўважаў, толькі не на сабе. Ва ўсіх сыходзілі мазалі з рук. Усе апрануты чыста. Ад жыцця ў панскіх палацах, ад стараных муштраванняў у працягу некалькіх месяцаў з твараў студыйцаў

сышоў мужычы колер. Рухі ва ўсіх пазграбнелі, зрабіліся лёгкімі і спрытнымі. Нават выраз вачэй змяніўся: паглыбеў, іншы змест адсвечваецца ў іхнім бляску. Панскі гебаль адгабляваў людзей, адгаліфаваў. Усе яны ўжо былі не такімі, якімі з'явіліся ў палацы.

Салавей пачаў сябе аглядаць-ашчупваць.

У першы раз за ўвесь час заўважыў, што сапраўды ён не той, якім быў хоць бы паўгода таму назад. Не дзіва, што Зоська не разумела яго некаторыя, як яна гаварыла, «панскія словы».

Вялікую змену ў сабе ён адчуваў толькі цяпер, калі аб гэтым яму казалася Зоська. Таксама цяпер толькі прыкмеціў, што Зоська — простая, а маленькая ўбогая хатка душыць яго. Пасля вялікіх пышных панскіх палацаў (хоць ён іх ненавідзеў) простая хатка здавалася яму канураю, у якой нельга жыць не то што чалавеку, але і панскаму сабаку. Ранейшага захаплення Зоськай у яго ўжо не было. Тое імкненне бачыць яе, якое песціў у грудзях увесь час, як бы астыла.

Па голасу, па вачах Зоські, па ўсіх яе рухах Салавей адчуваў, што яна бачыць у ім гэту змену.

Жаль да Зоські агарнуў яго.

Сінь ночы атуляла яго з усіх бакоў. Сінім колерам была афарбавана і вёска Вашаміршчына, што ўпіралася сценамі ў густы хмызняк, і лес цёмна-сінім мурам маўкліва-грозна глядзеў у закуранае хмарама неба.

Снег быў пругкі і хрусцеў задушаным стогнам пад кожным крокам, хоць Салавей стараўся ступаць асцярожна і нячутна.

У Салаўя было спачатку такое ўражанне, нібы нешта ўкраў у Зоські, украў самае лепшае і дарагое ў яе жыцці. Украў сваімі ўласнымі рукамі. Але ў цішыні як пачаў болей глыбока думаць аб гэтым, — як гэта выйшла і чаму так здарылася, што Зоська на яго пакрыўджанымі вачыма паглядае, — ён пачаў адчуваць, што ў гэтым сам мала вінават: панскія пакоі яго перарабілі. Ён сам сабе чужым стаў... Цяперашні Салавей зусім не той чалавек, што ранейшы Сымонка.

Чаму гэтак сталася, ён як бы не разумее, але адчуваў, што разам з агідай да панскай няволі, да панскіх палацаў гэтыя палацы і вабілі да сябе; цягнула яго да іх, як матылька да агню.

Разам з агідай да паноў, да іхніх учынкаў і здэкаў над прыгоннымі ён не можа цяпер глядзець на сваіх ранейшых сяброў і нават на Зоську так, як глядзеў раней, — нечым ён ад іх адрозніўся і заўважаў у іх тое, непрыемнае для сябе, чаго раней не бачыў...

Салавей часта ўваходзіў і хутка выходзіў адтуль.

Зоська сядзела на лаве пры стале, і слёзы капалі з яе вачэй.

— Ты, Сымонка, не то пан, не то паўпанак, не то панскі слуга! — скардзілася Зоська.

Яна аглядала яго з ног да галавы, прабуючы пальцамі яго чыстую, добрую вопратку.

— Ды я такі самы, якім быў раней! — апраўдваўся Салавей з няпэўнасцю ў голасе.

— Ты чужы, чужы... — строга, праз слёзы гаварыла Зоська.

Салавей верыў больш яе словам, чымся сваім. Як ні стараўся ўгаварыць сябе, што не змяніўся — не памагло.

— Чужы, чужы...

У душы Салавей ляў сам сябе за тое, што пайшоў сюды. Не думаў, што так прыкра будзе тут...

Зоська часта мяняла лучыну, папраўляла яе з такім выглядам, нібы яна, Зоська, адна ў хаце.

Салавей прыслухоўваўся да кожнага шолуху, да малейшага скрыпу. Яго трывожыла тое, што Зосьчына матка ляжыць на печы і, пэўна, не спіць.

Як бы ў адказ на яго думкі, з печы пачуўся кашаль і спынілася сапенне спячай кабеціны.

Мабыць, старая прыслухоўваецца да таго, што робіцца ў хаце.

І Зоська і Салавей змянілі тон гутаркі на звычайны. Гаварылі аб розных рэчах, толькі не аб саміх сабе. Ім абаім прыкра было, што іхняя гутарка не абыходзіцца без сведак; хаця Салаўю як бы зрабілася лягчэй ад гэтага, бо лепш было гаварыць аб пабочных рэчах, чымся аб сваіх уласных.

Словы Зоські: «чужы, чужы...», сказаныя з балючай скаргай, увесь час звінелі ў яго вушах.

Гэтыя словы, адбіваючыся на розныя лады рэхамі ў сэрцы, псавалі яму настрой, труцілі кроў і набывалі той глыбокі трагічны сэнс, якога ён не зразумеў спачатку. Нешта падсвядомае, чаго ён не мог бы словамі сказаць, дыктавала яму, што ён зрабіўся чужым не толькі Зосьцы, але і самому сабе. Яго нянавісць да ўсяго панскага была цяпер мацней, чымся раней, аднак, нягледзячы на гэта, яго цягнула назад да панскіх палацаў, да іх роскашы з тым самым імпэтам, з якім ён некалькі гадзін таму назад, крадучыся адтуль, пайшоў, праклінаючы паноў і ўсё панскае.

Яго цягнула да палацаў, як часам цягне чалавека ў глыбокі вір.

Салавей стараўся расейваць сваю ўвагу на ўсякія вакольныя рэчы ў хаце: то заглядаўся на сіняватыя аганёчкі лучыны, на горкі дым, што віўся над ёю, то кідаў вачыма ў кут, дзе ў загародцы на саломе ляжала цялушка, скручаная ў абаранак.

Цялушка стрыгла вушамі, утаропіўшы кругляя, нібы заду-
мённыя, вочы на агонь лучыны. Белы круглячок на лобе цялушкі
блішчэў, як снег, і выглядаў прышытай латачкай з белага кужалю.

Салавей пацягнуў носам пах горкага дыму, цяжкі пах
цялушкі, кур з падпечку і, не хочучы, зморшчыўся.

А Зоська наглядала за ім і ўгадвала ўсе яго думкі і адчуванні.

— Нашто плот гарадзіць, Сымонка! Ідзі ўжо да «сваіх»
палацаў. Табе тут цяжка ў нас... Ідзі сабе на генеральныя
рэпетыцыі!

— А што? — усяхапіўся Салавей.

Зоська расказала яму пра тое, як не пусцілі са студыі Марыль-
ку да паміраючай маці, як Каспара, бацьку Марылькі, забралі
ў двор на кару.

У Салаўя загарэліся вочы. Ён стукнуў кулаком аб стол.

— Няхай прападзе панскі маэнтак! Жыць не буду, калі не
адпомшчу за здзекі! Не вярнуся ў тэатр!

Старая прачнулася і зірнула з печы спалоханымі вачыма.

Зоська абняла Салаўя.

— Вось цяпер ты не чужы... — шаптала яна. — Цяпер ты
мой, наш...

Не чулі яны, як дзверы адчыніліся.

Некалькі гайдукоў глядзелі на іх. Гайдукі схапілі Салаўя і
пачалі вязаць вяроўкамі.

8

ЗГОН НА ПАНСКІ БАЛЬ

У маэнтку пана Вашамірскага твары ва ўсіх урачыстыя і
заклапочаныя.

Уся чэлядзь, па загаду самога пана, апранута ў святочную
вопратку, спецыяльна сшытую к гэтаму святу-балу. На дварэ
вялікая суматоха: з'язджаюцца паны з розных маэнткаў, запро-
шаныя паглядзець тэатральнае відовішча.

Пан Вашамірскі ў экстазе, у вялікім натхненні. Сам за кожнай
драбніцай глядзіць, прымае гасцей. Кожнаму скажа ветлае слова
і пажартуе, у філасофію пусціцца.

Ахмістрыня сочыць за тым, што на кухні робяць, якія пры-
смакі, якое пітво дастаць са склепа.

Аканом клапоціцца, каб коні гасцей былі накормлены і на-
поены.

Ксёндз Марцэвіч выключна гасцямі заняты, а больш за ўсё яго ад сябе не адпускае старая пані, маці пана Вашамірскага. Пры ёй павінны быць неадлучна два каты, якіх яна прывезла з сабою, і ксёндз.

У студыі ў гэты дзень, вялікі страшны дзень суда, заканчваюцца пасля генеральнай рэпетыцыі апошнія штрыхі, шліфуюцца апошнія шурпатасці ігры. Французскія педагогі абыходзяцца з акторамі лагодна, далікатна. Падбадрываюць іх, падымаюць настрой і ўзмацняюць самаўпэўненасць:

— Усё будзе добра, усё сыдзе гладка, толькі вы трымайцеся смела...

Час ад часу забяжыць на хвіліну і пан Вашамірскі, пагаворыць з педагогамі, такім лагодным вокам зірне на студыйцаў, нібы яны — яго браты і сёстры, яны — яго лёс, ад іх залежыць уся яго будучыня.

Пан зірнуў на заслону, што была некалькі разоў перамалёвана.

З палатна глядзеў на яго агідны рагаты сатыр, які ў дзікай палкасці даганяў голую німфу. Німфа ўцякала спалоханая. Валасы затулялі яе круглыя плечы. Грудзі яе ад шпаркага бегу вахталіся, саскі на іх блішчэлі колерам лясных суніц.

— Аднак ксёндз Марцэвіч мае добры густ, — падумаў пан, — гэта ж яго праект заслоны!

Пан Вашамірскі раптам нешта ўспомніў, стукнуў сабе пальцам у лоб і выскачыў з пакоя. Не прайшло і пяці хвілін, як ганцы пусціліся конна з маёнтка.

Пан загадаў сагнаць на баль усіх прыгожых дзяўчат з сваіх вёсак...

Снег пачаў раптам таяць, рыхлеў, як кісель. Блішчэла сонца. Ад палазоў, ад конскіх капытоў заставалася на дарозе брудная вада. Вераб'і кружыліся ў вёсцы Вашаміршчыне цэлымі стаямі, шчабяталі, падымалі садом, падалі ўніз з вышыні, нібы клёцкі, на талы снег; пачыналі бітвы за зернетка, купалі скрыдлачкі ў лужынах, як бы выконваючы нейкі птушыны абрад купання-амавення; зноў узляталі ўверх, як падстрэленыя, рассыпанай жменнай гароху. Шум насіўся ад сотняў крылляў. Вераб'іны крык глушыў сонечнае зімовае паветра.

Вераб'ёў палохалі малыя дзеці, якія з рогатам і гікам імчаліся па вясковай вуліцы ўперагонку. Некаторыя з хлопчыкаў былі босыя, і іхнія ногі малінавага колеру мільгалі па снезе.

У блізкім лесе агаліліся дрэвы, вызначаліся на белым фоне снягоў вільготнай чарнатаю. З шэра-брудных саламяных стрэх

вясковых хатак таксама сышоў снег. Хаткі выглядалі вялізнымі кучамі заскарузлага смецця; ад іх аддавала пахам прэласці і конскага гною.

Нейкая радасць панавала ўсюды, радасць, вырваная з вільготных усмешак зімовага сонца. Было фальшывае адчуванне набліжэння вясны, вясны ў часы Каляд. Абманваў вока па-вясноваму пачарнеўшы лес. Ад яго нясло свежасцю, і здавалася — во-во пачнуць зелянець лісцяныя дрэвы, загамонаць-зашушукаюцца лагоднымі мяккімі вясновымі галасамі.

Толькі ў Зоські быў цяжкі настрой.

Яна часта выходзіла на сонца, якое асляпляла яе, казытала шчокі. Гоман вераб'ёў і дзяцей не мог выбіць з яе галавы прыкрасці нападу на Сымона ў яе хаце.

Вялікая роспач душыла яе.

Разам з гэтым у сэрцы дзяўчыны расла злосць, якая сашчаміла ёй зубы, сцяла губы да таго, што толькі вузкі чырвоны разрэз відаць быў — разрэз вострага нажа. Ва ўсім целе адчувалася новая напружанасць, створаная пачуццём крыўды і злосці.

Кроў у жылах пачынала гарэць, пералівацца з бурным імпэтам. Гарачыя вугольчыкі ўсё цела пранікаюць, косці хрусцяць ад спрунжыновага напору, нібы нацягнутыя моцныя галіны дуба. У сваіх кроках, у рухах усяго цела яна адчувала імпэт новых сіл. Во-во яны выпіраюць наверх. Яна не можа ўстрымаць іх, уладаць імі. Яны здаюцца дзяўчыне нейкімі незнаёмымі, чужымі ад навізны, ад неспадзяванасці. Вочы выбіваюць іскры.

Да гэтага часу яна адносілася да волі пана, як усе прыгонныя: са скаргай, з пакорлівасцю жывёлы. Супроць волі пана ніякая сіла Бога або чорта ўстаяць не магла. Прыгонніцкае жыццё нельга было ад сябе адкідаць, як нельга было вызваліцца ад сляпых сіл прыроды, што панавалі над чалавекам.

Прыгонніцтва — гэта лёс-доля чалавека, гэта немінуча, няўхільна, як радзіны, як смерць. Гэта ідзе ад самога Бога.

Так гавораць у цэрквах і касцёлах.

Пайсці супроць волі пана — нават грэх. Так яно спакон вякоў.

Але Зоська пайшла на гэты раз супроць Бога і нават грэху баяцца перастала.

Разам з такім пераломам у думках, у агні бязмернай злосці ўсё перад Зоськай навокал прыняло інакшы выгляд, больш прыязны.

Хоць злосць расла, але адпала роспач і схавалася далёка ў глыбіні істоты. Нешта яе хмяліла, трывожыла: яна знайшла для сябе новае ў злосці — гэта дало ёй апору і сілу.

Зоська з імпэтам гаспадарыла ў хаце, працавала з такім спрытам, ажно старая маці дзівілася. Ніколі з дачкою гэтага не было.

Пад вечар з вёскі пачуўся гуд, суматоха.

Зоська выбегла на двор.

Па вёсцы раз'язджалі конныя панскія ганцы, ляскалі бізунамі і лаяліся брыдкімі словамі.

Мітусіліся каля хат спалоханья, устрывожанья сяляне. Кабеты лямантавалі-галасілі, аб нечым упрашвалі ганцоў.

Здалёку выглядала, нібы войска варожае напала на вёску. Коннікі насіліся туды і сюды, як бы збіраліся разбурыць усю ваколіцу.

— Што гэта? Што гэта? — запыталася ў суседкі здзіўленая Зоська.

— Уцякай хутчэй, дзеўка, а то забяруць на панскі баль! — шапнула ёй кабета.

Зоська не думала ўцякаць, ды і не паспела б, бо да яе падскочыў на кані Макар, той самы, што ўлетку быў выгнаны з яе хаткі, калі да яе сватаўся; той самы, што тады Сымона забраў на кару ў панскі маёнтак.

— А, зноў панскі сабака з'явіўся! — прашыпела пабляднеўшая Зоська.

— Ты не лайся так. Будзь трохі далікатнейшай! — прагаварыў робленым смехам Макар. — Цябе пан па баль запрашае! Го-го-го!

Макар голасна смяяўся, расчырванеўся, тросся на кані, прыпадаў грудзьмі да сядла і не ведаў, што з сабою рабіць ад вялікага напору смеху, які корчыў яго і душыў.

— Го-го-го, паненка! Прыбірайся! На панскі баль ідзі! Там шмат гоных панічоў наехала. Ой весела будзе! Го-го-го!

Зоська спачатку акамянела на месцы, потым схапілася за галаву і пусцілася наўцёкі да хаты, пакідаючы за сабою людскі гоман, крык і плач. Усё нутро яе пахаладзела, і сэрца біцца перастала. Перад яе вачыма кружылася зямля, хаткі перасоўваліся з месца на месца.

— Нікуды не дзенешся! — крычаў ёй удагонку Макар.

Зоська ўскочыла ў хату, як бы хаваючыся ад лютага зверга, аглядалася па баках, нечага шукаючы, знайшла сякеру і стала чакаць.

— Дачушка, дачушка, што з табою? — енчыла маці.

Вочы ў Зоські гарэлі непрытомна. У моцных руках дзяўчына трымала нагатове сякеру, каб секануць, хто б ні паказаўся ў дзверы...

Павольна злез Макар з каня і скрыпнуў дзвярмі ў сенцы, адчыніў дзверы ў хатку, ледзь сагнуўшыся, каб не ўдарыцца галавой аб нізкі касяк.

— Зоська! — крыкнула маці не сваім голасам і падскочыла да яе, каб стрымаць за руку.

Але было ўжо позна. З страшным стогнам Макар паваліўся праз парог.

Сонца ўжо стаяла нізка над лесам. Па дарозе ішоў гурт дзяўчат, каля пятнаццаці. За імі конна ехалі ганцы.

Дзяўчаты былі ўбраны па-святочнаму — ішлі на панскі баль...

Ганцы жартавалі, падбадрываючы часам каго-колечы з дзяўчат бізуном.

Здалёк чуваць былі ляманты вязковых кабет... Галошанне перайшло ў выццё.

Ганцы не зварочвалі на гэта ніякай увагі. Яны гутарылі між сабою аб тым, што яшчэ Макара няма.

— Мабыць, з Зоськай там загуляўся. Яшчэ да панскага балю набалюецца!

Войканне з кожным разам цішэла. Здавалася, што гэта енчыць і стогне зямля ад невядомага вялікага болю...

З заходам сонца паціснуў мароз. Пачаў падаць снег.

9

ФАНТАСТЫЧНАЯ НОЧ

Над маёнткам пана Вашамірскага ўваскрослі змрокі. Яны вандравалі з кута ў кут каля сцен муроў, гойдаліся, нібы чорны туман, напалоханых рознакаляровымі агнямі з вокнаў панскіх палацаў. Цёмна-сінімі зданямі змрокі плылі з далёкіх палёў, з дрымотнага лесу. Пух лёгкіх сняжынак абсыпаў зімовы вечар сівымі кроплямі. Снежныя камары падалі ўніз крыху наўскось заільдзянелымі хвілінамі вячэрняга часу. У светла-яркіх прарэзах, што свяціліся з акон панскіх палацаў, сняжынкі мільгалі асляпляючым блескам. Іхні казачны вэлюм цягнуўся аднамерна зверху і сцяліўся па зямлі без канца, нібы разгортваючыся недзе высока-высока з воблачных кроснаў.

Урачыстасць адчувалася ў паветры, у снежнай цішы, атуленай каляднаю ноччу.

Шум людзей льецца разам з хвалямі святла праз вокны. Няма дзе дзецца, цесна галасам унутры, у пакоях — і яны гвалтам

ірвуцца на прастор, на волю. А муры, строгія і грозныя, вызначаюцца грамадзінамі высокіх сцен, хрыбтамі дахаў, выкрутасамі вежаў, скучаным стадам дагістарычных звяроў.

Муры ўрэзаліся буйнымі грудзьмі ў абшар, бязлітасна, гвалтоўна душаць прастор поля. Яны ўсмоктваюць у сябе вякі, нібы п'яўкі кроў, спыняюць ход часу і твораць навокал урачыстасць нейкай сляпой сілы і пакорлівасць да сябе ўсяго вакольнага.

На дзядзінцы раптам замітусіліся людзі. Ставілі гарматы каля шырокага ганка палацаў; збіралася ўся чэлядзь, выйшлі вялікай грамадой панскія госці; галдзелі, шумелі.

Дзядзінец ажыў, як ніколі.

Стралялі з гарматаў.

У цёмнае неба імчаліся з грукатам, з шыпеннем, з паравым смуродам агнёвыя змеі ракет, ляцелі высока-высока і рассыпаліся ва ўсе бакі снапамі рознакаляровых іскраў-зорак. Часам паказваліся замыславатыя агнёвыя ўзоры ў паветры, раскідваліся ва ўсе бакі агнёвыя крыжы, замкі.

Крыкі «віват» гучэлі водгаласкамі з усіх бакоў. Гэта крычалі панскія госці ў вялікім захапленні.

Ноч была ператворана ў казку.

Кожны раз, як пускалася ракета, як бухаў у шыпучым грукатанні феерверк, азараліся твары людскія, нібы пры асвятленні маланкі. Радасць ззяла ў вачах паноў.

Прыгонныя, якія былі «запрошаны» на панскі баль, былі страшна напалоханыя, збянтэжаныя і не ведалі, што з сабой рабіць.

Тое, што ўвесь час гаварылася аб генеральнай рэпетыцыі, аб страхоццях панскіх чарнакніжнікаў, яны бачылі цяпер відавочна...

Некаторыя хрысціліся, некаторыя пускаліся наўцёкі, а некаторыя камянелі на месцы з выпучанымі ад вялікага дзіва і страху вачыма. Хто хапаўся рукамі за валасы, хто мармытаў нязвязныя словы, а хто шаптаў малітвы.

У разнастайныя позы страху, нібы бронзавыя ці мармуровыя фігуры, застывалі панскія падданыя з тых, што прыйшлі на гэты баль па загаду пана.

Госці рагаталі, смяяліся, жартавалі. Тоўстыя, у багатых футрах, яны выглядалі людзьмі іншай пароды.

Ноч была, нібы казка.

А сабакі паднялі працяглае выццё. Яны па-свойму выказвалі і страх, і здзіўленне.

Дождж іскраў сыпаў і пыліў ва ўсе бакі. Маланкі і бліскавіцы, наладжаныя людзьмі на забаўку, перарабілі Каляды ў Купалле, зіму ў лета.

Фантастычнай і дзівоснай здавалася ноч у вачах простых сялян.

Між іншымі стаялі тут Язэп і Пятрусь, якія рыхтаваліся ісці вясною ў цімакі.

— Гэта на нашай крыві паны гуляюць, — шапнуў Язэп.

— На нашых слёзах і поце, — дадаў Пятрусь.

Каменныя львы па вялізным ганку здаваліся жывымі.

Пасярэдзіне вялікай залі было пастаўлена разам некалькі сталоў. Яны займалі аграмадную плошчу, бокам супроць сцэны. Сталы былі пакрыты белымі абрусамі. Пасярэдзіне сталоў на срэбных падстаўках — гербах пана Вашамірскага — на ўсю даўжыню былі разложаны шырокія тафлі з тоўстага шкла. На тафлях красаваўся сімвал новага года, месяцаў, тыдняў і дзён. У цэнтры знаходзіўся паляўнічы. Па баках стаялі дванаццаць зуброў, пяцьдзсят два ваўкі і трыста шэсцьдзсят пяць лебедзяў. Усё гэта было зроблена з разнастайных тортаў і аздоблена цукеркамі і фруктамі.

Вакол пераліваліся ў розныя калюры крышталёвыя карафіны з рознымі вінамі — французскімі і венгерскімі. Радамі стаялі кілішкі. У вялікіх срэбных і парцеляных паўмісках і місках дыміліся мясныя і рыбныя патравы, рознакаляровыя баршчы, расолы.

Панскія лёкаі і гайдукі ў ліўрэх з вышыванымі гербамі пана Вашамірскага, пад камандаю бравага стольніка, усё насілі на стол, насілі з такой заклапочанасцю, нібы ўвесь маёнтак павінны суды перанесці: насілі асцярожна, трымаючы пасудзіны ў белых сарветках, каб «хлопскія» рукі не пашкодзілі панскаму апетыту.

Даўжэзнае поле стала ламалася, здаецца, пад вялізнымі сервізамі срэбра, шкла, парцеляны, фруктаў, пітваў і паграў.

Кожны крок, кожны рух лёкаяў быў адшліфаваны, нібы панскія слугі выконвалі патаемны рытуал.

Закон зграбнасці быў і тут вельмі строгі.

Пад мяснымі і расольнымі патравамі стаялі срэбныя фаеркі, у якіх сіняватымі агнямі гарэў спірытус, каб яда не астыгла.

Срэбныя і бронзавыя кандэлябры вышэй чалавечага росту стаялі на паркеце. Іх трымалі на пакрытых плюшам і аксамітам сценах амуры і німфы. Пад размаляванымі суфітамі яны віселі фантастычнымі ўзорамі з бронзы і крышталю.

З правага боку сцэны была галёрка для музыкаў, з левага — галёрка для чэлядзі і прыгонных дзяўчат, якіх пан «запрасіў» на бал.

Дзяўчаты-прыгонныя звесілі галовы ўніз і, як зачараваныя, глядзелі на ўсё, што робіцца вакол; шушукаліся між сабою, паказваючы на тыя дзівы, якіх яны ніколі ў жыцці не бачылі.

Ранейшы страх перамагла зацікаўленасць.

Паны ў рознакаляровых кунтушах пры зброях, некаторыя ў напудраных парыках рассяджваліся паводле годнасці, рангу і чына побач з панямі і паненкамі. Пры канцах стала сядзела шляхта з багацейшай, якая была таксама запрошана.

Пан Вашамірскі быў у французскай вопратцы. Яго шыю аздабляла жабо з замыславатых гафтаў. На вопратцы блішчэлі дыяментныя і з іншых дарагіх каменяў гузікі такой каштоўнасці, што за іх можна было б купіць маёнтак і некалькі сот сялян.

Служкія паясы блішчэлі ўрачыста і пышна, абхопліваючы, нібы ў цесных шоўкава-залатых абоймах, таліі паноў. Падобныя ўсходнія ўзоры на залатым і срэбным фоне шырокіх паясоў акаймлялі вузенькай сцежкай васількі ды іншыя травы лугоў і палёў тутэйшай зямлі.

10

«МУЙ ЖЫДЭК»

Містэрыя ксяндза Марцэвіча «Прыход волхваў у святую пячэру» прайшла першым нумарам балю. Гэта была самая нудная і абавязковая частка вялікай урачыстасці.

Пан Вашамірскі моршчыўся ад самага пачатку прадстаўлення. Ён толькі дзеля набожнай маткі сваёй згадзіўся прыняць гэта да пастаноўкі; яшчэ перад тым, як загасілі свечкі ва ўсіх кандэлябрах у залі, пан скрытыкаваў містэрыю:

— Не пасуе да настройаў сягонешняга балю, таксама непраўдзіва з боку евангелічных паданняў. Трэба ведаць, што ў наш век рэлігія сярод адукаваных людзей...

Але тут пан Вашамірскі спыніўся, бо ўспомніў, што недалёка ад яго сядзіць яго маці, вельмі набожная і строгая.

Пані Вашамірская, праўда, нічога не сказала на такую заўвагу сына, але так набожна зірнула ў бок ксяндзоў, якія сядзелі недалёка ад яе, што нават не гарманавала з выгарсаванай пышнаю вопраткай, у якую яна была ўбрана. Яна зварухнулася. Каты на яе каленях устрывожана няўкнুলі.

Ксёндз Марцэвіч быў за кулісамі. Ён не давяраў рэжысёру-французу. Сам кіраваў актормі і наглядаў за імі ў часе ігры.

Ксяндзы апусцілі галовы. Усе іншыя госці падхапілі тон гаспадара і ўжо былі падрыхтаваны адмоўна да «містэрыі» ксяндза Марцэвіча.

Містэрыя цягнулася хвілін дваццаць.

Ксяндзы, калегі Марцэвіча, скрытыкавалі містэрыю.

Галоўнай прычынай тут была зайздрасць да аўтара, які «выбіваецца ў людзі».

Адзін з ксяндзоў непакоіўся больш за ўсіх.

Гэта быў «айцец» невысокага росту, тоўсценькі і кругленькі, з лысінкай. Каб выглядаць вышэйшым, яго абуццё было на высокіх абцасах. Круглы, чырвоны твар ззяў, нібы поўны месяц. Нягледзячы на малы рост гэтага ксяндза, здавалася, што ён хоча запоўніць сваёй асобай усю залу ўверх і ўшыр. Пыжыўся, як певень. Гаварыў павольна, з паўзамі, з чужаземным акцэнтам. Незвычайнаю вымоваю хацеў паказаць сваю вялікую навуковасць. Недарма ж ён быў доктарам багасловіі і філасофіі. Прозвішча яго — Курачковіч. Але, каб не быць падобным да слова «курачка», называў сябе «Кірычковіч» і вельмі крыўдзіўся, калі яго называлі «Курачковіч».

У часе ігры ксёндз Курачковіч рабіў свае заўвагі, якія буйным шэптам рассыпаліся па стале і даходзілі да слуху гасцей:

— Клядзіце, клядзіце, які младзенец! Трохгадовы хлопчык.

А матка боска як апранута! Яна хутчэй падтобна да гхрэцкай гхэтэры, чымся да святой Марыі!

Волхвы сівабародыя пачалі на сцэне спяваць лацінскія вершы пад ціхі акампанемент аркестра.

— О, Матка Біоска! О, Езсу! — абураўся доктар багасловіі і філасофіі. — Гэта ж немакчыма! Бадгай у кожным радку памылка. Ксёндз Марцэвіч с-слабп у лаціне, с-лабп! — пры гэтым ён страляў і пырскаў тлустымі губамі, кажучы слова «с-лабп». — Абпавяскофа павфучыцца яму трэба! А м-муська нашто к-хадзітца, м-муська!

Доўгі час ксёндз Курачковіч з тупавумнай салодкай усмешкай на вуснах прыводзіў параўнанні паміж французскімі і нямецкімі рэлігійнымі містэрыямі і містэрыяй ксяндза Марцэвіча. З вялікай паважнасцю прыводзіў тэксты грэцкіх філосафаў, старадаўніх рымскіх пісьменнікаў і даводзіў, што ў гэтай містэрыі няма гістарычнага каларыту, не хапае «couleur historique»¹⁴.

— А дтрыўляны асёл? Дтрыўляны асёл? — звяртаўся ксёндз Курачковіч да суседзяў. — Гэта аўтар некага з нас мае на ўвасе; як Блога кохам, праўдта! Ён на кагосьці намёк робіць!

Пры гэтых словах ён сапраўды меў выгляд збянтэжанага асла.

Пан Вашамірскі хаця сам скрытыкаваў містэрыю, але ганіў толькі змест аўтара, а не выкананне актораў.

— Але пры чым тут акторы, ойча вялебны? — звярнуўся пан Вашамірскі да ксяндза Курачковіча з крыўдай і пагрозай у голасе. — Пры чым тут акторы?

Ксёндз Курачковіч, пачуўшы небяспеку для сябе ў панскім голасе, спалохаўся, смешна згорбіўся, нібы галаву ў сутану хацеў схваць, і пачаў з ранейшай пераконанасцю ў голасе гаварыць супроць таго, што гаварыў да гэтага; зноў тэкстамі з сусветных філосафаў і пісьменнікаў ён даводзіў, што пан Вашамірскі мае рацыю.

Тут ён зрабіў параўнанне з тэатрам Шэкспіра і з гішпанскай драматургіяй:

— Гра дасканалая, яснавяльможны пане! дасканалая! — прыцмокваў ён тлустымі губамі.

У гэтую самую хвіліну «младзенец Езус», трохгадовы хлопчык аканомы, заплакаў.

Ён забыўся завучаныя некалькі слоў, што яму трэба было казаць.

Пан Вашамірскі заскрыгатаў зубамі, ледзь стрымаўся, каб не крыкнуць ад злосці.

Зайграла бравурная музыка.

Апусцілася заслона, і лёкаі пачалі запальваць свечкі ў кандэлябрах.

Госці ў часе антракту, пакуль рэжысёр рыхтаваў «камедыю», пакуль расстаўлялася новая дэкарацыя на сцэне, пачалі падмацоўвацца.

Лёкаі спрытна налівалі ў келішкі, падавалі закускі. Пачаліся тосты ў чэсць гаспадара і самых ганаровых гасцей. У залі раздаваўся вясёлы гук і звон пасуды.

Госці былі вельмі зацікаўлены панскім Салаўём.

Тое, што чалавек вырабляецца на сцэне па-чалавечаму, іх не дзівіла, але калі чалавек спявае, як птушка, брэша, як сабака, вые, як воўк, няўкае, як кот, — вось гэта дзіва. Гэта варта паглядзець і паслухаць.

За апошнія некалькі месяцаў госці наслухаліся пра Салаўя шмат цікавых баек.

— Салаўя! Хочам паслухаць спевы салаўя!.. — крыкнуў нехта.

— Салаўя! Салаўя! — раздалося з усіх бакоў.

Пан Вашамірскі ўсміхнуўся:

— Будзе і салавей. Да месяца мая яшчэ далёка.

— Калі яснавяльможны пан захоча, дык май месяц будзем адчуваць і ў Каляды! — сыпнуў пану Вашамірскаму камплімент ксёндз Курачковіч.

Пры гэтым ён пачаў новую філасофію:

— Старасвецкія алхімікі даставалі золата з жалеза, а пан Вашамірскі Каляды на май пераробіць, бо ў калядную ноч у яго палацах салавей заспявае.

— Салаўя! Салаўя! — крычалі нецярплівыя госці.

Пан Вашамірскі міргнуў аднаму з гайдукоў. У пана было ране задумана на гэты час інтэрмедыя пад назваю «Муй жыдэк».

Салаўя пакінулі на апошні нумар вечара.

Гайдук выскачыў у бакавы пакой.

Праз хвіліну пачулася адтуль суматоха. Рыбак Меер трымаўся абедзвюма рукамі за дзверы, упіраўся нагамі і не хацеў ісці ў залю.

— Паночки... паночки... — прасіў ён літасці, — баюся... палохаюся...

Ён быў у чорнай аксамітнай ярмолцы, у шабасовай халадайцы, з шапкай у руцэ. Яго цёмная густая барада распусцілася, як веер: твар быў бледны, з кроплямі поту, а ў цыганскіх бліскучых вачах дрыжэў страх. Меер кідаў позіркі ва ўсе бакі і мармытаў:

— Баюся, паночки, палохаюся!..

Меера паставілі ў сярэдзіне залі супроць гасцей. Ён смешна кланяўся ва ўсе бакі, махаў шапкай перад сабою, як шчытам.

Пан Вашамірскі загадаў яму спяваць «Маёфіс».

Госці смяліся, перашэптваліся між сабою, забыліся ў гэтую хвіліну пра Салаўя.

— Гэта чыстакроўны семіт! Муй жыдэк! — хваліўся пан Вашамірскі перад гасцямі. — Тут, шаноўныя панове, ён нам «Маёфіс» заспявае, а там, у Варшаве, нашы магнаты жыдам «Маёфіс» пяюць. Там жыдоўскія банкіры забіраюць у свае лапы нашага брата, і тыя жэняцца на банкірскіх дочках, каб такім чынам выратавацца ад вялікіх даўгоў.

Пан Вашамірскі пры гэтых словах падняўся, зрабіў шырокі гэст правай рукою, пачціва пакланіўся і з іроніяй у голасе сказаў:

— Рэкамендую, панове вяльможныя, майго жыдка, як вашага крэўнага!

Госці кісла ўсміхнуліся і паморшчыліся.

За гэткі няўдалы жарт некаторыя з ганаровых гасцей пакрыўдзіліся на гаспадара; аднак стрымаліся, бо ведалі добра куслівы язык пана Вашамірскага; апрача таго, ён быў самым багатым панам у ваколіцы, і тое, што не выпадала іншым, дазвалялася яму.

Галоўным чынам чырванеў ад злосці адзін шляхціц, чарнявы, з доўгім носам. Але на яго ніхто ўвагі не звачываў.

Меер як бы не чуў гэтай гутаркі. Бляск багатых пакояў і гасцей яго не здзівіў і не збіў з панталыку. Калі ён спачатку баяўся, дык гэта быў толькі «страх божы». Меер не баяўся нават найвялікшага пана, а баяўся «грэху».

Меер быў чалавек просты, ведаў толькі штодзённыя малітвы, ведаў, што над яго дзядамі і прадзедамі заўсёды здзекаваліся і здзекуюцца іншыя народы — «гоі», апрача Міхалкі і блізкіх яго суседзяў.

— На гэта ёсць «вышэйшая воля», — думаў ён. Меер спакарыўся «гэтай вышэйшай волі», і калі пан крыкнуў да яго строга «ну» і злосна тупнуў нагой, ён заспяваў «Маёфіс»...

Вочы «панскага жыдка» ў час спявання запалалі двума чорнымі агнямі. Ён утаропіў іх у гасцей. Хоць у гэты час нікога з іх не бачыў, але кожнаму здавалася, што «панскі жыдэк» пранікае яго наскрозь вачыма.

Прыкра было гасцям.

Голас у Меера быў надломаны, ад грубаватага на нізкіх тонах пераходзіў у дрыжачы піск на высокіх. Словы пераліваліся ў горле і часам булькалі, нібы ён захлёбваўся, душыўся...

«Панскі жыдэк» спяваў нейкую песню на мове Бібліі. У цішыні вялізнай залі словы песні здаваліся незразумелым праклёнам, які рваўся не то з-пад зямлі, не то з акон палацаў. У час спявання Меер рабіў шпаркія рухі рукамі, нібы пісаў у паветры таемныя знакі. Часам шчоўкаў пальцамі, круціў галавой, падымаў вочы ўгору, застываў на месцы.

Спачатку некаторыя пані ціха хіхікалі, пані ўсміхаліся; але з кожным разам яны спакайнелі і як бы падпалі пад уладу «панскага жыдка».

Яго песня была нібыта вясёлая, нейкая гопка з жыдоўскага вяселля. Толькі ў гэтай вясёласці адчувалася няшчырасць, гукавы грыв вясёласці. У глыбіні ж мелодыі панаваў тысячаletні сум вандроўца-бяздомніка.

У маліцвенна-спакорлівым тоне чулася вялікая ўпартасць і пагроза.

Госці апусцілі галовы.

Пан Вашамірскі не гэтага эфекту чакаў ад інтэрмедый-экспромта пад назваю «Муй жыдэк». Гэткі настрой гасцей не пасаваў да балю.

— Годзе! — крыкнуў пан Вашамірскі Мееру.

Меер ў экстазе малітвы-песні не чуў панскага крыку.

— Годзе!!! — крыкнуў пан яшчэ мацней.

Меер спыніўся. Ён азіраўся па баках, нібы прачнуўся толькі што з глыбокага сну.

— Га?! — здзівіўся Меер.

— Вон! — крыкнуў пан Вашамірскі.

Да Меера падбеглі лёкаі.

Меер з горда паднятай галавой сунуўся да дзвярэй.

Панскія госці маўчалі, саромеліся глядзець адзін аднаму ў вочы, не разумеючы прычыны; ільдзяное паветра пранеслася ў пышняй панскай залі.

За заслонай стукалі малаткамі. Рабілася новая дэкарацыя. Гэта прыкра разіла вушы гасцей. Было такое ўражанне, нібы робіцца новая будыніна, а панскія палацы зараз будуць знішчаны.

Пан Вашамірскі больш за іншых страціў гумар. Ён адразу пачаў на ўсё вакольнае глядзець іншымі вачыма. Усё бачыў цяпер у новым асвятленні. Святло ад белых і жоўтых васковых свечак у кандэлябрах было дрыжучае і ажыўляла малюнкi і барэльфы на сценах. Пану здавалася, што сатыры са сцен смяюцца з яго, паглядаюць яму ў вочы; німфы на сцэнічнай заслоне ўцякаюць не ад фаўна, а ад яго ж; аркадскія пастушкі на яго са страхам пазіраюць.

Ён углядаўся ў твары гасцей. Апрача нявольнай угодлівасці да сябе, ён у іх нічога не заўважыў.

11

ДАНТАЎСКІЯ МАТЫВЫ

На сцэне ішла «камедыя», у якой апавядаецца, як мужык дзеля п'янства душу сваю чорту аддаў, пана абкрадваў і Бога не баяўся.

Зноў шэпты доктара багасловіі і філасофіі пачуліся пры сталі.

Ён хваліў гэту п'есу:

— «Камедтыя» Марцэвіча багатая па зместу, вельмі багатая. Хаця мастацкі бок яе дtroхі кульгае, кульгае dtroхі.

На гэта адзін малады клерык заўважыў:

— Гэта, ойча вялебны, тое самае, што хваліць балерыну за вочкі, а ганіць за ножкі.

— Я не гханю твфор ксяндза Марцэвіча, не гханю! — апраўдваўся ксёндз Курачковіч.

— А ксяндза Марашэўскага ойча ведае? — запытаўся ў доктара багасловіі і філасофіі той самы клерык.

— Не, не вфедтаю! У чым справфа?

— А справа ў тым, — адказаў клерык, — што ксёндз Марцэвіч запазычыў сюжэт камедыі ў ксяндза Марашэўскага. Я сам быў на гэтым прадстаўленні ў Забельскай гімназіі.

— О Езсу! — спалохаўся ксёндз Курачковіч. — Ці ж праўда?!

— Праўда, праўда! — супакойлівым тонам адказаў клерык.

— Дык гхэта ж плягіядт, зладцейства! — абурыўся ксёндз Курачковіч і выставіў здзіўленыя круглыя, як у шчупака, вочы.

— Не зладзейства, а запазычанасць, ойча вялебны, — лагодна гаварыў клерык. — Справа ў тым, што ў ксяндза Марашэўскага гэта камедыйка расцягнута на тры акты, а ксёндз Марцэвіч склеіў усё ў адзін акт. Апрача таго, гэта агульны сюжэт. Кожны выкарыстоўвае яго на свой лад.

Ксёндз Курачковіч пачаў супакойвацца, увайшоў у раўнавагу і давай паказваць з сусветных літаратурных твораў такія самыя факты. Даводзіўшы шмат падобных прыкладаў, пачынаючы з Грэцыі, ён спыніўся на Шэкспіру, які для сваіх драматычных твораў браў гістарычныя аповесці ранейшых аўтараў.

Заўважыўшы, што пан Вашамірскі таксама прыслухоўваецца да гутаркі, доктар багасловіі і філасофіі перагнуў кій у другі бок і, каб угадзіць пану, пачаў даводзіць, што ксёндз Марцэвіч геній:

— Ён уносіць у нашу літаратуру дтантаўскія матывы. У Марцэвіча таксама ёсць пекла! Гэта наш Дтантэ! — кончыў ён гарача, расчырванеўся, выцер хустачкай пот з лысіны і зірнуў у бок пана Вашамірскага «шчырымі» вачыма.

Клерык усміхаўся хітра і длубаў зубы спецыяльнай зубадлубкай, якіх ляжала купкамі пры кожным гасцю.

Супярэчыць доктару багасловіі і філасофіі ён баяўся, але паводле яго «х-х-м-м» пры калупанні зубоў відаць было, што ён не зусім згодзен з развагамі ксяндза-крытыка аб пекле Дантэ і пекле ксяндза Марцэвіча.

Доктар багасловіі і філасофіі перайшоў на тэму аб мастацтве і філасофіі наогул і даводзіў, што мастацтва — наймітка касцёла, а філасофія — прыслужніца багасловіі. Мастацтва і філасофія самі па сабе існаваць не могуць.

Галоўны герой п'есы ў гэты час канчаў адзін з сваіх доўгіх маналогаў такога зместу: «сялянін шкадаваў, што слухаўся тых, якія яго вучылі розным кепскім справам».

— Кепскія людзі казалі, каб я быў няверным пану, абкрасці пана за грэх не мелі, — гаварыў актор. — Гэтыя людзі навучылі мяне красці ў пана пры малацьбе збожжа і несці ў карчму на гарэлку. Яны вучылі, як панам адказаць, каб з віны выкруціцца. Праклятае гэтае таварыства! З д'яблам я звязаўся!

— Гэта ж грэх перад Богам! — гаварыў далей актор у роспачы і трос прыклеенай барадой.

Ён разводзіў рукамі і, пакорліва апусціўшы галаву, дэкламаваў трагічным голасам завучанья фразы:

— А мы дзень на дзень грашым і пакутаваць не хочам! Гэта-то прычына нашае згубы, гэта ў пекла нас вядзець.

Актор стагнаў пры апошніх словах і набожна лупіў вочы ва ўсе бакі.

— Вось гэта правітдлова з хрысціянскага погляду! — смактаў свае ўласныя словы, нібы цукеркі, доктар багасловіі і філасофіі. — Вось нашто мастацтва: вучыць людт ідтэям Пана Езуса!

У адным з куткоў стала, дзе сядзела дробная шляхта, таксама вялася размова. На гэтых гасцей мала зварочвалася ўвагі. Яны былі ніжэйшага рангу, мала адукаваны і не ведалі добра панскіх этыкетаў і цырымоній. Яны, не чакаўшы тостаў, самі частаваліся.

З іх вызначыўся адзін шляхціц Завішша. Гонарам сваім ён лічыў адтапыраныя, як у таракана, доўгія чорныя вусы. З вялікім форсам ён іх круціў, выцягваў, як спружыны, і вечна імі харахоліўся. Гэта не перашкаджала яму частаваць самага сябе выпіўкай. Ён не чакаў, каб лёкай яму наліваў у келіх. З гэтым спраўляўся сам.

Кожны раз, як яму трэба было выпіць, ён спачатку гладзіў паважна вусы, выцягваў іх направа і налева, потым стукаў сабе пальцам у лоб і гаварыў адно чароўнае слова «вудка!».

Келіх ён сабе наліваў пяць разоў адзін за адным, і кожны раз адбывалася такая цырымонія са словам «вудка».

З усёй камедыі яму спадабалася толькі адна маленькая сцэнка:

На сцэне стаіць хлоп. Пры ім ляжыць на падлозе дуда. З'яўляецца каеннік — «покутуёнцы». Каеннік са страхам зірнуў на дуду і крыкнуў:

— Ой, гадзіна!

Хлоп засмяўся і кажа:

— Чаго, ваша, баіцца, ці не знаеш, што гэта ёсць?

— Не вем! — адказвае каеннік.

— Гэта не гадзіна, гэта дуда руская, — кажа хлоп. Бярэ дуду ды грае.

Шляхціц Завішша вельмі захапіўся дудою. Сам заспяваў:

Гэх ты, дудка мая, ух — я!

Весялушка мая, ух — я!

Госці паднялі пры гэтым шчыры рогат. Толькі некаторыя пані крывіліся. Маляванымі губкамі яны пачалі фэкаць у бок Завішшы:

— Які невыкшталцаваны.

Пачуўшы гэта, шляхціц Завішша пакруціў вусамі, пагрозна зірнуў ва ўсе бакі і пачаў дэкламаваць аб польках доўгі верш-сатыру, што пачынаецца такімі словамі:

Zadnej Polki tu nie baczę

O, ta, ta, siedzi, widzę, z weneckiej dziedziny.

A ta zaś w tej szacie z hiszpańskiej krainy,

To podobno Francuska, ta zaś niderlandzki

Ubiór na sobie nosi, czyli to florencki*.

Шляхціц Завішша доўга шаптаў гэты верш, у якім высмейваюцца чужаземныя ўбранні полек. Ён гаварыў, як замовы, і воўкам паглядаў ва ўсе бакі.

— Загубяць яны Рэч Паспалітую, загубяць, — буркнуў Завішша свайму суседу, — паны — дурным гонарам і распустай, а ксяндзы — фальшам і хцівасцю. Дальбог, загубяць!

Злосна тапоршчыліся вусы шляхціца Завішшы. Ён шаптаў на вуха суседу:

— Чытаў я адну гісторыку, як цэзар Нерон падпаліў Рым, сталіцу сваю, дзеля ўласнай забавы... Тое самае робяць цяпер магнаты ў нас! А хлоп — горш быдла ў іх, у магнатаў...

Сусед спалохаўся. Азірнуўся па баках, ці хто не чуў, і прашыпеў:

— Маўчы...

* Ніводнай полькі тут не бачу:
 Вось гэта, мабыць, з Венецыі,
 А тая, у вопратцы, з Гішпанскай краіны,
 А вунь, напэўна, французжанка,
 А вось адна нідэрландскі ўбор
 Або фларэнтыйскі апранула.

ПАН ВОЛЬСКІ, КУПЕЦ ПОЛЬСКІ

Самы баль пачаўся пасля «камедыі».

Гаварыліся розныя тосты, у якіх хвалілі геній пана Вашамірскага, яго багацце і шчодрасць. Італьянская і французская музыка лілася хвалямі пад высокія суфіты.

Недалёка ад шляхціца Завішшы, у канцы стала, сядзеў малады шляхціц Вольскі. Яго называлі звычайна «пан Вольскі, купец польскі». Ён гандляваў коньмі і дробнымі фальваркамі. Апрача таго, быў пляткаром усёй ваколiцы. Меў вялікі спрыт пасварыць паноў між сабою, а сам заўсёды выходзіў сухім.

Выгляд у яго плюгавы: нізенькі, рыжыя валасы, чырвоныя вочкі. Вольскі часта божкаўся, моршчыў лоб, рабіў шчырыя і жаласлівыя вочы, біў сябе кулачкамі ў грудзі і ледзь не плакаў. Часам, калі яму трэба было разжалабіць якога-колечы пакупца, дык нават выціскаў слёзы з вачэй, сморкаўся і хныкаў. Ён падлізваўся да кожнага пана, ад якога спадзяваўся мець якую-колечу выгаду. Славіўся ён таксама па фальварках і маентках як вершаплёт.

Верш у гонар пана Вашамірскага Вольскі рыхтаваў ужо даўно, пацеў над рыфмамі некалькі начэй. Ён спадзяваўся гандляваць з панам Вашамірскім, прадаваць яму коней. Цяпер надыйшла яго пара прачытаць гэты верш. Ён падняўся, наморшчыў лоб і пачаў сваім рэзка-металёвым непрыемным голасам:

Ой, пан Вашамірскі, яснавяльможны пане!

Ой, хвала табе ад рання да рання!

Бадай кожны радок верша пачынаўся ў яго ад слова «Ой». Ён войкнуў разоў сорак, хваліў пана за вялікі розум, а ўсіх іншых абзываў дурнямі.

Доктар багасловіі і філасофіі пільна прыслухоўваўся да кожнага слова верша. «Ой» яму вельмі спадабалася. У гэтым слове чуецца моцны стогн душы шчырага каталіка, пакута сэрца, закаханага ў Пана Езуса.

— Радтасць — гэта распуста, упадак пачуцця! — тлумачыў далей доктар багасловіі і філасофіі, прыціскаючы кожнае слова, нібы абцугамі, гаворачы да ксяндза Марцэвіча, якога толькі што паспеў павіншаваць з поспехам яго п'есы.

Шляхціц Завішша меў свой погляд і на творчасць Вольскага, якога ён даўно ведаў, меў свой погляд і на развагі ксяндза. Ён казаў на вуха свайму суседу:

— Дзіўны багаслоў. Сам балюе, а радасць крытыкуе. Вось фальшывы сутаннік! А Вольскі ойкае, бо рыфмы ў дзесяты пот яго кідаюць. Яму нялёгка, вась і войкае, пане дабрадзеенку! Усіх дурнямі абзывае, гіцаль рыжы, бо сам дурань, сабачая душа яго! Завішша круціў пры гэтым вусы і злаваўся.

Усе госці бісавалі Вольскаму.

Пан Вашамірскі, які ўжо быў падвыпіўшы, папрасіў прынесці ў чэсць паэта дзедаўскі келіх.

Госці зарагаталі. Яны добра ведалі гэты паўгарцовы срэбны коўш, на якім было выразана тры сэрцы з надпісам «corda fidelium» («сэрца прыяцеляў»). Мала хто здолеў выпіць яго да канца, каб не зваліцца з ног. А пан прымушаў яго выпіць адным духам. У каго хоць трохі на дне каўша заставалася, таму загадваў другі раз піць.

Спалохаўся пан Вольскі.

— Пане Вашамірскі... — гаварыў ён, — не здолею выпіць... Ой, не здолею... ой... злітуйся, пане!

Нічога не памагло.

Лёкай у хвіліну прынёс келіх, які налілі поўна старавенгерскім віном.

Пан Вольскі вытарашчыў вочы і ледзь не да дна выпіў, але раптам пачала кружыцца галава, і ён паваліўся.

Падскочылі лёкаі і пад агульны рогат вынеслі яго з залі.

— Гэта яму кара за верш, — казаў пан Вашамірскі. — Каб пахваліць гаспадара, дык яшчэ не значыць, што трэба зганьбіць іншых. Гэта адзнака людзей не ганаровых.

Госці былі вельмі здаволены ўчынкам пана і яго тлумачэннем.

Пан Вольскі аглянуўся.

Ён знаходзіцца на канапе ў гардэробным пакоі. У срэбным ліхтарыку мігацела толькі адна свечка. На сценах гойдаўся змрок. Насупроць яго блішчэла вялізнае люстэрка, у якім святло свечкі выглядала воўчым вокам. Пакой расшырыўся ў люстэрку і выглядаў бесканечным. Сцены расплываліся ў змроку. Рад вялізных шафаў стаяў каля сцен. Драўляныя фігуры і разнастайная разьба на шафах абрысоўваліся вельмі слаба; але бронзавыя амуры на некаторых ярка мігацелі, блішчэлі, як золата. Ва ўсіх кутках пан Вольскі налічыў восем шаф.

Гэтыя шафы зазвычай прывозілі з сабою маладыя жонкі паноў Вашамірскіх.

«Восем шаф, значыць, восем пакаленняў», — падумаў пан Вольскі, моршчачы п’яны лоб.

Ён пацягнуў носам. З пакоя нясло пустыром. Як пачаў думаць аб гэтых васьмёх пакаленнях, аб вечнасці, яму жудасна зрабілася. Думкі скакалі, зблытаныя, туманныя і жаласлівыя. Яны мігацелі, як вуголлі на патухаючым вогнішчы.

З залі чуваць быў гул галасоў, які зліваўся ў нейкі манатонны гуд.

Пакрыўджаны фальварковы пясняр пачаў дзеля ўцехі выабражаць у думках, што спявае. Яму нават забаўна зрабілася ад таго, што можна спяваць мелодыю не толькі ўголас, а нават у думках. І якую б мелодыю ён ні думаў, гул галасоў з вялікай залі паўтараў гэту мелодыю.

Раптам гул сціх. Да яго плыла квояля прыгожая музыка.

«Гэта балет «Усход сонца» цяпер выконваецца на сцэне», — падумаў пан Вольскі.

Ён ледзь не завьў ад крыўды, што не знаходзіцца ў залі і не бачыць балерын.

Музыка драпала сэрца, нервавала, і ён не ведаў, што з сабою зрабіць. Каб заглушыць боль, ён паднёс палец да агню свечкі і сцяў зубы. Нястрыманага болю доўга не мог цярапец. Прылажыў палец да губ, хукаў на яго і смяяўся:

— Вось да якога вар’яцця дайшоў! Ой!

А музыка вабіла, чаравала, кідала яго думкі, нібы вецер пыл дарожны, у розныя бакі. Здавалася, што нічога харашэйшага за гэту музыку на свеце няма.

— Нічога на свеце! — сказаў ён уголас.

З далёкага змрочнага кутка вялізнага гардэробнага пакоя кінуўся да яго водгалас: «чога на свеце!»

Пан Вольскі спалохаўся, адчуў сябе адзінокім, як у глухім лесе. Ён ведаў, што «чога на свеце» — адбітак яго голасу, як бывае адбітак твару ў люстэрку ці ў вадзе. Аднак пачаў баяцца і аднаго, і другога. Каб адагнаць ад сябе адзіноту, ён пачаў думаць аб прыгожых панях, якія былі ў залі. Усе яны зліваліся ў яго думках у адзін абраз недасяжнай вабнай жанчыны. Твару яе не бачыць; не можа сабе ўявіць яе выгляд, але яна кіпяціць-гарачыць яго кроў.

«Трэба ёй напісаць верш! — падумаў пан Вольскі. — Я ж — рыцар яе! Я крыві сваёй шкадаваць не павінен!»

«Рыцар, кроў, верш» туманілі яго думкі, запаланілі яго новай ідэяй:

«Трэба напісаць верш сваёй уласнай крывёю».

Пан Вольскі падышоў бліжэй да свечкі, выняў з раменнага пояса нож, што вісеў у похве, і пачаў сабе калупаць нажом левую руку. Паказалася кроў. Ён дастаў з кішэні кавалак шэрай паперы, з другой кішэні — некалькі зубадлубак, якія ўзяў са стала на запас, і пачаў мацаць кончыкам зубадлубкі ў сваю кроў і выводзіць літары на паперы. Ён напісаў пачатак верша:

«Ой...»

Далей у яго не ішло. Ён наморшчыў лоб і пачаў думаць.

Чырвонае крывавае слова дваілася, траілася ў вачах. Ён бачыў як бы цэлыя тузіны гэтага слова:

«Ой, ой, ой».

Яны мітусіліся перад ім, нібы «божыя кароўкі».

Вольскі плюнуў, вылаяў сам сябе за такое вар'яцце, абвязаў параненую руку хустачкай і прылёг на канапе.

«Ой, ой, ой, ой, ой» — звінела музыка ў яго вушах. Галава зрабілася цяжкаю, і ён хутка заснуў.

Праснуўся ад шэпту і ціхага плачу ў пакоі. Уздрыгануўся, прытаіўся і давай прыслухоўвацца.

— Паночку... паночку міленькі, не чапай мяне! — прасіла-маліла дзяўчына.

— Ціха ты! — бурчаў у адказ п'яны голас аднаго з гасцей.

— Ага, — успомніў пан Вольскі, — гэта ж халопкі стаялі на галёрцы, апусціўшы голавы ўніз на залю, і глядзелі, як авечкі.

Пан Вольскі з вялікім смакаваннем і зайздрасцю лавіў кожны гук...

13

ПРАРОЧЫЯ СНЫ

Балет быў самым удалым нумарам балю. Госці вельмі здаволены. Такой пышнай фантастычнай пастаноўкі яны ніколі не бачылі. Такой зграбнай музыкі ніколі не чулі.

Не спадабаўся балет адной толькі пані Вашамірскай.

— Нешта бязбожніцкае, д'ябальскае, — гаварыла яна.

Прычына яе незадаволенасці іншага характару.

Яна ўвесь вечар была задумёная і смутная. Смутака пані Вашамірскай цягнецца з таго дня, калі ў яе апошні раз быў сын з Салаўём.

Прабочыя сны пачалі ёй сніцца бадай кожную ноч: яна чула ва сне спевы салаўя. Спеў маленькай птушачкі пранікаў у яе нутро, у самае сэрца вясновымі срэбнымі трэлямі. Спявала птушачка на

розныя лады, і пані Вашамірскай гэта здавалася райскай божай музыкай. Кожны гук, ледзь прыкметны зык птушачкі ліўся як бы з неба і салодкім смуткам атуляў усё вакол.

І пах бэзу прыемна кружыў ёй галаву.

Кожны раз прабуджалася яна са стогнам. Песня птушачкі яшчэ звінела ў яе вушах.

Пані Вашамірская страціла апетыт. Ранейшае замілаванне да катоў прапала. Удзень яна не ведала, як дачакацца ночы, каб зноў чуць ва сне песні птушкі.

Па-рознаму тлумачылі ёй суседкі з блізкіх маёнткаў гэты дзіўны сон.

Некаторыя гаварылі, што гэта д'ябал хоча яе спакусіць салаўінай песняй. Іншыя казалі, што гэта яе ўласная яснаваль-можная душа ўночы ад цела адыходзіць, лунае над ёю, спявае.

А ксёндз Марцэвіч запэўніваў, што гэта даносіцца да яе ветрам звон касцёла. Звон напамінае пані аб тым, каб пабудавала касцёл у сваім маёнтку, каб дала грошы на божыя справы.

Ксёндз Марцэвіч ужо даўно збірае ахвяраванні і падарункі на касцёл «Сэрца Езуса». Яму яшчэ не хапае грошай на званіцу. Вось птушачка і звоніць ува сне...

Пані Вашамірская ахвяравала на званіцу старасвецкія пярсцёнкі з дарагімі каменнямі, сама аддала іх ксяндзу Марцэвічу.

Песні салоўкі ўсё роўна не спыняліся. Наадварот, гэты сон прыняў больш ясныя вобразы і формы; кожны раз падыходзіла да пані здань, атуленая ў сялянскае грубае палатно. Пані спачатку думала, што гэта таемная фігура — смерць, але спевы салаўя, яшчэ больш прыгожыя, чымся раней, ліліся з-пад гэтага палатна. Пані супакоілася: смерць не можа так хораша спяваць...

Нарэшце палатно апусцілася — і перад паняй стаяў анёл і спяваў па-салаўінаму.

Пані пачала прыглядацца і заўважыла, што гэта не анёл, а фокуснік яе сына, пад мянушкаю Салавей.

Пра гэты сон пані ўжо нікому не гаварыла, нават свайму духоўніку.

Яна нечага і баялася, і саромілася.

Страх гэты быў страхам Божым, а сорам — сорамам Дзевы Марыі, нявіннай і чыстай.

Так тлумачыла пані сама сабе.

Яна пачала разумець, што гэтым сном Пан Буг выстаўляе ёй напаказ яе памылкі. На яе напаў страх: яна раней была так упэўнена ў сваёй непамылковасці...

Яна кленчыла перад вобразам Маткі Боскай, прызнавалася ў вялікіх грахах: ужо шмат гадоў песціць і няньчыць катоў, а пра людзей забылася...

Адчуваючы свой вялікі грэх, пані па-ранейшаму глядзела за катамі. Што ж яны, бедныя, вінаваты?

Пані пацяшала сябе тым, што памылка ўжо напалову выпраўлена, калі выкрыта. Толькі трэба старацца выправіць памылку да канца.

«Як выпраўляць памылку?»

Цяжкое «як?» непакоіла пані Вашамірскую. Пад уражаннем гэтага «як?» яна сядзела ўвесь вечар, не прымаючы нікага ўдзелу ў вяслых і мудрых гутарках гасцей. «Божы смутак» лунаў на яе твары. Пані апускала вочы і з-пад апушчаных расніц пазірала з зацікаўленасцю ва ўсе бакі.

Яна шукала вачыма Салаўя.

Яго не відаць было.

Не было яшчэ самага галоўнага эфекту панскага балю.

Пані Вашамірская чакала яго з хвіліны на хвіліну. Яна забыла гладзіць і песціць катоў, што сядзелі ў яе на каленях. Ад нецярплівасці яна кожны раз уздрыгвала, калі да яе зваччаліся суседзі пры стале з запытаньнямі і заўвагамі.

У гэты час пан Вашамірскі гутарыў з суседам з блізкага маёнтка аб тым, што студыя ўсё ж яго не задавальняе, бо акторы яго — выдрэсіраваныя мядзведзі. Нутранага агню, натхнення няма ў іх. Вось ён зараз пакажа ўсім на закуску балю сапраўднае дзіва — чалавека, які спявае салаўём.

— Я думаю павезці яго за граніцу напаказ! — павысіў пан Вашамірскі голас.

— Салаўя сюды! Салаўя! — папрасілі госці.

Пані Вашамірская пабляднела ад хвалявання. У гэтую хвіліну Салавей быў яе апошняй нябеснай справай.

— Паслухаць цяпер салаўя — штука фвельмі пікантная! — сказаў доктар багасловіі і філасофіі. — Гэта тонкая хгустоўнасць і вышэйшы эстэтызм! Дтзіўлюся здольнасцям пана Вфашамірскага, шчыра дтзіўлюся!

Ксёндз пачаў доўгую тыраду аб спевах салаўя, аб цудах божых.

Хоць пан Вашамірскі добра разумеў, што гэта толькі няшчырая ксяндзоўская льсцінасць, аднак перад вялікай грамадой гасцей яму было прыемна ад слоў ксяндза.

— Прывесці сюды Салаўя, — крыкнуў пан гайдукам.

Пан расказаў гасцям падрабязна ўсю гісторыю, як ён першы раз пачуў фокусы Салаўя і як дзеля жарту загадаў тады ўсыпаць

некалькі гарачых гайдуку Макару. Пры гэтым успомніў, што гайдука Макара няма. Ён падазваў стольніка і запытаўся, дзе Макар.

— Макара знайшлі сягоння забітым, яснавяльможны пане, — спалохана сказаў стольнік, — яго забіла Зоська Халімонава, што ў канцы вёскі жыве, недалёка ад лесу.

— А Зоська дзе? — пабяднёўшы ад злосці, сказаў пан.

— Зоська ўцякла, яснавяльможны пане.

— Зараз жа яе зловіць! Скажы аб гэтым войту!

— Слухаю, яснавяльможны пане!

Пан Вашамірскі быў выбіты з раўнавагі. Перад гасцямі стараўся гэта не паказваць. Ён не шкадаваў гайдука Макара, але злаваўся на тое, што нейкая халопка парушыла яго панскі супакой, сапсула гармонію балю.

«Ну і дзікія гэтыя хлопы! Ну і разбойнікі ж яны! Засяку Зоську насмерць. Сваімі рукамі засяку, — пастанавіў ён у думках. — Ну і гадзюка яна!»

Пані Вашамірская не заўважыла змены настрою ў сына. Яна была занепакоена тым, што ён хоча забраць Салаўя за граніцу. Салавей быў патрэбен ёй. Яна гатова аддаць за Салаўя ўсіх сваіх катой... Яна гатова... Сама ў гэту хвіліну не ведала, на што яна гатова, каб толькі дастаць сабе Салаўя.

Яна кінула сыну і сказала ўстрывожаным голасам:

— Салаўя не трэба везці за граніцу, не трэба!

14

НЕ ХАЧУ БЫЦЬ ПАНСКИМ САЛАЎЁМ

Салавей цэлы дзень сядзеў запёрты ў цёмным пакоі, з цяжкімі калодкамі на нагах.

Гнеў пана Вашамірскага быў вялікі, бо Салавей адлучыўся з маёнтка ў апошні дзень перад спектаклем. Яго адсутнасць была заўважана ксяндзом Марцэвічам у часе звычайнага начнога абыходу спальных пакояў актораў.

У каморцы, дзе сядзеў Салавей, было так цёмна, што нават рукі сваёй нельга было бачыць. Рухацца з месца таксама было цяжка, бо калодкі прыкоўвалі ногі да падлогі. Ён сядзеў нерухома на месцы, аддаючы ўсю сваю ўвагу слыху. Сіла зроку і рухаў перайшлі ў слых. Яго вушы лавілі кожны шолох у затхлым паветры каморкі.

Па кутах шорхаліся мышы, грызлі сцены, драпалі падлогу і пішчэлі. Ён рад быў, што ў суседстве знаходзяцца хоць такія

жывыя істоты. Часам, як зварухнецца з месца, рабілася ціха — мышы палохаліся.

Хвілінамі на яго нападала вялікая нуда. Ён мацаў у пацёмках свой твар, які здаваўся яму чужым. Соваў рукамі па сцяне, дзе было шмат павуціны з сухімі леташнімі мухамі. Гэта забава адганяла сумныя думкі.

Ён лавіў вушамі кожны зык з суседніх пакояў: крокі чаляднікаў, заглушаны гул гутаркі. Яму здавалася, што ўвесь жывы свет ужо навекі адарваны ад яго і знаходзіцца недзе за сотні міль адгэтуль.

Ад накіпеўшай злосці перасохла ў горле. Ён аблізаў губы языком, уздрыгануўся і пачаў барабаніць кулакамі ў сцяну:

— Адчыніце!

Ён крычаў кожны раз усё галасней. На яго крыкі ніхто ўвагі не зварачваў.

— Адчыніце!

Раптам змоўк і пачаў пільна прыслухоўвацца.

З глыбіні панскіх пакояў пачуўся звон вялікага гадзінніка. Мядзяныя гукі расплываліся мякка, задумёна і ўрачыста, дрыжэлі ў вушах доўга, ледзь прыкметнымі пералівамі адгалоску.

Салавей супакоіўся.

Зрабілася лёгка на душы. Нібы хтосьці блізкі пяхшотна паглядзіў яго па валасах.

Успомніў Зоську...

Але кожны новы звон гадзінніка навяваў яму новыя думкі.

Нядобра жыць так на свеце.

Нядобра быць забавай у пана.

Добра спяваць салаўём тады, калі самому хочацца, а не па загаду пана.

Чым больш ён думаў аб тым, што добра і што нядобра, тым больш ён быў абураны на пана Вашамірскага. У яго душы рос і крэп чалавечы гонар, той гонар, якога не аддасі ні за якія грошы, ні за які дабрабыт, ні за якія панскія падарункі.

Салавей сціснуў кулакі ад злосці, увесь напружыніўся да хрусту касцей і падняўся з месца. Але цяжкія калодкі на нагах давалі сябе адчуваць, ён зноў сеў, сцяўшы зубы.

— Нядобра быць панскім салаўём!

Ён апусціў галаву на грудзі. Доўгі час сядзеў нерухома, акамянелы.

Усе думкі выскачылі з галавы, як спалоханыя вераб'і.

Мышы зноў скрабліся вакол. Часам раздаваўся бой гадзінніка, але Салавей не чуў. Ён моцна спаў пасля бяссоннай ночы, праведзенай у Зоські, і няўдалага барокання з панскімі гайдукамі.

Ціха было ў залі.

Салаўя з нецярпліваасцю чакалі хвілін дзесяць.

Ён увайшоў павольна. Толькі што знялі калодкі з яго ног. Жмурыў вочы і засланяў іх рукою. Адсядзеў у цёмнай каморы цэлы дзень, яму цяжка было глядзець цяпер на яркае святло.

Ён быў у дзівацкім аксамітным шырокім адзенні з вышытымі залатымі салаўямі. На грудзях з рознакаляровых пацерак быў зроблены герб паноў Вашамірскіх. Высокі, стройны, у такой незвычайнай манты Салавей нагадваў сабою жраца невядомай рэлігіі, неведомых часоў. Бровы ў Салаўя былі грозна нахмураны. Вочы кідалі вакол сінія вострыя нажы. Чорны аксаміт убрання адцяняў яго бледны твар.

Госці атарапелі.

Пану Вашамірскаму вельмі да сэрца было тое ўражанне, якое Салавей зрабіў на гасцей сваім выглядам.

Пан усміхнуўся самаздаволена.

— А во зараз, шаноўныя госці, пачуеце яго спевы!

— Можна, у яго захаваны такія штучкі, праз якія ён свішча? — запытаўся пан Завішша і пакруціў доўгія вусы.

Гэтыя словы пакрыўдзілі пана Вашамірскага. Захадзілі хадзіром яго сківіцы. Ён стрымаўся і сказаў спакойным голасам:

— Калі хто з ласкавых паноў хоча, можа агледзець майго Салаўя. Можна, якую свісцёлку знойдзеце. Пашукайце ў яго руках, у роце!

Некаторыя сунуліся да Салаўя, але яго выгляд быў такі грозны, што ніхто не адважыўся шукаць у яго свісцёлак, праз якія ён свішча салаўём.

Пані Вашамірская глядзела на Салаўя ў немым здзіўленні і абагатварэнні.

— Ну, — сказаў пан Вашамірскі да Салаўя, — пачынай!

Салавей маўчаў.

— Ну! — крыкнуў пан.

Салавей не варухнуўся.

— Чаго маўчыш?! — зачырванеўся пан ад злосці. — Можна, ахрып?

Салавей строга зірнуў на пана Вашамірскага, ледзь разняў сцятыя губы і павольна працадзіў праз зубы:

— Не хачу быць панскім салаўём.

— Які хам, о Божа! — здзівіўся доктар багасловіі і філасофіі.

У пана Вашамірскага вочы наліліся крывёю.

— Жартуеш? — крыкнуў пан не сваім голасам. — Спявай!

Салавей усміхнуўся, крыху як бы занепакоіўся, горда зірнуў на пана, выпрастаўся, як нацягнутая струна, і больш цвёрдым голасам сказаў:

— Не хачу быць панскім салаўём!

— Закаваць яго ў кайданы, — грозным голасам крыкнуў пан Вашамірскі.

Салавей сарваў з сябе дзівацкае ўбранне і кінуўся да дзвярэй.

За ім удагонку пусціліся гайдукі.

Частка III

1

КПЛІВЫ СМЕХ І ФРАНЦУЗСКАЯ ГРАВЮРА

За ноч выпаў пухлы снег. Пад ім загубіліся, зніклі ўсе пущыны, усе дарогі, якія вялі ў маёнтак пана Вашамірскага.

Здавалася, што з вечнай ночы выплыў першы дзень на зямлі — белы, малады і марозліва пахучы.

Здавалася, што будыніны ў маёнтку павырасталі раптам, у адну хвіліну, выраслі аграмаднымі дзівоснымі грыбамі. Сярод іх шэрымі казуркамі мітусіліся людзі. Яны соваліся туды і сюды па вялікаму дзядзінцу. На іхніх тварах заклапочанасць. Нібы людзі збіраюцца ўцячы ад нейкай небяспекі.

Панскія фурманы рыхтаваліся ў дарогу. Гэта было для іх неспадзяваным. Яны думалі, што паны будуць баляваць у пана Вашамірскага некалькі дзён. А то раптам загадалі запрагаць коней. Паны нават не высаліся добра пасля такога балю.

Коні былі выведзены табуном да вадапою. Фурманы гікалі, світалі, падбэдзёрвалі крыкамі рысакоў, стаеннікаў розных масцей; ляскалі моцнымі рукамі па гладкіх шыях, па бліскучых і круглых крыжах.

Коні фыркалі, дымілі ноздрамі, стрыглі вушамі і выгібалі шыі па-лебядзінаму. Некаторыя падымаліся дубка.

Фурманы жартавалі між сабою спяшаючыся. Было загадана як найхутчэй справіцца.

Хутка былі запрэжаны коні.

Укутанія ў дарожныя футры, паны рассяджваліся ў павозкі, раскланьваліся паважна з панам Вашамірскім. Ён стаяў на парадным ганку.

Фурманкі рынуліся з месца. Выехалі адна за адной у галоўныя прысады і расцягнуліся доўгім змеем. Звон бразгулак разліваўся шклянным дзынканнем.

Пан Вашамірскі стаяў у глыбокім задуменні і глядзеў у бок аснежаных прысад, дзе спаміж дрэў, нібы з-пад вэлюму, ярка вырысоўваўся доўгі шэраг павозак яго гасцей. Яму відаць было, як госці рабілі знакі адзін аднаму, як фурманы (відаць, па загаду гаспадароў) стрымлівалі коней і ехалі паволі.

«Мабыць, аба мне гутараць», — думаў пан Вашамірскі і ўзяўся рукою за разгарачаны лоб.

Пачаў пільна прыслухоўвацца. Спаміж звону бразгулак пачуў нястрыманы гучны смех. Ён заўважыў, як на апошніх павозках госці браліся за бакі, хапаліся за грудзі, душыліся ад смеху — дзікага, непрстойнага.

Смех лез вострымі голкамі ў грудзі пану Вашамірскаму, аглушаў слых і драпаў па нервах, нібы кашачы канцэрт яго маткі.

Пабляднеў. Вочы ўглыбіліся, сківіцы ходырам захадзілі.

У снежнай далі захаваўся ланцуг павозак. Не чуваць звону бразгулак, а смех — кплівы, бязлітасны, на розныя галасы, звініць у вушах пана Вашамірскага.

Гэта была толькі галюцынацыя слыху.

Вакол стаяла цішыня.

Пан акамянела ўтаропіўся ў свежа-пратораную дарогу і не ведаў, дзе ён і што з ім. Ён уяўляў сабе міміку і гукі разнастайнага смеху кожнага з гасцей паасобку. Яны высмейвалі яго, пана Вашамірскага, за няўдачу з Салаўём. Яны закрунулі яго панскі гонар... Ён упіваўся пякельнай музыкай смеху. У сваім уяўленні пераходзіў ад госця да госця. Прыглядаўся, прыслухоўваўся.

Вось тоўсты багаты пан Тольскі гігікае. Замасленыя маленькія вочкі блішчаць дзвюма кропельнымі лужынкамі. Твар чырвоны, як медзь, трайная пыса складваецца ў шырокія фальбаны. «Гу-гу-гу», — смяецца Тольскі басам. Трымаецца за вялізнае пуза. «Гу-гу-гу».

А то брэша па-сабачаму тонкі, як жэрдка, пан Забела. «Гі-га-гі-га-гі-га-аў!» Ён ківаецца з боку на бок, як трысцяне пад бурай, глытае словы, пырскае слінай з рэдкіх жоўтых зубоў, захлёбваецца — і словы з яго бледных вуснаў вырываюцца слізкія, як жабы. Нічога ў іх не разбярэш. Толькі ўрыўкі слоў: «Салавей уцёк! Пан Вашамірскі толькі — гі-га-га-аў — фарсіў! Нас абманваў!»

Ксёндз Курачковіч смяецца мала. Яго ўсмешка такая кплівая, круглыя вочы такія бліскучыя, а лацінскія фразы такія мудрагельныя, што горш рогату труцяць гонар... Лезуць нажамі ў грудзі...

А вось глухі пан Гайкоўскі. Калі яго лаеш, ён заўсёды ветла ўсміхаецца, бо не чуе. Пан Гайкоўскі і Салаўя не чуў бы. А цяпер і ён смяецца, і ён крытыкуе.

Паміж гучнага смеху мужчын звініць капэля жаночага хіхату-піску. Пані смяюцца да плачу, да гістэрыкі, да непрытомнасці:

«Хі-ха-хгі-і-і! Салавей не спяваў!»
 «Іхі-ха! Пан Вашамірскі абмануў!»
 «І-гі-гі-і-і! Баль не ўдаўся!»

Пані заходзяцца ад смеху. Белья, вострыя зубкі ў іх пры гэтым блішчаць, асляпляюць. Ямачкі на шчоках глыбеюць: ружовыя ямачкі, у якіх не раз тапіўся ў асалодзе пан Вашамірскі.

Жыва бачыў пан Вашамірскі ў сваім выябражэнні, як на прыгожых санках па дарозе смяюцца госці з няўдалага балю, няўдалага дзякуючы таму, што яго гонар, яго пахвальба — Салавей — адмовіўся спяваць. Гэтулькі гутарак было аб Салаўі, людзі так цікавіліся, а раптам...

Пан Вашамірскі не думаў цяпер аб тым, як будзе караць Салаўя. Думкі яго ўсё яшчэ луналі ў снежных бязбрэжжах каля павозак гасцей, дзе, паводле яго выябражэння, госці выкпівалі няўдалы баль. Ён злаваўся на іх за такія кпіны. Злаваўся на ўсіх людзей, на ўвесь свет.

Доўга стаяў на ганку.

Пуста на дзядзінцы. Усе як бы павыміралі, а ён адзін-адным астаўся. Астаўся зняслаўлены, асмеяны ўсімі.

Пан Вашамірскі вярнуўся ў палац.

У залі, дзе ўночы кіпела жыццё, дзе столькі было бляску і вясёласці, цяпер засталіся руіны. Ён кінуў вокам на тэатральную заслону, на сталы. У залі мітусіліся слугі, прыбіралі пасуду, астаткі яды. Пан, як асцёбаны, пайшоў у свой кабінет.

Сеў на мяккую канапу.

Вялікая стомленасць. Цяжка было варухнуцца з месца. Успамінаў усе падрабязгі мінулай ночы ў той чарзе, як яны адбываліся.

Як Салавей выскачыў з залі, не захацеўшы быць панскім салаўём, усе госці разявіліся ад дзіва. Зірнулі на яго, на пана Вашамірскага, такімі вачыма, нібы ён у іх штосьці ўкраў. Потым пачалі шушукацца і пераміргвацца. Хутка ўсе падняліся з-за стала. Пакрыўдзіліся. А яго маці, пані Вашамірская, абамлела. Яна ўвесь час плача, зрабілася непрытомнай ды ўсё пра Салаўя шэпча. У малельным пакоі моліцца, просіць літасці ў Бога, каб Салавей вярнуўся. Ад яе не адыходзіць ксёндз Марцэвіч.

«Вось рабі людзям дабро! — думаў ён. — Хам заўсёды застаецца хамам. Прыгрэеш змяю на сваіх грудзях, а яна цябе ўкусіць. Ці кепска жылося ў мяне Салаўю? Адарваў яго ад прыгоніцкай працы. Панам жыві у мяне. А вось і аддзякаваў!»

Тупнуў ад злосці нагой.

— Закатую яго... насмерць закатаю!

Тры разы пляснуў у далоні.

З'явіўся лёкай, пакланіўся.

— Што яснавяльможны пан прыкажа?

— Салаўя злавілі?

— Не, яснавяльможны пане.

— Вон!

Спалоханы лёкай пакланіўся яшчэ ніжэй і ціха высунуўся з пакоя.

— Вось рабі хаму палётку! — крыўдзіўся пан невядома каму і паглядзеў на французскую гравюру, што вісела на сцяне супроць яго.

Яму стала гарача. Успомніў, што сядзіць у цёплай футры. Скінуў яе з плеч на дыван і зноў ляснуў тры разы ў далоні.

З'явіўся той самы спалоханы лёкай, пакланіўся і з маўклівым запытаннем у вачах зірнуў на пана.

— Футру забяры!

Думкі аб неспагадных людзях і аб яго ўласным надмерным дабры да іх не давалі супакою.

— Чаму я такі добры? Чаму?

Зноў утаропіўся ў гравюру.

Яна выяўляла захад сонца ў невядомым стэпе. Па высокаму кавылю носіцца ўскач спалоханы табун дзікіх коней. Недалёка ад іх у густым трысці стаіць леопард, гатовы да нападу.

Пан Вашамірскі раптам забыўся аб сваім незвычайным дабры да прыгонных і давай пільней углядацца ў гравюру. Распушчаныя конскія грывы, доўгія калматыя хвасты, дзіка бліскучыя вочы, баечныя позы дзікіх коней, якія нібы ў паветры носяцца ўсімі чатырма нагамі над кавылём, захапілі пана сваім першабытным характам.

2

ДЗЕВЯЦЬ МУЗ

Пан Вольскі пацёр вочы і здзіўлена азірнуўся па баках. Не-знаёмы, вялізны пакой.

— Няўжо гэта ўсё мне снілася? Дзе я? А мо яшчэ і цяпер сню?

Нібы ашпараны варам, ён ускочыў на ногі. У яго чырвоных вачах бліснуў непакой.

— Ці я ўжо прачнуўся? Ці яшчэ сплю?

Ён пачынае хадзіць па вялікаму гардэробнаму пакою туды-сюды.

Водгалас яго гулкіх крокаў адказвае з усіх куткоў, нібы страляніна.

— Не, не сплю...

Ён аглядаецца на шафы з разьбою, з бронзавымі амурамі, успамінае музыку, што яго так вабіла ўночы, і паглядае на сябе ў лустэрка. Не пазнае сябе ў збянтэжаным рыжым чалавечку.

— Мабыць, сплю!

Выпадкова зірнуў на рукі і задрыжэў — рукі ў крыві...

— Няўжо ж забіў каго-колечы? Часам, праўда, настаўляў на людзей дзеля форсу дзедзюўскі пісталет і крычаў: «застрэлю!», але адвагі не хапала на гэта. Я больш языком мялю.

Тут Вольскі ўспомніў, што ўночы сваёю крывёю верш пісаў. Паглядзеў на стол — ляжыць кавалак паперы, а на ёй напісана чырвонае слова «ой».

Трохі забалела рука, заныла ранка.

— Не, не сплю!

Зноў узяўся за агляд пакоя. Ніяк не мог успомніць, як ён тут апынуўся. Давай успамінаць аб усім тым, што рабілася ўночы.

Усё здавалася яму дзіўным і незвычайным. Не мог паверыць, што гэта было наяве.

— Я сплю, сплю! Не чуў яшчэ, як панскі Салавей спявае.

Калі ўпэўніўся, што спіць, што гэта ўсё толькі чароўны сон, ён супакоіўся і повесялеў.

— Прыемны сон цікавей непрыемнай явы.

Перастаў баяцца незнаёмага пакоя.

«Калі сон, дык трэба выкарыстаць, — падумаў ён і хіхікнуў ад прыемнасці. — Пастараюся зрабіць гэты сон яшчэ больш цікавым».

Пан Вольскі пасунуўся да дзвярэй, скрыпнуў імі і апынуўся ў іншым пакоі. Па сценах віселі абразы ў залочаных рамах.

Пасярэдзіне стаяў амбон. Гарэлі па кутах вялізныя васковыя свечкі. Перад абразом Маткі Боскай стаяла на каленях пані Вашамірская і ціха малілася. Недалёка ад яе сядзеў у задуме ксёндз Марцэвіч.

Хоць пану Вольскаму здавалася, што ўсё гэта бачыць ён ва сне, аднак стараўся выбрацца адгэтуль назад так ціха, каб яго не заўважылі.

У ранейшым пакоі ён ледзь знайшоў за шафамі іншыя дзверы, што вывелі яго ў нейкі змрочны калідор. Ад выпіўкі трашчэла галава. Губы былі сухія.

«Усё роўна як не ў сне! — падумаў ён і пачаў выціраць рукавом успацелы лоб. — А варта было б трохі апахмяліцца!»

Ішоў па доўгаму змрочнаму калідору. Слабы адсвет пранікаў сюды толькі з абодвух канцоў калідора — з акон з цёмна-сінімі паўкруглымі шыбамі. Ён адчыніў невялічкія дзверы і апынуўся на дзядзінцы супроць белага нізкай камяніцы.

— Аднак і ў сне холадна, калі табе сніцца снег і мароз...

Нягледзячы на холад, Вольскаму спадабалася вандраванне ў сне. Такія сны бачыў шмат разоў: вандруе ў неведомым палацы ад пакоя да пакоя і не можа выбрацца. Ён спалохаў варону, што дзеўбала нешта ў снезе, і адчыніў дзверы ў камяніцу. Увайшоў у пусты пакой, прабраўся адтуль у другі і апынуўся якраз у спальні балерын.

Пан Вольскі замурлыкаў сваё паэтычнае «ой!».

— Ой, сон! Ой, слаўны, ой, прыгожы, ой, натхнёны, дзіўны сон! О-о-ой!

Апошняе «ой» ён выгаварыў працягла.

— Так вечна гатоў сніць!

Зрабіў рыцарскі выгляд.

Смешна выглядала ў такой позе яго дробная мізэрная фігурка. Ён заўважыў гэта ў люстэрку каля сцяны.

«Ой, не падыходзіць. Давай зраблю сабе фізіяномію чалавека ў экстазе малітвы!»

Стаў на калені. Разняў рукі як бы для вялікага малення і вытарашчыў вочы ўгару.

— Хі-хі-ха-ха-хі!

Пан Вольскі падумаў, што гэта невідочны музыка праводзіць па струнах невідочных гусяў...

З усіх ложкаў на яго ўтаропіліся вочы розных адценняў і колераў. Чырванелі макама, малінамі і вільнямі губкі розных ліній і формаў. Доўгія валасы ад ільняна-русых да сіне-цёмных у розных пералівах перасыпаліся хвалямі і абрамлялі твары балерын.

Па чарзе ўсё гэта знаходзіла адбітак у чырвоных вачах пана Вольскага, вырывала водгукі з яго сэрца.

Ён падняўся на ногі і ціханька хадзіў ад ложка да ложка. Углядаўся бліжэй у змучаныя, бледныя твары балерын, з сінімі глыбокімі кругамі пад вачыма. Сэрца яго цюцюкала, як гадзіннік. Ён гаварыў на ўсіх мовах, якія толькі ёсць на зямлі, слова «ой»...

— Ой, як цябе завуць? — пачаў ён пытацца ў кожнай балерыны.

Пявучыя спалоханыя галаскі адказвалі:

— Тэрпсіхора.

— Талія.

— Мельпамена.

— Эрага.

— Палімнія.

Чужыя вуху пана Вольскага імёны грэцкіх муз звінелі залатымі ягадамі, блішчэлі дарагімі дьяментамі.

Вушы і вочы яго былі асыпаны такімі дарамі, што сапраўды можна мець толькі ў сне.

— Ой...

— Ой, каб гэты чароўны сон не паплыў ад мяне, як рэчка на лузе; не схаваўся б, як цень бярозкі, не ўзняўся б у нябёсы, як росы ранішнія.

Каб мацней затрымаць такі дзіўны сон, пан Вольскі ўжыў яшчэ адно — самае багатае з запасу сваіх пачуццяў — пачуццё мацання і пацалункаў.

— Ой, тут сапраўды адчуваеш!

Балерыны закрычалі ад страху.

Пан Вольскі нібы з неба зваліўся.

Незвычайныя істоты з незвычайнымі імёнамі пачалі сыпаць на яго такімі звычайнымі словамі, якіх пан Вольскі часам чуў толькі ад «хлопак».

Не то што дзяўчаты яго лаялі. Наадварот, яны вельмі далікатна прасілі, каб пан іх не чапаў. І «паночкам» звалі, і «літасці» прасілі, але для ганаровага панка «хамскі энзык» быў лаянкай.

Ён пачаў смялей наступаць на «быдла».

Падняўся лямант.

Набегла шмат народу з панскай чэлядзі. З'явіўся ксёндз Марцэвіч.

Пан Вольскі пачаў сумнявацца ў сваім сне:

— Ой, а можа, я ўжо прагнуўся? Чаму ж Салавей не спявае?

ЗАМЕСТ ТЭАТРА СТАЙНЯ

Доўга пан Вашамірскі глядзеў на гравюру. Розныя думкі лезлі ў галаву такім напорам, нібы іх гналі да яго, як пастух гоніць атару авечак. Згладзіўся боль, адышла крыўда мінулай ночы. Спакойныя разважанні апанавалі ім.

Няма лепшага характава над характавом прыроды. Няма болей пэўнага мастацтва над мастацтвам, што раскідана ў прыродзе. Чалавек павінен гэта ўразумець. І чаму я такі доўгі час быў сляпым? Прырода — бязвінна, чыста і ніколі не здрадзіць, як чалавек.

Падняўся з дывана. У галаве выпявалі новыя планы. Новыя ідэі характава мігацелі рознакалёрнымі вясёлкамі.

Раптам пан Вашамірскі пачуў крыкі:

— Салаўя! Салаўя!

— Злавiлі Салаўя! — падумаў ён.

Вочы ўспыхнулі гневам. Ён выскачыў з пакоя насустрач Салаўю. Тонкія белыя пальцы яго скрывiліся ў дрыготках і зрабiліся падобнымі да кіпцюроў коршуна.

У калідоры стаялі збянтэжаны пан Вольскі і ксёндз Марцэвіч.

Рыжыя валасы пана Вольскага былі натапыршчаны, нібы пер'і ў пеўня.

Ён ажыўлена махаў рукамі. На вачах выступалі слёзы. Ён хрыплым голасам крычаў:

— Салаўя! Салаўя!

— Ціха, пане Вольскі, — супакойваў яго ксёндз Марцэвіч, — а то пан Вашамірскі зноў пачастуе венгерскім вiном з дзедзiўскага келiха.

— Я праспаў Салаўя. Хачу паслухаць яго спевы!

Супакоiўся толькі тады, як заўважыў пана Вашамiрскага.

— О, д'ябал! А я думаў... — заскрыгатаў зубамі пан Вашамiрскі. Але абавязак гасцiннасцi да чалавека, якога ён запрасiў у гасцi, ды якi яшчэ не ўцёк ад яго, як усе iншыя гасцi, прымусiў пана быць далiкатным.

— Прашу да майго пакоя, пане Вольскі, — гасцiнна прасiў пан Вашамiрскі і ўзяў шляхцiца пад руку з такой ласкавасцю і асцярожнасцю, нібы пан Вольскі быў шклянны.

Цiхiм, нячутным крокам ксёндз шмыгнуў у малельню да панi Вашамiрскай.

Пан Вольскі ззяў ад вялікай прыемнасці. Аглядаўся па баках — хто яшчэ заўважыць (хоць бы лёкай), якой пашанай ён карыстаецца ў пана Вашамірскага.

Пан пасадыў шляхціца ў мяккі фотэль. Сам сеў насупроць.

У пана Вольскага ў вачах і ва ўсёй фігуры выяўляліся і ўласны гонар, і пачцівасць да пана, і хітрасць.

— Пан Вольскі мне друг? — запытаўся пан Вашамірскі.

— Ой, вечна гатоў служыць яснавяльможнаму пану! — сказаў шляхціц, стукнуў абодвума кулакамі сябе ў грудзі, наморшчыў лоб і ледзь не расплакаўся.

На тонкіх губах пана Вашамірскага мільгнула ўсмешка. Ён заўважыў.

— Верш, якім пан Вольскі мяне пачаставаў на балі, ніколі не выйдзе з маёй памяці. Каб пана за яго аддзякаваць, я прымушан быў пачаставаць пана з дзедаўскага келіха.

Шляхціц наставіў спалоханыя вочы. Рукі задрыжэлі.

Пан Вашамірскі гучна зарагатаў, супакойваючы шляхціца:

— З дзедаўскага келіха не буду пана цяпер частаваць, але віна вып’ем з панам!

— Ой, вып’ем, яснавяльможны пане! — прагаварыў набожным голасам пан Вольскі і па-дзіцячаму пачаў перабіраць нагамі.

— А пакуль што пагаворым аб справах!

— Я слухаю, яснавяльможны пане!

— Дык вось, пан Вольскі пэўна бачыў, якія стаеннікі ў маіх гасцей, а ў мяне на стайні ніводнага добрага каня няма.

— Ой, праўда, яснавяльможны пане!

Шляхціц, спачуваючы, зірнуў пану ў глыбіню вачэй. Яму горача стала ад перспектывы гандлю і добрага заробку.

— Значыцца, — казаў пан далей, — я памяняў сваю стайню на тэатр...

— Ой так, так, яснавяльможны пане, — больш халодным тонам прамармытаў шляхціц. З інтанацыі яго голасу нельга было ўцяміць, ці ён хваліць за гэта пана, ці ганіць.

«Мабыць, гандлю не будзе!» — падумаў шляхціц.

— Не было мне часу, — гаварыў пан Вашамірскі, — калі глядзець за стайняй... Быў заняты тэатрам. А цяпер абавязкова мне трэба набыць некалькі троек. Абавязкова!

Вочы пана Вашамірскага загарэліся.

Пан Вольскі зноў ажыў: гандаль наклёўваецца.

— Дык, можа, пан Вольскі дапаможа мне ў гэтай справе?

Пан Вольскі па-гандлярску гумкнуў і наморшчыў лоб:

— Многа грошы будзе каштаваць, яснавяльможны пане. Ой многа! Добрых коней ніхто не хоча прадаваць. А калі пан іх набудзе, дык хто за імі будзе глядзець? Пан тэатрам заняты...

— Тэатрам? Няхай яго д'яблы! Апрыкраў ён мне! Я гатоў яго задарма аддаць! Карысці няма ад яго.

— Нікому гэтыя тэатральныя хлопцы не патрэбны. Яны ж, яснавяльможны пане, ні да якой працы ўжо не гадзяцца. Яны ж адвыклі ад яе, — гнуў сваю лінію хітры шляхціц.

— Бізун навучыць! — апраўдваў сваіх актораў пан Вашамірскі. — Коні, коні мне патрэбны нагвалт!

— Калі на тое пайшло, дык мы наладзім як-кольвечы справу яснавяльможнага пана! — казаў шляхціц такім тонам, якім гаворыць доктар да хворага.

Пан Вашамірскі абрадаваўся.

— Калі не будзе ахвотнікаў на актораў, — разважаў ён уголас, — дык я іх зноў пушчу на гаспадарку. Набалаваліся, і годзе. А пану Вольскаму ў нагароду аддам, калі захоча, некалькі чалавек з маёй трупы па выбару. Пан Вольскі мне паможа купіць коней.

— Што яснавяльможны пан мне загадае, тое і выканаю!

Пан Вольскі так моцна стукнуў сабе ў грудзі, ажно дыханне стрымалася.

«Выберу для сябе аднаго музыканта і пару балерын», — падумаў ён.

Ад хмельнай радасці шляхціц ёрзаў у панскім фотэлі і зноў упэўніўся, што гэта яму сон сніцца.

— Дык ідзём вып'ем, пан Вольскі. Аб справе пагаворым.

4

ЗОСЬКА ЛІТАСЦІ НЕ ПРАСІЛА

Зоська не памятала свайго ўчынку. Сякера была яшчэ ў яе руках. Пальцы моцна ўпіліся ў тапарышча, пабялелі ў суставах, а пазуры наліліся крывёю. Яна бачыла перад сабой толькі тое, што вось павінна зараз быць: панскі сабака Макара, нялюбны і агідны, будзе з яе жартаваць, будзе з яе здзекавацца і гвалтам пацягне на панскі бал. Яго голас, круглы чырвоны твар, сіла над ёю цяпер, калі Сымонкі няма тут, даводзілі яе да таго, што зуб аб зуб ляпаў. Здавалася ёй, што рот поўны сухога гароху, і

яна ніяк не можа яго выплюнуць. Гарох душыў яе, наганяў пену на губы. Яна хацела яго размалоць зубамі і не магла.

Апамяталася толькі тады, калі пачула галошанне маткі. Толькі тады яна заўважыла труп Макара, які ляжаў на гліняным памосце тварам да зямлі ў лужы крыві.

Сякера выпала з рук.

Зоська здзівілася і як бы супакоілася. Здзівілася таму, што раптам Макар так смешна лёг на зямлю, перакінуўшыся праз парог іхняй хаты. Супакоілася, бо Макар яе больш чапаць не будзе...

Старая маці ламала рукі і галасіла:

«А Божа ж мой! А Божа ж мой!»

Схапіла старая вядро вады і лінула на Макара. Тармашыла яго, будзіла. Нічога не памагло.

Маці выскачыла на вуліцу.

— Ратуйце, людцы добрыя! Ратуйце, — чула Зоська ахрыплы крык маткі. — Ра-тууйця-а-а!!!

Зоська азірнулася па хаце. Аглядала ўсе куткі, нібы ў першы раз убачыла печ, тапчан, стол, цялушку ў загарадцы; зірнула на труп Макара ў лужы крыві — і рукі ў яе павіслі, як чужыя. У сэрцы млосна стала. Кругі замітусіліся перад вачыма.

«А можа, ён зараз зноў засмяецца, зарагоча, як нядаўна рагатаў на кані...» — думала Зоська.

— Ратуйце, людцы добрыя! Рату-у-уй-ця-а!!!

Лямант маткі — такі распачны, такі жаласлівы і спуджаны, як тады, калі бацьку-нябожчыка катавалі ў дварэ. Зоська тады яшчэ была малая. Гэта было яшчэ пры старым пану.

Перад вачыма Зоські, як жывы, стаяў нябожчык бацька. Нізенькі, худзенькі, са скалмачанай русай бародкай. Яго вечна слязлівыя вочы былі заўсёды спалоханыя. Завостраны нос быў бледны і смешны. Зоська не памятае, за што тады бацька правініўся перад панам. Ён, бацька, тады малаціў. Там жа на гумне яго білі. Як прывезлі дахаты нежывога, дык мякінай былі абсыпаны ўсе раны на яго целе. У носе была мякіна, у вушах, між каравых чорных пальцаў — усюды афарбаваная крывёй мякіна, што да хлеба прымешваюць...

Гул галасоў чуе Зоська з вуліцы. Усё бліжэй да хаты...

Нешта страшнае будзе ёй ад гэтых людзей...

Збегліся людзі...

Разявіліся...

На Зоську ўтаропілася многа вачэй... Здзіўленыя, сумныя, вясёлыя, спалоханыя, бліскучыя. Зоська хацела ад іх схавацца, ды не магла. Яна адварочвалася — а вочы пранізвалі яе праз

патыліцу, праз спіну. Яна апускала галаву ўніз — вочы грамады калолі яе. Яна тарашчыла на іх, нібы на полымя, свае бяздонныя і пустыя вочы. Тады сялянскія вочы ад яе адварочваліся. Не вытрымлівалі...

— Гэта на нас бяда... Ліха на ўсю вёску...

— Закатуюць усіх нас... Закатуюць...

— Не чапаць яго — гэтага панскага сабаку! Не чапаць! Няхай так ляжыць!

— Вось і сякера!

— Вязаць яе! Вяза-а-ць!

Як праз сон, як аглушаная, чула Зоська вакол сябе гоман устрывожаных людзей.

— Маці! Вяроўку дай! Вяроўку! — крычаў нехта.

Матка Зоські, жагнаючыся, божкаючыся, пабегла ў сенцы па вяроўку.

Зоська прыслухоўвалася да матчыных слоў. Маці, плачучы, апавядала мо ў дзесяты раз адно і тое самае. Зоська старалася ўцяміць сэнс гэтых страшных слоў:

— Дык, людцы родненькія, Зоська ўскочыла ў хату і схапіла сякеру. А ён гнаўся за ёю, Божа ж мой. Ён праз парог, а яна, міленькія, тра-а-ах сякерай па галаве. Трах! Ён і пакаціўся. А Божа ж мой, а родненькія, а міленькія...

Зоська з цікавасцю прыслухоўвалася да матчыных слоў. Уцяміла...

Сэрца яе то моцна калацілася, то зусім прыціхала, пуста рабілася ў грудзях. Дрыжэлі рукі і ногі, кожная жылка дрыжэла.

Зоська супакоілася толькі тады, калі рукі яе былі звязаны за плячыма. Яе пасадзілі ў кут перад абразамі.

Да ног лашчыўся стары кот, цёрся бокам да спадніцы і махаў хвостом.

Войт круціў тоўстыя вусы двума пальцамі правай рукі, падсоўваў, нібы ў падарунак камусьці, то адзін вус, то другі. Мышыныя вочы яго былі лагодныя. На гэты раз ён зусім не ляўся. Ледзь кратай тоўстымі губамі і цадзіў праз зубы:

— Та-а-ак, та-а-ак... Аг-а... Аг-а!

Спакойна распытваўся, як гэта здарылася, слухаў адным вухам, другім, жмурыў вочы, усміхаўся і нібы радаваўся. Выходзіла, быццам усё гэта было яму надта прыемна. Распытваўся ў сялян, у Зосьчынай маткі.

— Та-а-ак, та-а-ак... А-га... А-га!..

Зоську ніхто не распытваў. Нібы аб ёй зусім забылі.

Людзі агойталіся. На душы палягчэла ад лагоднасці пана войта. З ім як бы паратунак з’явіўся для вёскі.

— Ну, разбойнікі, — грывнуў раптам войт, — вынасеце труп на санкі! А яе (войт паказаў рукой на Зоську) развязаць!

«Развязаць» было сказана з такой злосцю, нібы развязаць было для Зоські горшай карай, чымся быць звязанай.

Жылы ў войта на твары надуліся. Вочы заблішчэлі.

Людзі вынеслі труп на прыгатаваныя сані.

Войт загадаў фурману везці ў двор. Ён вярнуўся ў хату, за руку вывеў адтуль Зоську, сам накінуў ёй вяроўку на шыю, прывязаў да аглоблі побач з канём, сеў у сані і ўзяўся за лейцы і пугу. Мужыкі анямелі на месцы, казелілі вочы і толькі галовамі ківалі.

Завойкала-загаласіла старая маці Зоські:

— Паночку... міленькі... родненькі...

— Ціха, сука! быдла! — крыкнуў войт, і вочы яго наліліся крывёю. — Маўчы!

— Ёй будзе холадна, паночку... Кажух дам ёй...

— Грэць буду! — усміхнуўся ў вусы войт.

Матка ўскочыла ў хату па кажух. Тым часам войт пацягнуў за лейцы. Паехаў лёгкім крокам.

Зоська ішла побач з канём.

Матка вынесла кажух і пабегла за фурманкай, крычала:

— Паночку... паночку...

Войт пагнаў каня шыбчэй, сцебануў пугай Зоську...

Конь панёсся.

Зоська ўся потам аблілася, расчырванелася. У вачах стаяў туман. Нічога перад сабой не бачыла. Толькі лясканне пугай па яе плячах, нібы гром, глушыла ёй вушы, кусала яе, нібы сотні аваднёў, нібы снапы іскраў.

Думкі ў Зоські блыталіся.

Яна падала ў снег. Забывалася, дзе яна знаходзіцца, што з ёю робіцца.

Войтава пуга кожны раз падымала яе зноў на ногі. Войт з кожным ударам пугі ўсё болей звярэў, ахрып ад дзікай ляянкі, і правая рука, што трымала пугу, занямела ад працы.

Зоська ні разу не крыкнула, не прасіла літасці ў войта, толькі ціха войкала і задыхалася ад гарачыні.

Мароз пашчыпліваў войта за вушы. Вусы яго пасівелі ад шэрані, павіслі на іх ільdzяныя макавінкі.

Далёка ад фурманкі адстала матка Зоські. Шэрай кропкай выглядала старая ў снежнай белі, соўвалася наперад, як мурашка. Хаткі вёскі схаваліся за касагорам. Ціха стала вакол.

Трохі не па сабе зрабілася войту. Ён стрымаў шпаркі бег каня. Пачаў ехаць крокам і перастаў лупцаваць Зоську пугай.

— Пано-о-очку!.. о-о-очку! — даносіўся да яго здалёку крык Зосьчынай маткі...

Войт уехаў у лес.

Ціха было ў гушчары. У белых вывернутых шэрсцю наверх кажухах стаялі маўклівыя калматыя елкі. Санкі лёгка коўзаліся па снезе. Зоська ступала спакойна побач з канём. Войт глядзеў ёй у спіну. Жудасна зрабілася яму і як бы шкода гэтай дзяўчыны. Ён спыніў каня, злез з санак, зняў з Зоські вяроўку і казаў ёй сесці ў санкі.

Зоська здзіўлена на яго зірнула, нешта замармытала. Губы яе былі ў крывавай пене. Уздрыгі пранікалі ўсё яе цела...

— Ну садзіся хутчэй, пся косьць!

Зоська ўсміхнулася. Яшчэ раз зірнула на яго. Давай пільна ўглядацца. Вочы яе расшырыліся ад захаванага нясцерпнага страху і агіды.

— Макар... Макар... — шапнула яна, — ты Макар...

Наставіла супроць войта адубленыя рукі і закрычала:

— Не хачу на панскі баль! не хачу!

На Зоську напаў раптам смех, нястрыманы рогат. Яна глядзела на войта белымі зрэнкамі і рагатала. Корчылася ад смеху. Пена валіла з губ. Яна гогокала, выстаўляла рукі на войта, пазірала ў глыбіню яго вачэй.

— Го-го-го!

Жудасна зрабілася войту.

Ён даў пугай па кані. Конь ірвануўся і пабег. Зоська засталася ў лесе.

«Скажу, што ўцякла», — падумаў войт.

— Го-го-го! — чуў ён здалёк.

— Го-го-го-о-о!

ДЗЕДАВА КАЗКА

Салавей выскачыў з палаца на шырокі дзядзінец. Пакруціўся каля будынкаў і пабег у парк. Адтуль кінуўся ў вялізнае гумно. Чуў ён крык гайдукоў, якія пусціліся за ім удагонку.

— Лавіце! Лавіце!

Забрахалі сабакі. След яго ўжо быў страчаны.

Салавей урыўся ў вялізны стог сена.

Як усё супакоілася, ён вылез на гумно.

Стаяла цішыня. Неба было чыстае, нібы цёмна-сіняе шкло.

Буйныя зоркі залатымі вышыўкамі віселі ў бяздоннай вышыні.

Салавей зірнуў у бок лесу, што вызначаўся шараватай сцяною. Пасля цэлага дня сядзення ў запёртым цёмным пакоі, пасля таго, як прывялі яго на панскі баль і прымусілі спяваць салаўём — ён адчуваў сябе чалавекам, ён меў перад сабою вольніцу-волю. Але ў гэтым прасторы яму было цесна. Ён не ведаў, куды ісці, дзе схавацца ад пана і яго наймітаў, дзе дзецца ад тых людзей, якія ад страху пакажуць на яго пану.

Салавей дыхнуў халодным паветрам.

— У лес... У лес...

Там ён у маленстве пасвіў панскае стада. Там яму вядомы і блізкі, як родныя браты, кожнае дрэва, кожны кусток...

З-за касагору зірнуў месяц — чырвоны, як кроў, што льецца на мужыцкім целе ад панскіх бізуноў.

Па сіняватаму кужалю снегу, побач з ім, як несупынны вартаўнік, ідзе яго цень. Рукі і ногі ў ценю надзвычайна доўгія. Салавей глядзіць на свой цень і думае: «Каб сам быў такой велічыні, увесь маёнтак перавярнуўся бы, камень на камені не пакінуў бы...»

Падышоў да старога дуплаватага дуба.

Не раз улетку ён тут вогнішча раскладваў. Тут заўсёды на Купалле хлопцы і дзяўчаты збіраюцца. Гуляюць. Песню пяюць... Скачуць. Тут ён з Зоськай не раз сядзеў. Яшчэ як быў малы, тут дзед Мікіта яму байкі баяў. Цяпер дупло, высмаленае вогнішчам, снегам заняло. А як быў малы, тут ад дажджу хаваўся... Шматгадовы попел таксама заняло гурбай вялізнай, як мядзведзь.

Салавей нырнуў у лес.

Яго цень драпаецца па хвоях, лезе на елкі. А месяц свеціць-свеціць, паглядае паміж пнёў, грае па снежных абрусах, пускае дробненькі цвет па абснежаных галінах.

Крокі Салаўя аддаюцца мяккім шолахам.

І здаецца Салаўю, што ён даўным-даўно брыдзе ў гэтым месячным лесе, многа гадоў — з тых часоў, як дзед яму байкі баяў пры вогнішчы.

Сцюжа прабірае.

Але гэта толькі зверху — рукі, твар. Унутры цёпла, гора-ча... Месяц здаецца дзедавым тварам. Дзед Мікіта паўстае жывёханькі. Лысіна бліскучая, трохі жаўтаватая. Бародка скал-мачаная. Шмат зморшчынак на дзедавым сухім твары. Яны ткуц-ца густа-густа, як зрэбнае палатно. А вочы ў дзеда — маладыя, блішчаць двума аганёчкамі ад лучыны. Усміхаюцца. А голас у дзеда трохі пісклявы. Часта ён збіваецца з тону, спыняецца, кашляе, плюе.

Дзед пляце казку.

Слова ў слова памятае Салавей:

«У якімсь краі жылі людзі, і пачаў да іх лятаць змей, і пачаў дабро цягаць, і людзей к сабе хватаць. Людзі яму будавалі харомы, акупвалі іх канавамі, насыпалі валы зямлі і там гінулі. А змей хватае ды валочыць туды ўсё новых ды новых людзей».

Салавей нібы бачыць перад сабою дзеда, які рукамі паказвае, як людзі харомы будуюць і як змей людзей хватае. Спрытна дзед умеў байкі баяць. Ён цягне іх доўга-доўга. Начлежнікі слухаюць. Ціха сядзяць.

«Працуюць людзі на змея, а самі пухнуць з голаду і мруць, бы мухі. Тыя людзі, што засталіся жыць у харомах змея, зрабіліся яго ліхімі слугамі і пачалі дзёрці скуру з людзей».

— Якраз як гайдукі нашага пана! — кажа хтосьці з начлежнікаў.

— Ціха, не перабівайце! Каб на вас звод! — злуецца дзед і далей гавора:

«І ліхія слугі змея пачалі лічыць людзей горш гавяды, пачалі сароміцца, што самі яны людзі, пачалі выдумоўваць сабе ўсялякія назвіскі. Хто назваў сябе змеем, хто ваўком або мядзведзем ці другім зверам, хто арлом, каршаком ці другою птушкаю, хто якім-кольвек дзеравам. І гэтак яны далі сабе назвіскі. Ды от скуль узяліся паны Свінскія, Ваўковічы, Арлоўскія, Дубавіцкія і цэлая процьма іншых ».

— А Вашамірскі скуль узяўся? — запытаўся малы тады хлопчык Сымонка.

Ён шчыра верыў кожнаму слову байкі.

— Не перабівай! — грозна крыкнуў дзед, падкідаў ламачча на агонь і далей баяў, не збаўляючы грознага тону, нібы гнеў свой перакінуў з унука на герояў байкі.

«Тым часам змей пачаў гніць, бы падла (дзед плюнуў пры гэтым аж тры разы). Ляжыць ён на адным баку тысячу гадоў. Разышоўся ад яго смурод па ўсіх пакоях. Пайшла вонь на ўвесь свет. Прасмярдзелі і пачалі гніць і паны».

Сівенькі дзед сашчаміў нос двума закарузлымі пальцамі і давай чыхаць. Слухачы зарагаталі. Але дзед цягнуў байку далей мінорным тонам:

«От служаць людзі дохлым панам і гнілому змею, аддаюць ім апошняя, а самі ходзяць галодныя ды халодныя, за працаю сонейка яснага не бачаць. І людзям здаецца, што лепшага жыцця і не трэба, бо так жылі іх дзяды і прадзеды».

Ціха-ціха вядзе дзед сваю гутарку, да шэпту даводзіць. Начлежнікі апускаюць галовы, нібы вінаватыя. Сумна і жудасна робіцца Сымонку. Вакол вогнішча стаіць начны змрок, густы, душны.

Пасля доўгага спынку дзед больш цвёрдым голасам цягне далей:

«Але вось нарадзіўся ў тым краю хлапчук. Быў ён вельмі благенькі, заняпаў з маленства, ды так астаўся да трыццацёх год. І назвалі яго людзі Іванкам Прастачком. Прыйшлі да Іванкі старцы-дудары. Першы раз зайгралі — язык Іванку развязалі. У другі раз зайгралі — у сэрца жаласці нагналі. Трэці раз зайгралі — Іванку сілу далі.

І пачаў Іванка Прастачок па свеце хадзіць, у дудачку граць, людзям праўду казаць. От учулі ў палацах той вялікі голас ды і спалохаліся слугі змея. Пачалі яны войска збіраць ды Іванку Прастачка шукаць...»

Салавей ішоў па лясной дарозе і, думаючы і паўтараючы дзедаву казку, не глядзеў, што робіцца вакол. Але раптам успомніў, што яго могуць тут знайсці панскія гайдукі. Ён збочыў з дарогі ў лес і думаў аб дзедавай казцы, у якой гаворыцца аб «жалезнай булаве ў сорок пудоў». Надта баяўся змей гэтай булавы.

Салавей падумаў, што на пана Вашамірскага не шкодзіла б пайсці з такой булавой, і больш шпаркім крокам пайшоў наперад.

Ён не ведаў, куды ідзе. Не думаў аб гэтым. Толькі каб быць далей ад маёнтка. Раптам убачыў нешта шэрае каля пня. Сэрца калатнулася.

Ён падышоў бліжэй.

— Няйначай чалавек...

Нагнуўся.
Шэрань пакрыў сівізной дзявочыя скалмачаныя валасы.
Перад вачыма Салаўя пачалі кружыцца дрэвы.
Ён не сваім голасам крыкнуў:
— Зоська!..

6

КАРОВА АЦЯЛІЛАСЯ

— Жывём мы на жарты і кпінкі для голяў, — гаварыў Меер свае ранішнія псальмы, паглядаючы на ўсход у бок невідчнага Сіона¹⁵.

Яго голас быў роўны, манатонны і меланхалічны. Меер жмурыў вочы, ківаўся направа і налева, штоўкаў ад вялікага пачуцця пальцамі і забываўся аб усім на свеце... Ён веў цяпер бяседу з богам Элагімам, апавядаў яму аб здзеках з сябе на балі ў пана Вашамірскага; скардзіўся на тое, чаму Элагім так захацеў.

Пры гэтым спалохаўся:

— Гэта ж грэх... Я — нікчэмны чалавек, жанчынай нараджоны — учыняю грэх... Пачуццё спакоры слабее. Замест спакоры злосць кіпіць у маіх грудзях. Д'ябал думкі блытае...

Лісток за лістком Меер перагортвае стары пажоўклы Псалтыр, што перайшоў да яго ў спадчыну ад дзіда-дзеда.

Меер стогне.

Літары на жоўтым полі паперы скачуць перад ім, як чорныя кузуркі.

Чырвоная паласа ўсходу палае над лесам.

У хаце шэра. Ранічны светазмок прабіваецца праз маленькія шыбіны. Жонка Меера, нізенькая і дробная жанчына, тупаецца ля печы, соўвае гаршкі, ладзіць сняданне. Першым чынам трэба накarmiць карову, яна ў гэту ноч ацялілася, і ў хаце вялікая радасць. На гэту сямейную ўрачыстасць прыйшла і жонка суседа Міхалкі — высокая, круглая і ружовая, з вечным дзівам у вачах.

Каля печы стаіць цэбар. У ім ладзіцца сягоння смачнае сняданне для каровы: запарваецца мякіна, абмешваецца варанай бульбай і аздабляецца высеўкамі ад жытняй мукі.

— Гэта ж проста панскае сняданне! — жартуе Меерыха. — Ледзь дачакаліся малачка. А цяпер цэлы скарб у хаце будзе. Проста рай для дзяцей.

— А як жа, а як жа! — згаджаецца Міхальчыха. — Парсюкоў вы ж не колеце. У вас усё малако ды малако.

Меерыха пачынае пералічаць усе выгады ад каровы:

— Тут табе і сыр, і масла, і смятана, і тварог, і кіслае малако, і маслянка, і сырое малако, і паранае. Тут табе і да бліноў ёсць прысмакі! Тут табе і да рознай стравы акраса. Без малака пустая хата. Без малака як без рук.

— Дый што казаць, — спагадвае Міхальчыха, — паўнютка хата добра, калі карова дойна.

Меер чытае псалмы і прыслухоўваецца адным вухам да бабскай гутаркі. На яго твары з'яўляецца ўсмешка, але хутка хаваецца ў чорнай густой барадзе, бо радавацца — грэх. Ён бярэ са стала акраец хлеба, крышыць пальцамі і кідае ў цэбар. Пры гэтай рабоце ён не спыняе сваіх псалмаў — глытае іх на памяць.

А яго старшы сын, Мендэлька, новага сябра набыў: забаўляецца з цялушкай. Яна яшчэ ледзь стаіць на тонкіх ножках. Хлопчык мукае, як карова, пабрыквае вакол цялушкі на руках і нагах, гладзіць яе жоўтую шэрсць і нарадавацца не можа гэтай вялізнай падзеі ў яго жыцці.

Лёгка казаць, такога слаўнага таварыша мае.

Праз дзень-два цялушка ўжо будзе пабрыкваць, скакаць ад стала да печы, ад печы да ложка. У хаце пойдзе такі гармідар і тарарам, ад якога Мендэлька ўжо цяпер мае вялікую ўцеху. А праз тыдзень, дык чаго добрага, яму і Юрку, сыну Міхалкі, у цялушкі вучыцца прыйдзецца, як час праводзіць, як на свеце жыць...

У хаце радасць. Кожны па-свойму малое змену ў жыцці да лепшага: ацялілася карова.

Скрып дзвярэй перабіў агульны ўрачысты настрой. Адчыніліся дзверы, і пасля цэлага воблака пары на парозе паказаўся высокі дзяцюк.

— Дзень добры ў хату! — казаў ён трохі ахрыплым голасам.

— Добры дзень! — адказалі кабеты.

— М-гу, — буркнуў і Меер, каб не перарваць малітвы.

— О-о-о! ну! — вёў далей Меер гутарку з дзецюком на мігі, як нямы, і паказаў рукою на зэдлік, што азначала: «прашу сесці».

— Дзякую! — адказаў дзяцюк. — Буду грэцца каля печы, бо вельмі азяб!

— Грэйся! Грэйся! — гасцінна папрасіла Меерыха. — Вельмі ўжо ты лёгка адзеты. Не па-зімоваму...

— Відаць, душа грэе, — пажартавала Міхальчыха і давай прыглядацца пільней да дзецюка. — А ці не Сымон, панскі салавей.

— Пан Вашамірскі выгнаў мяне.

— Ой, ой, не можа быць! — казала Міхальчыха.

— Праўду, я цэлую ноч у лесе бадзяўся. Там Зоська Халімонава мёртвая ляжыць. Трэба як-небудзь яе матцы наказаць.

— А Божа ж мой! — здзівілася Міхальчыха. — Што дзеецца на свеце!

Меер, не спыняючы псальмаў, звярнуўся да жонкі на мігі.

— О-о-о! гам!

Яна зразумела адразу і папрасіла Салаўя на сняданне:

— Сымон пэўна снедаць хоча!

Міхальчыха задзівілася.

— Божа ж мой! Што на свеце робіцца! Ідзём у маю хату снедаць!

— А наша хата — не хата? — пакрыўдзілася Меерыха.

Меер спыніў малітву і пачаў злавацца:

— Садзіся, Сымон! Зараз есці будзем!

— Для Сымона сала на снеданне зажару! — не адставала Міхальчыха, і яе здзіўленыя вочы паглядалі на ўсіх з просьбай.

Пачуўшы слова «сала», Меер заткнуў вушы і адварнуўся да сцяны, каб не атрафіць малітву...

Міхальчыха павяла Салаўя ў сваю хату.

У часе яды Салавей з Міхалкам доўга шапталіся.

Пасля гэтага Салавей лёг спаць на печы. А пад вечар Міхалка даў яму стары кажух, торбу харчоў і выправіў у дарогу.

7

БОЖАЯ МАЦІ

Праз колькі дзён пасля спектакля пан Вашамірскі дазволіў Марылі, «прыгажэйшай за статую Венеры», ісці дахаты.

Марыля ўзрадавалася.

Пры гэтым прысутнічаў ксёндз Марцэвіч. Яго шэрыя вочы бліснулі. Ён строга замахаў на яе пальцамі і сказаў урачыстым голасам:

— Не радуйся дабраце пана! Табе грэх радавацца. Ты грала на сцэне святую Матку Боску. Ты высабляла яе цудадзейны вобраз. У твае грэшныя вусны былі ўложаны яе нябесныя словы. Калі на шляху сустрэнеш вялікія пакуты, дык памятай, што пакуты цела голяць душу. Ты павінна дзякаваць пана за тое, што выконвала ў палацы слаўную ролю Свентай Маткі. Адмаўляйся

ад сваіх бацькоў ды лепш ідзі ў ціхі манастыр. Я падрыхтую цябе пастамі, малітвамі ды споведдзю. Я буду тваім духоўным айцом!

Ксёндз Марцэвіч вільготна-маслянымі вачыма аглядаў прыгожую постаць Марылькі.

Дзяўчына пабляднела. Апусціла вочы і шэптам сказала:

— Хачу да бацькоў...

— Ідзі! — гнеўна сказаў ксёндз. — Але памятай, што ты перад намі грала святую Марыю. Не грашы!

Было яснае сонечнае надвор'е, калі Марылька ішла да бацькоў. Яна не ведала, што дома робіцца.

Пад яе нагамі скрыпеў снег. Дарога блішчэла шліфаваным серабром.

На парозе маленькай хаткі яе сустрэў бацька, Каспар. Рукі і твар былі ў яго абматаны анучамі. Толькі вочы блішчэлі.

— Дачушка! — абрадаваўся бацька. — Марылечка...

І раптам бацька заплакаў.

— Чаго плачаш? — спалохалася Марылька.

— Хадзем у хату, раскажу.

— Дзе маці?

— Раскажу... Я вось рукі і твар адмарозіў па панскай ласцы.

У хаце Марылька аб усім даведалася.

— Дык чаго ты так рагочаш? — устрывожыўся бацька. — Радавацца няма чаго.

Марылька слова не сказала. Рагатала цэлы дзень. Не магла стрымаць свайго смеху. Калі змарылася, павалілася вобземлю ды ўсё рагатала. Трымалася за бакі ды рагатала... Глядзела на людзей непрытомнымі вачыма ды рагатала... Змоўкла толькі тады, калі на яе вылілі вядро студзёнай вады. Пасля рогату на яе напаў вялікі смутак. Пацямнелі яе сінія вочы, твар быў белы, і вуснамі яна ледзь шаптала:

— Я матка боска...

— Яна звар'яцела, — тлумачылі Каспару суседзі. — Пільнуй, каб з хаты не ўцякла!

Вясной яна ўцякла.

Каля рэчкі зелянелі кволымі фарбамі вербы. У сінявасці неба купаліся птушкі, звінела на розных галасы зямля, а шалёная Марылька брыла па палях і дарогах. Хадзіла босая ў зрэбнай кашулі з распушчанымі валасамі. У яе вачах застыў вялікі сум. Хадзіла яна павольным крокам, моўчкі.

— Хто ты?

— Я матка боска...

Іншых слоў ад яе ніхто не чуў.

Часам дождж і навальніца пануюць над зямлёю, вые-крэхча бор ад ветру, птушкі палохаюцца, людзі па хатах сядзяць. Часам сонца пячэ, сушыць глебу. Людзі ценю шукаюць. А шалёная ўсё ходзіць, брыдзе ад вёскі да вёскі ў доўгай зрэбнай кашулі. Людзі кормяць яе, пояць, а яна толькі адно шапаціць:

— Я матка боска...

І чуткі, і казкі, і дзівы носяцца па ваколіцы ад аднаго цёмнага чалавека да другога:

— Матка Боская ходзіць па зямлі. Яна ў доўгай зрэбнай кашулі. Смутах у яе вачах. А над яе галавою ззяне.

Салюка спявае ў густых ляшчынах. Трэлі яго звяняць насупроць чырвонага месяца. А ўдзень на гэтым самым месцы зязюлька кукуе грудным голасам.

І плыве, коціцца ад вёскі да вёскі, нібы вільготны белы туман уночы:

— Матка Боская ходзіць па зямлі. Дзе ступіць нагою, там жыта родзіць; дзе гляне вокам на гаўяду — гаўяда здаровая. Ваўкі ў полі чапаць не будуць. Гляне на хворага — ачуняе. Гляне на сляпога — свет сонейка пабачыць...

І людзі цёмныя на каленях, з малітвамі «матку боску» су-стракаюць.

Ходзіць-брыдзе па ваколіцы шалёная Марылька.

І сустрэў яе каля цвінтара адзін ксёндз — Курачковіч, тоўсты і кароткі, і завуць яго «Кірачковіч», каб прозвішча не ішло ад слова «курыца». Ён доктар багасловіі і філасофіі.

«Маці боская», якая прывыкла жыць у панскім палацы пад камандай ксяндза Марцэвіча, спалохалася ксяндза і ўпала перад ім на калені.

Доктар багасловіі і філасофіі загадаў ёй ісці да яго ў памяшканне. Яна паслухалася. Там угледзела яна шмат кніг, шмат панаў езусаў: вялікіх і малых, драўляных, масяжановых, каменных, на малюнках.

Дзесяць дзён і дзесяць начэй яна жыла ў доктара багасловіі і філасофіі.

Як пайшла ад яго, дык гаварыла сустрэчным і папярэчным на дарогах шырокіх:

— У маім чэраве сын божы. Маліцеся, людзі!

І зноў хадзіла «маці боская» па зямлі ўжо не адна, а з сынам божым у чэраве.

Гаварылі людзі цёмныя, што Маці Боская з неба спусцілася, з яснага сонейка на зямельку панскую, каб змякчыць сэрца лютых паноў, каб яны не здэкаваліся з прыгоннікаў.

Падхапіў гэтыя словы людскія доктар багасловіі і філасофіі — ксёндз Курачковіч, як завуць яго за вочы, або Кірычковіч, як кажуць пры ім.

Ён задумаўся над адным пытаннем багаслоўска-філасофскага сэнсу — аб раўнавазе ў людскіх суадносінах на зямлі:

— Тады паны, можа перастаюць здэкавацца з прыгоннікаў, калі прыгоннікі зрабляцца паслухмянымі. Паслухмянства чалавек набывае праз страх божы. Страх божы павінен сеяць між людзей ён — доктар багасловіі і філасофіі.

Ён другі раз залабуніў да сябе «матку боску».

Дзесяць дзён і дзесяць начэй звар’яцелая Марыля знаходзілася ў пакоях Курачковіча. Слухала там яго святыя словы. Пасля гэтага народ бачыў яе ў касцёле «Кроў Езуса». Яна паказвалася перад народам у залатых рызах, у бліскучай кароне. Бровы яе былі падмазаны грымам, роўныя, даўгія. Твар яе быў пакрыты бяліламі. Ва ўсёй яе постаці прыкметны былі: сум, спакора, набожнасць, рахманасць і мудрасць райская.

На гэта быў вялікі майстар грыміроўшчык з тэатра пана Вашамірскага. Жывая «матка боская», здавалася, толькі што сышла з святога абраза. Яна маўчала, глядзела на народ, не мігала вачыма і не рухала рукамі і нагамі.

Доктар багасловіі і філасофіі гаварыў казанні перад народам пра божую славу, пра пакуту на зямлі, пра спакору перад панамі, якім Пан Буг аддаў люд паспаліты пад апеку. І яшчэ шмат аб чым гаварыў ён з багасловія і філасофіі.

Народ падаў на калені, маліўся, плакаў і не ведаў, што яшчэ рабіць трэба.

Тады доктар багасловіі і філасофіі тлумачыў, што яшчэ трэба:

— Трэба ўтрымаць святы касцёл «Кроў Езуса». На гэта патрэбны людскія падаянні-ахвяры. Шчыра даюць паны на божы храм, але паноў мала. Люду паспалітага многа, а люд мала дае ахвяр. Гэта вялікі грэх. Прыйдзі сюды, пакалечаны целам, і калецтва тваё загоіцца! Прыйдзі сюды, накалечаны духам, і дух ачысціцца ад пошасцей, помыслаў злых ды ўчынкаў ганебных. Калі пан твой цябе крыўдзіць, памятай, што на тым свеце ён за гэта будзе пакараны панам над усімі панамі. А пакрыўджаны панам на зямлі будзе ўзнагароджаны на небе панам над усімі

панамі. Толькі супраціўляцца пану няможна, бо тады будзе ліха і на гэтым і на тым свеце. Амін!

— Амін! — казала пры гэтым уголас і матка боская.

Праславіўся па ўсёй ваколіцы касцёл «Кроў Езуса».

На багамолле сюды хадзілі з блізкіх і далёкіх месц розныя людзі. Прывозілі хворых дзяцей, старых, розных кручаных і сапсаваных людзей.

І доктар багасловіі і філасофіі парады даваў:

— У каго няма грошай, можа абкруціць тры разы хворага палатном, а пасля кінуць гэтае палатно перад нагамі маткі боскай. У каго няма палатна, можа зважыць хворага, пасля такой вагі збожжа даць на карысць «Крыві Езуса». У каго няма збожжа, можа даць авечку, гуся, цялушку, на тую ж карысць. У каго такой жыўнасці няма, можа прынесці сыру, масла, мёду, воску.

Голас ксяндза Курачковіча быў салодкі, як мёд, і пранікаў у сэрцы парахвіян, нібы святы меч анёла. Бліскучы ланцужок яго казання ў стылі «калі няма таго, можна чаго іншага» цягнуўся доўга-доўга — ад касцёла «Кроў Езуса» да Бэтлеему.

Святая Марыя часта паўтарала слова «амін».

Яна прывыкла да сваёй ролі. Пакруглела ў твары. «Кроў Езуса» ёй пайшла на карысць. Палюбіла «матка боска» гэты касцёл. А багасловія і філасофія расла ў ксяндза Курачковіча, як вінаградны сад пад пільным наглядам кемнага вінаградара. Покажам гэтаму быў святы жывот ксяндза. І меў ён блаславенне за такое божаскае выхаванне парахвіян ад самога біскупа. А біскуп меў пахвалу за такога ксяндза ад самога Папы Рымскага.

Тым часам Каспар, бацька Марылі, абмотваў анучамі рукі. Па кавалачках, па суставах адпадалі пальцы, якія ён адмарозіў дзякуючы лютаму панскаму войту. Твар у яго лупіўся, быў заўсёды чырвонага колеру, нібы голае аблупленае мяса. Вочы гнаіцца пачалі, вечна слязіліся, і было непрыемна на яго глядзець не тое што шляхотнаму чалавеку, але нават самаму простаму прыгоннаму.

— За грахі свае вялікія Каспар мае такі ганебны выгляд, — пусціў нехта пагалоску.

Каспар грашыў супроць святой Марыі. Ён гаварыў:

— Пан Езус — мой унук, бо святая Марыя — мая звар'яцелая дачка Марылька... Няхай бы мяне ўзялі за бога айца. Я тады загадаў бы ўсіх паноў перадушыць.

Словы гэтыя былі такія страшныя, ажно людзі баяліся данесці аб гэтым да вушэй пана Вашамірскага.

Тым часам доктар багасловіі і філасофіі любіў карміцца не толькі багасловіяй і філасофіяй, але і ахвяраваннямі людскімі, што прыносілі багамольцы ў касцёл «Кроў Езуса». Пры гэтым ён быў вельмі шчодры, частаваў сваіх бліжніх сытнай ядою і хмельным пітвом. Не ўсіх бліжніх карміў ён, бо тады абяднеў бы касцёл «Кроў Езуса». З усіх бліжніх ён выбраў самага лепшага — «матку боскую».

Аднаго разу «матка боская» наелася пшанічных бліноў, праз меру напілася касцельнага віна.

Пры набажэнстве, калі сотні васковых свечак гарэлі ў касцёле, нібы зоркі ў чыстым небе, калі сотні багамольцаў позіркамі ўпіваліся ў жывую «матку боскую», яны заўважылі ў яе вачах вясёлы бляск.

— Павесялела Матка Боская, — радаваліся людзі. — Глядзеце, яна нам жартаўліва падміргвае! Благадаць божая на нас знісходзіць.

Раптам пачала прысядаць «матка боская» і нават ляскаць у далоні і прытаптываць нагамі.

І людзі пачулі новыя словы «маткі боскай» у залатых рызах і бліскучай кароне:

Тра-ля-ля, тра-ля-лю,
Я ксяндзуліка люблю!

Захацелася «матцы боскай» яшчэ спяваць, але рогат багамольцаў спыніў яе. Яна апамяталася пад жудасным позіркам заільдзянелых вачэй доктара багасловіі і філасофіі ды ўцякла за святы амбон у цень каменных ніш.

— Гэта ж Каспарава Марылька! — рагаталі багамольцы.

Рогат даходзіў да скляпення касцёла «Кроў Езуса», прабіў скляпенне і залунаў у самае неба да «пана над усімі панамі».

Здавалася, што васковыя свечкі ўсміхаліся дзесяткамі мігатлівых аганькоў. Здавалася, што святыя на абразях жартаўліва паглядалі на людзей грэшных. Не смяўся адзін толькі доктар багасловіі і філасофіі. Ён пачырванеў, пабляднеў, яшчэ раз пачырванеў і яшчэ раз пабляднеў і спыніў чытанне святога Евангелля на паўслове.

І пасля гэтага матка боская была выгнана з касцёла «Кроў Езуса».

Яе зноў прытулілі людзі па вёсках, кармілі яе, паілі. Але ранейшага страху перад ёю ў іх не было. Людзі з ёю жарты заводзілі, гутаркі простыя.

А яна рыхталася да новага цуда. Ужо колькі месяцаў носіць у сваім чэраве сына божага.

8

ТРЫВОЖЫЛІСЯ ЛЮДЗІ

Сонечная цяплынь гарачыла кроў пана Вашамірскага.

На вялізным дзядзінцы, недалёка ад сажалкі, муравалася новая камяніца — стайня для панскіх коней. Дзеля гэтай справы прыехаў з Варшавы архітэктар. Былі таксама выпісаны спецыяльныя майстры. Вялізная камяніца расла з кожным днём. Праца кіпела. Разам з архітэктарам пан Вашамірскі кожны раз разглядаў планы і малюнкi новай стайні.

Доўга ён не мог спыніцца на адным з многіх праектаў стайні. Пан углубляўся ў вывучэнні разнастайных стыляў розных эпох. Ён знаёміўся са стылямі стайняў старарымскіх часоў, нямецкіх рыцараў, прускіх каралёў, польскіх магнатаў. З усіх гэтых малюнкаў, зробленых для яго архітэктарам, у яго ўяўленні аб стайнях стварылася вялікая блытаніна. Ад гэтай блытаніны выйшла мешаніна розных стыляў. Стайня павінна была быць падобная ў частках і непадобная ў цэлым да многіх стайняў, што дагэтуль былі ў розных вялікіх людзей. Будыніна нахшталт не то хорама, не то палаца, з белымі калумнамі, з вялізнымі стральчатымі вокнамі, з уваходам, як у касцёл, з барэльефамі на сценах, са скульптурнымі фігурамі коней на даху і з многімі іншымі ўкрасамі, нябачанымі і нязнанымі дагэтуль.

— Ніводны палац у маіх суседзяў не павінен быць так аздоблен, як мая стайня! — гаварыў пан Вашамірскі варшаўскаму архітэктару.

Былыя акторы з панскай студыі былі прыстасаваны канюхамі да коней, якіх прыдбаў для пана па розных маёнтках пан Вольскі.

Коні пакуль што мясціліся ў старой панскай стайні. Да кожнага каня быў прыстаўлены адзін з актораў, які за ім глядзеў: карміў, мыў, чысціў, прыбіраў.

Вышэйшым ідэалам пана Вашамірскага ў гэту вясну было — мець коней лепшых, чымся ва ўсіх суседзяў ваколiцы.

Ён пачаў вывучаць гэту справу ва ўсю яе шырыню і глыбiню. Пароды коней. Адзнакі добрага каня. Конскія хваробы. Ежа. Як іх гадаваць. Язда на кані — і конна і на запрэжаным. Вывучаў нораў каня, яго псіхіку. Цікавіўся вельмі наезнікамі, канакрадамі. Набыў аб конях багатую літаратуру.

З кім бы пан Вашамірскі ні гутарыў, — ці то з панам, ці то з простым чалавекам, — ён заўсёды накіроўваў гутарку на гэту тэму. З тым самым імпэтам, з якім раней рыхтаваў тэатр, ён цяпер будаваў стайню і набываў дарагіх коней.

Яго шталмайстрам быў нейкі захудалы шляхціц, пан Анановіч. Ён быў прыняты на гэту пасаду толькі таму, што ведаў конскую хроніку ўсёй ваколіцы, ведаў розныя байкі аб канакрадах ваколіцы за апошнія сто гадоў.

Аб ранейшым панскім тэатры пан Анановіч адзываўся вельмі крытычна:

— Увесь тэатр не варт аднаго добрага каня. Ад коней ёсць карысць, а ад тэатра — ніякай. А спевы панскага Салаўя — глупства ў параўнанні з музыкай падковаў. Паны сярод людзей, а коні сярод жывёлін — самыя шляхотныя істоты на зямлі.

У гэты час аб Салаўі ні слуху ні духу не было. Ён прапаў.

Балерыны і актрысы з адрэзанымі косамі — пакараныя такім чынам немаведама за што — працавалі на полі. Ім давалася самая цяжкая праца: чысціць хлявы, вазіць гной і т. д.

Некаторыя з былых панскіх актораў не вытрымалі такой рэзкай змены ад сцэны да стайні. Яны ўцяклі з маёнтка. Лясы пана Вашамірскага былі для іх больш прытульнымі за яго палацы. Лавіць цімакоў у лесе — тое самае, што лавіць ветра ў полі. Здарылася яшчэ адна бяда: тройку лепшых коней укралі ў адну ноч.

— Няйначай гэта акторы зрабілі! — гаварылі ўсе.

І вось пан Вашамірскі мсціў тым з іх, якія ў яго засталіся. Не было таго дня, каб іх не лупцавалі, каб хто-колечы з іх не быў закуты ў цяжкія калодкі.

Ксёндз Марцэвіч і пры панскай стайні быў выкарыстаны панам Вашамірскім для ганаровай працы: ён зрабіўся конскім летапісцам. Збіраў паэзію аб конях з розных часоў: апісанне хараства каня ў Бібліі, у рыцарскіх раманах, у грэцкіх казках аб кентаўрах, аб амазонках, студыяваў каня на малюнках святога Юр'я, святога Іллі, збіраў для пана Вашамірскага калекцыю малюнкаў славетых маляроў, якія малявалі коней. Сам пачаў вершы пісаць аб конях. Ён з'яўляўся збіральнікам конскага хараства і паэзіі.

А прыгонныя людзі пана Вашамірскага працавалі ў панскім дварэ: капалі гліну, цэглу рабілі, і не было калі засеяць сваё поле. Па вёсках заставаліся толькі старыя і малыя. Хто не працаваў на панскай стайні, той абрабляў яго поле.

Трывожыліся сяляне. Не ведалі, што рабіць. Пустыя шнуры, здратаваныя капытамі панскіх коней, былі для іх страшней за ўсе іншыя здзекі.

— Голад, страшны голад будзе ў нас, — гаварылі старыя.

Маладыя гарачыліся.

— Падпалім панскі маёнтак! Заб'ём самога пана! — меркавалі яны.

Людзі сярэдніх гадоў раілі ў адзіночку, ціханька ўцякаць адгэтуль ды ісці ў цімакі.

Усіх трывожыла адно:

— Што рабіць?

Дзеду Марціну больш за сто год. Ён маленечкі, сагнуты ў качаргу. На яго галаве і барадзе рэдкі пушок колеру сухога жоўтага пяску. Твар вельмі зморшчаны, нібы абклеены лупінкамі з яловых шышак. А вочы гнойныя і слязлівыя.

Ляжыць дзед на гародзе, пячэцца на сонцы. Кашуля расхістана на грудзях. На яго целе шмат рубцоў. Некалькі пакаленняў паноў Вашамірскіх пісалі бізунамі на целе прыгонніка свае жудасныя ўчынкi. Добра памятае дзед. Ужо больш за дваццаць год, як ён у кожную вясну памірае. Ляжыць на гэтай самай мяжы і канае. Яму ўсё здаецца, што канец падыходзіць.

— Як гэта чалавек так доўга жыць можа? — дзівіцца ён.

Ляжыць дзед нерухома. Да яго нават вераб'і прывыклі. Яны спяваюць над ім, скачуць на яго грудзях. Зусім яго не баяцца. А недалёка малыя дзеці ў адных кашульках, цвёрдых, як бляха, ад бруду, гуляюць у «смерць дзеда». Адзін з хлапчукоў змайстраваў крыжык з лучын. Двое іншых узялі невялічкае карытца, палажылі туды ануч: гэта дзед у труне. Трэція магілу капаюць у пяску, а чацвёртыя галосаць, плачуць:

— На каго ты нас, дзядок, пакідаеш? Што ж мы рабіць без цябе будзем?

Закапваюць дзеці «труну з дзедам» (карытца з анучамі) у зямлю, ставяць камень на магілцы, укопваюць крыж, зноў адкопваюць і пачынаюць гульнію спачатку.

Сонца пячэ. Дзед Марцін слухае і бачыць гэту гульнію. Усаквае з мяжы са злосцю. Дзеці палюхаюцца, уцякаюць.

Раней у гэту гульнію забаўляліся яго праўнукі, цяпер іхнія дзеці...

А дзед усё жыве.

Часта ляжыць на мяжы. Рубцы на яго целе ад бізуноў некалькіх пакаленняў паноў Вашамірскіх пякуцца на сонцы. Гудуць мухі над дзедавым тварам.

— Што рабіць? — думае дзед. — Усе працуюць на панскай стайні і на панскім полі.

— Што рабіць?

Дзед цярэбіць левай рукою грудзі, потым падпяразваецца цясней вяровачкай і павольным крокам выходзіць на вуліцу вёскі Вашаміршчыны.

Пасярод вуліцы расце трава. У лужынах смуродная вада зацягнута зялёнай тванню. Улезла ў гразь рабая свіння, пачала качацца з боку на бок, смачна рохкае.

На прызбах сядзяць дзеці, старыя.

— Ой-ой-ой, як цяжка жыць! — чуе дзед голас шаптухі каля прызбы адной хаткі.

Дзед падняў на вуліцы крывы сукаваты кіёк і абалёрся.

— Лягчэй, — шапнуў ён і накіраваўся на поле.

Неба сіняе ў ледзь прыкметных ружовых плямінах. Над лесам адпачываюць бірузовыя хмаркі. На старым дубе кукуе зязюлька.

— Ку-ку! — лічыць яна дзедавы гады і злічыць не можа.

Ідзе павольным крокам дзед Марцін і аглядаецца па баках. Сярод паплавоў уецца вузенькая рачулка. Блішчыць расплаўленым серабром. Над рачулкай кружацца матылькі.

Раптам дзед спыніўся і войкнуў.

— Не можа быць! — крыкнуў ён дрыжучым хрыплым голасам. — Не можа быць!

Па сялянскіх паплавах пасвяцца коні пана Вашамірскага. Цэлы табун коней рознай масці дратуе веснавую свежую траву. Рыжы, агнёвага колеру жарабок выгнуў па-лебядзінаму шыю, навастрыў вушы, заржаў і пусціўся падбрыкваць па зялёным абшары лугоў.

— Чым жа мы будзем нашу скаціну зімою карміць? — запытаўся дзед у здратаваных паплавоў. — Звар’яцеў пан. Як жыву, такіх парадкаў не бачыў!

Пан Вашамірскі загадаў забраць сёлета лугі ў прыгонных. Яго шталмайстар параіў яму так зрабіць:

— Калі пан хоча вярнуць коням зграбнасць і характыво тых часоў, калі яны жылі на волі ў дзікім стане, дык трэба іх пасвіць на такіх някошаных лугах.

Часта пан Вашамірскі на захадзе сонца любаваўся тут на сваіх коней. Ён тады ўспамінаў французскую гравюру, што вісіць у адным з яго пакояў.

Захад сонца палае над лесам рознакаляровымі агнямі. Ад лесу цягнуецца цень, ён даўжэе, расце з кожнай хвілінай. На за-

хадзе сонца пан ладзіць тут жа пры конях балюшкі з музыкай, з паненкамі.

І аб балюшках дзед не ведаў, але аб гэтым яму апавядаў Каспар, які часта хадзіў глядзець свае адзірванелыя загоны. Пасля панскай кары Каспар не мог працаваць. Адмарожаныя рукі былі пакалечаны да таго, што ледзь мог імі лыжку трымаць з посным шчаўем.

Бадай кожны дзень дзед сустракаў Каспара на пустых загонах.

— Не будуць у нас сёлета жорны гудзець, — гаварыў ён Каспару. — Вось глядзі, як неаранае поле ў лагчынах патрэскалася ад гарачыні.

Заплакаў дзед. Плач яго і да плачу не быў падобны. Ён гігікаў без слёз. Здавалася, што ён збіраецца смяцца.

— Не плакаць, а злавацца трэба! Так злавацца, каб сваёй галавы не шкадаваць і пайсці з сякерай на пана! — сказаў Каспар.

Гнойныя і чырвоныя вочы яго блішчэлі, наліваліся аганькамі.

Дзед Марцін махнуў рукою.

— Гэтак і мой бацька, святой памяці, гаварыў. А я ўжо злуюся сто гадоў, ад самога, сынку мой, нараджэння, і нічога з маёй злосці не выходзіць.

— Мяне дзівіць адно, — сказаў Каспар. — Нас многа, а паноў мала. Ніяк не ўцяплю, чаму гэта яны робяць з намі што хочуць, а мы маўчым.

— На маёй памяці два разы мужычкі бунтаваліся. Я сам быў у гэтых бунтах адным з першых. Вось рубцы ад ран па спіне, але кожны раз паны бралі верх. Войска ім памагала. Вось што, сынку!

— Дык што ж рабіць?

— А хто яго ведае. Вось каб згаварыліся разам прыгонныя па ўсіх маёнтках ды ў адну ноч перадушылі ўсіх паноў, тады, можа, і быў бы толк.

— А як жа яны згаворацца?

— А багавіца іх ведае.

Дзед зірнуў у блакітнае неба, жмурыў вочы на сонцы і зашаптаў:

— Эх, каб мне перад смерцю адну гадзіну, адну маленькую хвіліну, вольку-вольніцу пабачыць...

— Навошта табе воля, ты ўжо ледзь не да самых вушэй у магілу ўлез? — дзівіўся Каспар.

— А ўнукі. А праўнукі? Ды я хаця спакойна памёр бы. Ужо дваццаць год паміраю, а смерць-ліха не бярэ. Эх! хоць праз шчылінку хлява на волю зірнуць...

— Што рабіць? — прагаварыў яму Каспар у адказ.

Дзед абапіраўся на свой кіёк і глядзеў у далечыню пільным вокам. Праз некалькі хвілін звярнуўся да Каспара:

— Глядзі, сынку, хто там у белым ідзе на полі?

— Гэта ж мая Марылька шалёная. Яна ж маткай боскай была ў касцёле. Уцякла адтуль. Яна цяпер у хаце гаспадарыць. Малых гадуе. Пачынае ачуняць ад хваробы. Толькі адна бяда, што вось кожны дзень на магільнік ходзіць. Сядзіць на магіле сваёй маткі ды маўчыць. Дый гэта яшчэ не бяда, а вось цяжарная яна.

— Унук будзе, — сказаў дзед. — І гэта не бяда!

— Панскага ці ксяндзоўскага роду, — задумёна дадаў Каспар.

9

У ПУШЧЫ

Горда глядзяць у неба стагоднія хвоі. Дрыжаць вершаліны, шушукаюцца і прыслухоўваюцца да галасоў знізу. Трашчыць, хрусціць галлё пад нейчымі нагамі — ці то звера, ці чалавека. Але чалавек рэдка бывае ў такіх непраходных нетрах, дзе нават удзень сонца затулена дрэвамі, і пад імі спачывае вечны вільготны цень.

А ўночы цемра аплятае гушчыню пушчы. Не відаць ні дрэў, ні карчоў-вываратняў. Адна жуда пануе там. А часам бліснуць у цемры два аганькі, мільгануць, як запаленыя свечкі, воўчыя вочы. А часам сава дзіка зарагоча. Доўга цягнецца рогат і пераходзіць у плач. А часам месяц круглы, колеру крыві, зірне на вершаліны пушчы. Сыпле месяц агнёвае зерне на хваёвыя голкі, пільна ў гушчу ўглядаецца.

У самым сэрцы пушчы, у непраходнай глушы выкапана зямлянка. Гарыць вогнішча, палыхае. У гліняных гаршках нешта варыцца. На жалезных прутах скварыцца сала.

Невялікі круг асвятляе вогнішча. Твары людзей абветраныя, бронзавыя.

Вочы ва ўсіх цёмныя ад скупага водсвету вогнішча.

Першымі ўцяклі сюды Салавей, чорнабароды Язэп з сынам і бялявы дзяцюк Пятрусь. У адзіночку пачалі прыходзіць акторы з былога тэатра пана Вашамірскага.

Нялёгка было дабірацца сюды праз балоты. З панскіх людзей ніхто не адважваўся рыхтаваць тут аблавы на цімакоў.

Ужо некалькі месяцаў жывуць цімакі ў гэтай пушчы. Спачатку думалі перабрацца адгэтуль на Ўкраіну, але раздумалі.

Чорнабароды Язэп, што быў выбраны атаманам, сказаў так:

— Мы-то самі ўцячэм, а што нашыя браты? Няўжо ж мы іх пакінем на здзекі пану Вашамірскаму?

— А што ж мы можам рабіць? — пыталіся некаторыя з актораў.

— Як што? Калі пан не палепшае, дык зробім так, што ад яго маёнтка адны каменькі застануцца.

— А мужычкі па вёсках?

— Лепш загінуць, чымся цярпець усё гэта. Яны ж усё роўна з голаду перамруць. Усё роўна няма жыцця ад груганоў панскіх.

Чарнелі вочы чорнабародага атамана Язэпа, бялелі зубы. Шмат сілы было ў яго шырокіх плячах. Ён глядзеў на малайцоў агнёвымі вачыма і гаварыў:

— Здужаем пана! Усе яго прыгонныя вёскі нам дапамогуць! Нас многа!

Салавей быў на яго баку. Аднак былі і такія, што не згаджаліся з атаманам.

— Самі прападзём, цэлыя вёскі прападуць, а нічым не дапаможам. Акаянныя паны такімі і застануцца. Яшчэ горш лютымі стануць. Царскае войска ім дапаможа.

Так плылі дні, месяцы. Ісці далей, каб дзе-небудзь у чужой краіне застацца, цімакі не рашаліся: сваіх не хацелі пакідаць і расправіцца з панам Вашамірскім не пробавалі: зноў жа сваіх вяскоўцаў шкадавалі, каб іх не знішчыла войска.

Шумела пушча.

Часам сярод белага дня рабілася цёмна, як уночы. Неба было атулена чорна-сінімі кажухамі хмар. Грымоты будзілі пушчу ад сну. А маланкі рэзалі яе хваёвыя грудзі агнёвымі нажамі, а дажджы мылі яе, лупцавалі вадзянымі доўгімі, ад неба да зямлі, вяроўкамі.

Страшна было тады ў пушчы, непрытульна. У часе такой навальніцы цімакі хаваліся ў зямлянцы. Адзін толькі атаман, чорнабароды Язэп, не хаваўся ад навальніцы. Ён заставаўся на невялікай паляне і любаваліся навальніцай. Заўсёды, з маладых год, ён любіў такую пагоду.

І ён думаў:

«Вось каб людзі адважыліся такую навальніцу-мяцеж пусціць па панскіх маёнтках; з агнём, са злосцю, з дзікім шумам, з вострымі нажамі, з сякерамі...»

Заўсёды навальніца выклікала ў яго думках вобраз страшнага мяцяжу супроць агідных паноў.

Пасля такой навальніцы ў пушчы атаман заўсёды сам раскладваў агонь, сушыў вопратку і доўга думаў. Грозныя былі тады вочы ў чорнабародага Язэпа, губы сцяты, і ніхто да яго тады не падыходзіў з гутаркамі.

Аднаго разу прывалокеся сюды, у пушчу, музыка Антон. Яму ўдалося захапіць з сабою скрыпку.

— Без скрыпкі я сюды не ўцёк бы, — гаварыў ён цімакам.

На гэта атаман зморшчыў лоб і грозным голасам сказаў:

— А як нам трэба будзе ісці ў госці ў маёнтка пана Ваша-мірскага, скрыпку ў зямлянцы пакінеш і возьмеш сякеру. Толькі раней добра яе наострыш. Пакуль што раскажы, што там робіцца.

Антон раскажаў.

Тады атаман сціснуў кулакі і працадзіў праз зубы:

— Хутка пойдзем у госці да пана Вашамірскага!

— Сягоння ж пойдзем!

— Зараз пойдзем!

— Хадзем!

Так гаварылі цімакі.

— Ціха! — крыкнуў атаман. — Калі не хочаце мяне слухаць, дык выбірайце сабе другога атамана. Буду яго слухацца.

Цімакі змоўклі.

— Ты, Антоська, пакуль што грай! — звярнуўся атаман да скрыпача. — Грай так, як табе самому хочацца. А мы ўсе будзем слухаць. Добра, што ты да нас прыйшоў...

Сеў Антон на паваленым пні і давай настрайваць скрыпку.

Цімакі селі ў кружок, моўчкі, сур'ёзна, нібы чакалі ад скрыпача нечага такога, ад чаго залежала іх жыццё і смерць.

Здавалася, што грозныя стагоднія хвоі з нецяярплівасцю чакалі. Здавалася, што вершаліны шумець перасталі.

Антон зайграў.

У першы раз пушча чула такія гукі. У першы раз прыгонныя чулі такую музыку.

Антон зусім забыўся, што вакол яго сядзяць людзі. Ён граў для «сябе». У адзін і той самы час чуваць былі розныя галасы: адна струна заходзілася ад плачу, другая дзіка рагатала, а трэцяя

струна кудысьці клікала-звала грозным крыкам. Не было на гэты раз той кволасці ў яго ігры, што чуваць была ў панскім палацы.

Антон адчуваў, што яму гарача: гарыць лоб, вочы, а ў грудзях страшнае пажарышча. Каб рукі не былі заняты іграю, ён бы сціснуў далоні ў цвёрдыя кулакі, сякеру ўзяў бы...

Чамусьці ў гэты час усе цімакі ўспомнілі адно і тое самае:

Свісты бізуноў па акрываўленых плячах прыгонных, жудасны плач сялян і рогат, дзікі нястрыманы рогат лютага войта і азвярэлых панскіх гайдукоў.

— Біць! Рэзаць! Паліць! — крыкнуў адзін з цімакоў ды ўскочыў з свайго месца.

— Хадзем! Маёнтак падпалім! — крыкнуў другі.

— Усю свалату перарэжам! — залямантаваў трэці.

Кожны па-свойму выказваў сваю злосць.

Адзін толькі атаман маўчаў. Толькі жылы на яго лбе выступілі, і над самым носам углыбіліся дзве змаршчыны.

Над палянай вісела гарачае рыжае сонца. Пахла смалою і травамі.

Антон спыніў ігру.

— Лоўка граеш! — пахваліў яго атаман.

— Перад мужыкамі лепш грае, чымся перад панамі, аж за сэрца бярэ, — заўважыў адзін з былых панскіх актораў.

— Што гэта? — усхапіўся раптам ад дзіва атаман. — Хто тут плача?

Воддаль пад хвойй корчыўся ад плачу Салавей.

— Чаго хнычаш? — злосна крыкнуў атаман. — Мяккае ў цябе сэрца, як бачу. Не салаўём трэба быць, а злосным каршуном! Нашаму брату плакаць не выпадае. Ідзі сабе да пана, салаўём паплачаш перад ім. Можа, ён і злітуецца...

Салавей засаромеўся, змоўк.

— Далей чакаць нельга! Пойдзем! — пачуліся галасы цімакоў.

Пасля згоды атамана людзі пачалі збірацца ў дарогу.

— А ты, можа, тут застанешся па-салаўінаму спяваць і слёзы ліць? — звярнуўся атаман да Салаўя.

Салавей пакрыўдзіўся, апусціў галаву і маўчаў.

— Ведаеш што, — сказаў яму атаман больш мяккім голасам. — Мы каля маёнтка ў гушчары пачакаем, а ты крыху пажартуй з пана Вашамірскага. Наладзь яму генеральную рэпетыцыю. Пасля гэтага мы прыйдзем табе на дапамогу. Так яно, можа, нават і лепш будзе.

Абрадаваўся Салавей.

— Грым, вопратка і конь будзе для мяне? — запытаўся Салавей.

— Усё дадзім, — сказаў атаман.

Свяціла сонца над палямі. Ціха і патаемна гулі вершаліны стагодняй пушчы.

Цімакі парашылі назаўтра ісці ў дарогу.

10

ПАН СКШЫМБЖЫЦКІ

Слава аб стаенніках пана Вашамірскага разляцелася па ўсіх вакольных і нават далёкіх маёнтках. Разносіў гэту славу на крыллях свайго красамоўства шляхціц Вольскі. Яму вельмі да сэрца былі новыя ўчынкi пана Вашамірскага. Апрача таго, што вялікая частка панскіх грошай, якія прызначаліся на куплю коней, заставалася ў Вольскага, ён меў яшчэ добрую награду ад пана і натурай: дзвюх балерын.

З усіх ваколіц прыезджалі паны ў маёнтак пана Вашамірскага любавацца яго коньмі.

Аднаго разу прыехаў здалёк нейкі пан Скшымбжыцкі. Гэта быў чалавек гадоў пад шэсцьдзесят пяць, з даўгой белай барадой, высокі, надзіва стройны і спрытны на свой узрост.

Пан Вашамірскі паказаў пану Скшымбжыцкаму коней і яшчэ няскончаную новую стайню.

У старога пана вочы блішчэлі, як у маладога, кожны раз, калі выводзілі са стайні напаказ новага каня.

Відаць, пан Скшымбжыцкі быў вялікім знаўцам на коней: кожнага каня аглядаў з ног да галавы, зблізку і здалёк, мацаў крыж, глядзеў капыты, зубы; беспамылкова характарызаваў каня, як толькі раз гляне на яго; гаварыў цэлыя прамовы аб харакстве каня, аб яго хадзе, хваліў пана Вашамірскага за яго новыя ідэі і за іншыя дабрачыннасці.

— Калісьці, — казаў пан Скшымбжыцкі, — і мой бацька быў аматарам да добрых коней, але да такіх коней, як у пана, было яму далёка.

Кампліменты старога пана былі вельмі даспадобы пану Вашамірскаму, і сімпатыя да гасця расла ў яго з кожнай хвілінай.

Пасля абеду пан Вашамірскі прапанаваў пану Скшымбжыцкаму пакатацца конна на адным з лепшых сваіх жарабцоў.

— Але, можа, ласкавы пане, па старасці пану больш пажадана на лёгкай брычцы праехацца? — запытаўся пан Вашамірскі.

— Ды я з панам яшчэ конна бяруся ў выперадкі! — з скрыпучым старчым смехам, кашляючы, прагаварыў пан Скшымбжыцкі. — Калісьці і я быў на гэта ахвотнікам!

— Слова гонару, пану можна зайздросціць, калі так. Аднак жа думаю, што пан Скшымбжыцкі са мною не справіцца.

— Не ведаю. Спрабуем. Калісьці справіўся б! — працадзіў праз белую барату пан Скшымбжыцкі і моцна закашляўся.

— Эт, калісьці, — гаварыў госць далей дрыжучым ад старасці голасам, — і я быў адным з першых наезнікаў! Гады... гады...

Госць глыбока ўздыхнуў, наставіў засмучаныя вочы ўдаль і ўвайшоў успамінамі ў мінуўшчыну.

Пан Вашамірскі з шчырым спачуваннем зірнуў на пана Скшымбжыцкага. Слова «калісьці» кранула самыя чулыя струны яго душы. Ён успомніў свайго дзеда з такой жа барадой, з такім жа «калісьці». Вось як бы той з магілы падняўся.

— Мы будзем ехаць паволі. Выберам самых спакойных коней, ласкавы пане! — супакойваючым, нібы да дзіцяці, тонам сказаў пан Вашамірскі.

Госць доўга разважаў, пасля махнуў дрыжачай рукой, смешна тупнуў нагою і адважыўся:

— Калі на тое пайшло, пане Вашамірскі, дык няхай ужо будуць коні самага лепшага гатунку. Стары вол баразны не псуе. Калісьці і я быў не з апошніх малайцоў.

Па загаду пана Вашамірскага канюхі асядлалі двух коней.

Стаеннікі білі капытамі зямлю, стрыглі вушамі, чакаючы паноў.

Спрытна ўскочыў на каня пан Вашамірскі. Ён сядзеў на тлустым Віхоры (так зваўся конь) лёгка і зграбна — нібы во ў танец пусціцца.

Пан Скшымбжыцкі ўзбіраўся на другога каня, па назве Нерон, цяжка, з воханнем. Падскочыў адзін з канюхоў і памог яму. Але як сеў у сядло, дык таксама выпрастаўся, як бы прырос да каня, і выглядаў, нібы барадаты кентаўр на старасвецкім малюнку.

— Эх, калісьці не карабкаўся я на каня, як старая баба, — уздыхнуў пан Скшымбжыцкі.

— Куды паедзем? — запытаўся ён больш цвёрдым і пэўным голасам. — Нібы акрэп і памаладзеў, седзячы ў сядле на такім слаўным кані.

— Едзем прысадамі на шырокі тракт, ласкавы пане! — запрапанаваў пан Вашамірскі.

— Не, пане, можа, паедзем праз гумно ў бок лесу, — папрасіў госць. — У лесе павінна быць вельмі прыемна цяпер. Калісьці я так любіў лес.

— Што ж, можна, ласкавы пане! — згадзіўся пан Вашамірскі.

Яны пусціліся праз гумно павольным крокам. Мінуўшы гумно, паехалі шпарчэй.

Пан Вашамірскі захачеў пафарсіць перад гасцём, ляснуў па баках жарабца канчуком і панёсся, як вецер.

Аднак пан Скшымбжыцкі ад яго не адстаў.

— Што ж, я-то стары, але Нерон малады, — гаварыў пан Скшымбжыцкі пану Вашамірскаму, калі яны пад'ехалі к лесу. — Калісьці і я быў малады.

— Нягледзячы на тое, што Нерон мой малады, але яго род стары і ганаровы, ласкавы пане! Яго бабка з стайні графаў Патоцкіх. — Так сказаў з гонарам пан Вашамірскі і пачаў пералічаць паходжанні ўсіх сваіх коней.

З вялікай цікавасцю слухаў яго госць, устаўляў свае рэплікі і сваё «калісьці».

— Так, так, пане Вашамірскі! У пана добры густ. Калісьці і я меў някепскі густ. Я чуў ад пана Вольскага яшчэ цікавыя рэчы, нібы ў пана быў чалавек, які салаўём спяваў? — Так запытаў госць, і яго сівая барада траслася ў тахт яго словам.

Пан Вашамірскі задумаўся перад тым, як адказаць на запытанне.

Яны ў гэты час былі ўжо ў лесе. Ехалі лясной дарогай. Абапал дарогі сцяною стаялі, нібы ў белае палатно апранутыя, бярозы. Маладыя зялёныя лісці ледзь дрыжэлі ад лёгкага ветрыку. Глыбей у лесе відаць былі шэрагі елак. Паміж дрэў прабівалася сонейка, якое асвятляла сухія леташнія лісці і шышкі. На розныя галасы радаваліся птушкі. Свежай прэласцю аддавала ад аграмадных вываратняў і карчоў.

— Салавей... — казаў у раздум'і пан Вашамірскі, — ды пане ласкавы гэтым мне напамінае аб маіх глупствах, аб маім тэатры. Я хацеў хама зрабіць на пана. Я думаў задзівіць свет. Салавей уцёк, а актораў сваіх я на канюхоў перарабіў.

— Добрая справа, і я быў вось такім самым, як пан Вашамірскі, — буркнуў у бараду пан Скшымбжыцкі. — Я запрапанаваў бы трохі нам прагуляцца пехатою па лесе. Хачу паглядзець, можа, калі на паляванні да пана прыеду.

— Вельмі прашу! — згадзіўся пан Вашамірскі.

— Я так адчуваюся не зусім добра. Даўно не ездзіў конна. Гады даюць аб сабе знаць. Калісьці не быў такім трухлявым.

Пан Вашамірскі спрытна скочыў з каня і падбег да гасця, каб памагчы яму злезці.

«Якраз мой дзед», — падумаў пан Вашамірскі, і ў яго з кожнай хвілінай расла ўсё большая чуласць да пана Скшымбжыцкага.

Яны прывязалі коней да пня.

— А я ведаю панскага Салаўя, — сказаў раптам пан Скшымбжыцкі жартаўлівым голасам. — Ён быў у маім маёнтку і свістаў салаўём...

— О, ласкавы пане! — здзівіўся пан Вашамірскі.

— Я нават і свістаць ад яго навучыўся. Калісьці і я любіў вясёлыя жарты. Люблю і цяпер пажартаваць.

Нягледзячы, што гэтае «калісьці» ставіла мяжу паміж старым і маладым, аднак пан Вашамірскі пачуў да яго блізасць.

Пан Скшымбжыцкі пачаў свістаць салаўём...

Водгаласкі пайшлі па лесе...

Пан Вашамірскі вылупіў на яго пару здзіўленых вачэй і глядзеў, як зачараваны.

— Дык няхай пан Вашамірскі не дзівіцца, — сказаў пан Скшымбжыцкі і сарваў з сябе бараду і парык з галавы, — бачыце, акторы з панскай студыі, што нядаўна ўцяклі ад пана, прынеслі мне парык і грыму — прыгадзілася. Я грымаваўся пад панскага дзеда. Вельмі добра памятаю яго.

Перад панам Вашамірскім стаяў яго ранейшы Салавей...

Пан Вашамірскі пабляднеў, зуб аб зуб ляпаў. Пан быў такі спалоханы, што нават не супраціўляўся, калі Салавей прывязваў яго да дрэва крэпкай вяроўкай: яна была схавана ў Салаўя за пазухай.

— Можа, цяпер пан Вашамірскі свісне салаўём? А можа, ваўком завые? А калі пан не хоча, дык...

Салавей пачаў дубасіць пана Вашамірскага па чым папала канчуком, прыгаварваючы:

— Вось гэта табе, яснавяльможны пане, за тэатр! Вось гэта за лупцоўку цяперашніх канюхоў — ранейшых актораў! Вось гэта табе за Зоську! Вось гэта — за здзекі з прыгонных!

Вось гэта...

Салавей пералічыў усе панскія грахі. Многа разоў паўтараў «вось гэта»...

— Глядзі, яснавельможны пане, калі не спыніш здзекаў, дык Салавей яшчэ раз свісне!

Пры гэтых словах Салавей адвязаў пана ад дрэва, сеў на каня, другога ўзяў за павады і паехаў лясной дарогай, дзе ўжо чакаў на брыццы яго «фурман» — адзін з цімакоў.

11

МНІХ-БЕРНАРДЫНЕЦ

Пані Вашамірская хворая яшчэ з часоў балю. З кожным днём ёй усё горш ды горш. Дзіўная хвароба ў пані старой. Яна ні з кім не гаворыць, не скардзіцца ні на якія болі. Нейкая панская хвароба.

Яе апанаваў сум.

Не спіць па начах, а ўсё думае-думае. Свае думкі тоіць пры сабе, нават духоўніку, ксяндзу Марцэвічу, нічога не кажа.

Пані ўвесь час думае пра Салаўя. Рассылала людзей па ўсёй ваколіцы шукаць яго. Катоў сваіх яна выпусціла на волю, выганяла з пакояў, калі яны лезлі туды назад. Яны прымушаны былі ладзіць свае вясенні канцэрты на стрэхах.

Не выпісвае пані да сябе ніякіх дактароў, бо ведае, што адно толькі лякарства ёй можа дапамагчы — Салавей. Толькі мець яго ў сваіх пакоях. Салаўіных песняў яна цяпер у сне не чуе, бо яна наогул не спіць, але душа пані наяве сніць — сніць Салаўя.

— Няйначай памрэ пані, — шэпчацца чэлядзь у пакоях.

Пані Вашамірская ляжыць на ложку, чакае смерці. Ад роспачы ёй нічога іншага чакаць не засталася.

Ксёндз Марцэвіч даўным-даўно падрыхтаваў яе да смерці красамоўным маляваннем чарцей і анёлаў, пекла і раю.

Пасля таго як пан Вашамірскі распусціў свой тэатр, выправіў на свой кошт у Парыж французскіх педагогаў — рэжысёра і балетмайстра, ксяндзу Марцэвічу ад сваёй драматургіі застаўся адзін прыемны ўспамін: хвальба доктара багасловіі і філасофіі — Курачковіча аб тым, што пекла ксяндза Марцэвіча падобна да пекла Дантэ.

Гэта моцна засела ў галаве ксяндза Марцэвіча. «Давай, — думаў ён, — буду развіваць далей сваё маляванне пекла. Магу давясці яго перад старой паняй Вашамірскай да вялікага мастацтва».

Старая пані аказалася добрай глебай для імправізацыйнай пякельнай творчасці ксяндза Марцэвіча.

Дзень у дзень ксёндз, які цяпер не адыходзіў ад пані ні на крок, убіваў ёй у мазгі жывыя малюнкi страшнага пекла. Рай перад паняй ён мала прадстаўляў. Спецыялізаваўся, галоўным чынам, на малюнках пекла.

Часта ён распісваў перад паняй у жудасных фарбах «апошні шлях грэшнай душы». Першым чынам ён тлумачыў старой, што з'яўляецца грэхам, а пасля гаварыў аб карах за грэх:

— Калі чалавек грэшны, калі не шануе духоўнікаў, калі не дае на касцёл грошы, калі Богу не моліцца, дык да такога яшчэ пры кананні прыходзяць чэрці — рагатыя, з казлінымі бародамі, з капьытамі, з хвастамі. Вочы ў іх гараць-гараць зялёнымі аганькамі, гараць-гараць...

Ксёндз Марцэвіч гаворыць шэптам, манатонна. У яго самога шэрыя вочы так блішчаць, ажно пані Вашамірская баіцца зірнуць на яго. Ксёндз пераходзіць на больш драматычны тон:

— Абцугамі пачынаюць чэрці рваць душу з чалавека. Не хоча грэшная душа выходзіць з грэшнага цела, вельмі не хоча. Баіцца, лямантуе, трапечацца, крычыць... Чалавек корчыцца, пакутуе, дыханне стрымліваецца. Нарэшце вырвалі душу. Панеслі чэрці душу грэшную праз горы, праз лясы, праз моры-акіяны, панеслі-павалаклі ў апраметную. А там, унізе, пякельны агонь гарыць-палае, смала ў вялізных катлах пеніцца...

— Ой... — стогне пані Вашамірская, — а далей што?

— А там маршалак чарцей, Люцыпар, пытаецца ў грэшнай душы: «Ты духоўнікаў шанавала? Карміла іх? Песціла іх? Спавядалася перад імі? На божы касцёл давала грошы? Богу малілася?» Дрыжыць грэшная душа ад страху. І кідаюць грэшную душу ў гарачую смалу. «Ой, горача-горача!» — крычыць грэшная душа. Тады вымаюць яе з гарачай смалы і топяць у халодную, як лёд, ваду. «Ой, халодна-халодна!» — зноў крычыць грэшная душа.

Пані Вашамірская хапаецца за сэрца:

— Я ж, ойча святы, не грэшная, — кажа яна ў вялікім сполаху, — я і вам памагаю, і на касцёл даю, і Богу малюся, і спавядаюся...

— Я кажу наогул аб грэшніках, — гаворыць салодкім голасам ксёндз Марцэвіч, — пані Вашамірская святая. Пані напэўна ў рай пападзе.

Ксёндз гаворыць далей:

— Смяецца Люцыпар, рагоча. Чым больш грэшная душа пакутуе, тым прыямней маршалку пякельніцы. Ён кліча чарцей рознага росту: вялікіх, маленькіх, маленчкіх і самых дробненькіх, як шпілечкі. Яны рвуць у грэшнай душы язык за тое, што Богу не малілася, што духоўнікаў не шанавала, што на святы касцёл не давала. І адрэзваюць ногі ў грэшнай душы за тое, што ў касцёл не хадзіла. І адрываюць вушы за тое, што не слухала святых званоў. І гарачым жалезам пратыкаюць сэрца грэшнай душы за тое, што не была набожнай. І раздзіраюць цела на драбнютка кавалачкі і кідаюць зноў у смалу гаручую...

— Ой, — стогне пані Вашамірская, — ойчанька, злітуйся...

Ксёндз Марцэвіч як бы не чуе і гаворыць далей аўтарытэтным голасам:

— З гарачай смалы душа грэшная зноў выплывае цэлая, цэленькая нібы толькі што на свет нарадзілася. На яе нападае вялікі голад, такі голад, быццам яна пасцілася сорок дзён і сорок начэй. Тады чэрці падносяць ёй золата, брыльянты, шаўкі, аксаміты; падносяць усё тое, што грэшная душа мела пры жыцці. «Ты гэта не хацела даваць на касцёл — на еж! грызі!» Чэрці кормяць грэшную душу ўсім гэтым, так кормяць, ажно усё назад з горла лезе...

Пані Вашамірская дрыжыць ад страху і шапоча:

— Усё, усё сваё багацце аддаю на касцёл...

Шчодрой рукою пані Вашамірская сыпала золата. Вось хутка ксёндз Марцэвіч пачне будаваць гэты касцёл. Яшчэ васьмі трохі часу пачакае, бо на званіцу не хапае грошай...

У той час з'явіўся сюды адзін мніх-бернардынец, які таксама збіраў грошы на касцёл.

Не рад быў свайму канкурэнту ксёндз Марцэвіч. Ён хмурыўся на мніха. Але мніх быў такі набожны, што ксёндз да яго доступу не меў. Мніх вечна малітвы шаптаў і набожнымі вачыма шукаў на сценах пакояў пані Вашамірскай святых абразоў.

Мніх быў вельмі строгі і грозны. Ён заняў адразу першае месца ў набожным сэрцы старой. Мніх падабаўся ёй сваім выглядам, які напамінаў біблейнага прарока. Ён быў таксама красамоўным, таксама распісваў пекла перад паняй Вашамірскай. У яго пекла мела крыху інакшую афарбоўку, было больш інтымнага евангелічнага характару. Грэшная душа, паводле слоў бернардынца — тая, што шануе багатых і зневажае бедных.

— Па грэшную душу прыходзяць чэрці, такія самыя, аб якіх кажа ксёндз: рагатыя, барадатыя, хвастатыя. Яны накідваюць на грэшную душу пятлю і, як цялушку, цягнуць у пекла. Люцыпар

пытае ў грэшнай душы во так грозна, злосна: «Ты катавала прыгонных? Ты здзекавалася над мужыкамі? Ты жыла ў шаўку і золаце, а твае падданыя ў гнаі капаліся? Ты ела смачныя рэчы, а яны душыліся заціркай з мякіны? Ты піла заморскае віно, а яны пот і кроў сваю пілі?»

Мніх-бернардынец бліскае страшнымі вачыма на паню Вашамірскую. Старая няме ад сполаху, маўчыць.

— Вельмі грозны гэты самы Люцыпар. «Гэй, слугі мае! — камандуе ён, — прынясіце сюды тыя самыя бізуны, якімі бедных людзей катавала во гэтая грэшная!» Можа, сто, а можа, тысяча чарцей валакуць панскія бізуны, чырвоныя, завэцганяны ў мужыцкай крыві, у хамскім мясе. Б'юць, лупцюць чэрці гэтымі бізунамі грэшную душу. Крычыць грэшная душа, літасці просіць. Рагоча Люцыпар. «А ты, — кажа ён, — грэшная душа, злітавалася над людзьмі?» І кідаюць грэшную душу ў тую самую смалу, аб якой гаварыў ксёндз. Смажыцца грэшная душа ў смале, як яечня на патэльні. «Яшчэ смалы! Мала смалы! — крычыць злосны Люцыпар. — Гэй, чарцюгі, ліха на вас, яшчэ смалы!» — «Мы змарыліся», — кажуць рагатыя і касматыя. Тады прыбгаюць нябожчыкі прыгонныя, якіх грэшная душа мучыла пры жыцці. Яны на крык Люцыпара з раю ў пекла спуціліся, пашкадавалі Люцыпара, хацелі яму дапамагчы. «Мы, паночку-лябедзіку, — кажуць мужыкі-прыгонныя, — прывыклі працаваць яшчэ на зямлі. На панскім прыгоне, ой, як працавалі! У раі мы разгультаіліся без работы. Ад абібоцтва косці ломіць. Будзем дзеля забаўкі ліць смалу на нашу яснавяльможную панечку!»

— О, Матка Найсвентша! — стогне пані Вашамірская і рукі ламае.

Бернардынец ледзь прыкметна ўсміхаецца і далей гаворыць:

— Хлопцы цягнуць поўныя бочкі смалы і льюць на грэшную душу. Тады рагатыя і касматыя чэрці пробуюць грэшную душу на смак, пробуюць так, як часам кухар пані смажанае і печанае спрабуе, абліжуцца яны, паложыць грэшную душу на другі бок і зноў смажаць... Як грэшная душа зарумяніцца, бы скварка, тады Люцыпар кажа: «Гатова!» І страшны Люцыпар кліча тады катой на сняданне. Тых самых катой, якіх пані няньчыла і песціла. «Няў-няў», — няўкаюць каты. Яны галодныя. Вочы блішчаць. Кіпцюры распушчаны. Шэрсць натапырана. Ой, як страшна... Каты кідаюцца на грэшную душу, грызучь, ірвучь на кавалачкі...

— Досыць... — просіць літасці пані Вашамірская. — Вады!.. Вады!.. — Яе лоб пакрываецца халодным потам.

Аднаго разу, калі ў адсутнасці бернардынца ксёндз Марцэвіч даводзіў пані мо ў дзесяты раз, што грэшнаму чалавеку з'яўляецца чорт перад самай смерцю, калі ён прыходзіць па душу, каб яе ў пекла забраць, — нячутна, ціха адчыніліся дзверы пакоя, дзе ляжала пані. У пакой увайшоў чорт, высокі, з казлінымі рагамі, з хвостом, з бліскучымі вачыма...

Ксёндз Марцэвіч сядзеў каля пані і заканчваў новую імправізацыю пра чорта.

— Во якраз такі, як пані бачыла на абразях, дзе намалёваны страшны суд, — канчаў апошнія словы ксёндз Марцэвіч. — Але толькі грэшныя павінны яго баяцца...

— Мэ-э-э! — замэкаў чорт пры дзвярах. — Я прыйшоў па душу пані...

Пані з крыкам падскочыла на ложку і зірнула ў бок чорта.

Не менш за яе спалохаўся і ксёндз.

Ён пачаў класці крыжы і шаптаць:

— Згінь, сіла нячыстая! згінь! У імя Айца, і Сына, і Духа святога. Амэн!

— Не бойцеся, — сказаў чорт, — я той самы мніх, я пажартаваў.

Чорт сарваў з сябе рогі, якія стукнуліся аб падлогу, сарваў хвост — стаяў ранейшы мніх...

Ксёндз Марцэвіч кінуўся да яго з кулакамі.

Бернардынец яго далікатна спыніў:

— Я і не мніх.

Мніх зняў з сябе грыву і свіснуў салаўём. Пані Вашамірская ўжо не чула і не бачыла Салаўя, бо заснула на векі.

Ксёндз Марцэвіч казеліў вочы.

— Як вам, ойча, падабаецца мой мніх і чорт? — запытаўся Салавей лагодным тонам у ксяндза Марцэвіча. — Недарма ж я быў у панскай студыі пад вашай апекай...

Салавей выняў з кішэні канчук...

ПОМСТА

— Няхай толькі ачуняю, — шаптаў пан Вашамірскі самому сабе, — тады я з імі, хамамі, па-свойму расплачуся. За ўчынак Салаўя жылы буду цягнуць з усіх прыгонных. Нікога не прапушчу.

Пан Вашамірскі ляжыць на ложку хворы ўжо некалькі дзён. Сам сабе халодныя кампрэсы да спіны прыкладвае. Ад сораму ён нават нікому з сваіх блізкіх людзей не гаварыў, што над ім учыніў пан Скшымбжыцкі, гэта значыць Салавей.

Вось ужо трэцяя ноч пасля ўчынку Салаўя, а злосць у пана Вашамірскага расце. Ён ад болю і злосці спаць не можа. Ён глядзіць праз адчыненае акно і прыдумляе страшнае катаванне для ўсіх.

— Яны не лепшыя адзін аднаго. Кожны з маіх прыгонных, каб толькі меў магчымасць, учыніў бы нада мною тое самае, што і Салавей... Усіх, усіх люта пакараю!

Праз акно ён бачыць, як па начным небе праходзяць чорныя, як атрамант, хмары з залатымі краямі. Часам выплывае з-за хмар востры серп месяца. Зірне месяц у пакой пана Вашамірскага ды зноў схваецца. А вецер гоніць хмары па небе, нібы пастух стады дзівосных жывёлін. То соўваюцца наперад некалькі аграмадных мядзведзяў без ног. Праз хвіліну мядзведзі перакідваюцца ў нейкую істоту без галавы з доўгімі нагамі, з залатым хвостом. Яшчэ раз хвіліну істота без галавы рассыпаецца ў стада цёмна-сініх лебедзяў. Вецер гоніць іх наперад.

Шуміць вецер у парку. Пан Вашамірскі ловіць вухам шушуканне дрэў. Непрыемна яму гэтае шушуканне — падобнае да шэптаў многіх людзей. Прыслухоўваецца пан Вашамірскі да начных галасоў у маёнтку і дзівіцца:

— Чаму ж гэта сягоння сабак не чуваць?

Ён пачынае непакоіцца.

— І бражджоткі старога вартаўніка таксама не чуваць...

Страх нападае на пана Вашамірскага.

— Што гэта можа быць?

Шуміць вецер у парку. І нібы крокі чуваць з розных куткоў вялікага дзядзінца, і нібы гоман людскі.

Пан Вашамірскі адчувае, што ў яго грудзях пуста робіцца, а валасы на галаве растуць, растуць...

Ён ціханька адчыняе акно і высоўвае галаву. Па вуглах будынкаў мітусяцца людскія цені. Невялікімі грамадкамі — па тры, па пяць чалавек.

Хацеў пан Вашамірскі крыкнуць: «ратуйце!» і не мог, язык анямеў. Хацеў ён шапнуць: «Пан Езус...», ды твар яго скрывіўся. Ён успомніў Каспараву Марыльку, што «божай маткай» стаяла ў касцёле «Кроў Езуса». Мільгануў у яго ўяўленні «дух святы» ў постаці доктара багасловіі і філасофіі ксяндза Курачковіча.

Хоць страшна было пану Вашамірскаму глядзець уніз праз акно, але вачэй адарваць не мог.

Цяпер ён пачуў гул людскіх галасоў ва ўсіх пакоях палаца. Тупат ног па мяккіх дыванах, нейкае бароканне, хрыпы, лаянкі.

Адварнуўся пан Вашамірскі ад акна толькі тады, калі блізка за сваёй спіною пачуў у сваім пакоі гулкі свят.

Перад ім стаялі Салавей і чорнабароды Язэп. Яны запалілі свечку, і чорнабароды Язэп звярнуўся да пана:

— Давай грошы!

Пан Вашамірскі не мог і слова сказаць ад страху, толькі рукою паказаў на кованую скрыню пад ложкам.

Яны кінуліся да скрыні. Скрыня не адчынялася.

— Ключы! — крыкнуў чорнабароды Язэп.

— Я ведаю, дзе ключы, — сказаў Салавей, — у пана за па-зухай на шоўкавым шнуры.

Калі яны даставалі ключы ў пана, у яго з'явіўся голас. Ён падняў крык.

— Крык не паможа, — засмяўся чорнабароды Язэп. — Усе твае гайдукі звязаны ляжаць, а іншая твая чэлядзь нам памагае. Сабак мы атруцілі.

Войкнуў пан Вашамірскі і апусціў галаву.

Пана звязалі, заткнулі яму рот анучаю і крыкнулі праз акно да людзей.

Прыбеглі чатыры чалавекі з былых панскіх актараў. Павалаклі яго ўніз. Пана пры гэтым пацяшаў Салавей голасам і словамі ксяндза Марцэвіча:

— Пакуты цела — гаенне для духа...

Свечка засталася гарэць на сталe. З адчыненага акна дзьмуў вецер. Аганёк свечкі круціўся ва ўсе бакі, нібы агнёвае джала змяі. Вось-вось, здаецца, патухае. Сцены пакоя заплывалі змрочным ценем. Але раптоўна зноў успыхне святло і бледным водсветам абалье сцены і столь пакоя. Асвятлілася на хвіліну французская гравюра, на якой красаваўся стэп, дзікія коні ў першабытным харакстве скакалі па стэпе.

Ажыўлялася на хвіліну гравюра і зноў нікла ў ценях. Пасярод пакоя стаяла адчыненая кованая скрыня і пара круглых тумбачак, абабітых дарагім аксамітам, ляжалі бокам на падлозе. Блішчэлі чышчанай меддзю маленькія калёсікі, прышрубаваныя да тумбачак знізу.

Унізе, у драўляным будынку, на скотным дварэ пан угледзеў на падлозе звязаных усіх сваіх адданых людзей — дзікіх гайдукоў, лютага войта і нават ксяндза Марцэвіча.

Салавей паглядзеў ксяндзу глыбока ў вочы, пахлопаў яго па спіне і сказаў у другі раз:

— Пакуты цела — гаенне для духа. Святыя вашыя словы, ойча вялебны...

Ксёндз Марцэвіч маўчаў. Ён, можа, нешта сказаў бы, але і рот духоўніка быў запханы анучаю.

— Глядзі, чорнабароды, — звярнуўся Салавей да атамана, — ксёндз не згаджаецца з тым, што пакуты цела гаенне для духа!

Пры гэтым Салавей паказаў рукою на твар ксяндза Марцэвіча.

Вочы ксяндза на лоб вылазілі ад натугі. Яны злосна блішчэлі. Вось зараз праколіць імі і Салаўя, і чорнабародага Язэпа, і ўвесь свет.

— Так, — адказаў лагодна чорнабароды Язэп, — ксёндз супроць сваіх уласных святых слоў. Гэта вельмі кепска. Сягоння, як паедзе на той свет разам з панам Вашамірскім ды з усімі панскімі гіцлямі, дык Пан Бог яго за такі грэх у рай не пусціць...

Заварушыліся ўсе звязаныя і давай тарашчыць ва ўсе бакі спалоханыя вочы.

— Што? І вы не згодны, што пакуты цела гаенне для духа? — са злосцю запытаўся чорнабароды Язэп. — Тады і ваша месца ў раі іншыя зоймуць...

Праз некалькі хвілін пасвятлела на дзядзінцы. З усіх будынкаў маёнтка шугала полымя. У падпале прымалі ўдзел усе прыгонныя пана. Прыбеглі людзі з блізкіх вёсак.

Вецер рос. Галавешкі, цэлыя снапы агню перакідваліся ў паветры з даху на дах, ляцелі агнёвымі птушкамі.

Будынкі панскага маёнтка трашчалі. З вокнаў высоўваліся чырвоныя языкі полымя.

Светла стала ў маёнтку, як сярод белага дня. Воддаль цягнуў парк. Па дзядзінцы насіліся галопам дзсяткі панскіх стаеннікаў, якія былі падобны цяпер да французскай гравюры ў панскім пакоі.

Людзі выганялі з хлявоў кароў, быкоў, авечак, свіней, курэй, гусей.

Жывёліны былі вельмі напалоханя. Дзікімі галасамі равелі, мычалі, візгталі і крычалі. Стаяў страшэнны садом.

Над кожным будынкам палыхаў агонь. Высачэзныя слупы іскраў і дыму шугалі ў неба да хмар.

Каменныя львы на парадным ганку панскага палаца ружавелі ад водсвету пажару і здаваліся жывымі.

Да будынкаў, што стаялі воддаль ад пажару, людзі падносілі пукі саломы і падпальвалі.

Усё гэта рабілася з жудасным супакоем, акуратна, не спяшаючыся, нібы прыгонныя працавалі на панскім полі. Толькі пры гэтай рабоце незвычайная радасць свяцілася ў сялянскіх вачах, нібы радасць хмельнага гадовага свята...

Раптам уздрыгнулася зямля. Пачуліся выбухі гарматнай страляніны.

— Што гэта? — спалохаліся людзі.

— Не бойцеся, — сказаў чорнабароды Язэп, — гэта бровар гарыць, бочкі са спірытусам бухаюць...

— Ай-ай-ай... Навошта падпаліў так раптоўна? — пашкадавалі людзі. — Мы б выпілі на гэткім панскім балі.

— Няможна сягоння піць! — крыкнуў чорнабароды Язэп.

А бровар трашчаў. Мора сіняга агню пырскала фантамам, страшнай навальніцай. Пахла спірытусам.

Шыпела, гуло, бухала, грымела. Трэснуў цагляны бровар ад выбуху, і на вялікім абшары разлілося возера сіняга полымя.

Пасля выбуху спірытус пачаў гарэць роўным спакойным агнём.

Тым часам загарэўся і парк. Корчыліся лісці, вугліліся вершаліны дрэў. Сотні залатых кудзерцаў мільгаліся па дрэвах, пераскаквалі маланкавымі дугамі-вясёлкамі адразу намнога сажняў угару, потым вуглёвымі лапамі шорхаліся па зямлі, паўзлі прыгінаючыся.

— Генеральная рэпетыцыя, — смяўся Каспар, пакалечаны мінулай зімою на лютым марозе па загаду пана.

— Так. Генеральная рэпетыцыя, — сказаў чорнабароды Язэп і зірнуў удаль спакойнымі задумёнымі вачыма. — Можа, некалі ўсе маёнткі лютых паноў засвецяцца.

— Дай, Божанька! — пачуўся старэчы, дрыжачы голас.

— Дай, Божанька, волю для нашых братаў! — Гэта сказаў стагодні дзед Марцін, які таксама прывалоўся на пажар.

А жудаснае вока пажару наскрозь прасвідравала ноч. Свяціла на вялікую адлегласць вакол яркай зарніцаю.

Пэўна, дзесьці па далёкіх вёсках, угледзеўшы зарніцу, думалі, што сонца ўзыходзіць.

Пэўна, знекуль здалёк ведалі, што гэта зарніца пажару.

Пэўна, з іншых маёнткаў панскія падлізы беглі сюды ратаваць маёнтак пана Вашамірскага.

У той жа час на пагорку, за выганам вёскі Вашаміршчыны, стаяла шалёная дачка Каспара.

Пажар быў перад ёю як на далоні. Галавешкі ляцелі птушкамі аж да яе.

Марылька была ў адной кашулі.

— Сціхні, пажар, сціхні! Я, матка боская, табе кажу...

Раптам яна пачала церці вочы кулакамі, нібы толькі што ад сну прабудзілася.

— Гэта ж гарыць маёнтак пана Вашамірскага! — прашаптала яна.

Шчаслівая ўсмешка мільганула па яе твары. Прытомнымі вачыма яна зірнула вакол. Стаяла на гэтым месцы і любавалася на пажар аж да самай раніцы, калі на ўсходзе неба пачало бляднець.

Пачаў накрапляваць дожджык.

— Ой, чаго я тут стаю ў адной кашулі? — усхапілася Марылька. — Людзі ўгледзяць. Сорамна...

Яна пабегла дахаты.

13

САЛАЎІНЫ КУРГАН

Вось такую гісторыю чуў я ў саўгасе, у былым маёнтку пана Вашамірскага, ад старога дзеда, былога панскага лёкая.

Мы сядзелі з ім на мяжы некалькі гадзін. Я ўвесь час моўчкі слухаў, а дзед апавядаў. Пры гэтым ён час ад часу рабіў спынкі і дыміў «казінья ножкі» з махоркі. Ён задумёна пазіраў у бок лесу. Вочы яго сядзелі глыбока пад сівымі кустамі брывей.

— Ага, дзе я там спыніўся? — запытаўся ў мяне дзед.

— Пажар у маёнтку пана Вашамірскага, — падказаў я.

— Але... але..

— Чым гэта скончылася? — нецярпліва запытаўся я.

— Як усе мужыцкія мяцяжы, — сказаў дзед. — Праз некалькі дзён з'явіўся цэлы полк лютага войска.

— Ну...

— Страшна было. Нават малыя дзеці не засталіся. (Дзед махнуў рукою.) Усіх, усіх знішчылі. Прыехаў пасля гэтага

дзядзька пана Вашамірскага, па прозвішчу таксама Вашамірскі. Перасяліў сюды з сваіх вёсак новых людзей. У памяць загінуўшага пляменніка ён адбудаваў маёнтак і надаў яму ранейшы выгляд.

Дзед пацёр белай рукою лоб і зірнуў на мяне.

— Што я хацеў сказаць? — запытаўся ён.

Дзед доўга думаў.

— Успомніў, — абрадаваўся ён. — Не ўсе людзі з прыгонных пана загінулі. Яны ўцяклі ў лясы. І зноў свісты Салаўя чуваць былі. Ён і чорнабароды Язэп часта нападзілі на панскія маёнты гэтай ваколіцы. Не раз у маёвую ноч паны дрыжэлі ад страху, пачуўшы песню нават звычайнага салаўя. Яны тады чакалі непажаданых гасцей.

— Зірні туды! — звярнуўся да мяне дзед і паказаў рукою, куды я павінен глядзець: — Вунь там, за гэтым лесам, ёсць вялізныя пасекі. Туды бабы ходзяць увосень апенькі збіраць. Там стаіць курган. Даўней там усюды была непраходная пушча. Такая была гушчэча, што і днём было страшна. Вось там і жыў Салавей з сваёй кумпаніяй. Той курган яшчэ і цяпер завецца «Салаўіным курганом». Невясёлы гэты курган, — кажа далей дзед, — хоць і салаўіны. Пры паляках там легіёны панскія тутэйшых вясковых дзецюкоў стралялі. У гэтым маёнтку войска панскае стаяла. Праўда, партызаны пасля задалі такога перцу панам, ажно горача і моташна ім стала. Вось і некалькі вёсак знішчылі паны пры ўцёках ад бальшавікоў. Цяперашнія паны не лепшыя за даўнейшых, трэба сказаць. Вось анегды прыбег сюды з таго боку адзін дзяцюк. Ён гаварыў такія штукі, ад якіх валасы дыба становяцца.

І дзед расказаў мне адзін з тысячаў жудасных фактаў катвання ў панскіх турмах невінаватых людзей.

Ад густога парку цягнуўся па полі доўгі цень. Адпала гарачыня летняга дня.

Нібы косці шкілета, тырчэлі з пяску на дарожцы вакол вялізнага запушчанага кветніка абломкі каменных ільвіных лап.

Калісьці лвы нема і горда паглядалі ўдаль з высокага ганка панскіх палацаў.

У ДРЫМУЧЫХ ЛЯСАХ

ПАЎВЕКА ТАМУ НАЗАД

Навакол, куды ні глянеш, шумелі лясы.

З аднаго боку высіліся бронзавыя хваіны, з другога боку гарызонт быў заслонены разнастайнай лісцяніцай. Калі над зубчатымі грэбнямі лясоў разгульвалі вятры, хаты маленькага мястэчка Пасадзец былі аглушаны гулам лясоў, нібы шумам своеасаблівых вадаспадаў.

Звінелі шыбы акон. У комінах вятры світалі, вылі, галасілі, рагаталі. Дарослыя людзі глядзелі ў вокны, ківалі галовамі, гаварылі аб сухавях, якія прагульваліся тут дзесяткі год таму назад. Быў тады сухмень. Прапаў ураджай. Людзі гінулі з голаду, нібы мухі.

На мяне гэтыя гутаркі наганялі страх. Бабуля гаварыла, што ў лясах і балотах чэрці вяселле спраўляюць — ад іх і вецер. Калі б трапіць на полі ў самую крутню ветру, што ўзнямае лісце і пыл і круціць на адным месцы, нібы ў паветраным віры, ды кінуць туды нож, гартаваны тры разы і апущаны ў ваду тры разы, — нож трапіць у чорта. На нажы будзе кроў. Калі гэтай крывёй вымажаш лоб, станеш невідзімкай.

Ужо, калі я вучыўся ў школе, я аднаго разу прабаваў так зрабіць, але кроў не паказалася. Я быў упэўнены, што няправільна падрыхтаваў нож для такой важнай справы. А мне так хацелася зрабіцца невідзімкай, каб уцячы са школы...

Навакольнія вёскі бадай злучаліся з мястэчкам у адно. Зімою пад вокнамі вылі ваўкі. Яны часта падкапваліся пад хлявы і душылі авечак. Па лясах гаспадарылі мядзведзі. Наладжваліся аблавы. Прыязджалі паляўнічыя з усяго павета. На такіх аблавах бывалі і чалавечыя ахвяры. Не ад звера гінуў чалавек, але ад кулі неасцярожнага стральца.

.....

Яркімі ўспышкамі паўстаюць у маёй памяці абразкі самага ранняга дзяцінства.

Я хворы на коклюш. Мяне душыць кашаль. З-за мяне маці не спіць цэлымі начамі. Яна таропіцца ў мяне з пакутай і спалохам у вачах. Я кашляю так цяжка, што часта трачу прытомнасць. Кожны раз прачынаюся ад дажджу. Гэта маці набірае з конаўкі поўны рот вады і пырскае ў мой твар.

Я зрабіўся капрызным, злым. Усё раблю мацеры наперакор. Калі маці дае мне есці — я не ем. Есці прашу ўночы, і маці грэе мне на трыножніку кашку. Свавольнічаю і шкоджу ў хаце, колькі мне хочацца. А няхай маці спрабуе на мяне крычаць і злавацца, я тады наўмысле пачынаю кашляць і траціць прытомнасць. Я так налаўчыўся, што магу страціць прытомнасць, калі мне толькі ўздумаецца.

Я тыраню маці ўдзень і ўночы. Мой кашаль — мая пякельная сіла, якая бароніць мяне ад маіх злоўчынкаў. З-за майго кашлю маці пакутуе больш за мяне. Яна заве мяне не па імені, а «нядоляй»:

— Нядоля мая, ідзі есці!

— Нядоля мая, ідзі спаць!

— Нядоля мая, не хадзі да рэчкі!

Я прывык да гэтага слова і зусім спакойна на яго адклікаюся.

Маці задумала лячыць мяне. Яна ўзяла мяне за руку і вядзе да бабулі Евы. Я хістаюся ад слабасці. Галава ходырам ходзіць. Вось-вось упаду. Я стагну працягла і жаласліва, як дзед. Я малю і прашу:

— На рукі... На рукі...

— Ой, нядоля ты мая... — кажа маці і бярэ мяне на рукі.

Хатка Евы маленькая, бы скрынка. Па ўсіх шчылінах закураных сцен тырчаць пучкі сушаных траў і кветак. І твар Евы нагадвае сушаную бульбіну. Пахне дымам і рознымі кветкамі. Я пачынаю кашляць мацней. Ева доўга шэпча нада мной нейкія словы. Нарэшце яна робіць гнеўныя вочы і кажа мне ў самы твар:

— Цьфу! Цьфу! Цьфу!

Гэта яна выганяе з мяне «нячыстую сілу». Потым дае мацеры пачку чабору і ліповага цвету. Дома маці заварвае зёлкі і поіць мяне.

Евіны зёлкі не памагаюць.

— Хадзем, нядоля мая, да Карпухі! Можна, ён паможа...

Маці бярэ мяне на рукі, а мне дае трымаць бутэльку малака. Мы выпраўляемся. Лясная дарога. Яркі летні дзень. Кукуе

зязюля. Журчыць па каменнях рачулка. Мяне палохае вялізны чорны корч. Я думаю, што гэта мядзведзь. Заплюшчваю вочы і прытвараюся спячым. Цяпер ніякіх мядзведзяў не баюся. Мы падыходзім да аброслай мохам зямлянкі. Тут жыве калматы, чорны ад сажы чалавек. Яго завуць Карпуха. Мы апускаемся ў яго паўзмрочную бярогу. Маці падае яму бутэльку малака. Ён вылівае малако ў свой брудны жбанок і ў бутэльку налівае вады, якая ад астаткаў малака становіцца мутнай. Ён нешта шапоча над бутэлкай, апавядае ёй свой сакрэт.

Дома маці поіць мяне, сваю нядолю, скісшай каламуццю з бутэлькі. Яшчэ больш пачынаю кашляць.

Маці з «нядоляй» на руках зноў у лесе. Яна часта ставіць мяне на зямлю і рукавом выцірае свой твар, з якога пот цурком льецца.

Маці глядзіць на мяне злым вокам.

— Ці не наўмысне ты, нядоля мая, кашляеш і траціш прытомнасць? — пытаецца яна. — Ці ж можа быць, каб ні Еўка, ні Карпуха не маглі цябе вылечыць? Знаю цябе... Ты, мабыць, гэта робіш мне наперакор... Ты ж мяне са свету звядзеш... Ой, гора маё... Ой, ліха маё...

Да ранейшай нядолі прыбавілася цяпер і гора і ліха. Я палюхаюся не на жарт і кажу ад усёй шчырасці сэрца:

— Дальбог, маці, не прытвараюся. Я вельмі баюся... Не пакідай мяне аднаго ў лесе... Мяне з'ядуць ваўкі.

Я пачынаю горка плакаць. Я ў сэрцы каюся, што дома свавольнічаў і часта наўмысне кашляў.

— Ды што ты, сыноч мой... Што ты, родны... Ты ж глупства плячеш. Я ж цябе ніколі не пакіну. Ніколі!

Яна туліць мяне да сябе і плача разам са мною. Бярэ мяне на рукі і нясе далей. Яна доўга ўсхліпвае...

Над намі шушкаюцца высокія гордыя хвоі. Я думаю, што яны шэпчуць замову супроць майго кашлю. Па шурпатых дрэвах цячэ жывіца. Я ўпэўнены, што гэта дрэвы плачуць над горам маёй маткі. Мне становіцца шкада яе. Яна так пакутуе, гаротная, з-за мяне, з-за майго кашлю. Пастараюся больш ніколі не кашляць. Нават, калі захочацца кашляць, я сцісну зубы так моцна, што задушу свой кашаль. Задушу, як гадзюку. Мне гэты спосаб лячэння пачынае падабацца. Стрымаю свой кашаль, не выпущу яго з рота. Але ў гэтую ж хвіліну я так закашляўся, што прыйшлося мне пакінуць на ўзвей-вечер такое цікавае адкрыццё ў медыцыне...

Пасля дзвюх гадзін хадзьбы і адпачынкаў мы набліжаемся да татарскага хутара. На нас нападаюць вялізныя, як ваўкі, сабакі. Я войкаю ад страху. Чорны, як сажа, хударлявы дзяцюк адганяе сабак. Мы ўваходзім у багатую чыстую хату татарына Мунькі. У яго чорныя вочы, сівая барада і чырвоная ярмолка на голенай галаве. На ім доўгі паркалёвы ў палоскі халат. Такі цікавы выгляд чалавека ўнушае давер’е. Пачынаю верыць, што ён мяне вылечыць.

Маці падрабязна апавядае Муньку пра маю хваробу. Ён цярпліва слухае і ківае галавой. Пры гэтым ён адрэзвае лустку хлеба, намазвае на яе тонкі слой масла, раскрывае на сталі тоўстую кнігу ў скураным пераплёце і доўга перагортвае лісты, пільна шукаючы нешта вачыма. Урэшце дастае з халага іголку і пачынае перапісваць іголкай на масле нейкія значкі з кнігі.

Дома я глытаў мудрасці татарскай кнігі «Кітаб»¹ на хлебе з маслам. Не дапамог і «Кітаб».

Паўгода я быў матчынай нядоляй: кашляў, кашляў і кашляў.

Маці збірае шчаўе ля бярэзніку. Я лаўлю матылькоў і стракоз. Пахне канюшынай, падасінавікамі і рознымі палявымі кветкамі. Балюча кусаюцца авадні. Самая касьба і ўборка сена. Тут жа блізка накладваюць сена на вазы. Мужчыны, жанчыны і падлеткі працуюць граблямі. Побач за лазовымі кустамі працуюць з граблямі ў руках нашы суседзі — стрыечныя браты Іосель і Гірша. Яны ціха перагіркаюцца. Бачу, як чырванеюць іх твары і вочы наліваюцца злосцю. З кожнай хвілінай іх галасы становяцца больш гучнымі і гнеўнымі.

— Мая мяжа! — кажа адзін.

— Мая мяжа! — кажа другі.

Слова «мяжа» мяняе інтанацыю. Ад лірычнага тону спачатку яно набывае ўрэшце музыку грымот. Гірша з Іоселем пераходзяць ад слоў да ўзаемнай спробы грабель на родных спінах. Граблі не вытрымліваюць — друзгаюцца на кавалкі. Тады яны мяняюць граблі на кулакі. Крываваць адзін аднаму насы і качаюцца па зямлі, моцна абняўшыся. У бойку ўмешваюцца іх жонкі і дзеці. Сям’я Іоселя малоціць граблямі Гіршу. Гадунцы Гіршы лупцюць граблямі Іоселя. Часам пры такім імпеце дзеці хвошчуць роднага бацьку. Тактыка бітвы ў Іоселя і Гіршы адна і тая самая. Сілы таксама аднолькавыя. Крыкі, лянкі, плач, лямант. Прыпеўка адна:

— Наша мяжа! — кажуць адны.

— Наша мяжа! — кажуць другія.

За гэтую самую мяжу біліся іх дзяды, ваявалі бацькі. Ніяк спадчыны падзяліць не маглі. За гэту мяжу дзед Калман забіў насмерць жалезным замком свайго роднага брата. За гэту мяжу стары Янкель трапным ударам дайніцы ў скронь прыкончыў свайго брата Мордуха. За гэту самую мяжу частуюцца цяпер іх дзеці. На гэтай аблітай крывёй мяжы можна накасіць усяго каля пуда сена...

Відаць, вайна трох пакаленняў адбываецца не так за сена, як за прынцып: «маё, а не тваё»...

Маці бярэ мяне за руку і вядзе дамоў. Па дарозе яна гаворыць сама з сабой:

— Мы шчаслівыя людзі. Нам жывецца спакойна, бо не маем сваёй зямлі.

.....
Гукі скрыпкі і бубна. Кадрылі, полькі, песні, смех, вясёлыя галасы, тупат ног. Наш самы блізкі сусед Ануфрэі жэніць свайго старэйшага сына.

Мяне вельмі цягне туды. Употаю ад маткі пускаюся бягом у Ануфрэеву хату. Дзяўчаты і хлопцы танцуюць. Пажылыя мужчыны п'юць гарэлку. Жанчыны ў яркіх каптурах сядзяць на ложках і спяваюць. На доўгіх лавах у хаце і ў сенцах на зямлі сядзяць п'яныя. Некаторыя дрэмлюць. Некаторыя дрыгаюць нагамі ў такт музыкі. На парозе сустракае мяне сам Ануфрэі:

— А-а-а-а! Лэйзараў унук... Просім! Просім!

Ануфрэі бярэ мяне на рукі і ад сардэчнай гасціннасці прыціскаецца да майго твару барадой. Ад яго пахне гарэлкай. Ён садзіць мяне за стол і крычыць жонцы:

— Маці! Лэйзараў унук прыйшоў.

Ануфрэіха прыносіць мне вялікую міску з мёдам, пірог, арэхі, яблыкі. Усё гэта вельмі смачна. Я прагна накідваюся на пачастункі. Ануфрэіха глядзіць на мяне добрымі вачыма ды ўсё ахвоту паддае спеўным, пяшчотным голасам:

— Еш, хлапчучок! Еш!

Ануфрэі налівае «чуток» гарэлкі ў сінюю чарку ды падсоўвае мне пад самы нос.

— Пі, хлапчучок! Пі!

Я п'ю і закусваю. Гаспадары мяне хваляць.

— Малайчына! Ма-лай-чы-на!

Яны займаюцца новымі гасцямі. Ад гарэлкі мне становіцца весела. У самыя вочы мне зазірае сабака Трэзар. Ён так прагна прынохваецца носам, што ноздры ў яго дрыжаць і вочы жмурацца. Ён віляе хвостом ды стучыць пярэдняй правай лапай аб

падлогу: «лоп-лоп-лоп». Нібы хоча, ды не можа сказаць: «Дай! Дай! Дай!» Ах ты, разумны цюцька... Ён пачынае тоненька візгатаць і пускаць сліну. Я кідаю Трэзару аб'едкі са стала. Як вялікі майстар, ён хапае іх на ляту. Хап — і няма! Цям-цям — і з'еў... Я гатоў яго расцалаваць. Я хвалю яго:

— Дзіўны сабака! Залаты сабака! Дарагі сабака!

Трэзар наеўся, лёг на лаве каля мяне і спакойна заснуў.

Я люблюся маладымі. Яго завуць Ясь. Яе — Агата. Ён з геаргініяй у пятліцы новага пінжака. Яна — з вянком на галаве. Празрысты вэлюм затуляе яе твар. «Кароль і каралева», «Певень і курка», «Два галубочки» — спяваюць аб іх цёткі ў каптурах. Маладыя моўчкі глядзяць адно аднаму ў вочы і так прызна сардэчна ўсміхаюцца, ажно здаюцца мне найпрыгажэйшымі і найлепшымі людзьмі на свеце...

Пры гэтым Ануфрэй са сваім сватам украдкам пазіраюць на маладых і цалуюць адзін аднаго ў губы тры разы.

— Сваток родны...

— Родны сваток...

Старыя ціхенька зозюкаюць пра каня, пра карову, пра хату для маладых, пра багаты куфар маладой і зноў пачынаюць цалавацца... Якія ў іх слаўныя вочы...

Я пачынаю дзівіцца навокал.

— Што за дзіўны калаўрот?

Усё перада мною пачынае калясом кружыцца: і сваты, і госці, і маладыя, і музыканты, і печ, і Трэзар, і стол, і сцены. «Дзіўнае вяселле — усё кружыцца». І я апускаю галаву. Цішыня і змрок...

Калі маці мяне разбудзіла, я ляжаў пры стале на лаве, прыпершыся галавою да белага Трэзара.

.....
Маці нажала крапівы, наслала ў хляве і серп уткнула ў сцяну над дзвярыма. Пры гэтым яна мне растлумачыла:

— У гэту купальскую ноч ведзьмы адбіраюць малако ў кароў. Крапіва і серп абароняць нашу Падласенькую ад блягіх ведзьмаў, не тут кажучы.

Навокал мястэчка палаюць вогнішчы. Хлопцы і дзяўчаты пяюць песні. Песні чаруюць мяне, плывуць ка мне ў самае сэрца. Агні і песні клічуць:

— Да нас... Да нас...

Я ўпрашваю маці:

— Хачу да людзей...

Па яе вачах бачу, што і яна «хоча да людзей».

Маці бярэ мяне за руку і вядзе сцежкай па мурожнаму лугу. Якая прыгожая ноч! Паветра салодкае, як мёд. Зоркі пераміргваюцца. Па нябеснай сіні ад іх разыходзіцца ледзь прыкметная сярэбраная павуцінка. Ля беланогіх бярозак сядзяць адзіночнымі парамі хлопцы і дзяўчаты. Смяюцца, жартуюць, цалуюцца.

Хтосьці звяртаецца да маёй маці:

— Хаіміха кветку шчасця шукае!

Маці адказвае:

— Я ўжо знайшла сваю кветку шчасця.

Вогнішча ля возера ўзнімае ўгару чырвоную чупрыну. Тут жа ў траве мігаюцца зоркамі светлячкі. Хлопцы і дзяўчаты ў вянках з кветак танцуюць вакол вогнішча, спрытна скачучь праз агонь, і крычаць, і смяюцца, і спяваюць. Вогнішча і людзі адлюстроўваюцца ў возеры перакуленага дагара нагамі. Вельмі забаўна.

Дзяўчаты пускаюць па спакойным возеры дошчачкі з запаленымі маленькімі свечкамі. Я ў захапленні, я ашаломлены ўсім гэтым відовішчам. Я скачу на месцы, пляскаю ў далоні і хачу кінуцца ў ваду па свечачку.

Маці хапае мяне за руку.

.....

Ноч ранняя ясны.

Паводка даходзіць бадай да нашай хаты. Удзень я тут будаваў млынок з трэсак, чаўночкі з яловай кары пускаў.

Цяпер з усіх бакоў, нібы паводка, даплываюць да майго слыху песні. Я пытаюся ў маткі:

— Хто спявае?

— Валачобнікі.

Я не разумею гэтага слова, але больш не распытваю. Маці, стомленая за дзень, адразу засынае. Засынаю і я. Мне сніцца, што я стаю на самай вышцы Ануфрэевага азярода, а знізу глядзяць на мяне спалоханыя Ясь і яго жонка Агата і крычаць на ўвесь голас:

— Ён упадзе! Ён упадзе!

Я прасынаюся. За акном гучна спяваюць:

Добры вечар, пане ягамосце,
Прыйшли валачобнікі да Лэйзара ў госці.
Выходзь жа, суседзе, на шырокі двор!
На дварэ стаіць залаты шацёр.
У шацёры свеціць веснавое сонца,

Месяц паглядае ў яркае аконца.
 А ў тым шацёры скачуць дробны зоркі,
 Між сабой вядуць гутаркі-гаворкі.
 Залаты шацёр — гэта ваша хата.
 Хай жа ў ёй будзе сыта і багата.
 А наш князь, наш Лэйзар — веснавое сонца,
 Княгіня Лэйзароўна — месяц у ваконцы.
 Дзеткі-князяняткі — дробненькія зоркі —
 Між сабой вядуць гутаркі-гаворкі,
 Куй, наш князе, золата ў кузні малаткамі,
 Нас частуй, княгінечка, мёдам, пірагамі!
 Дайце залатовачкі, князяняткі-дзеткі!
 Вам за гэта шчасцейка, вясёлыя леткі!

Кожны радок беларускай серэнады пераплятаецца з прыпевам «Зялёны явар, дубрава!».

Мы з маткай хутка апранаемся. Выносім на двор пачастункі і грошы. Тое самае робяць мой дзед і бабуля. Валачобнікі адыходзяць.

На дварэ цёмна і вільготна. Я пытаюся ў дзеда:

— Дзе залаты шацёр?

— Залаты шацёр толькі ў песнях бывае, — адказвае дзед.

Я зноў пытаюся ў дзеда:

— Ты князь?

— У песнях я князь. Мой герб медная конаўка, — жартуе дзед.

Песня мяне растрывожыла, узбаламуціла. «Усё прыгожае і цікавае толькі ў песнях бывае», — думаю я і пачынаю паўтараць нядаўна прапетую песню.

.....
 Зімовая ноч.

Каля нашай хаты намяло гурбу снегу да самай страхі. Дзеду гэта падабаецца. Ён кажа, што цяплей будзе спаць.

У нас начуе незнаёмы чалавек. Гутарлівы, далікатны, чысты. Як прыйшоў, адразу зняў з плеч рамнёвую сумку, палажыў у куце на падлозе, кажух на цвік ля дзвярэй павесіў, памыўся, прычасаўся, павячэраў, дастаў кніжку з кішэні і чытае. Ён — заліўшчык калош. Але ў нашай хаце, на жаль, ніхто калош не мае.

Чалавек вядзе доўгую гутарку з дзедам. Дзед палыхаецца і дзівіцца:

— Як гэта Бога няма?! Як гэта вы цара скінеце?! Я не ведаю Францыі. Я не чуў, што такое рэвалюцыя. Вы лепш аб гэтым больш нікому не гаварыце... Мне вас шкода. Вы ж добры чалавек, хаця і ў Бога не веруеце... Бяда можа здарыцца з вамі, калі хто пачуе такія гутаркі.

Чалавек спявае ціха нейкую песню, потым садзіць мяне к сабе на калені і апавядае цікавую гісторыю.

Апрыкрыла чалавеку хадзіць пехатой: ногі забалелі, мазалі на пальцах нацёр, ды хадзіць самому па вялікіх прасторах зямлі вельмі марудная справа. Што ж зрабіў чалавек? Ён вельмі разумную справу ўчыніў! Ён звіў доўгую моцную вярхоўку, на адным яе канцы зрабіў пятлю і закінуў дзікаму жарабцу на галаву. Злавіў каня, накарміў аўсом ды ўскочыў на яго спіну — насі! Конь спачатку не хацеў насіць чалавека на сваёй спіне, іржаў, брыкаўся, наравіўся, дыбам станавіўся. Але чалавек закілаў яго ў жалезныя цуглі, даў некалькі разоў бізуном — і конь спакарыўся. А што ж яму было рабіць? Ён жа быў у няволі ў чалавека.

Прывык ён служыць чалавеку. Чалавек змайстраваў воз, калёсы ды запрог каня. Аднак і гэтка язда не зусім зручная — то дождж, то мароз і завея, то конь слабее. Ды не кожны чалавек мае каня. Багаты пан на шасцёрцы катаецца, а бедны мерае сваёй парай зямлю і аб кіёк абапіраецца. А чалавеку хацелася шпарка перабірацца з горада ў горад, з вёскі ў вёску. Што ж тут рабіць? Чалавек не індык. Ён умее шавяліць мазгамі.

І чалавек дадумаўся.

Склікаў ён тысячы людзей. А тысячы людзей о-го-го! — вялікую сілу маюць: усё зрабяць, што толькі пажадаюць. Прыйшлі тысячы, дзесяткі тысяч людзей у густы лес, у чыстае поле, на дзікае каменне — з сякерамі, піламі, лапатамі, ламамі — ды ўзяліся за вялікую працу.

Зазвінела, загрымела і зашумела навакол. Аж водгаласкі пайшлі. Сякера сячэ, піла пілуе, лапата капае, лом пад камень падлязае. Праца кіпіць — аж зямля дрыжыць. Народ горы ўзрывае, ямы засыпае, просекі ў пушчы прасякае і над рэчкамі масты будуе. І народ пракладвае дарогу на сотні і тысячы вёрст — гладкую, як ток, і роўную, як струну. Каб дарога была моцная, яе масцяць каменнем. Зверху кладуць упоперак роўныя бярвенцы, а на бярвенцах сцелюць парамі доўгія жалезныя палосы — ад горада да горада, ад сяла да сяла.

Пабудаваў народ хаты на калёсах, паставіў іх на жалезныя палосы. Выдумаў машыну замест каня, замест тысячы тысяч коней. Прывязаў ланцугамі хату да хаты, а да ўсіх хат прыпрог

машыну. Пасадзіў на машыну фурмана-машыніста, і завінеў, і свіснуў, і паімчаўся вялікі поезд. Едзе па жалезнай дарозе цэлая вуліца хат — дваццаць, сорак, пяцьдзсят. Хаты маляваныя, з прыгожымі вокнамі, з роўнымі комінамі. Людзі сабе па хатах ляжаць, сядзяць, стаяць — як хто хоча. Ходзяць сабе з хаты ў хату ў госці, песні спяваюць, кніжкі чытаюць, ядуць, п'юць — як хто хоча. А тым часам вялікае, шматлюднае сяло на калёсах імчыцца наперад, наперад, удаль, удаль... насупраць бягуць лясы, вёскі, гарады. Так на вока здаецца. Бо шпарка ляціць сяло.

Машыніст пакруціць ручку — дым воблакам валіць, іскры лятуць, гудкі гудуць:

— Тру-ру-ру-у-у! Гу-гу-у-у!

А машына — пых-пых-пых! Пых-пых-пых!

А жалезныя калёсы па жалезных палосах грукочуць-стукочуць:

— Тра-та-та-та-та! Тра-та-та-та-та!

І якую толькі песню заспяваеш — поезд будзе ёй такт адбіваць, як той барабан. Людзі спакойна кладуцца спаць у Менску, а прасыпаюцца ў Маскве. Прыехалі!

Вось як, малы шпунт!

— Не можа быць! — кажу. — Хіба чараўнік так можа зрабіць...

— Народ усё можа зрабіць! — запэўнівае мяне незнаёмы чалавек.

— Каб цэлае сяло імчалася сонні і тысячы вёрст! Не веру! Не веру! Не веру! Навошта мяне абманваць?

Чалавек смяецца.

— Не верыш, малы шпунт?

— Не! Не! Не!

Тады ён дастае з рамнёвай сумкі кніжку і паказвае мне ў ёй намаляваны поезд.

Бачу — праўда! Шмат хат на калёсах. Бачу чыгунку з рэйкамі. З майго горла вырываецца крык вялікага здзіўлення:

— А-яй-яй!

— Цяпер верыш?

Я хвіліну думаю.

— І цяпер не веру...

— Ты ж сам бачыш!

— Гэта нехта так сабе намаляваў.

Чалавек аглядае мяне з галавы да ног.

— Ну і шпу-у-унт!

КАРАВАНЫ

Праз Пасадзец праходзіў стары тракт на Менск. Гэта надавала маленькаму мястэчку вялікае ажыўленне. Дзень у дзень праязджалі і спыняліся ў пасадзецкіх корчмах дзсяткі фурманак. З самых аддаленых мястэчак Віленшчыны ездзілі ў Менск караваны з ільном, збожжам, скурай, мясам, маслам, шчэццю, мёдам, п'янькой, пушнінай, птушкай, яйкамі ды іншымі сельскагаспадарчымі прадуктамі. З Менска вазілі для крамнікаў дзсяткаў мястэчак мануфактуру, галантарэю, бакалею, скабяныя ды іншыя тавары.

Перавозкай тавару займаліся патомственыя ад дзядоў і прадзедаў балаголы. Яны называліся «камісіянерамі». Гэта былі людзі-асілки, абветраныя сцюжай і апаленыя спёкай. Усе, нібы на падбор, высакарослыя, барадатыя, у доўгіх бобрыкавых балахонах з капюшонамі, падпярэзаныя шырокімі рамнёвымі паясамі. Ад камісіянераў пахла дзэгцем, гарэлкай, конскім потам і лесам. Па дарозе яны скуплівалі тавар у пасадзецкай ваколіцы. Пасадзецкія жыды і навакольныя сяяне прывозілі і прыносілі ў корчмы камісіянерам свае тавары.

Па дарозе ў Менск і з Менска камісіянеры бралі пасажыраў, або — як яны самі называлі — седакоў. Іншых шляхоў зносін на Менск не было.

Пасажыры былі разнастайныя: крамнікі і крамнічыхі, прапаведнікі, настаўнікі, студэнты, гімназісты, музыкі, дробныя чыноўнікі, рабіны, прадаўшчыкі ікон і крыжыкаў, прадаўшчыкі Бібліі і жыдоўскіх багамолляў, папы, ксяндзы, агенты па страхаванні жыцця, па страхаванні ад пажараў, рамеснікі, ювеліры, фокуснікі і шмат-шмат іншых.

Пасажыры плацілі камісіянерам даволі танна, але больш хадзілі пехатою, чымся сядзелі на фурах, што былі заўсёды даверху напакаваны таварам. Сядзец на возе дазвалялася «седакам» толькі па гладкай дарозе або з гары. На кепскай дарозе пасажыры злязалі з фур. А хто сам аб гэтым не здагадваўся, таго камісіянер прасіў. А хто добром не слухаўся, таго зганяла з фуры пуга-драцянка. Калі коні выбіваліся з сіл, пасажыры падпыхвалі вазы. Хто адмаўляўся — камісіянер скідаў з воза яго рэчы.

Камісіянер быў строгім капітанам свайго чатырохкалэснага карабля і поўным уладаром над пасажырамі. Яны рабіліся яго нявольнікамі.

У Пасадцы былі дзве карчмы. Адна з іх вялікая — са стадолай на дваццаць падарожніцкіх фур. Пры карчме была крама і шынок, у які гарэлку прывозілі бочкамі з недалёкага панскага

бровара. Часта прыязджалі акцызнікі, правяралі градусы гарэлкі і бралі ў карчмара хабар.

У карчму хадзілі местачковыя даведвацца ў камісіянераў і пасажыраў аб тым, што дзеецца на свеце. Газет ніхто не чытаў.

Такія корчмы-станцыі менскі тракт меў бадай праз кожныя дзесяць кіламетраў. Па гэтых корчмах камісіянерскія караваны спыняліся нанач. Тут п'янствавала навакольнае сялянства. Тут аддавалі за гарэлку апошні пуд збожжа, апошні кажух. Тут ачумелыя п'яніцы біліся каламі, абнімаліся, цалаваліся ды зноў пілі і зноў біліся... Ля карчмы заўсёды бывала «весела» — галоўны тэатр, галоўнае відовішча ваколіцы.

Абапал тракту шумелі векавыя бары. Па начах ездзіць з дарагімі таварамі ды з кайстрамі, напакаванымі «кацярынкамі» (сторублёвымі асігнацыямі), было небяспечна. Рэдка калі ездзілі ўночы. Славіліся тут даўней, пры паншчыне, малоіцы разбойніка Ціхана, гарачая хеўра канакрада Шлёмкі ды розныя іншыя. Такія аматары бывалі і пазней. На камісіянераў адбываліся часам напады і сярод белага дня. Таму яны ездзілі караванамі-абозамі. Камісіянеры мелі пры сабе сякеры, чачоткавыя даўбежкі, пісталеты. На іх нападalі вельмі рэдка.

Нікога і нічога камісіянеры ў дарозе не баяліся і не паважалі, апроча адной асобы, якой яны, між іншым, ніколі не бачылі ў твар. Асоба гэта была жаночага роду, вельмі ганарыстая і паважная. У камісіянераў яна была накіштальт царыцы. Кожны тыдзень яны сустракалі яе на вялізным тракце з малітвамі і паклонамі. Яна затрымлівала караваны на цэлыя суткі і збірала даніну з фурманаў і пасажыраў.

Гэта царыца звалася Шабас — субота. Калі ў пятніцу пасля захаду сонца субота надыходзіла сярод лесу, караван спыняўся тут жа на цэлыя суткі. Набожныя жанчыны-пасажыркі прымацоўвалі да галін дрэў і да каменняў шабасовыя свечкі і маліліся перад імі невідочнай царыцы Шабас. Людзі тады моцна прытрымліваліся рэлігійных забабонаў.

Звычайна шабасавалі па корчмах. Часта ў пасадзецкіх корчмах шабасавала шмат падарожнікаў, сярод якіх бывалі і нежыды: паны, чыноўнікі, студэнты. Царыца Шабас трымала іх у няволі цэлыя суткі.

Пасадзец тады выглядаў вакзалам: шумна, весела шматлюдна.

Апроча камісіянераў праязджалі і праходзілі праз Пасадзец розныя людзі: дзехцеры, анучнікі, мануфактуршчыкі на фурманках, карабейнікі-пешаходы, агенты па продажу кос і сярпоў,

агенты па распаўсюджванні швейных машын, кніганомы, катрыншчыкі, драгатаўшчыкі гаршкоў, бляхары, краўцы, шкляры.

НАША ХАТА

Бадай адзінай беззямельнай у мястэчку была наша сям'я. Дзед арандаваў старую сялянскую хатку з гародам для бульбы. Хатка стаяла на самым канцы мястэчка на нізкім месцы. Акенцы хаткі, з залатанымі лучынамі шыбамі, улезлі ў самую зямлю. Дзед і бабуля жылі ў галоўнай хаце, мае бацькі — у сенцах: у маленькай каморцы з акенцам на гарод. У гэтай цеснай каморцы змяшчаліся толькі два ложка для сання і невялічкая печка-ляжанка. Днём мы знаходзіліся ў вялікім дзедавым пакоі. Абстаноўка была самая звычайная: вялікая печ з шырокім тапчаном насупроць, стол з доўгімі лавамі. Шафа падзяляла дзедаў пакой на дзве паловы. За шафай была дзедава спальня, дзе стаялі два драўляныя ложка і камод.

На камодзе красаваліся масянджовыя падсвечнікі, медны ярка нашараваны самавар і стаялі прыпёртыя да сцяны алавыя з замыславатымі ўзорамі талеркі. Пасярэдзіне пакоя вісеў на жалезным круку, прымацаваным да бэлькі, бронзавы сямісвечнік. Ён выглядаў у гэтай хаце багатым госцем на вяселлі ў бедных сваякоў.

На неатынкаваных сценах, з'едзеных шашалем у розныя ўзоры, нагадваючыя кітайскія пісьмёны, не было ніякіх карцін, апроча мізраха, што азначае ўсход сонца. Мізрах, у раме пад шклом, вісеў на ўсходняй старане. Тры разы на дзень дзед маліўся перад мізрахам, на якім быў намаляваны горад з небывалымі рознакаляровымі казачнымі дамамі з вежамі, з руінамі замка. Пад горадам было надрукавана на старажыдоўскай мове: «Ніколі цябе не забуду, Іерусалім». Над горадам віселі ў паветры два крылатыя львы. У пярэдніх лапах яны трымалі Маісеевы скрыжалі², на якіх залатымі літарамі былі напісаны дзесяць заповедзей.

Падлога хаткі была няроўная. Яе заўсёды з'ядаў грыб. Часта мянялі падлогу, але гэта мала дапамагала. Яна згнівала за адзін год.

Да хаткі было прыбудавана трысценне для каровы, каня і для сена. Хатка знаходзілася на метраў дваццаць ад тракту, але не была адгароджана. На другім баку тракту стаяла дзедава кузня.

На палянцы каля хаты ўлетку буяла крапіва ў рост чалавека. Рос палын, лопух, некалькі кусткоў маліны. Былі тут

свіныя яблычкі, заяч'е шчаўе, адуванчыкі, рамашкі, кураслеп, незабудкі, а пад высокай старой вярбой разраслася пышная сям'я мухамораў. Розныя «божыя кароўкі», жучкі, матылькі, вусені жылі і множыліся на гэтым кавалку зямлі. Гэты невялічкі куток ператварыўся ў маёй дзіцячай фантазіі ў казачны лес з незвычайнымі істотамі.

Тут жа пад вярбою бруілася крыніца, у якой стаяла бочка без дна. Ваду даставалі з крыніцы, нібы з цэбра, меднай конаўкай або вядром. Вада заўсёды пералівалася праз край бочкі і ў мяккім грунце вырыла вузенькі, як лучынка, ручаёк. Ён ніколі не высыхаў і з журчаннем пераліваўся з каменьчыка на каменьчык. Працэджваючыся праз дарожны пясок, ручаёк са званам уліваўся ў вузенькую рачулку. Сярэбраным ланцужком рачулка злучала два азёрцы, што знаходзіліся па абодвух баках мястэчка. Пры кожным возеры быў невялічкі запылены мукой млынок.

Кавалак зямлі ля дзедавай хаты быў маім. Тут я раскідваў крошкі хлеба, на якія зляталіся птушкі з вярбы. Тут я будаваў будачкі-палаткі, у якіх ляжаў з хлапчукамі-равеснікамі ў гараच्या дні.

Адно-адзінае гора я тады перажываў. У кожную нядзелю на маёй абетаванай зямлі збіраліся п'яныя з карчмы. Яны тут адпачывалі, а часам начавалі на мяккай траве. Некаторыя з іх, лежачы ля крыніцы, апускалі галовы ў халодную, як лёд, ваду і пілі. Назаўтра дзед кожны раз чысціў крыніцу.

На крокаў трыста ад хаткі быў густы лісцяны лес. Грыбы, ягады, арэхі — рукой падаць. За некалькі хвілін маці набірала грыбоў на абед.

Сям'я наша была дружная і працавітая. Дзед быў рамеснікам-меднікам. Заўсёды звінеў аб кавадла дзедаў малаток. Бацька вазіў купецкі лес на рум. Віленскія і менскія лесапрамыслоўцы знішчалі тутэйшыя пушчы дзесяткамі год і сплаўлялі лясны тавар праз Вільню і Коўна ў Прусію. Рэдка калі бацька бываў дома.

Маці была каптурніцай — шыла каптуры для старых сялянскіх вакольных вёсак. Бабуля тупалася вечна ля печы. Адзіным гультаём у хаце быў я — старэйшы сын у бацькоў і старэйшы ўнук у дзеда і бабулі. Усе яны адносіліся да мяне п'яшчотна. Рэдка калі я чуў дома сваркі. Затое навакол хаты ў кожную нядзелю брыдкімі словамі ляяліся п'яныя. П'яны Анупрэй, у каго дзед арандаваў хату, гнаўся за сваёй жонкай. Яна ўцякала ад яго ў кузню да дзеда з крыкам:

— Лэйзарка, ратуй!..

Анупрэі шанаваў майго дзеда і нават п'яны слухаўся яго. Дзеду прыходзілася мірыць сваіх «паноў» даволі часта.

АБХОД МЯСТЭЧКА

Цацак мне не куплялі. Але кожны мой дзень быў і без іх перапоўнены. У мяне быў равеснік — хлопчык Фоля, сын аднаго суседа-земляроба. Шустры чарнавокі Фоля прыбгаў кожную летнюю раницу ка мне, і мы рабілі абход мястэчка.

Па суседскіх хатах мы адчувалі сябе, як дома. Перш-наперш мы хадзілі ў корчмы глядзець новых людзей: пасажыраў, што праязджалі з камісіянерамі. Глядзець новых людзей была адной з маіх асалод. З цікаўнасцю я пазіраў на новыя твары, на разнастайныя шапкі, капелюшы і вопратку. Я прагна прыслухоўваўся да гутарак, да незразумелых мне слоў. Нават новыя галасы мяне цікавілі. Часам хто-небудзь з іх заспявае незнаёмую мне песню. А то аднаго разу адзін у капелюшы і манішцы зняў з фуры веласіпед, сеў на ім верхам і давай катацца па дарозе. За ім бегла гурма дзяцей і крыкамі без слоў выказвала сваё шчырае захапленне дзівоснай машынай, што сама едзе...

Мы з Фолем спыняліся ля адчыненага акна шаўца Ісроэля. Ён заўсёды трымаў поўны рот драўляных цвічкоў, якія па аднаму хутка ўбіваў малатком у падмётку.

— А, гэта вы! — гаварыў шавец, і цвічкі з губ рассыпаліся яму па чорнай барадзе.

— Гэта мы...

— Вы не так сабе прыйшлі?

— Не так сабе...

— Раменьчыкі?

— Раменьчыкі...

Ісроэль даваў нам пару тоненькіх рамнёвых шнуркоў. Пры гэтым пытаўся:

— І ўсё?

— І ўсё...

Мы памыкаліся ісці. Ён нас затрымліваў.

— Пачакайце, дабрадзеі!

— Чакаем...

— Чаму не падзякавалі?

— Дзякуем...

— Як прыйдзеце заўтра, скажыце «дзень добры!».

— Дзень добры!

І мы ўцяклі. Бо такі дыялог мог бы зацягнуцца надоўга, а нам часу няма. Знаходзім кіёчкі і майструем сабе пугі. Узброеныя пугамі, бяжым да столяра Янкі. Рыжавусы Янка — чалавек, які ўсё ўмее рабіць: і вокны, і шафы, і ўслончыкі, і малатарні, і ўсё-ўсё. Ня яго варштата вельмі шмат стружак. Яны доўгія, як пасы; белыя, як снег; гладкія, як шоўк.

Мы з Фолем разам з хлопчыкамі столяра ляжым на стружках, як на сене. Стружкі прыемна шурхаюць і прыемна пахнуць. Мы робім са стружак розныя рэчы: гармонікі, хаткі, чаўночкі, коўшыкі.

Рыжавусы Янка яшчэ і парыкмахер. За пяць капеек ён стрыжэ і голіць. Мы, дзеці, шануем яго галоўным чынам за тое, што ён умее пачыняць гадзіннікі. Калі выпадкова трапляем да яго ў такі шчаслівы час, калі ён разбірае на кавалачкі кішэннікавы гадзіннік, наша дзіцячая дапытлівасць задаволена. Мы хмялеем ад прыемнасці. Ён нас, дзяцей, да самага стала не падпускае. Нашы вочы вострыя. Добра бачым і здалёк. Глядзім і дзівімся.

Янка трымае на правым воку чорны келішчак са шкляным дном і поркаецца тоненькімі абцужкамі ў калёсіках. Адшрубоўвае і зашрубоўвае. Работа такая далікатная, ажно страх бярэ нас — малых. Каб хаця дзядзька Янка не згубіў маленькага, як макавае зерне, шрубочка.

Мы пацеем ад напружанага назірання. Урэшце прыгожы бліскучы гадзіннік складзены, зашрубаваны, накручаны маленькім ключыкам. Гадзіннік пачынае стукаць, як жывое чалавечае сэрца:

— Цік-цік... цік-цік...

Якраз цвыркунок! Вочы маіх таварышаў гараць ад захаплення. У мяне стрымліваецца дыханне. Я падстаўляю вуха да гадзінніка. Гадзіннік мне кажа на сваёй далікатнай мове:

— Цік-цік... цік-цік...

Я выціраю ўспацелы ад хвалявання лоб. Янка закручвае ўгору кончыкі рыжых вусоў, глядзіць на нас ды задаволена ўсміхаецца.

Мы ўжо за тры хаты ад рыжавусага Янкі, а мне ўсё яшчэ здаецца, што чую, як гаворыць гадзіннік на дзівоснай мове тоненькіх, як валаскі, пружыначак.

— Цік-цік... цік-цік...

Гурт дзяцей павялічваецца. Мы накіроўваемся да каваля Гірша-Меера. Ён высокі, моцны, з рэдкай казлінай бародкай. Заўсёды ля яго кузні шмат народу: падкоўваюць коней, куюць нарогі, нацягваюць шыны на калёсы. З горна сыплюцца снапы залатых іскраў.

Людзі жартуюць, смяюцца. Я паглядаю, як Гірша-Меер нацягвае шыны на калёсы, і пачынаю фантазіраваць:

...А калі б такія ж калёсы былі ў гадзінніка! Гадзіннік быў бы вялікі, нібы хата, і грукатаў бы так моцна, што можна было б аглохнуць. А гэты гадзіннік трымаў бы ў камізэлькавай кішэні велікан ростам да воблакаў. А я ўскарабкаўся б велікану, нібы мурашка, на галаву і глядзеў бы, што робіцца вакол. Пэўна, відаць было б з аднаго канца свету ў другі канец...

У нашай ваколіцы Гірша-Меер лічыцца асілкам. Ён вельмі моцны і любіць дужацца. Няма ніводнага чалавека ў ваколіцы, якога б каваль не здужаў. Аднак Гірша-Меер мне не зусім падабаецца. Гэта з таго часу, калі я ў яго кузні наступіў босай нагой на гарачы кавалак жалеза.

Пасля таго выпадку я да яго не хаджу. Я хаджу толькі да яго галагуцкага пеўня, які славіцца на ўсю ваколіцу. Вялікі — з мяне, пяцігадовага хлапца. А прыгожы ён, прыгожы... Грэбень — чырвоны аксаміт. Дзюба — сіняя сталь. Пер’е агнём палае. Хвост — залаты паўмесяц. Ногі калматыя, магутныя, з доўгімі, вострымі, як шылы, кіпцюрамі. Калі ён ступае па падлозе, здаецца, што гэта ходзіць чалавек у цяжкіх ботах, такт адбівае, як мікалаеўскі салдат Мікіта. А як ускочыць на плот і горда залапоча крыльямі ды закукараэкае, — з яго магутнага горла выходзяць такія грымотныя гукі, аж мае сябры жмураць вочы. У дванаццаць гадзін ночы і пад раніцу ён будзіць усіх местачковых. Ён лепш за гадзіннік — ніколі не псуецца і вельмі акуратны. Я мару аб тым, што гэты галагуцкі певень навучыцца лятаць, як арол. Я тады буду сядзець на ім верхам ды імчацца высока-высока...

Ад пеўня Гірша-Меера местачкоўцы маюць нямала згрызот. Усіх пеўняў забівае гэты гарэзны разбойнік. Ён магутны, як яго гаспадар. Певень — гордасць і ўцеха каваля. А калі местачковыя гаспадыні прыходзяць да каваля сварыцца за сваіх пакрыўджаных пеўнікаў, Гірша-Меер кажа:

— Затое мой галагуцкі малайчына каршуноў адганяе ад вашых курэй.

За забітых пеўняў Гірша-Меер выплачваў гаспадыням грашмі або нажамі свайго вырабу. А яго певень збіраў у адну вясёлую грамаду ўсіх удоў-курэй мястэчка. Аднаго разу, калі каршун напаў на маленькіх куранятак, галагуцкі певень каваля забіў каршуна, з якога стары паляўнічы Вышамірскі зрабіў чучала і павесіў у сваім садзе на дрэве.

Жыщцё галагуцкага пеўня скончылася раптоўна і трагічна. Жонка Гірша-Меера забіла яго малатком. Каб Гірша-Меер бачыў, не дазволіў бы. Каваль нічога аб гэтым не ведаў. Ён ляжаў на ложку хворы, у вялікай гарачцы. Певень выпадкова наступіў яму вострымі кіпцюрамі на босую нагу і моцна параніў. Гірша-Меер памёр ад заражэння крыві. Ён так любіў пеўня, што перад смерцю хацеў на яго паглядзець...

Неспадзявана загінулі два асілкі ваколіцы — певень і каваль.

Мы — грамадка дзяцей — абыходзім хату татарына Мухлі, які вырабляе аўчыны. Тут нядобра пахне. У гарачы летні дзень выпраўляемся на цагельню. Мы з Фолем часта рабілі там з гліны пячуркі, ляпілі хаткі, гаршкі, каровак, пеўнічкаў. Цагельня знаходзіцца за гумном і вялікім садам ўрадніка Ясінскага.

Мала таго што ўраднік абірае ваколіцу, дык яшчэ ўздумаў цэглу прадаваць. Выраб цэглы бадай нічога яму не каштуе. На яго заўсёды працавалі дарэмна дзесяткі «штрафных» людзей: аралі яго поле, касілі яго лугі, насадзілі яму вялікі сад, збудавалі яму хлявы, свіран, а цяпер робяць яму цэглу. Гэта былі розныя нядоімшчыкі або такія, чыя жывёла пападала на чужое поле, або калі два п'яніцы ў нядзелю паб'юцца. Усе яны плацілі штраф не пацярпеўшаму, а ўрадніку. На яго працавалі і дробныя зладзеі. Хто ў каго з поля сноп жыта ўкрадзе — працуе ў урадніка, курыцу сцягне ў суседа — адпрацоўвае ў урадніка.

Такія людзі працавалі і на яго цагельні. Ля цагельні шмат народу. Ажыўленыя гутаркі. Смех. Мы з Фолем падыходзім бліжэй. У чым справа?

Пад вялізнай нізкай страхою акуратна складзена шмат цэглы. Унізе з гэтай жа цэглы была зроблена вялізная печ, якая палілася ўжо некалькі дзён. Уся цэгла ўжо была вельмі напалена. Дровы падкладвала Марта — бедная ўдава з «штрафных», якая ўжо цэлы тыдзень працавала на ўрадніцкай цагельні.

Марта з дваіма малымі дзецьмі жыла на выгане ў старой хатцы. Яе муж, паляўнічы, загінуў ад кулі другога паляўнічага пры паляванні на мядзведзя. Удава хадзіла на падзённую работу, мыла бялізну ў карчмара і крамнікаў, даіла ў іх кароў і насіла вадку.

У ўрадніка Ясінскага прапала на выгане малое парасё. Ураднік западозрыў, што парасё ўкрала Марта. Довад быў адзін: Марта самая бедная ў мястэчку і не мае чаго есці... Ураднік біў яе бізуном. Марта не прызнавалася. Сцяла зубы і маўчала. Нават ні разу ад болю не крыкнула. Гэта яшчэ больш угнявіла ўрадніка. Ён прымусіў Марту працаваць дзесяць дзён на сваёй цагельні «за парасё».

Калі мы, дзеці, прыбеглі на цагельню, ураднік любаваўся напаленай цэглай. Ён пакруціў сівыя вусы. Яго вочы дзіка бліснулі. Ён зірнуў на сялян і весела абвясціў:

— Хто пройдзе босы па цэглах, таму дам рубля!

Пачуліся галасы:

— Мы не прывыклі да лёгкага хлеба.

— Мне яшчэ рана ў пекла.

— Твая цэгла, сам пяткі грэй.

— Такіх аматараў у нас няма.

— І за дзесяць рублёў не хачу.

Ураднік кпліва паглядзеў на людзей, дастаў з кішэні срэбраны рубель і давай падкідваць яго на далоні.

— Вось гэты рубель дам, хто хоча?

— А рубель не фальшывы?

— Не жартуй! — раззлаваўся ўраднік. — Ну, хто хоча?

— Я! — крыкнула ўдава Марта.

— Ты?! — здзівіўся ўраднік.

— Кінь, Марта, квапіцца на такія рублі! — крыкнуў хтосьці з сялян.

— Пайду! — сказала Марта.

Ураднік пажартаваў:

— Ідуць у танцы абадранцы! І ні разу не крыкнеш ад болю?

— Прывыкла я да болю. Пан ураднік ведае...

Ураднік строга на яе зірнуў.

— Добра! — сказаў ён. — Калі хоць раз застогнеш ад болю, не дам ні капейкі.

— Не застагну...

Ізноў пачуліся галасы:

— І я дам грыўню!

— І я прыкіну залатоўку!

— Няхай будзе і мая саракоўка!

— І мой мужычок — бедны-медны пятак!

Людзі рагаталі. Даставалі серабро. Загарэліся вочы. Пачаліся спрэчкі: «Крыкне Марта ад болю ці не?»

Паставілі яшчэ адну ўмову:

«Марта павінна ісці павольным крокам, не спяшаючыся...»

Гераіня дня стаяла спакойная, толькі праз меру часта царабіла пальцамі свае зрэбныя лахманы. Худая, сінявокая, чорнавалосая ўдава пазірала на свае ногі ды крывіла губы ва ўсмешку. Яе ногі бадай да кален былі пакрыты засохлай гразёй. Яны былі патрэсканыя. Падэшва ног была тоўстая. Відаць, Марта спадзявалася на засохлую гразь на нагах.

— Ну, Марта! — сказаў ураднік. — Пара...

Зноў пачуліся галасы.

— Не лезь, Марта!

— Аддам табе свой пятак і так.

— Яна ж гэта для сіротак бедных...

— Ногі скалечыш — не лезь!

Ураднік зазлаваўся:

— Не бунтуйце бабу!

Удава перахрысцілася кастлявай рукой і ўскочыла на гарачыя цэглы. Адлегласць у дзесяць пякельных крокаў была перад ёю. У яе вачах мільгнуў спалох. Яна сціснула зубы, пабляднела і пайшла на пятках. Пад нагамі ледзь дымілася... Людзі прыталі дыханне. Кожная секунда здавалася гадзінаю. Марта закусіла губу вострымі белымі зубамі. Яе вочы расшырыліся. З іх цяклі слёзы.

Ураднік сказаў паважна:

— Мерным крокам!

Яна ступала цяпер на пальцах. З ног сачылася кроў. Са збялелага лба цурком ліўся пот. З яе лахманаў клубілася пара. Вочы Марты зрабіліся круглыя і страшныя. Яна да крыві пракусіла ніжнюю губу, каб не крычаць... Але па яе вачах відаць было, што ўсё нутро яе крычала... Мы, хлапчукі, задрыжэлі.

— Звар'яцела Марта... — шапталіся людзі.

Ураднік моўчкі тапоршчыў вусы.

Марта прайшла агнёвыя дзесяць крокаў. Саскочыла. Усунула ногі ў вільготную гліну і так жаласліва застагнала, што мы, хлапчукі, заплакалі.

Людзі палажылі перад Мартай прайграныя імі грошы.

Ураднік кінуў ёй срэбраны рубель і сказаў:

— Малайчына! На! Вось дзе чэсна зарабіла! Два пуды жыта купіш за мой рубель. А за тое серабро — сала збабудзеш.

Грошы ляжалі ў траве. Марта на іх і не зірнула. Яе вочы былі заплюшчаны. Па худых шчаках цяклі слёзы, змешаныя з потам. Яна працягла войкала і стагнала. Яе стогны нагадвалі гуд жорнаў. Зубамі яна выбівала дроб.

Людзі засароміліся і пайшлі, як нешта ўкраўшы. Ураднік соваў ёй у рукі серабро. Грошы выпадалі з яе змярцвелай далоні. Усё цела яе ўздрыгвала. Марта выла голасна, без слоў.

Мы, хлапчукі, заходзіліся ад усхліпванняў.

— Вон адгэтуль! Прэч! — крыкнуў на нас ураднік. — Каб тут вашай нагі не было! Чэрці!

Мы ўцяклі.

Як успомню гэты выпадак, мяне прабірае дрыж.

Аж два месяцы ўдава Марта лячыла ногі. Затое яна купіла на зацірку два пуды жыта і пару фунтаў сала для галодных дзяцей...

У кожную нядзелю мы з Фолем стаялі ў вялікай карчме сярод натоўпу і глядзелі, як гуляюць людзі, як п'юць і танцуюць. Мы з цікавасцю слухалі гарманістаў і спевакоў.

У карчме вызначаліся тры чалавекі. Яны гаварылі вершы, прыдуманая імі.

Адзін з іх — мельнік Барткевіч. Чалавек чорны, як цыган, гадоў пад пяцьдзесят, у белай ад мукі шапцы. Ён складваў смехатлівыя вершы аб панах і шляхце. Апавядаў у рыфму аб тым, як на тым свеце мужыкі кідаюць паноў у катлы са смалою і падсмажваюць.

Слухачы рагаталі.

Другі — кравец Юзік — спяваў пад гармонік жартаўлівыя частушкі, якія тут жа прыдумляў.

Трэці — селянін Гейне — складваў жаласлівыя песні аб каханні, аб сірочай долі. Ад яго вершаў дзяўчаты становіліся сумнымі, жанчыны плакалі.

Хлопцы і дзяўчаты падхоплівалі вершы непісьменных песняроў і распаўсюджвалі іх вусна па ўсёй ваколіцы. Усе частавалі паэтаў гарэлкай. Кожны з іх меў сярод сялян сваіх прыхільнікаў.

Мельнік Барткевіч аднаго разу прыдумаў такую байку.

Звяры і птушкі пашкадавалі гаротных мужычкоў. Уздумалі яны павесяліць народ, наладзіць для яго вясёлую камедзь. Камісіянеры прывезлі ім з Менска фарбу, капялюшыкі, панскую вопратку, залатыя дрындушкі, парыкі, вусы — і ўсё, што трэба. Воўк апануўся пад пана Чапкоўскага. Дзікі кабан зрабіўся панам Багдановічам. Мядзведзіха — паняй Чапкоўскай. Ласіха — паняй Багдановічыхай. Буслы адзеліся панічамі. Сарокі — паненкамі. Лісіца насунула ксяндзоўскую спадніцу. Сабакі зрабіліся панскімі цівунамі і аканомамі. Звяры і птушкі размалявалі сабе морды акурат як у паноў. Нанялі дудара, скрыпача, гарманіста і цымбаліста, і пайшоў кіятар па вёсках народ вясяліць.

Спачатку людзі палохаліся, кланяліся нізка, не падыходзілі блізка. Потым прывыклі. Лясныя скамарохі падрабілі панскія галасы і гаварылі мужычкам:

— Паны прыйшлі вас весяліць, да сябе ў маэнткі прасіць, панскае дабро дзяліць. Спіны ў паноў свярбяць, дык трэба іх дубцамі і каламі ратаваць.

Музыкі зайгралі, а камедыянты танцавалі. Народ спачатку здзівіўся панскім выбрыкам. Потым яму гэта спадабалася.

— Дык прыйдзіце церабіць нас. Будзем вас чакаць у палацах. Вам жа няма чаго нас баяцца: вас, мужыкоў, многа, а нас, паноў, мала.

І пайшлі мужыкі церабіць дубцамі і каламі спіны паноў Чапкоўскіх і Багдановічаў.

Пра гэту байку дачуўся пан Чапкоўскі. Ён запрасіў мельніка Барткевіча да сябе ў маэнтак і запрапанаваў яму службу палясоўшчыка. Абяцаў шмат грошай плаціць, каб Барткевіч больш языком не малаціў.

— Дык пан хоча, каб я выганяў з лесу мужыкоў? Каб я штрафоваў нашых баб за грыбы і ягады? Пан хоча зрабіць мяне сваім псом? Пан хоча купіць мой востры язык? Няхай сабе пан Чапкоўскі будзе пры сваіх грашах, а я — пры сваіх байках. Грошы раз-два — і з'еў чалавек, а разумнае слова жыве цэлы век.

Сказаў, плюнуў і пайшоў.

Зазлаваны пан Чапкоўскі нацкаваў на яго лютых сабак. Сабакі пакусалі Барткевіча. А праз некалькі дзён усе сабакі пана Чапкоўскага былі атручаны. Пасля гэтага Барткевіч прыдумаў аб ім новую байку.

Яшчэ адно дзіва было ў нашай ваколіцы — старэйшы брат майго сябра Фолі — крамнік Іося. Нізкі і тоўсты чалавек гадоў трыццаці, лысы, з маленькімі мышынымі вочкамі, ён умеў перадражніваць усіх пасадзецкіх сабак і пеўняў. Ён падрабляў і чалавечыя галасы. Гэтымі фокусамі ён збіраў па нядзелях вакол сваёй крамы шмат народу. Ён вырабляў фокусы, а яго жонка Цыпа-Хава ў гэты час таргавала ў краме, як у кірмашовы дзень.

— Іося, кукарэкуй... Іося, брашы! — камандавала Цыпа-Хава

Ён кукарэкаў і брахаў. Народ сыпаў з карчмы ў Іоселеву краму. А калі гэта не памагала, Іося даставаў сваю скрыпку.

— Іоселева скрыпка гаворыць, як чалавек, — дзівіліся дзяўчаты.

Ён граў на сялянскіх вяселлях, на вечарынках у шляхты. Граў на любым інструменце, які пападаўся яму ў рукі: на гармоніку, на цымбалах, на жалейцы, на дудзе, на губным гармоніку, на карыне.

Возьме Іося пілу ў рукі — яна грала. Возьме пустую бутэльку, дзьмухне губамі — і бутэлька выдавала чароўную музыку. Возь-

ме шклянкі, налье ў іх вады, дзе менш, дзе больш, праверыць гукі на шклянках; у якіх адбавіць вады, у якіх прыбавіць, пасля чаго пачынаў выстукваць па іх тоненькім дубцом розныя мелодыі — адно захапленне. Возьме Іося дзеля жарту пустую скрынку з крамы, нацягне на яе ніткі замест струн і давай перабіраць пальцамі — граў так, што адна любата слухаць.

Увесь ён быў насычаны музыкай. Мне тады здавалася, што калі Іося тупне нагой аб камень — і мёртвы камень зайграе... Да гандлю ён не гадзіўся. У жыцці ён быў грубы, недапечаны, ледзь пісьменны. А як толькі браўся за які-небудзь музычны інструмент, дык зачароўваў людзей.

Яго хітрая жонка камандавала ім, як малым хлапчуком. Яна выкарыстоўвала яго талент для прыцягвання людзей у краму.

Заўсёды пасля абходу суседзяў я вяртаўся дамоў галодны, галодны.

КАПТУРНИЦА

Маці сама шыла мне гарнітурчыкі. Бацьку і дзеду шыла штаны. Швейнай машыны не было. Ёй прыходзілася шыць рукамі. Галоўнай яе спецыяльнасцю былі каптуры. Яна майстравала каптуры для сялянак.

Аснову для каптуроў маці рабіла з простага палатна, верх — з разнастайных паркалёвых ласкуткаў. Аблямоўвала каптуры шоўкавымі істужкамі.

Зверху аздабляла каптуры дарожкамі з карунак. Карункі тырчэлі рубам, і каптуры нагадвалі дзівосныя кветкі — ці то павялічаныя рачныя лілеі, ці то агромністыя адуванчыкі. Для колераў і ўзораў фантазія каптурніцы мела прастор і разгон. На першы выгляд каптуры нібы рабіліся на адзін фасон. Але калі я добра прыглядаўся, дык не знаходзіў і двух аднолькавых. Кожны адрозніваўся чым-небудзь ад другога.

У гэтай сялянскай мадысткі не было люстэрка. Каб палюбавацца сваім творам, яна павінна была мець чыно-небудзь галаву. Галава знайшлася — мая. У працэсе работы маці прымервала каптуры на маёй галаве. Яна любавалася на каптур у анфас, у профіль і ззаду. Яна адыходзіла на некалькі крокаў, падыходзіла, заўважала неакуратнасці, знімала яго з маёй галавы, распорвала, зноў сшывала, зноў насоўвала мне на галаву і зноў правярала на вока.

Старыя сялянкі хвалілі яе работу. Ківалі галовамі, прыщмоквалі губамі і дзівіліся:

— Не каптур, а кветка...

Мне апрыкрыла выконваць абавязак манекена. Але вызваліца ад гэтага мне рэдка ўдавалася. Я цяпеў да тых часоў, пакуль мае равеснікі не пачалі мяне называць: «каптурная галава». Мне прыйшлося спыніць штодзённы абход мястэчка, бо з-за кожнага вугла мне спявалі на розныя лады:

— Каптурная галава! Каптурная галава!

Я не ведаў, дзе схавацца ад сораму. Прыйшоўшы дамоў, я са злосці ўкраў пяток каптуроў, убіў перад матчыным акном на гародзе некалькі кійкоў і павесіў на іх каптуры на ўсю ноч. Раніцой я разбудзіў матку і сказаў ёй:

— Глядзі ў акно, каптуры выраслі на гародзе!

Маці ахнула. Кінулася мяне біць.

— Гэта ж украсці магі ўночы! — сварылася яна.

— Мяне хлопцы дражняць каптурнай галавой! — плакаў я. — Не хачу, каб ты адзявала каптуры на маю галаву! Не хачу!

— А есці хочаш? — гаварыла маці. — Як табе не сорамна...

Быў такі разумны хлапец, а во скепсіўся...

— Я зноў пачну кашляць і траціць прытомнасць, — страшыў я.

Маці была ў роспачы. Я ўзбунтаваўся не на жарт. Не хацеў прымерваць каптуроў. Уцякаў з дому. Але мне стала шкода гэтай гаротніцы, якая па некалькі дзён перад гадавымі святамі або перад кірмашом сляпіла вочы цэлымі начамі — шыла каптуры, схіліўшыся перад невялічкай лямпачкай. Часта яе перамагаў сон. Яна засынала і пальцы калола іголкай.

— Што рабіць? — думаў я.

І вось каптуры на тычках на гародзе накіравалі мяне на трапную думку. Я пабег да столяра — да рыжавусага дзядзькі Янкі.

— Маці прасіла, каб вы зрабілі балванок для каптуроў, — сказаў я.

— Што? Я не разумею.

— Ну, балванок, каб прымерваць на ім каптуры. Балванок такі, падобны да чалавечай галавы.

— А-а-а! — здагадаўся Янка.

Ён узяў сасновы чурбанчык і пачаў майстраваць спачатку сякерай, а потым геблем. Ён увесь час прыглядаўся да маёй галавы, каб надаць чурбанчыку патрэбную форму. Потым адрэзаў знізу роўна, каб чурбанчык стаяў на сталі.

— Маці пыталася, колькі трэба плаціць? — сказаў я.

— Пяць капеек.

Я прынёс дамоў чурбанчык. Ішоў гарадамі, каб ніхто не бачыў. Я паставіў чурбанчык перад маткай на стале, адзеў на яго каптур і сказаў:

— Во, маеш замест маёй галавы. Трэба заплаціць столяру пяць капеек.

Маці глядзела і дзівілася.

— Уй, як добра! Ты нават не разумееш, як гэта добра...

Я пакрыўдзіўся:

— Каб не разумеў, дык не прасіў бы Янку зрабіць.

З таго часу я вызваліўся ад прыкрага абавязку.

На Пятра ў нас адбываўся кірмаш. Сялянкі красаваліся ў матчыных каптурах. У вялікім натоўпе вызначаліся знаёмыя каптуры на галовах сялянак.

Навакол Пасадца жылі ў старых хатках некалькі бедных удоў. Хлеба ў іх ніколі не была. Падраслых хлопчыкаў яны аддавалі ў пастушкі. Дачок — багачам у служанкі.

Аднаго разу прыйшла да нас удава Марта.

Ногі яе пасля хадзьбы на гарачых цэглах яшчэ былі хворыя, абверчаныя анучамі. Яна ступала да таго асцярожна, што яе крокаў не чуваць было. Нібы хадзіла над рэчкай па вузенькай кладцы. Марта сарамліва звярнулася да маці:

— Хаіміха, золатца, родненькая... Сымонка мой захварэў. Агнём гарыць хлопчык. Божанька, што мне рабіць? Чаборам паіла — Еўка старая дала. Да Карпухі схадзіла, вадой замоўленай паіла — не памагае. Трэба схадзіць да Мунькі-татарына, каб на хлеб нашаптаў.

Жанчына ламала рукі.

— Пазыч, Хаіміха, на лякарства кавалак хлеба... Татарын свайго хлеба не дае, тады не паможа, жажа... Купіла б, дык у мяне ўсяго залатоўка для татарына.

Маці моўчкі адрэзала акрайчык хлеба. Марта падзякавала.

Маці адварнулася да сцяны і кончыкам новага каптура, над якім працавала, выцерла вочы. Потым накінула на галаву вялікую хустку, якая акрывала яе да ног, узяла кош, кінула ў яго некалькі палатняных падшывак ад каптуроў у выглядзе торбачак і пайшла ў мястэчка, абышла крамы, корчмы, хаты. Потым яна прынесла ў хату ўдавы Марты цукру, хлеба, крупы, мукі і жменьку дробязі.

РАЗБОЙНИК ЦІХАН

Бабуля, стоячы ля прыпечка, апавядала мне розныя гісторыі з мінулых часоў: аб жыдоўскім пагроме ў гэтай ваколіцы, аб страшных учынках разбойніка Ціхана і канакрада Шлёмкі, аб тым, як цыганы мядзведзяў вадзілі тут на паказ, і аб прыгоне, які яна добра памятала.

Вось адно з яе апавяданняў.

З суседняга маёнтка пана Чапкоўскага ўцёк прыгонны. На начлезе воўк зарэзаў каня, і пан збіраўся за гэта строга пакараць прыгоннага конюха. Конюх, уцякаўшы, зайшоў у хату да бацькоў бабулі. Бабуля была тады маладой дзяўчынай. Бяглец папрасіў у яе кавалак хлеба на дарогу. Яна дала яму паўбулкі хлеба. Ён пайшоў у пушчу да разбойніка Ціхана. Калі за маладога бегляца пакаралі бізунамі яго бацьку, Ціхан падпаліў панскую абору. Згарэла шмат жывёлы. Нейкім чынам пан Чапкоўскі даведаўся, што бабуля дала бегляцу хлеба. Прыйшоў з двара цівун і забраў спалоханую бабулю ў панскі двор. Яе там пакаралі бізунамі, потым надзелі ёй на ногі калодкі і пасадзілі на суткі ў цёмны падвал панскага палаца. Бабуля ад сораму хацела тапіцца. І вось аднаго разу ўночы прыходзіць да бацькоў бабулі той самы панскі бяглец, а з ім разбойнік Ціхан і Шлёмка-канакрад. Бабуля ім паскардзілася на пана Чапкоўскага.

— Мы за гэта пана Чапкоўскаму адплоцім! — сказаў Ціхан.

Праз некалькі дзён згарэла панскае гумно.

— І зноў прыйшоў да нас разбойнік Ціхан — вясёлы прыгажун, чарнавусы, а твар — кроў з малаком, — апавядала бабуля.

— Адплаціў я пана Чапкоўскаму і за тваю крыўду, дзеўка! — сказаў мне Ціхан, абняў і пацалаваў у галаву.

— Дзякую, дарагі... — шапнула я Ціхану на вуха. — Маці паставіла гасцям гарэлку, шабасовую рыбу, халу. Усе нашыя былі рады за такую адплату пана. А я была да таго шчаслівая, аж не ведала, што рабіць. Смяялася, скакала, спявала. Разбойнік Ціхан глядзеў на мяне, гладзіў доўгія вусы ды ўсміхаўся.

— А ты не баішся мяне, разбойніка? — запытаўся Ціхан.

— Не... — адказала я, паглядзела на яго і апусціла вочы. Ён такі быў прыгожы, аж мне сорамна было глядзець яму ў вочы... Ціхан абняў мяне адной рукой ды сказаў:

— Не бойся мяне. Добрых людзей я ніколі не крыўджу.

Бабуля на хвіліну спыніла апавяданне, задумалася.

— Маладая я была. Годы мае рэчкай паплылі. Эх, Божа мой! А такія людзі, як разбойнік Ціхан, служаць у руках Усявышняга

кіем для пакарання злых людзей! — растлумачыла мне бабуля ўчынак Ціхана.

Яе чорныя вочы, акружаныя густымі сеткамі зморшчынак, весела і молада засвяціліся.

Пра разбойніка Ціхана бабуля часта ўспамінала. Яна апавядала, што ён бедных людзей ніколі не чапаў. Наадварот — даваў ім грошы. А яго сябар, канакрад Шлёмка, краў коней толькі ў багатых.

Улетку жылі яны ў зямлянцы ў пушчы. І колькі паліцыя і салдаты ні шукалі гэтай зямлянкі — знайсці не маглі. Узімку яны, пераапанутыя купцамі, выязджалі ў другую губерню.

У кірмашовыя дні яны разгульвалі па вакольных мястэчках. Нікога не баяліся. Іх баяліся ўсе.

Ціхан даставаў для сваіх малайцоў гарэлку ў аднаго карчмара за дзесяць вёрст ад Пасадца. Там спыняліся і цыганы, што забіралі крадзеных коней у Шлёмкі. Зорах зваўся той карчмар. Ён меў ад Ціхана і сваю долю ва ўсіх гэтых справах.

За галаву Ціхана менскі губернатар абяцаў тады вялікія грошы.

Аднаго разу ўночы ў карчме Зораха пілі гарэлку Ціхан і Шлёмка. Пасля таго, як за галаву Ціхана абяцалі вялікія грошы, ён, Ціхан, пачаў асцерагацца. Не верыў і Зораху. Ён прымушаў Зораха раней самому папробаваць гарэлку, бо ў гарэлцы магла быць атрута.

У гэту ноч Зорах быў вельмі далікатны. Часта абнімаў Ціхана, стараўся дагаджаць, хваліў Ціхана за дабрату, за сардэчнасць, за адвагу. Скардзіўся Зорах, што падазраюць аб яго, Зораха, удзеле ў ціханаўскіх справах. Яму, Зораху, пагражае не меншая небяспека, чымся Ціхану і Шлёме, таму...

Зорах не дагаварваў.

— Дык чаго ж ты хочаш, Зорах? — пытаўся Ціхан.

— Сам, Ціханка, разумееш... Ты ж чалавек і разумны і справядлівы...

— Пароўну дзяліць?

— Ага... А то золата сабе забіраеш, а мне толькі серабро...

— За чарку гарэлкі хочаш браць роўную долю з маёй здабычы?! Ты, Зорах, стаіш на гнілых падпорах і згарыш як порох. Ты мне не друг, а вораг.

Зорах апускае вочы і маўчыць.

— Зірні мне ў вочы, Зорах! Хачу пачытаць тваё чорнае нутро... Ну, зірні...

Зорах узнімае на Ціхана блуклівыя вочы. Ціхан на яго строга глядзіць. Зорах не вытрымлівае яго пільнага позірку і адвароч-ваецца.

— У цябе не душа, Зорах, а цёмная студня. Ты нешта нядо-брае замысліў. Глядзі...

І залаваўся разбойнік Ціхан. Грукнуў кулаком аб сасно-вы стол так моцна, ажно стол расшчапіўся. Яго чорныя вочы бліснулі двума агнямі. Твар загарэўся. Вусы натапыршчыліся, як у тыгра.

— Чуеш, Зорах? Больш з табой ніякіх спраў мець не хачу. Арлу з савай — не па дарозе. А калі толькі ўздумаеш размяняць на залатыя імперыялы маю галаву, дык во, глянь...

Ціхан выцягнуў з халявы востры нож і бліснуў ім перад тварам Зораха.

— Брахнеш аба мне каму-небудзь, нібы курыцу, зарэжу... Чуеш?

— Ч-ч-чую...

Зорах дрыжэў з галавы да ног.

— Будзеш маўчаць?

— Б-б-буду... м-м-маўчаць...

— Хачу быць чэсным чалавекам, Зорах. Я табе і так лішняе даваў. На развітанне вярні назад мяшок серабра, што я табе пакінуў. Ты яго не зарабіў... Давай сюды!

Залямантаваў карчмар:

— Ціхан... родны...

Ціхан нецярпліва тупнуў нагой.

— Падзякуй, дурань, за сваю галаву. Я мог бы табе даць яе ў рукі за цацку. Серабро бедным раздам. Табе ж яно не падаба-ецца...

Ціхан выйшаў на двор.

Была летняя ноч. Месяц яшчэ не ўзышоў, але ў небе, як за-латыя дукаты, блішчэлі зоркі. Абапал дарогі, навокал цёмнага сілуэта карчмы, драмаў бор. Ледзь-ледзь шапацелі вершаліны. Шмат таямніц ведалі стагоднія барыны. Чулі яны часам стогны, плачы, ляманты. Тут не раз Ціхан сцёбаў бізуном прывязанага да дрэва лютага пана.

— Баліць? — пытаўся Ціхан у пана. — Так баліць і тваім мужыкам, якіх лупцуеш дзень у дзень на стайні. Ці ж мужыцкая кроў не такая, як і панская? Ці ж мужыцкая косць не такая, як і панская? Кожнаму баліць. А калі не перастанеш біць мужыкоў...

Ціхан выцягнуў з халявы востры нож і бліснуў ім перад панам.

— ... як курыцу, зарэжу! Хлопцы, адпусціце пана! Няхай ідзе, куды хоча.

Драмаў бор вакол Зорахавай карчмы, толькі вершаліны ледзь-ледзь шапацелі праз сон.

Зорах і Шлёмка прыцягнулі мяшок са срэбранымі манетамі і палажылі на спіну сівога жарабца Ціхана.

Каб было відней, Ціхан пабачыў бы хітрую здрадніцкую ўхмылку на твары Зораха. Яго план хоць на палавіну ўдаўся. Атрад салдат з афіцэрам схаваліся за тры вярсты адгэтуль, ля хаты палясоўшчыка. Зараз войска павінна быць тут... Зорах умовіўся з афіцэрам, што рознымі спосабамі пастараецца затрымаць Ціхана.

Пачуўся тупат конніцы.

Ціхан пагнаў каня. За ім на другім кані паімчаўся Шлёмка. Войска крыху спазнілася. Зорах меркаваў, што салдаты зловяць яго гасцей у карчме. Не ўдалося.

Зорах затрымаў на хвіліну афіцэра і нешта шапнуў яму на вуха. Афіцэр кінуў галавой, прышпорыў каня і пагнаўся ўздагон за Ціханам.

Спачатку Зорах збянтэжыўся, каб хаця Ціхан па дарозе мяшка з серабром не кінуў. Але хутка супакоіўся: «Калі Ціхан сказаў, што раздасць серабро бедным, дык так захоча зрабіць. Ціхан моцны на слова».

А чаму Зораху было важна, каб Ціхан не скінуў з каня мяшка з серабром, аб гэтым даведаемся далей.

У летнюю ноч пагналася за Ціханам конніца з афіцэрам на чале. Разгарачаныя коні храплі. З ноздраў валіў дым. Бор напоўніўся гукамі, нібы казачныя цымбалы.

Зорах доўга чуў стукаты конскіх капыт, пошвісты. Гукі паволі заміралі ў сэрцы дрымучага бору. Зацікавіўся месяц. Ён узняўся над хваінамі, над карчмой, нібы чалавечы твар у профіль. Ён асвятліў профіль Зораха, які таропіў вочы ў асярэбраны шырокі тракт.

Раптам твар Зораха наліўся страхам:

— А што, калі Ціхан выратуецца?

Зорах успомніў яго бліскучы нож.

— А што, калі Ціхан крутымі дарожкамі паверне назад сюды? Не высахлі ж мазгі ў Ціхана... Ён, пэўна, здагадаўся, што я, Зорах, навёў сюды салдат...

Карчмар ужо хацеў разбудзіць сям'ю і схаваліся з імі ў лесе, але позна... Так яно і ёсць... Сюды едзе Ціхан... Чуваць гукі ў лесе. Зорах прыслухоўваецца. Гукі набліжаюцца... Зорах не мог крануцца з месца. Халодны пот цурком ліўся з ілба на баряду.

Ці, можа, гэта не Ціхан?

Пачуўся скрыпат калёс, галасы. Ехаў абоз камісіянераў. Паказаліся фурманкі — пятнаццаць фур. Ля карчмы яны спыніліся. Ажыў Зорах. Ажыла ноч. Камісіянеры распраглі коней, насунулі ім на морды торбы з аўсом.

Раніцой конніца натрапіла на зямлянку Ціхана. Ціхан і Шлёмка бараніліся і загінулі, забіўшы трох салдат. Два ціханаўскія малайцы былі паранены. Іх у кайданах пагналі ў Менск.

Ніяк не натрапілі б на зямлянку Ціхана, каб не мяшок серабра. Хітры Зорах, палажыўшы мяшок на спіну каня, непрыкметна пракалоў сцізорыкам дзірку ў мяшку. Пры ўцёках ад пагоні Ціхан не чуў, як пакрысе сыпаліся з мяшка грыўні і залатоўкі.

Па гэтай срэбранай сцежцы афіцэр, як развіднелася, павёў сваю конніцу ў ціханаўскую зямлянку. Усе сяляне ваколіцы хадзілі назаўтра ў лес збіраць грошы.

У тую ж раніцу Зорах забраў сям'ю і лепшыя хатнія рэчы на камісіянерскія фуры і паехаў у Менск. Карчма пуставала доўгі час.

Астаўшыся ў жывых ціханаўскія малайцы знайшлі Зораха ў Менску. Адзін з іх дастаў з халявы бліскучы нож.

Зорах атрымаў за здраду.

МАЙСТРЫ

Больш за ўсё я любіў дзедаву кузню. Дзед, сінявокі, з доўгай рыжай барадой, у чорнай аksamітнай ярмолцы ды ў акуларах, прымацаваных ніткамі замест аглабелек, здаваўся мне чарадзеям. На яго горне пад попелам у вуголлях жыў вечны агонь. Даволі было толькі пару разоў памахаць кіем кавальскіх мяхоў, каб з-пад попелу вырывалася некалькі сінява-залатых агнёвых саламандраў. На палічках ляжала шмат разнастайных інструментаў: малаткі рознай велічыні і формы, друшлякі, свярдзёлкі, розных выглядаў абцугі, лудзільнікі, долаты, рашпілі, напільнікі, цыркулі, ножніцы, лінейкі, трыкутнікі.

Ён браў вялізныя лісты медзі, рысаваў па іх розныя геаметрычныя фігуры і вырэзваў моцнымі ножніцамі. Я назіраў за тым, як ён зварваў медзь бронзай і рознымі кіслотамі, як ён на кавалдах і кавадзелках кругліў пасудзіну, пастукваў па ёй далікатнымі дубовымі малаткамі, як ён устаўляў донцы, як ён замыславатымі тоненькімі інструментамі выбываў на медзі разнастайныя ўзоры — круглячкі, пункцікі, лісточкі, ромбы, ланцужкі. Я глядзеў, як ён варыў кісель з волава і цынку, а потым адліваў у

форму на пернічкі. Гэтымі пернічкамі ён лудзіў пасуду. Пасуда блішчэла ўнутры, як серабро. Рознымі мазямі, парашкамі, скурай ён наводзіў яркі глянец зверху. Пасуда блішчэла золатам. У яе можна было глядзець, нібы ў люстэрка. На сонцы яна адкідвала дзівосныя снапы праменняў. Ён рабіў усё гэта з замілаваннем мастака. Ён працаваў не спяшаючыся. Ён сам любаваўся працэсам работы і мала зарабляў. Бабуля на яго за гэта крыўдзілася. Да мяне дзед часта зварочваўся з такімі словамі:

— Эх ты, дуда! Як падрасцеш — навучу... Гэта ж вялікая хохма (мудрасць) рабіць глякі, конаўкі, каструлі, кварталы, кватэркі, гарнцы. Трэба ведаць матэматыку, каб трапіць у патрэбны памер. Вось як, дуда мая!

У кузню к дзеду заходзілі розныя людзі пагутарыць і панохаць тытуну. З наведвальнікаў памятаю трох — рыбака Лук'янскага, бондара Данілу і паляўнічага Вышамірскага.

Рыбак Лук'янскі прыносіў у кожную пятніцу рыбу на шабас і лічыўся ў нас сваім чалавекам. Ён дзівіўся на дзедаў спрыт тварыць прыгожую медную пасуду. Нават вучыцца гэтаму рамяству ўздумаў. Дзед згадзіўся быў вучыць Лук'янскага, але нічога з гэтага не выйшла. Дзед гладзіў бараду і казаў:

— Позна, дуда, вучыцца пачынаеш. Я з маленства гэтым займаюся. А табе, Пранук, колькі год?

— Сорак год і тры месяцы.

Дзед засмяўся.

— Вось каб табе было дзесяць год і тры месяцы! Ужо лепш рыбу лаві да канца жыцця. А то рыбацтва забудзеш і меднікам не зробішся. Памрэш, дуда, прыйдзеш на той свет і захочаш у рай. А ў цябе запытаецца святы Абраам...

— Не Абраам, а Пётра... — папраўляе дзед Пранук.

— Можа, і Пётра, — згаджаецца дзед. — А святы Пётра ў цябе запытаецца: «Ты што за чалавек?» — «Меднік», — скажаш. «Калі навучыўся?» — «У сорак год і тры месяцы вучыцца пачаў», — скажаш. «Які з цябе меднік?! — здзівіцца святы Абраам, гэта значыць святы Пётра. — Нам майстры патрэбны, а не партачы». Пацярэбіш пагыліцу, дуда, і пойдзеш у пекла. «Хто ты?» — запытаецца ў цябе старшы чорт Сотан. «Рыбак!» — скажаш. «Усё жыццё рыбу лавіў?» — «Не! — скажаш, — толькі да сарака год і трох месяцаў». — «А цяпер табе колькі?» — «Во семдзсят год і тры месяцы», — скажаш.

Лук'янскі яго папраўляе:

— Сто год і тры месяцы, — скажу.

— Добра, — згаджаецца дзед. — «Сто год і тры месяцы», — скажаш. А старшы чорт Сотан зазлуецца: «Дык ты ж за апошнія шэсцьдзесят год забыў сваё рыбацтва. Мы такіх рыбакоў не прымаем!»

Дзед засмяяўся:

— Будзеш ты хадзіць сто, а мо і тысячу год ад рая да пекла, ад пекла да рая, і нідзе табе прытулку не дадуць. У адным месцы будзеш недапечаным меднікам, у другім — перапечаным рыбаком. Ты ўжо лепш займіся сваім рыбацтвам. А за рыбу я табе буду медную пасуду даваць. Так пастаўлен ужо свет: адзін тое робіць, другі — сее. На, дуда, тытуну панюхай! Ад гэтага мазгі яснеюць...

Бондар Даніла з суседняй вёскі заўсёды спыняўся па дарозе ў дзедавай кузні. Ён быў адных год з дзедам. Галіўся кавалкам касы, — як ён сам гаварыў, — і твар яго быў заўсёды парэзаны.

Лыжкі, цэбры, вёдры і начоўкі Данілы славіліся на ўсю ваколіцу. Ён быў не меншым майстрам за майго дзеда. Абодва яны шчыра шанавалі адзін аднаго.

Неяк раз зімою Даніла вёз на саначках вялізны цэбар і спыніўся ля дзедавай кузні панюхаць тытуну.

— Дзень добры, Лэйзарка!

— Добры дзень, Данілка!

Дзед задзівіўся на цэбар:

— Ай-яй-яй, які беленькі — сыр, ды і годзе. А гладкі які — любата! А лёгкасць, а зграбнасць...

Дзед пастукаў па цэбры драўляным малатком.

— Звініць...

Дзед пацягнуў носам.

— А як добра пахне...

Дзед задумаўся на хвіліну.

— Мне б на пасхальныя буракі...

— Дык вазьмі, Лэйзарка.

— Колькі?

Даніла махнуў рукой.

— Эт!

— Што «эт»?

— Нічога не трэба плаціць.

— Як гэта?!

— А так...

Дзед зняў з паліцы медны гаршчок, пашараваў да блеску анучай і паставіў перад бондарам.

— Як залаты! — залюбаваўся Даніла.

- Падабаецца?
— Ага...
— Гэта табе, Данілка.
Бондар зааргачыўся:
— Барані Божа! Ён жа даражэй каштуе за цэбар...
— Я табе так даю, а не за цэбар. А шчырасць твайго сэрца, Данілка, з якой ты мне падарыў цэбар, не купіш ні за якое золата. А мой гаршчок — глупства...
— У цябе, Лэйзарка, сапраўды залатое сэрца.
Старыя расчуліліся, нюхалі з табакеркі і чхалі, чхалі.

МЯДЗВЕДЗІ ВЫШАМІРСКАГА

Вышамірскі быў намнога старэйшы за майго дзеда. Ён быў каморнікам. Яго хутарок стаяў на другім канцы мястэчка. Хата яго была пабудавана на гарадскі лад — высокая, з вялікімі вокнамі, з галубятняй у выглядзе прыгожай вежы, з верандай, аплеценай жывым хмелем. У хаце віселі клеткі з канарэйкамі, чыжыкамі, вавёркамі. У сенцах жыла прывязаная на ланцужку лісіца. Была ў яго доўгая палоска зямлі, агароджаная навакол высокім частаколам. Ён жыў з трыма незамужнімі дочкамі, якіх у нас звалі паненкамі.

На сваім невялікім кавалку зямлі Вышамірскі вёў культурную гаспадарку. У яго быў добра агледжаны, чысценькі садок, рыбная сажалка, некалькі калод пчол, гарод, канюшына і кавалак сенакосу. Былі пракапаны канаўкі для стоку вады, бо яго палоска зямлі знаходзілася ў нізіне ля возера. Над канаўкамі былі пароблены высокія прыгожыя масткі. У цэнтры яго зямлі стаяла альтанка з круглымі каляровымі акенцамі. Уся яго зямля была абсаджана ліпамі. На некаторых з іх гняздзіліся буслы. Дзесяткамі год гэты своеасаблівы аматар хараства не пакладаючы рук працаваў на сваім кавалачку зямлі, які ператварыў у надзвычайна прыгожы куток.

Мне, малому хлопчыку, здавалася, што гэта рай. Голубы Вышамірскага ляталі над мястэчкам. У сіняве неба яны здаваліся снежнымі. Яго буслы ўляталі на паляванні на балота, а нанач вярталіся ў свае гнёзды на ліпах.

Любімым заняткам Вышамірскага было паляванне. У маёй памяці ён ужо быў слабы, непрацаздольны. Гаспадаркай пад яго доглядам займаліся дочки.

За Вышамірскім бегаў яго вечны сябар — стары пёс Лютня. Абодва яны дажывалі свой век. Вышамірскаму асталася адна

ўцеха — успаміны, якімі ён дзяліўся з людзьмі ўсяе ваколіцы. Яго лічылі за манюку, бо ён апавядаў такія дзівосныя гісторыі з свайго паляўнічага жыцця, якім сапраўды цяжка было верыць.

Невысокага росту, худы, з чыста выгаленым тварам, ён хадзіў ад хаты да хаты і частаваў людзей паляўнічымі апавяданнямі. Улетку ён насіў белую палатняную вопратку і такі ж капялюш. Зімою ён быў апрануты ў футру. На галаве — цёплая шапка.

Калі-нікалі Вышамірскі прыносіў дзеду ў кузню мёд і яблыкі. Дзед кідаў работу, запрашаў Вышамірскага ў хату і частаваў чаем.

Вышамірскі апавядаў розныя прыгоды са свайго паляўнічага жыцця, галоўным чынам пра паляванне на мядзведзяў. Такіх апавяданняў у яго было шмат.

Аднаго разу ён сустрэўся з мядзведзем адзін на адзін, лоб у лоб. Мядзведзь выхапіў з яго рук стрэльбу, зламаў яе папалам і кінуў. Абхапіў Вышамірскага лапамі ды хацеў задушыць. Пёс Лютня ўскочыў мядзведзю на спіну і давай кусаць. На хвіліну мядзведзь выпусціў Вышамірскага з лап і пачаў скідваць з сябе Лютню. Вышамірскі выхапіў нож, каб зарэзаць мядзведзя, але мядзведзь зноў наваліўся на яго, кінуў на зямлю, а Лютня скок на мядзведзя.

Выпадкова натрапіў на іх другі паляўнічы. Ён папаў куляй у самае вуха мядзведзя. Аднак мядзведзь паспеў моцна пакалечыць і Вышамірскага і Лютню.

Вышамірскі расшпільваўся і паказваў на грудзях і спіне страшныя глыбокія рубцы — сляды кіпцюроў і зубоў звера.

Ён і другі раз раптоўна трапіў на мядзведзя. І Вышамірскі і Мішка аслупянелі ад такой нечаканай сустрэчы. Вышамірскі выхапіў табакерку і сыпнуў нюхальным тытуном Мішку ў вочы. Мядзведзь на хвіліну аслеп, зажмурыў вочы, зароў, завыў, хацеў кінуцца на Вышамірскага. Вышамірскі адскочыў за дрэва. Мядзведзь з усяго імпаду стукнуўся лабацінай аб хвою і паваліўся. Вышамірскі стрэльнуў у яго пару разоў і прыкончыў.

У трэці раз ён папаў на спячага мядзведзя. Разлёгся валасаты пан Міхайла на імху, як на пырыне, бахматыя лапы пад галаву падлажыў і соладка храпе, як той касец пасля працы. А на тое ліха Вышамірскі пакінуў стрэльбу ў хаце палясоўшчыка. Упершыню ў жыцці такое глупства зрабіў. Хто ж гэта мог падумаць, што за паўвярсты ад лесніковай хаты касалапяны паны Міхайлы адпачываюць пасля полудня?!

Стаіць Вышамірскі ля калматага асэсара і думае:

Што рабіць? Ціханька пайсці назад? А мо ў гэты час прачнецца Міхайла і кінецца яму на спіну... Не рухацца з месца? Ад чалавечага духу прачнецца і так паглядзіць яго лапай, што Вышамірскаму будзе капут... А сонца бязлітасна пячэ. Навакोल пахне дурманячым багуном. У Вышамірскага дыбам валасы становяцца, шапку ўзнімаюць... І стукнула адважная думка. Ён прыгнуўся да самага вуха мядзведзя ды з усяе сілы гукнуў:

— Гу-у-уу! — і адскочыў за высокі корч-вываратню.

Пан Міхайла ўсхапіўся ні жывы ні мёртвы. Працёр лапай спалоханыя вочы. Узняўся на ногі. Прайшоў, як п'яны, некалькі крокаў, паваліўся і ўткнуў морду ў мох.

Вышамірскі яшчэ не верыў, што мядзведзь скончыўся ад страху. Кінуўся ў леснікову хату па стрэльбу, схапіў яе і яшчэ не паспеў вярнуцца назад, як пачуў стрэл. П-п-оўх! — аж водгаласкі пайшлі. Прыбег.

ЛЯ мядзведзя стаіць паніч Прушынскі з блізкага маёнтка ды горда вусы падкручвае. Яшчэ дыміцца курок яго дубальтоўкі.

— У самую галаву папаў, — хваліўся паніч Вышамірскаму.

А яму Вышамірскі на гэта:

— Лёгка было панічу папасці ў галаву мёртвага мядзведзя.

— Як жа гэта?! — ускіпяціўся паніч.

— А вось так, як паніч бачыць, — сказаў Вышамірскі. — Як паваліўся пры мне мядзведзь, як уткнуў морду ў мох, так і цяпер ляжыць.

І Вышамірскі апавядаў панічу, як усё гэта здарылася.

Паніч заартачыўся, слухаць не хоча.

— Мой мядзведзь! — кажа Вышамірскі.

— Мой мядзведзь! — кажа паніч.

Паніч затрубіў у рог. Прыбеглі яго людзі і хацелі забраць мядзведзя. Вышамірскі падняў гвалт. Паляваў тады ў лесе і ўраднік Ясінскі. Той прыбег на крык і даведаўся, у чым справа.

Вырашылі запрасіць доктара, каб ён ускрыў мядзведзя і паглядзеў, ці той сканаў ад разрыву сэрца, ці ад кулі. Так і зрабілі.

Паніч падкупіў доктара. Доктар сказаў, што ад кулі паў мядзведзь. Мядзведзя забраў паніч. Вышамірскі падаў у суд. За паляўнічы гонар яны судзіліся некалькі год. Усюды выйграваў паніч. Вышамірскі падаваў усё вышэй і вышэй — браў верх паніч, які ўсюды падкупліваў суддзяў.

Яшчэ шмат апавяданняў расказваў Вышамірскі пра мядзведзяў.

Аднаго разу мядзведзь унадзіўся ў яго пчолы. Псаваў калоду за калодай. Тады Вышамірскі паставіў капкан. Мядзведзь

папаўся жывы. Прышлі цыганы. Адкупілі мядзведзя. Закавалі ў ланцугі. Прабілі яму нос напаленым дачырвана жалезам. Прадзелі праз нос кальцо і пагналі ў мядзведскую смаргонскую акадэмію на навуку. Тады цыганы ў горадзе Смаргоні абучалі мядзведзяў розным фокусам, пасля чаго вадзілі іх па гарадах і гэтым зараблялі на хлеб.

А вось адзін каваль знайшоў у лесе маленькага Мішачку. Прынёс дамоў. Выгадаваў. Мядзведзь зрабіўся ручным. Ваду насіў. Малатком у кузні працаваў. Жорны круціў. Дзяцей калыхаў, як нянька. Нават песні спяваў. Усё-ўсё ў хаце рабіў. Часам яго запрагалі ў воз. Ён вазіў сена. А як ён на вечарынках танцаваў — о-го-г-оо-о! Увесь народ весяліў!

І яшчэ адно апавяданне!

Кожны раз, калі Вышамірскі гаварыў «і яшчэ адно апавяданне», ён дадаваў:

— Каб я з гэтага месца не ўстаў, калі маню!

Адзін мужычок, звалі яго Хомка, паехаў у панскі лес мох дзёрці. Надзёр моху поўны воз. Бачыць ён — пара медзведзянят гуляе на санцапёку. Яны лагодненькія, калмаценькія, смяшлівыя, як тыя дзеці. Кульгікаюцца, качаюцца па зямлі, скачуць, тоненькімі галаскамі візгочуць. Забаўляюцца. Хапаюць адно аднаго за вушкі. Жартуюць. Міны забаўныя строць. Глядзіць на іх Хомка і рагоча — тэатр!

Любуецца на іх мужычок. А медзведзяняткі яшчэ дурненькія. Не разумеюць, што трэба ўцякаць ад чалавека. Тут Хомка ўспомніў, што ў вёску прыехаў цыган-мядзведнік. Ён скуплівае малых медзведзянятак для скамарохаў. Не раз Хомка сам бачыў гэтых скамарохаў з мядзведзямі.

— Ану, Мішка, люльку куры!

Мішка курыць.

— Ану, Мішка, танцуй!

Мішка танцуе.

— Ану, Мішка, спявай!

Мішка раве.

Хомка ўзяў медзведзянят, пасадзіў на воз і павёз дамоў. Аднак не пашанцавала Хомку. Цыган-мядзведнік паехаў. Хомка ў сенцах прывязаў медзведзянят, карміў, паіў і чакаў, пакуль мядзведнік вернецца назад.

Быў якраз час жніва. Жалі бабы на панскім полі. Тут над імі стаялі прыганятыя з бізунамі. Той жа паніч Прушынскі разгульваў па полі са стрэльбай. А поле было ля самага лесу. Тут жа пад дрэвамі, у цяньку, ляжалі ў кашолачках малыя дзеці.

Сусолачкі смакталі. І вось не агледзеліся людзі, як да дзяцей падкраўся мядзведзь і хапнуў Хомкава дзіцё разам з кашолкай. Агледзеліся людзі. Хомчыха ўзняла плач, лямант, крык:

— Дзіцянё родненькае... Дзіцянё міленькае... Дзіцянё бедненькае...

А мядзведзь нясе сабе дзіцё павольна, асцярожна. Паніч нацэліўся са стрэльбы ў мядзведзя.

— Не страляй, панічок! Не страляй... — загаласіла Хомчыха. — Яшчэ дзіцёнка застрэліш.

— Дурная ты! — сказаў паніч. — Няхай лепш куля трапіць у дзіцё, чымся дзіцё ў зубы і кіпцюры мядзведзя. Лягчэйшая смерць.

Няпрошаны абаронца мужыцкіх дзяцей цэліўся ў малое дзіцё... Выстраліў.

Пошчакі разлягаліся па лесе. Мядзведзь паваліўся і яшчэ здолеў асцярожна паставіць убок кашолку з дзіцем.

— Дзіцё жывое! Жывое! Жывое! — закрычалі жнейкі на розныя галасы.

Паніч аж заскрыгатаў зубамі. Цэліўся ў дзіцё, ды не папаў. Вось няўдалы стралец... Гонар быў яму даражэй за мужыцкае дзіцё.

Пабегла Хомчыха па дзіцё. Падняла кашолку і ўзрадавалася:

— Дзіцё цэленькае! Смяецца, дурненькае... Дзякуе панічу...

У гэтую ж хвіліну з лесу выскачыла мядзведзіха, вырвала з рук Хомчыхі дзіцё і знікла ў лесе.

Дзівіліся людзі, а Хомчыха качалася па ржышчы ды галасіла:

— Дзетка мая маленькая... Дзетка мая родненькая...

Паніч склікаў паляўнічых з усёй ваколiцы. Нарыхтавалі аблаву. Мядзведзіхі і след прастыў.

Суседзі радзілі Хомку панесці малых медзведзянятак у лес на тое самае месца, дзе ён іх узяў.

Хомка так і зрабіў.

У тую ж ноч чуе Хомка — нехта стук-стук у акно. Ён падышоў, бачыць — за акном мядзведзіха стаіць ды лапай, як чалавек, нераўнуючы, грук-грук па шыбе.

Пабаяўся Хомка выйсці з хаты. Затое Хомчыха смела выскачыла — матка... Сэрца маткі заўсёды чуе і кепскае і добрае.

Мядзведзіха падняла з зямлі дзіцё і падала мацеры ў рукі. Хомчыха падзякавала. Мядзведзіха нешта зараўла ў адказ. Паглядзела на Хомчыху, паслухала, як тая плача і смяецца ў адзін і той самы час, выцерла лапай вочы ды спакойна пайшла на гумно, а адтуль — у лес.

Хоць дзіцё жыло ў мядзведзіхі цэлы тыдзень, але было вясёлае і ружовенькае — лепш, чым у маткі. Мядзведзіха не адбывала ж прыгон. Відаць, акуратна карміла чалавечае дзіцяне сваім мядзведскім малаком.

Дзіцё расло дужае, здаровае. Вырас добры хлопчык. Як ён пачаў хадзіць, яго ўсё цягнула ў лес. Аднаго разу ён пайшоў у лес — і, колькі яго ні шукалі, не знайшлі.

— Пэўна, ваўкі з'елі, — гаварылі людзі.

Усё лета палясоўшчыкі скардзіліся, што хтосьці крадзе ў іх хлеб і мёд.

І вось у самую восень, калі надышлі халады, хлопчык вярнуўся дамоў.

— Дзе ж ты быў?

— У мядзведзяў...

— Як гэта?

— Захацелася да іх. Вось я і пайшоў...

— Чым жа ты жывіўся там, сыноч?

— Мядзведзіха прыносіла мне хлеб і мёд.

Кожны раз, канчаючы гэта апавяданне, Вышамірскі гаварыў:

— Каб я з гэтага месца не ўстаў, калі маню!

І ён уставаў з месца і адыходзіў дамоў, абапіраючыся аб кіёк.

— Хлусіць Вышамірскі, — гаварыў дзед.

— Лепш разумная мана, чымся неразумная праўда, — апраўдвала Вышамірскага бабуля.

ВЕРАБЕЙ І ЦАР САЛАМОН

У гадавыя святы дзед любіў выпіць. Аднаго разу ён быў да таго п'яны, ажно хістаўся на нагах. Дзед пачаў скардзіцца, што хата старая і ў ёй нельга жыць.

Хістаючыся, ён выйшаў з хаты, узяўся за вугал і сказаў да бабулі, якая выбегла за ім:

— Перавярну хату, тады Анупрэі збудуе мне новую!

Ён узяўся абедзвюма рукамі за вугал і давай натужвацца.

— Кінь, яшчэ падарвешся, — крычала на яго бабуля.

— Перавярну! Усю зямлю дагары нагамі перавярну! — харахоліўся дзед. — Я дужы, як Гірша-Меер каваль! Я гнеўны, як разбойнік Ціхан! Я строгі, як ураднік Ясінскі!

Тут жа стаяў Анупрэі і рагатаў.

Калі дзед працверзіўся, Анупрэі з яго пачаў жартаваць.

Дзед адказаў свайму домаўласніку байкай.

— Цар Саламон пабудаваў у Іерусаліме хорам. Усе цары Усходу і Захаду прыехалі да яго на ўрачыстасць. Яны любаваліся хорамам. Сцены былі з горнага каменю. Дах — медны. Унутры хорам быў аздоблены золатам і серабром. Цары Усходу і Захаду хвалілі пабудову. «Ніякая сіла не зварухне такі гмах з месца», — гаварылі яны. У гэты час на медным даху хорама стаяла пара верабеек і слухала гутарку цароў. Верабей, які на царскім піру дзеўбануў драбінку хлеба з лужыцы віна, быў п'яны. Ён зарагатаў пісклявым галаском і сказаў другому вераб'ю: «Глупства гавораць людзі. Я вось тупну нагой — і хорам разваліцца ў пыл і пясок». Цар Саламон, які разумеў мову звяроў і птушак, прыслухоўваўся да гутаркі вераб'я. Ён кінуў да вераб'я пальцам. Верабей адразу працверзіўся, спалохана ўзляцеў на дарагі пярсцёнак Саламонавага пальца, на які паказаў яму цар, пакланіўся і запытаўся: «Чым маленькі падданы можа служыць вялікаму цару?» Цар Саламон усміхнуўся і сказаў: «Зараз жа ўзляці на дах, тупні нагой ды разбуры мой хорам. А калі ты гэта не здолееш зрабіць — мой востры меч зніме тваю галаву з плеч». Верабей задрыжэў ад страху, узмахнуў крыльцамі, нізка пакланіўся цару і сказаў: «Няхай цар Саламон жыве тысячу год. Ці ж ты перад сваімі жонкамі часам не пахваліўся? Вось і я пахваліўся перад сваёй жонкай. Даруй, вялікі цар». — «Дарую, — сказаў цар Саламон. — А за тое, што ты так разумна выкруціўся, дазваляю табе збудаваць гняздо на адной з высокіх веж майго хорама».

Скончыўшы байку, дзед дадаў:

— А цяпер, Анупрэйка, я табе пакажу, што я не хваліўся!

Дзед узяў кол, падсунуў пад трухлявы вугал хаты, і ўся сцяна захісталася.

— Ды ты, Лэйзарка, хату разбурыш, — устрывожыўся Анупрэй.

Праз некалькі дзён мы перабраліся ў Анупрэеву пунню, і Анупрэй са сваімі сынамі перасыпаў сцены хаты, падняўшы яе на некалькі вянцоў.

БАЦЬКАВА СКРЫПКА

З бацькам мне прыходзілася сустракацца рэдка. Ён выязджаў у лес раніцою, калі я яшчэ спаў. Вяртаўся дадому ўвечары, калі я ўжо таксама спаў. З сабою ў торбачы маці яму дала хлеба, сыр, крутое яйцо, медную місачку, лыжку, соль, часам бутэльку

малака. Сваю торбачку ён заўсёды хаваў у вялікай торбе з аўсом для каня. Ён прыгатаўліваў сабе ля рэчкі арыгінальную ежу: набіраў у місачку вады, засольваў, накрышваў туды крутое яйцо і еў з хлебам. Адпачываў ён па суботах. Дзед быў ім незадаволены: бацька нестаранна маліўся Богу, часта зусім не маліўся. Улетку ён увесь суботні дзень пасвіў каня. Узімку ён карміў яго аўсом. Конь быў заўсёды гладкі, дагледжаны. Маці скардзілася, што ўсе яго заробаткі з’ядае конь.

Аднаго разу бярвяно ўдарыла бацьку па назе, і ён прахварэў некалькі тыдняў. Ён сядзеў на ложку з забінтаванай нагой і смяшыў мяне сваімі жартамі. Я не ведаў, што ён такі вясёлы і дасціпны. Калі боль нагі зменшыўся і бацька ўжо мог ступаць па падлозе, ён дастаў з камода скрыпку ды граў старадаўнія жыдоўскія мелодыі. Ён таропіў мройныя чорныя вочы праз акно ў лес і граў сумна-сумна... Ён часта імправізіраваў мелодыі, фантазіраваў. Граў ён заўсёды ціха-ціха, нібы камусьці наігрываў сакрэт ці перад невідочным блізкім сябрам скардзіўся на сваё жыццё. Я слухаў загіпнатызаваны, зачараваны. Ком падступаў мне да горла, і я ўцякаў, каб не заплакаць.

ДАЎГАКРЫЛЫ БУСЕЛ

У гэты час даўгакрылы бусел прынёс мне з неба ў хату першую сястрычку Марыю.

Так мне тлумачыла жвавая бабулька, калі нарадзілася мая першая сястра. Пры гэтым бабуля белай крэйдай начыртала лінію па сценах хаты і нешта ўдумліва шаптала.

Я вельмі злаваўся на даўгакрылага бусла. Навошта яму было прыносіць сюды маленькую Марыю? Няхай бы яна жыла сабе над воблакамі. Справа ў тым, што са з’яўленнем маленькай Марыі ўся ўвага маці і бабулі была аддадзена ёй. У мой дзіцячы маленькі свет укралася першая зайздрасць. На некаторы час маці забыла пра свае каптуры і пра мяне. Разам з бабуляй яна купала малютку, пелянала і спявала песню над яе зыбкай, што вісела пасярод каморкі, прывязаная да бэлькі на вярхоўках, нібы кабінка да паветранага шара.

Люлі, Мэрачка мая,
 Люлі, дочанька мая.
 Пад калыскай беленькай
 Стаіць козлік шэранькі.
 Пойдзе козлік на таржож,

Мэры купіць піражок,
Міндальчыкі, цукерачкі
У залатых паперачках.
Люлі-люлі-люленькі...

Даўгакрылы бусел атруціў маё сэрца нечаканай крыўдай. Я хадзіў адзінокі і ад злосці біў кіем крапіву, што разрасталася за вугламі нашай хаткі. Пры гэтым я прыгаварваў:

— Вось табе, злы бусел! Вось табе, злая Марыя!

Гадзінамі я сядзеў на краі дарогі. Па небе імчаліся ў бок лесу караваны ружовых і белых воблакаў. Яны здаваліся мне выраем буслаў і маленькімі Марыямі. Па тракце праязджалі караваны з таварамі. Пахла дзэгцем. Скрыпелі калёсы. Коні ледзь-ледзь цягнуць вазы. Штохвіліну лёскаць пугі і ядраныя лаянкі камісіянераў-фурманаў рэжуць паветра. А на вазах сядзяць розныя людзі, мужчыны і жанчыны пад парасонамі. Вось адзін утаропіўся ў расчыненую на яго каленях кнігу.

— Адкуль яны едуць і куды яны едуць? — задаваў я сабе запытанне. — Ці гэта не тыя мудрацы зямлі, пра якіх так часта гаворыць мой дзед? Ці гэта, можа, з племені тых асілкаў, што трымаюць сонца на сваёй спіне, нібы медны таз? А можа, ускочыць у адзін з гэтых вазоў ды гайдануць далёка-далёка: на самы край свету... І няхай сабе маці і бабуля няньчацца са сваёй Марыяй... Бусел на крыллях не аднясе мяне дамоў...

Часта па дарозе імчаліся конна маладыя паненкі ў чорных амазонках з паляўнічымі стрэльбамі за плячыма. Часта на прыгожым фаэtone каталася старая пані Чапкоўская з двума белымі сабачкамі на каленях.

Бабуля навучыла мяне знімаць шапку перад панамі. Аднаго разу нейкі смяшлівы паніч з залатым пяром у дзівосным капелюшы кінуў мне ў шапку плітку шакаладу. Ніхто з нас не ведаў, што гэта. А дзед забараніў мне папробаваць плітку на смак. Ён гаварыў:

— Не еш, дуда! Можа, на сале свіным смажылася...

Есці сала лічылася ў нас вялікім грэхам.

Я аддаў шакалад майму сябру — шэраму кату. Ён з'еў, пасля чаго мы з ім гулялі вакол хаты: ён гнаўся за мною, я — за ім.

Я доўга сумаваў па тым, што бусел прынёс маёй мацеры маленькую Марыю. Ох, гэты бусел! Ён бязлітасна разбурыў мой супакой. Усе мне здрадзілі, усе мяне забылі...

ДАЗВОЛЕНА ЦЭНЗУРАЙ

Адзін дзед, слаўны добры майстар, скромны мастак, творца прыгожых бліскучых пасудзін, не здрадзіў мне. Нягледзячы на з'яўленне ўнучкі, старшы ўнук быў яму па-ранейшаму дораг. Пры абедзе ён садзіў мяне побач з сабою за стол. Раней чым сабе, дзед накладваў мне ежу ў алавяную місачку. Потым ён даставаў з ніжняй палічкі кніжнай шафы сіняватую бутлю з чыстым спіртам, наліваў сабе ў срэбраны ўзорчаты келішчак, адным глытком выпіваў, закусваў густа пасоленым хлебам, зноў ставіў бутлю і келішак у шафу і спакойна садзіўся абедаль. У дзеда быў заведзены парадак есці моўчкі. Калі я пры ядзе звяртаўся да яго з запытаньнямі, ён дабрадушна адказваў:

— Еш, дуда, і маўчы, а то ластаўка на тваім языку гнездо саўе.

Пасля абеду ён браў мяне з сабою ў кузню.

Заўсёды па вечарах дзед сядзеў пры стале над тоўстым фаліантам. Перад ім стаяла лямпна на меднай падстаўцы свайго вырабу. Ён ківаўся ўзад і ўперад у чорнай ярмолцы, чытаў упаўголос рэчытатывам, пасля кожнай фразы задумваўся, глядзеў на вісячы сямісвечнік і ціха, працягла напяваў. Я паглядаў на аграмадны дзедаў цень на сцяне, і мяне агортвала дрыма. Калі ён зноў пераходзіў да чыткі, я прачынаўся. Дзед тады выносіў мяне праз сенцы ў камору маіх бацькоў і распранаў.

Аднаго разу дзед мне даў грошык на цукерку. Я пайшоў у краму і замест цукеркі купіў белы аркуш паперы. Дома я склаў паперу ў маленькую кніжачку і папрасіў маці, каб сшыла. Потым я дастаў з дзедавай шафы чарнільніцу, ручку і том Бібліі. На шырокім тапчане я расчыніў том на першай тытульнай старонцы і давай у сваю кніжачку перапісваць адтуль незразумелыя мне друкаваныя літары. Па нейкай справе дзед прыбег з кузні.

— Ай, дуда! — спалохаўся ён. — Біблію чарнілам зальеш...

— Я ж пішу! — пахваліўся я.

Дзед паглядзеў, што я пішу ў сваёй маленькай кніжачцы, і заківаў галавой ад здзіва.

— Дык ты ж, дуда, сапраўдны друкар! Бач, як друкуе. Цюцелька ў цюцельку!

— Пачытай, дзед, што я надрукаваў... — папрасіў я.

— Гэта не па-жыдоўску, і я не разумею, — сказаў дзед і паклікаў маці. Яна прачытала:

— «Дозволено цензурой».

— Ах, дуда, «доз-во-ле-но цен-зу-рой»... Бачыш, які ты ў мяне разумны!.. Га? Калі «дозволено цензурой», дык я табе куплю

«алефбейс» (алфавіт). А Бібліі не чапай. Яна дарагая. Абальеш чарнілам. Я больш строгі за цэнзуру. Яна дазваляе, а я забараняю.

Я пакрыўдзіўся.

— Буду маляваць на кніжачцы пеўнічкаў...

— Малюй, дуда, пеўнічкаў...

Праз тыдзень камісіянеры прывезлі з Менска жыдоўскі алфавіт, надрукаваны на адным баку вялізнага, у паўстала, аркуша паперы. Дзед наклеіў алфавіт на картон і пачаў па вечарах вучыць мяне грамаце. Мне было тады пяць з палавінай год.

Пры кожным маім поспеху на алфавіт падаў медны грошык.

— Гэта анёл з неба кідае, бо добра вучышся! — гаварыў дзед.

А калі я спаймаў над маёй галавой дзедаву руку з новым грошыкам, дзед рагатаў не менш за мяне і пахваліў:

— Ніколі не падавайся на абман, дуда мая, ніколі!

Праз некалькі тыдняў я ўжо бегла чытаў малітвеннік. У сувязі з гэтым я зрабіўся хатнім духоўнікам сваёй непісьменнай бабулі. Я кожную раніцу чытаў уголас малітвы, а бабуля шаптала за мною слова ў слова. Да мяне гэту работу выконвала маці. Абавязак быў вельмі нудны, бо я яшчэ ніводнага слова не разумеў па старажыдоўску, а словы малітвы былі на гэтай мове. Кожны дзень бабуля ўзнагароджвала мяне за такую ранішнюю службу салодкай сушанай морквай і арэхамі.

ТАЯМНІЦЫ НЕБА І ЗЯМЛІ

У мястэчку была другая беззямельная сям'я — Борух і яго жонка Сора. Яны жылі на другім канцы мястэчка ў маленькай хатцы, знутры і знадворку аблепленай глінай. Борух — стары, нізкага росту чалавек, з вялікай галавой на шчуплых плячах — браў на вучобу трох-чатырох дзяцей. Яго жонка Сора хадзіла з кошыкам шкляннай пасуды па вёсках. Яна прадавала пасуду ці абменьвала на прадукты, і з гэтага яны жылі. Борух займаўся тайнай навукай «кабаллы». У кожную раніцу ён хадзіў на блізкае возера на абрад «святога амавення». У кожную поўнач ён уставаў, абсыпаў галаву попелам у знак жалобы, садзіўся на зямлю і аплакваў зруйнаванне храма Іерусалімскага. Часам удзень ён хадзіў у лес, дзе ў самоце вывучаў таямніцы неба і зямлі. Дзень у дзень ён пісаў нейкі філасофскі трактат. Яго ў ваколіцы лічылі святым чалавекам. Да яго на парады прыходзілі і беларусы.

У сем год мяне аддалі ў навуку да Боруха. У яго вучыліся дзеці пасадзецкага багача-карчмара. Яны былі нашмат старэйшыя за

мяне і вучылі талмуд. Я ніколі да гэтага часу не бываў у хатцы Боруха. Я з цікавасцю аглядаўся па кутках хаціны і заўважыў, што тут уся пасуда са шкла і гліны, лыжкі — драўляныя, гліняныя падсвечнікі, злепленыя груба ім самім. Падлога была гліняная. І рукі і твар самога Боруха мелі колер гліны. Ён вечна дыміў люлькай — старасвецкай бурштынавай з доўгім, у два аршыны, плеченым цыбуком. Хлопцы карчмара былі гультаі, і Борух часта спакойна і ўдумліва паганяў іх канчуком-шасціхвосткай.

— Вучыцеся, бычкі! — гаварыў ён пры гэтым.

Некалькі гадзін у дзень ён займаўся выключна мною. Раздзел за раздзелам чытаў са мной Біблію, тлумачачы бегла значэнне старажыдоўскіх слоў. Ён мяне ніколі не біў. Апрача гэтага, ён кожны дзень аддаваў гадзіну на вусную размову са мною. Ён мяне называў сваім «духоўным сынам». Тлумачыў, што ўсё на зямлі Бог — нябесны ганчар — вылепіў з гліны. З гліны мы выйшлі ды ў гліну вернемся. «Чалавечая душа, — гаварыў Борух, — божая іскра. Бог даў чалавеку дабро і праўду, а чорт — зло і фальш. І вось у вечным змаганні між сабою дабра і зла, праўды і фальшу праходзіць чалавечае жыццё, нібы малюсенькая кропля ў акіяне вечнасці, нібы дробны чаўнок у бурлівай стыхіі несупыннага патоку». Аграмадныя светлыя вочы Боруха свяціліся двума страшнымі аганькамі. Ён мяне заварожваў.

Борух растлумачыў мне ўсю механіку зямлі і неба.

Зямля ляжыць на хвалях вялікаводнага Укіёнуса. Зямлю акружае вялізная рыба Левіятан, што вечна трымае свой хвост між зубоў. Калі б Левіятан выпусціў хвост і выпрастаўся б, дык ад гэтага ўзняліся б хвалі да самага неба, уся зямля апынулася б пад вадою, як у часе першага патопу.

У вялікіх пустэчах, дзе чалавек не мае доступу, знаходзяцца ў падземеллях бочкі з віном ад часоў Ноя³ — некалькі тысяч год. А там на мурожных горах пасецца агромністы бугай. Рагамі ён падпірае аблокі. А калі ён пачынае рыкаць, тады ў нас грымяць грымоты.

Над зямлёю вісіць сем нябёс. Кожнае неба падпіраюць анёлы, такія высокія, што калі б па такім анёлу пайшоў чалавек пехатой, дык ад пят да галавы ён дабраўся б за пяцьсот год. На анёлах усюды вочы. Мы іх бачым і называем зоркамі. На сёмым небе знаходзіцца Адэнай, Шэхіна і Руах-Гакойдаш — нешта падобнае да хрысціянскай троіцы. Яны знаходзяцца ў раі. З імі разам жывуць праведнікі-цадыкі⁴. Там на кіпарысе вісіць арфа цара Давіда, на якой іграе вецер. Музыка ў шэсцьдзсят разоў прыгажэйшая за музыку на зямлі.

Надыдзе час, калі сам Бог зловіць рыбу Левіятана, зарэжа агромністага бугая, дастане старое Ноева віно і наладзіць пір для сваіх цадыкаў-праведнікаў. Ежа і пітво будуць у шэсцьдзесят разоў смачнейшыя, чымся на зямлі.

ХЕДЭР

Калі я дома расказаў дзеду аб гэтых гутарках, яму гэта не спадабалася. Ён забраў мяне ў Боруха і аддаў у хедэр к другому рэбэ (настаўніку). Зваўся ён — рэб Залман. Ён быў касавокі, з чорнай густой барадой старадаўняга асірыйца. На руках ён меў па шэсць пальцаў. Адным сваім выглядам «шэсцярэнь» наводзіў страх на вучняў. У яго «хедэры» (школе) пачаліся мае сапраўдныя пакуты.

У цесным пакоі пры адным стале сядзела каля дзесяці хлопчыкаў. Сядзелі мы безвыходна па дванаццаць гадзін. З дому нам прыносілі есці. Дзень быў падзелены на чытку малітваў, Бібліі і Талмуда. Прыблізна гадзіна часу аддавалася на чыстапісанне па-старажыдоўску і на вывучэнне першых чатырох правіл арыфметыкі. Вольнымі ад хедэра мы бывалі паўдня ў пятніцу і паўдня ў суботу. Два разы на год вучні хедэра мелі канікулы — месяц вясною і месяц увосені.

Усе дзесяць вучняў маліліся і чыталі разам уголас. У хедэры стаяў незвычайны шум, нібы гулі некалькі раёў пчол. Кожны з вучняў лічыў такую нудную і аднастайную вучобу за катаргу. Рэбэ прыходзілася ўбіваць «божую навуку» ў галовы вучняў кулакамі. Ён біў нас бязлітасна дзень у дзень. Дамоў я прыходзіў з хедэра заўсёды падрапаны, з апухлым тварам. Бацькі на гэта не звярочвалі ніякай увагі.

За цяжкія праступкі рэб Залман караў нас бізунамі па голым целе, як прыгонных у часы паншчыны. Я помню два такія пакаранні.

Я вельмі любіў маляваць. Рэбэ гэта лічыў непрыстойным заняткам і забараняў «псаваць паперу». Аднаго разу ён знайшоў у мяне размалёваны аркуш паперы: чалавечкі, дрэўцы, хаткі, жывёлы. Рэбэ за гэта ўсыпаў мне некалькі гучных аплявух. Тут жа хтосьці з вучняў данёс, што я на першай старонцы Бібліі намалюваў свінку. У набожных жыдоў свіння лічылася нячыстай жывёлай. За гэту свінку рэбэ сарваў з мяне вопратку, кінуў мяне на ўслонак, загадаў маім таварышам трымаць мяне за рукі і ногі, а сам сцёбаў мяне цвёрдай дзягай па голай спіне...

У другі раз я ўчыніў таксама цяжкі «грэх». Гуляючы з дзецьмі ў суботу ў лесе, я натрапіў на суніцы. Паводле закона юдэйскай рэлігіі ў суботу збіраць ягады няможна, бо гэта работа. А субота — дзень адпачынку. З’явілася нястрымнае жаданне папробваць спелых пахучых суніц. Я разважаў так: «Зрываць ягады рукамі божым законам не дазволена, але адразу з кусткоў зрываць ротам і есці можна. У суботу ж жыды не посяць...» Я лёг на зямлю і давай прагна есці суніцы...

— Грэх! Грэх! — крычалі мае таварышы і ўцяклі дамоў раней за мяне.

— Грэх... Грэх... — звінела ў маіх вушах.

ЦАРЫЦА ШАБАС

Дамоў я ішоў адзін. Дзеці ўжо раструбілі на ўсё мястэчка пра мой вялікі грэх перад царыцай Шабас.

У гэты дзень сам Бог адпачываў пасля стварэння свету. У гэты дзень і грэшнікі ў пекле адпачываюць. Пра Шабас напісан цэлы том Талмуда. Юдэйская армія, якая даўней паўстала супроць рымлян, заўсёды ў шабас адпачывала, не баранілася. Рымскія легіянеры рэзалі іх у суботу, як ягнят. Так кажа легенда. Ёсць мора Самбатыён, дзе на востраве жывуць веліканы — Маісеева племя. Каб ніхто з людзей не мог туды дабрацца, з неба несупынна падаюць у мора Самбатыён каменні. Толькі ў шабас там спакойна.

А я паквапіўся на суніцы...

Што скажа маці і бабуля пра мой учынак? Яны ж гатуюць ежу ў пятніцу і ў шабас адпачываюць. Нават карову самі не дояць. Вады з крыніцы не прыносяць і лямпы самі не запальваюць. Усё гэта робіць удава Марта. А ў пятніцу на захад сонца бабуля і маці ў чэсць Шабас запальваюць свечкі. Маці — у стаячых падсвечніках, а бабуля — у вісячым сямісвечніку. Яны моляцца на свечкі, засланяючы далонямі вочы, каб не глядзець на святы агонь... У шабас і дзеці не растуць... трава на полі не расце... крамы і корчмы зачынены...

А я паквапіўся на суніцы...

Што скажа на мой учынак дзед і бацька, якія ў шабас нічога не робяць? Што скажа столяр Янка, які ўмее спяваць шабасовыя песні на старажыдоўскай мове? Што скажа мой строгі рэбэ? Ён адзін з самых адданых рыцараў царыцы Шабас. У буднія дні ён заўсёды грызе свае ногці — па шэсць на кожнай рупэ. Затое ў

шабас гэты злы шэсцярэнь ніколі іх не трывожыць. У шабас і ногці яго адпачываюць.

А я паквапіўся на суніцы...

Сіняе шоўкавае неба. Залатое сонца. Жаўранкі спяваюць гімны царыцы Шабас. На лугах звіняць косы. Навакол радуецца жытняе поле, а я самы нешчаслівы на свеце хлопчык. Я здрадзіў царыцы Шабас. Мяне чакае кара.

Я ўяўляю сабе царыцу Шабас у выглядзе нашай багатай карчмарыхі Златы: тоўстая, кароткая і злая, злая... На яе галаве капялюшык са штучнымі белымі кветкамі, чырвонымі журавінкамі і зялёнымі лісткамі. Над капялюшыкам красуецца пышнае пярэ павы. Яна, царыца, у сіняй, колеру неба з залатымі крапінкамі, шоўкавай ратондзе. На грудзях — залаты гадзіннік. На тлустай шыі — тры нізкі бліскучага жэмчугу. На пальцах — залатая пярэсценкі з аметыстамі і карбункуламі. Голас у царыцы Шабас таксама злы і калючы, як у нашай карчмарыхі Златы.

Не люблю я царыцы Шабас, нягледзячы на тое, што ў яе дзень я напалавіну вольны ад хэдэра. Бяда, што ў гэты дзень ты, як мёртвы, — нічога рабіць няможна... А вось гэтая ж царыца — злая, як ведзьма, — мае крыллі і лунае над палямі і лясамі. Яна сочыць за тым, каб жыдоўскія хлопчыкі ягад не збіралі ў лесе. Чым жыдоўскія хлопчыкі горшыя за нежыдоўскіх хлопчыкаў?

Мяне чакае рэбэ з цвёрдай дзягай у руках. Ён — кат, гад, разбойнік. Ён — агідны, люты чалавек.

Каб гэта наш вядзьмар Карпуха зачараваў мяне ў цялушку, у рабенькую цялушачку з лысінкай на лбе. Я пабрыкваў бы па полі і не баяўся б ні царыцы Шабас, ні рэбэ. Маці шукала б мяне, клікала б, звала:

— Дзе ты, сыноч?

А я не хлопчык, а цялушка.

Каб я ведаў чароўнае слова — перакінуўся б у зязюльку. Я паляцеў бы ў блізкі лес і, нягледзячы на Шабас, кляваў бы суніцы, брусніцы, чарніцы... А то ўзляцеў бы на зялёную вярбу ля нашай хаты. Маці пыталася б:

— Дзе ты, сыноч?

А я з вярбы: «ку-ку! ку-ку!» Потым узняўся б у сіняе неба, з імпэтам кінуўся б уніз на агідны твар рэбэ і давай яго кляваць і драпаць кіпцюрамі.

Было б таксама някепска, каб я быў хаця б аўсяным каласком на нашай страсе. Іх шмат на даху нашай хаты. Дзед мне гаварыў, што іх тут сам Бог сеіць. Гляджу сабе са страхі на далёкі тракт... На мяне садзіцца залатая пчолка, прыгожы матылёк. Дожджык

мяне палівае, сонейка грэе, ветрык калыша... Мне так добра — не трэба маліцца. Я вольны ад нудных псалмоў, ад нецікавага Талмуда. Я расту і ў Шабас, і ніхто мяне не карае за гэта...

Ахоплены такімі дзівоснымі марамі, я не заўважыў, як апынуўся сярод мястэчка. Рэбэ мяне чакаў на вуліцы. Хтосьці са школьнікаў яму ўжо данёс аб маім учынку.

Рэбэ паглядзеў на мяне строгімі і вясёлымі вачыма. Чужое няшчасце яму заўсёды прыносіла радасць. Ён схпіў мяне за руку і пацягнуў у хедэр, каб пакараць за суніцы — за нарушэнне святой суботы.

У хедэры рэбэ пачаў зрываць з мяне вопратку. Я змагаўся з усіх сіл. «Гад, каршун», — крычаў я. Я кусаў свайго ката за рукі, ірваў яму бараду, драпаў твар, брыкаўся, галасіў. А ён сарваў з мяне ўсю вопратку і пачаў біць дзягай. Чым больш я змагаўся, тым мацней ён мяне біў.

Абодва мы былі акрываўленыя — і я і рэбэ.

Ні бацька, ні дзед за гэта на рэбэ не пакрыўдзіліся. Толькі добрая бабуля, прыкладваючы халодныя кампрэсы да маёй акрываўленай спіны, пралівала нада мною горкія слёзы.

У другую суботу я, праклінаючы і Шабас, і рэбэ, і ўвесь свет, зноў пайшоў у лес. Цяпер я ўжо наўмысне збіраў ягады рукамі. А дома я сказаў, што, калі мяне рэбэ будзе біць за ягады, кінуся ў возера і ўтаплюся.

І я і мае таварышы ўзненавідзелі хедэр, дзе нас, малых, калечылі і фізічна і маральна.

У дзесяць год я ўжо някепска ведаў старажыдоўскую мову. У Бібліі і Талмудзе я ахвотна чытаў раздзелы, насычаныя легендамі і аповяданнямі. Рэлігійна-філасофская частка была вельмі схластычная. Апісанне жыдоўскіх звычаяў і законаў было нудна чытаць. У дзедавай бібліятэцы я натрапіў на зборы легенд і казак аб розных святых: «Шывхе баал шэм», «Ялкут», «Цэна Урэна» і шмат іншых. Кожны раз перад сном я імі зачытваўся. Дзівосная фантастыка аб анёлах, чэрцях, русалках, чараўніках і святых, распісаных у падобных кніжках яркімі фарбамі, палохала мяне, дзівіла і захапляла.

СНЫ

У сне я іх бачыў, гэтыя казкі, у жывых карцінах, у новых дэкаратыўных перастаноўках.

Я гуляю ўвечары са сваімі школьнымі таварышамі па выгане за мястэчкам. Павольна надыходзіць ноч — цёмная, цёмная.

Мне боязна. Я тулюся да таварышаў. Яны пачынаюць свістаць і люлюкаць. Яны дзіка рагочуць. Аказваецца, што гэта не мае таварышы, а чэрці... Я з усіх сіл бягу дамоў. Чэрці гоняцца за мною — хочуць зацягнуць на непраходнае балота, у багну. Я ледзь выратаваўся ад іх, ускочыў у хату. Бацька спіць. Я буджу яго і расказваю пра свае страхі. Ён слухае, выпучвае вочы, высоўвае доўгі язык і пачынае рагатаць. Гэта зусім не бацька мой, а чорт. Я зусім не ў роднай хаце, а ў старым млыне. З возера выходзіць на грэбню карагод голых доўгавалосых русалак. Пад куваканне жаб яны, маўклівыя і сумныя, танцуюць. Яны акружаюць мяне, шчакачучуць, хочуць зацягнуць у аір, у возера. Яркі месяц асвятляе іх прыгожыя твары. Замест кашуль яны ахутаны туманам. Мяне цягне да гэтых русалак. Яны надзіва прыгожыя. Але тут мая пагібель. Русалкі хочуць мяне ўтапіць. Яны зараз мяне ўтопяць. Яны зацягнулі мяне ў ваду. Я прачынаюся.

Бабулі роднай апавядаю свой сон.

Яна ўважліва слухае. Супакойвае мяне. Раптам на яе лбе вырастаюць рогі. Яна ўся абрастае шэрэцю...

Гэта ж зусім не мая бабуля, а страшная ведзьма. Яна хоча мяне зарэзаць і з’есці. Яна ўзнялася ў паветра, паляцела, трымаючы мяне вострымі кіпцюрамі, як у каршуна. Мы ляцім з ёю над мястэчкам. На дахах стаяць хлопчыкі і глядзяць. Мы з ведзьмай апынуліся ў глухім лесе. Яна расклала вогнішча. Старая ведзьма-людзедка хоча кінуць мяне ў агонь. Я прашу літасці. Здалёку даносіцца да мяне жаласлівы плач маці. Яна шукае мяне. Я крычу і... прачынаюся.

Хатнія акружаюць мяне. Пытаюцца, што мне снілася, даюць мне вады ў конаўцы. Я гляджу на іх і баюся. І я наяве думаю, што мяне акружаюць чэрці...

— Ты, мабыць, перад сном «крыяс-шма» не чытаў, — строга мяне папракае маці. — Трэба маліцца перад сном, тады нячысцік не будзе табе балматаць на вуха.

ВЯЛКІ ПРОЙГРЫШ

З таго часу, як бацька ўдарыў нагу бярвяном і прахварэў некалькі тыдняў, ён кінуў займацца возкай лесу на рум. У сплаўны сезон ён наймаўся ў лясных купцоў прыказчыкам пры сплавах, а зімой ён жыў «з паветра». Конь у яго быў заўсёды. Бацька гаварыў, што без каня жыць не можа — яму нудна.

Ад дзеда бацька аддзяліўся. Яму апрыкрала дзедава набожнасць. У другім канцы мястэчка, насупраць хутарка паляўнічага Вышамірскага, на зямлі карчмара стаяла пустая хата з прыбудоўкай для хлява і пуні. Бацька туды перабраўся. Карчмару плаціў дзесяць рублёў у год. Тут ён жыў «вольна», без дзедавага апякунства. Пасля сястры Марыі бусел прынёс нам у хату яшчэ хлопчыка і дзяўчынку. Маці перайшла ад шыпцыя каптуроў да вопратак. Удзень яна была занята дзецьмі і гаспадаркай. Уночы яна шыла. Швейнай машыны яна яшчэ не мела.

Бацька быў заняты скрыпкай і канём. Кожны тыдзень у чацвер ездзіў ён у мястэчка Даўгінава на кірмаш мяняць каня. Гэтым ён зарабляў. Яго тактыка была такая: выменьваць каня на горшага і атрымаць некалькі рублёў прыдатку. Новага каня, худога і слабога, за тыдзень адкормліваў і зноў — на кірмаш у Даўгінава. Зноў мяняў каня на горшага і прывозіў некалькі рублёў прыдатку... Калі яму часам не ўдавалася выменьваць свайго каня, ён прымаў удзел на кожным рынку пры такой жа справе ў іншых. За гэта ён па звычаю атрымліваў «камісіённыя» з абодвух бакоў.

Ён зрабіўся знатаком на коней. Навакольнія сяляне заўсёды звярталіся да бацькі, калі трэба было каму-небудзь з іх купіць каня ці прадаць свайго. Бацька ездзіў з імі ў Даўгінава. За такія клопаты яму плацілі натурай — бульбай, збожжам.

Аднаго разу бацьку абманулі цыганы. Ён прывёз з Даўгінава такую дахляціну, што конь назаўтра здох. Я ўпершыню бачыў, як плакаў бацька. Маці на яго крычала:

— Сорамна плакаць па каню...

Бацька застаўся без дзела. Маці ўпотаіку ад яго хадзіла да дзеда «пазычаць» грошы на пуд жыта. Тым часам бацька прыдумаў новую справу — мяняць гадзіннікі. У яго быў добры сярэбраны гадзіннік, які ён атрымаў у пасаг ад дзеда. Тактыка была такая ж, як з коньмі: мяняць на горшы і браць прыдатак. Мяняў ён гадзіннік з пасажырамі, што праязджалі праз Пасадец. Выменены гадзіннік ён аднаўляў: чысціў крэйдаі, шараваў ануцкамі, пакуль даводзіў гадзіннік і ланцужок да новага блеску,

да зіхацення. Ён, канешне, гаварыў, што гадзіннік зусім новы... Гэты «новы» ён мяняў на горшы і браў прыдатак.

Але гэта справа была вельмі дробная, без разгону.

Кончылася яна, як з канём — даволі трагічна. Выменяў бацька гадзіннік, узяў пяць залатовак прыдатку, пашараваў яго да такога блеску, аж ён, гадзіннік, вочы сляпіў. Прылажыў гадзіннік да вуха і пачуў у ім падазроную хрыпотачку, нібы млявасць на яго напала. Бацька ўстрывожыўся і давай кожную хвіліну прыкладваць яго да вуха. Заўважыла маці.

— Што з гадзіннікам?

— Ды нічога...

— Навошта кожную хвіліну тыцкаеш яго ў вуха?

— Мне вуха баліць. Кепска чую. Відаць, прастудзіўся... — сказаў бацька.

— А Божа ж мой! — спалохалася маці. — Вуха баліць, а ты маўчыш...

— Ці ж крычаць?

— На камфару, пакапай у вуха — памагае.

Маці падала бацьку бутэлечку з камфараю. Бацька пайшоў на двор, накапаў камфары ў гадзіннік. Гадзіннік стаў. Бацька спалохаўся і пачаў яго трасці, як чалавека, які страціў прытомнасць. Спачатку гэта памагала. Гадзіннік прыходзілася ўстрахваць кожныя пяць хвілін. Потым — кожныя тры хвіліны, потым — кожную хвіліну. Урэшце гадзіннік зусім страціў пульс.

Тады бацька ўзяў іголку і пачаў поркаць у гадзінніку шрубкі — і гэта не памагло. Бацька панёс гадзіннік рыжавусаму Янку на паратунак. Янка разняў яго на самыя дробныя кавалачкі, прачысціў і зноў склаў. Гадзіннік наравіўся. Ён сіпеў, як гадзюка, хархоліў і бурболіў, нібы топіцца і вось-вось яму надыходзяць канцы.

Так яно і было. Гадзіннік выпадаў у бацькі з рукі і зусім рассыпаўся. Бацька кінуў гадзіннік у рыбную сажалку Вышамірскага. Ланцужок ад гадзінніка ён ціха схаваў у камодзе. Вочы ў яго былі сумныя. Такія ж вочы былі ў яго, калі ён схаваў аброць ад паўшага каня на печы пад бэлькай.

З чаго цяпер жыць? Што мяняць?

Больш не было ў бацькі чаго мяняць. Толькі раз шапкамі абмяняўся з суседам і ўзяў дзесяць капеек прыдатку... Тады бацька пазычыў у карчмара на працэнты дзесяць рублёў, купляў на вёсцы то авечку, то цялушку і прыносіў на спіне дамоў. Мясца і скуру прадаваў камісіянерам на Менск, а сабе пакідаў ножкі,

пячонку, галаву і лёгкія. Гэта лічылася заробкам. Часам яму ставалася яшчэ і некалькі залатовак.

У той час выйшаў закон аб манапольках для продажу гарэлкі. Карчмар пабудоваў манапольку. Сядзельцам быў немец Карл Рэйтар. Па-жыдоўску ён гаварыў не горш за жыда. Удзень ён прадаваў гарэлку, а па вечарах ён вучыў пасадзецкую моладзь гуляць у карты. Уцягнуўся ў гэту справу і мой бацька. Збіраліся ў нас. Цэлымі зімнімі начама рэзаліся ў «дваццаць адно» і «шэсць-дзясць шэсць». Кожную ноч маці хвалявалася, каб хаця бацька выходзіў чыстым — без пройгрыша і без выйгрыша.

Я сядзеў позна і таксама назіраў за гульнёй. Сумаваў, калі бацька прайграваў, радаваўся, калі выйграваў. У кон ставілася заўсёды адна капейка. Аднак аднаго разу бацька прагуляў рубель наяўнымі, яшчэ астаўся вінаватым пару залатовак.

Я ўспомніў, што за такое багацце ўдава Марта прайшла босымі нагамі па гарачых цэглах. Яна страшным болем зарабіла на два пуды хлеба для сваіх малых сіротак...

Калі ўсе разышліся, маці заплакала:

— За гэтыя грошы можна было купіць два пуды жыта...

— Горшая бяда была з канём, і то выжыў, — сказаў бацька.

Маці не ўнімалася:

— Сваімі рукамі выкінуць гэтулькі грошай...

— А мо прыкажаш мне страляцца, як пан Багдановіч? Не бойся, тваіх маёнткаў я не прагуляю.

Якраз на той час адзін з тутэйшых памешчыкаў прагуляў у карты свае маёнткі, пасля чаго кончыў самагубствам.

Аднак пасля гэтай ночы кончыліся карты. Бацька прадаў матчыны залатыя навушніцы, што купілі ёй на вяселле, прадаў яшчэ сёе-тое з хаты і зноў купіў каня. Ездзіў часта ў фурманкі, дастаўляў камісіянерам мясныя прадукты, і жыццё ў нас крыху палепшылася.

Бацька скардзіўся толькі на адно: яму цяжка плаціць рэбэ за маю «навуку» дваццаць рублёў на год. Пры гэтых скаргах я заўсёды радаваўся. Я думаў, што бацька перастане за мяне плаціць і я звольнюся ад ганебнага ненавіснага хедэра.

Гэтага не было. Аднаго разу бацька апошнюю карову прадаў, пакінуў сям'ю без малака і заплаціў за мяне праклятаму рэбэ дваццаць рублёў...

САД

У мяне восеньскія канікулы. З усім імпэтам свайго сэрца імкнуўся я на волю з хедэра яшчэ за месяц да канікул.

Бацька пазычыў у карчмара на працэнты пяцьдзесят рублёў і за пяць кіламетраў ад Пасадца заарандаваў у пана Адольфа Мыслінскага сад. Бацька ўжо некалькі тыдняў живе ў садзе.

Ён прыслаў па мяне фурманку. Я дапамагу яму вартаваць сад. На нашым кані вёз мяне стары дзед Мірон Сабалевіч. Гэта быў маленькі, як дзіцё, дзядок — з рэдзенькай бародкай, з чырвонымі ніткамі вакол паблеклых вачэй, чысценькі, у новых лапціках і падраным кажуронку.

Сын дзеда Мірона, пажылы селянін з чорнай, як сажа, барадой, служыў у пана парабкам. Яго звалі «чорнабародым Язэпам». Здружыўся я тады з сынам «чорнабародага» — з хлопчыкам маіх год — Тамашом. Ён быў пастушком.

Я — вартаўнік саду — даваў штодзень хлопчыку Тамашу яблыкі цішком ад бацькі, а ён, Тамаш, вучыў мяне па вечарах граць на жалейцы. Я вельмі захапіўся жалейкай, гэта была прасценькая музыка лесу і поля, як бы чырліканне птушак, журблівы смех ручайкі. Жалейка мяне вельмі расчульвала.

У сад заходзіў дзед Мірон — непісьменны летапісец ваколіцы, стары творца пагаворак і філасофскіх пасловіц. Тоненькім, пісклівым, як у птушкі, галаском ён апавядаў майму бацьку былі з часоў паншчыны. Я і Тамаш таксама пільна прыслухоўваліся да гутаркі дзеда.

Лепшая зямля ваколіцы належала старому пану Мыслінскаму. Лугі, пахата, лясы, вёскі, сяляне — усё-ўсё было панскай маёмасцю... І дзед Мірон належаў пану. Пасля смерці старога пана яго пяць сыноў падзялілі між сабой спадчыну. Кожнаму з іх выпадала па вялікаму маёнтку. Шмат хто з былых прыгонных засталіся «вольна» служыць у Мыслінскіх парабкамі.

Добра ведаю братоў Мыслінскіх: сярэдняга росту, шыракаплечыя, нізкалобыя, з маленькімі, мышынымі вочкамі. Па ўсёй нашай ваколіцы іх называлі «склютамі». У профіль яны нагадвалі сякеры. Вельмі скупыя і злыя паны Мыслінскія здэкаваліся са сваіх парабкаў, бадай, не менш, чымся іх бацька са сваіх прыгонных. Мельнік Барткевіч аб іх склаў вострую і трапную байку пад назваю «Пяць вужакаў».

З апавядання дзеда Мірона я даведаўся, што старая пані Мыслінская вельмі любіла катоў. Лепшыя пакоі ў панскім доме займалі каты. Сама пані ўбірала іх у шаўковыя банцікі. Яны

спалі на аксамітных падушачках, і іх абслугоўваў цэлы штат прыгонных дзяўчат. Спецыяльная кухарка гатавала ім ежу «па-англіску», — расказваў дзед Мірон.

Стары люты пан сваімі рукамі скалечыў нямала народу. Аднаго разу, калі пан паехаў у лес на паляванне і апынуўся адзін у цёмным гушчары, на яго ззаду нехта напаў, накінуў яму мяшок на галаву, паваліў і да таго біў кулакамі, пакуль пан перастаў дрыгаць нагамі. Але, на жаль, пан ачухаўся, ачуняў. Пан падазраваў, што гэта работа Тодара, роднага брата дзед Мірона, бо дачку Тодара пан аддаў суседняму пану за сабаку, і пан загадаў аднаму з сваіх шчырых псароў — шляхтуну Сымону Найдзі — павесіць Тодара...

Яго павесілі ў вялізнай панскай пуні, што стаяла на беразе возера, недалёка ад млына. Падмуроўку гэтай пуні я сам бачыў.

Чорнабароды Язэп араў панскае поле ад цямна да цямна. Я часта пазіраў на яго з саду. Сілуэт араця з канём вызначаўся на фоне неба, як малюнак. Відаць было здалёк, як ён натужваецца, як ён, моцны, шыракаплечы, нагінаецца над сахой. Ён мне здаваўся асілкам. Я быў упэўнены, што ён можа за лета ўзняць цаліну на некалькі верст.

Неяк раз пад вечар чорнабароды Язэп араў ля самага саду. Падышоў пан Адольф Мыслінскі. Яму не спадабалася работа Язэпа. Вочы пана памутнелі, наліліся крывёй. Ён пачаў лаяцца самымі брыдкімі словамі, размахнуўся і ўляпіў чорнабародаму Язэпу пару гучных аплявух... Язэп не пахіснуўся. Твару Язэпа я не бачыў, але чуў голас пана:

«Бач, вочы якія! Разбойніцкія...»

Я быў здзіўлены, што такі асілак не бароніцца ад пана.

З таго разу я яшчэ бліжэй здружыўся з сынам чорнабародага — з маім равеснікам Тамашом. Кожны дзень, тоячыся ад бацькі, насыпаў яму за пазуху самых лепшых яблыкаў. Хлопчык так прагна іх глытаў, што захварэў на крываўку. Праз дзед Мірона я пераслаў свайму сябру «лякарства» — шабасавую шпанічную булачку.

Рупны дзед Мірон пачаў заўчас майстравец для Тамаша труну на вялізным панскім дрывотніку. Я глядзеў, як ён распілоўвае маленькай пілкай тонкія шурпатыя драціцы. Буйныя слёзы ліліся з маіх вачэй. Дзед Мірон таропіўся паблеклым прыжмураным вокам у роўна парэзаных драціцы. Часта, вохкаючы і ківаючы галавой, дзед браў мяне на вокамер. Я быў аднаго росту з яго паміраючым унукам...

Выжыў Тамаш. Я зноў даваў яму яблыкі, за што ён навучыў мяне наігрываць мелодыі на вялізнай піле бацькі — чорнабародага Язэпа.

Ужо як Тамаш вырас, ён налаўчыўся граць на гармоніку і скрыпцы. Ён граў на сялянскіх вяселлях полькі, кадрылі і маршы.

НОЖЫКІ І ПІСТАЛЕТЫ

Гэта быў адзіны выпадак, калі я праводзіў канікулы за некалькі кіламетраў ад дому, у садзе.

У такі вольны час бацька вучыў мяне граць на скрыпцы. Але мяне больш вабіла да сябе дзедава кузня, дзе перад веснавымі і восеньскімі святамі бываў у дзеда самы гарачы час працы — ураджай на яго полі. Гаспадыні прыносілі лудзіць і пачыняць разнастайную пасуду. Я ўжо ведаў усю дзедаву алхімію пры луджэнні. За дапамогу дзед дазваляў мне час ад часу займацца і «сваёй» работай. Я тады спецыялізаваўся на ножках. Са старых кос выточваў лязо, з медзі рабіў тронкі з прыгожымі калечкамі для пояса. Сярод пастушкоў ваколіцы мае складныя ножыкі карысталіся вялікай славай. Такія ножыкі ў полі — о-го-го! Золата, а не ножыкі. За гэтыя ножыкі пастухі вучылі мяне плесці кашы з лазы, лапці. Яны адкрылі мне ўвесь навакольны свет на некалькі кіламетраў. Ад іх я даведаўся, дзе якія грыбы і ягады растуць. Разам з імі я хадзіў у арэхі, на рыбу з вудамі і сеткамі. Яны адкрылі мне ўсе сакрэты лугоў, балота і лесу. Ад іх я даведаўся, дзе якія птушкі гнёзды ўюць, назвы птушак, дрэў, траў, навакольных вёсак. Разам хадзілі ў яблыкі па чужых садах. Усю жывую геаграфію ваколіцы я, дзякуючы пастушкам, вывучыў на практыцы. Гэта былі вандроўкі ў прыродазнаўства, гульні на слаўнай волі. Пасля няволі ў хедэры сяброўства з пастушкамі было для мяне нязведаным шчасцем.

Хлопцы навучылі мяне хадзіць на высокіх хадулях. Гэта мне вельмі спадабалася. Здавалася мне, што я велікан. Мы пераходзілі на хадулях рачулку. Таксама пераскоквалі праз яе пры дапамозе доўгага кія. Гімнастыцы, якой мне не даставала ў хедэры, я вучыўся ў пастушкоў.

На гумне аднаго з бацькоў гэтых пастушкоў рос магутны вілаваты дуб. На вышыні шасці метраў ад зямлі хлапчукі пабудавалі з старых драці хатку. Не было таго дня, каб я не прыходзіў пасядзец у хатцы. Стаяць у ёй нельга было. Яна была ледзь большая за сабачую будку.

З вышыні разгортваўся шырокі краявід ваколіцы. Адкрываліся новыя дымчатыя далі, новыя гаі, новыя ўзгоркі і нізіны, далёкія хутары. Абудва пасадзецкія азёрыцы выглядалі двума люстэркамі ў рамках ярка-зялёных аіраў, густога сітніку і альховых зараснікаў. Млыны нагадвалі скрынкі. Тракт і прасёлачныя дарогі былі падобны да вузенькіх істужак. Людзі і фурманкі выглядалі лялечнымі. З высокага дуба «свет» стаў куды большым. Ужо другі год як памёр стары Вышамірскі, выдатны выдумшчык паляўнічых казак. За гэты час яго дочки — «паненкі» запусцілі гаспадарку. Пастушкі дабраліся да каляровых шыв яго альтанкі. Яны прынеслі ружовыя, сінія і чырвоныя «акуляры».

І мы, хлапчুকі, глядзелі на «свет» праз каляровае шкло. Перад нашымі вачыма знаёмая ваколіца ператваралася ў казачны малюнак. Лясы, людзі, неба, азёры, жывёлы і птушкі набывалі новыя колеры — і гэта нас, дзяцей, захапляла.

Аднаго разу пастушок Прахор выпрасіў на дзень у рыбака Лук'янскага невялічкі човен. Мы з Прахорам узялі з сабою хлеба і паехалі на чаўне вузенькай рэчкай. Лясамі, лугамі і балотамі рэчка цягнулася на некалькі кіламетраў, пакуль не ўпадала ў сплаўную рэчку Слязанку.

Колькі зайцоў і вавёрак мы напалохалі! На адной забалочанай паляне разгульвала стада буслоў. Яны палявалі на жаб. Мы затулююкалі, засвісталі, і буслы ўзляцелі ў неба. Ад быстрага палёту паветра рэзалася, нібы шоўк, выдавала своеасаблівае шастанне. Калі-нікалі апускаліся на паляну бусловыя пер'і.

Праязджаючы праз бор, мы натрапілі на высокі папаратнік, на зараслі багуноў і верасу, на непраходныя балоцістыя імхі з няспелымі чырвона-белымі журавінамі, якія нагадвалі гусіныя вочы. Тут жа чарнелі карчы-вываратні з фантастычнымі карэннямі, падобныя да страшных спрутоў або да невядомых звяроў. Стаялі дубы, расшчэпленыя зверху данізу перунамі, у расшчэлінах якіх ляжалі наваленыя бурай асіны. Гэта нагадвала вайну веліканаў.

Нямала мы тут напалохалі дзікіх качак, гусей. Кіламетры два мы плылі непраходным купчастым балотам, на якім раслі тоненькія бярозкі і бледныя асіны.

Пра гэтыя мясціны апавядаюць такую гісторыю. У пана Чапкоўскага здохла адна з яго пародзістых сучак. Засталіся маленькія шчаняты. Маладая сялянка Анэля толькі што нарадзіла хлопчыка. Пан Чапкоўскі загадаў ёй карміць сваім

малаком асірацелых шчанят. Анэля не сцярпела такога здзеку, схапіла свайго хлопчыка, уцякла на балота і тут загінула.

Мы даплылі да Сязанкі. Тут цягнуліся паплавы. Высілася шмат стагоў сена. На зваротным шляху нам было цяжка спраўляцца з чаўном, бо трэба было ехаць супроць плыні. Рачулка была неглыбокая, і мы вёсламі ўпіраліся ў грунт. Мы плылі назад к млыну бадай да самага вечара.

Над рэчкай і лугамі вісеў белы, як вішнёвы цвет, туман. Дзесьці стагнала жаласлівым голасам птушка.

З намі ад млына ішла бабуля Ева. Яна збірала ў бары лекавыя травы. Зусім сцямнела. Аб маю белую шапку біліся крыллямі кажаны, і мне было непрыемна. У альховых кустах ля возера стагнала птушка.

Бабуля Ева расказала пра птушку цікавую гісторыю.

Жыў-быў адзін люты пан. Прыгонныя працавалі на яго круглыя суткі. Кожны дзень пан загадваў склікаць мужыкоў на стайню і біць. Гэта за тое, што яны кепска працавалі. На паншчыну выганялі і старых і малых. Дома пакідалі толькі грудных малютак. Яны вечно плакалі ад голаду. Прыганятыя адпускалі матак да маленькіх дзяцей толькі раз на дзень.

Аднаго разу загарэлася вёска. Пакуль сяляне прыйшлі дамоў з паншчыны, ад хат засталіся галавешкі і печы. Згарэлі і малыя дзеці. Так думалі бацькі. Але дзеці не згарэлі. Яны перакінуліся ў птушак і ўзвіліся ў сіняе неба.

Людзі ўзбунтаваліся. Напалі на маёнтак. Забілі паноў і спалілі палац. Прываліла тады царскае войска, перабіла людзей да апошняга чалавека і кінула іх у лес ваўкам на пачастунак. З таго часу іхнія малюткі, што перакінуліся ў птушак, шукаюць па лясках і балотах сваіх забітых бацькоў. Яны жаласліва плачуць, стогнуць, моляць:

— Баць-кі-і-і... Баць-кі-і-і... Баць-кі-і-і...

Бедныя птушачкі.

Чым жа яшчэ, апрача ножыкаў, узрадаваць маіх новых сяброў?

Пабачыўшы аднаго разу ў хлопчыка, сына карчмара, дзіцячы «пугач», я задумаў новую, вельмі цікавую справу — пісталеты. Матэрыялу для такой вытворчасці было ў дзедавай кузні няма: тонкія жалезныя трубка для рулек, сталёвы дрот са старых парасонаў для спружын і кавалкі металу для розных дэталей. Я распрацаваў праект пісталечіка і зрабіў адзін для спробы. Я набіваў у рульку порох і страляў дзіцячым папяровым патронам. Ручку зрабіў з дубовага сука.

Пастухі былі ў захапленні ад работы.

У дзедавай кузні, употайку ад дзеда, я адкрыў фабрыку пісталетаў. Пастушкі даставалі дубовыя сукі для ручак. Агульнымі сродкамі мы здабывалі порах, папяровыя пістоны. Я парэзаў дзедавыя трубка на рулькі, прыварваў да рулек жалезныя донцы, прасвідроўваў у іх дзірачкі для праходу агню ад пістона ў парахавы набой, выпільваў усе металічныя часткі, з дроту рабіў маленькія шомпалкі, драўляныя ручкі фарбаваў і аздабляў меддзю — і пастушкі дзіву даваліся майму майстэрству.

Пісталеты стралялі, як сапраўдныя стрэльбы. У гэтым быў галоўны эфект. Мы наладжвалі ў лесе стрэльбішчы. Скончылася гэта даволі сумна. У аднаго пастушка разарвалася рулька, і ўвесь порах папаў яму ў твар. Ён ледзь не аслеп. Яго павезлі к доктару.

Ад вялікага страху я ўцёк у вёску Дунаі да дзядзька Мордхалейбы і цёткі Бейлі. Дзядзька пасадзіў мяне за стол і загадаў чытаць Псалтыр. Я быў на гэты раз паслухмяны і набожны. Абяцаўся Богу, што калі ён выратуе мяне ад пакарання за пісталеты, дык з першага скарбу, што я знайду, кіну рубель у святую скарбонку рэбэ Меера-цудадзея. Такая скарбонка вісела ў дзедавай хаце над дзвярмі.

Адным махам я прачытаў ледзь не паў-Псалтыра. Потым я ўспомніў адну цікавую гісторыю пра дзядзьку, але колькі я ні прасіў яго расказаць, ён аднекваўся. Ціхенька на вуха мне гэтую гісторыю расказала цётка, калі дзядзька лёг спаць.

ГЛАДЫШ

Гэта было праз два гады пасля таго, як дзядзька пабраўся з цёткай. Пасагу было сорак рублёў. За гэтыя грошы дзядзька купіў у Дунаеўскай пані старую хатку і астаўся жыць у вёсцы. Два гады пакутаваў. Малочныя прадукты ад каровы ён насіў у Пасадзец прадаваць камісіянерам і за выручаныя грошы купляў хлеб. Жыць было вельмі цяжка. Дзядзька апусціўся. Увесь падворак каля хаты выглядаў сметнікам. Тут валяліся старыя, паламаныя гаршкі, бутэлькі, ляжаў агідны гладыш, аплецены бяростамі і вымазаны дзэгцем. Спачатку гладыш валяўся ля самых дзвярэй і так намазоліў дзядзьку вочы, што ўзлаваны дзядзька адкінуў яго да плота, дзе буяе крапіва і палын. Гладыш быў цяжкі: напханы зямлёй.

Ад няма чаго рабіць дзядзька дыбаў па падворку туды і сюды ды ўсё думаў:

— Каб меў сто рублёў, купіў бы яшчэ некалькі кароў, завёў бы малочную гаспадарку, сыр і масла прадаваў бы камісіянерам на Менск і жыў бы па-гаспадарску.

Пры гэтым дзядзька Мордха-Лейб самога сябе выкпіваў:

— Каб ды каб... Глупства лезе ў галаву. Дзе ўжо нашаму брату жыць па-людску!..

Але дурныя мары неадчэпна лезлі ў галаву. Дзядзька не раз сніў, што нейкі незнаёмы добры чалавек даў яму сто рублёў і сказаў:

— Жыві!

Дзядзька апавядаў аб гэтым цётцы, і абое смяяліся. Смех быў горкі, бо ў іх ужо нарадзіўся маленькі хлапчук, Мэндалька — бхор — пяршынка. Патрэбна кашулька, коўдрачка, а далей — шапачка, штонікі, чаравічкі і ўсё-ўсё. А гэта каштуе не толькі залатоўкі, а рублі. Ад адной Рабулькі (так звалася карова) шмат грошай не нацыркаеш. І дзядзька з цёткай думалі аб адным:

«Што рабіць?»

А тут вясна, лагодная і сардэчная... Птушкі пяюць... Неба чыстае, бы шкло... Вясковыя п'юць бярозавы сок... Ажылі лясы. Вось-вось распусціцца чаромха. Яна так добра пахне... Тым часам у дзядзькі няма дзе і цыбулю пасадзіць — падворак засмечаны да таго, што крый Божа!

І пайшоў дзядзька ачышчаць падворак пад гарод. Лапатай да поту працаваўся. І зноў гэты паскудны гладыш вока мазоліць.

Як раззлуецца дзядзька, як кінецца з жалезнай рыдлёўкай на гладыш, нібы на лютага звера. Можна было падумаць, што ў гладышы ўсё дзядзькава няшчасце жыве. Гакнуў рыдлёўкай па гладышы раз і два і тры! «Ах ты, гад!» — крычаў на яго дзядзька.

Цётка пачула яго разгневаны крык і выскачыла на двор. Глядзіць, аж дзядзька сядзіць на зямлі, раскінуўшы полы доўгай капоты над разбітым гладышом, узняў галаву ў чорнай ярмолцы, высалапіў непрытомныя вочы, балмоча і кудачча:

— Бейля-Бейля-Бейля...

Акураг квактуха:

— Бейля-Бейля-Бейля... Бейля-Бейля-Бейля...

Цётка Бейля спалохалася: ці не звар'яцеў яе Мордха-Лейб?

— Мордха-Лейбачка, што з табой? У цябе ж не твар чалавечы, і ты гаворыш недарэчы... Авохці мне! А людцы мае!..

Цётка кінулася да дзядзькі. Ірванула яго за капоту. Ён так балюча замычаў, ажно цётка падумала, што дзядзька целіцца. Іпавінна ж была ўзбрысці ў галаву такая недарэчная думка! А калі цётка зірнула, што дзеецца пад дзядзькавай капотай, дык таксама замычала. Глядзяць яны адно на аднаго і мымычуць

і мэмэчуць. У іх адняліся языкі. Цётка зноў заслانیла зямлю дзядзькавай капотай і пабегла ў хату. Прынесла лазовы кош і давай сыпаць у кош тое, што было пад дзядзькавай капотай. Зверху насыпала пяску ды панесла ў хату.

Падышла суседка. Запыталася:

— Што нясеш Бэйля?

— Хрэну накапала. Зямлёй прысыпала, каб не высах.

Цэлы дзень яны абое дрыжэлі ад страху. А як надышла ноч, яны засланілі акенцы дзядзькавай капотай і цётчынай спадніцай, запалілі курнік, замкнулі дзверы на ўсе запоры, на ўсялякі выпадак палажылі ля сябе сякеру, нож і высыпалі на стол тое, што было ў кашы. Цётка зірнула на дзядзьку, як на прынца. Дзядзька зірнуў на цётку, як на прынцэсу.

На стале ляжала куча срэбраных рублёў.

Усю ноч лічылі і пералічвалі. То было трыста, то трыста адзін, то дзвесце дзевяноста дзевяць.

Вось табе стары гладыш!

У галовах дзядзькі і цёткі круціліся і гулі жорны.

Сэрцы стукаталі, як цапы на таку. Рукі дрыжэлі. Пальцы без толку скручваліся і раскручваліся. Яны ўсыпалі грошы ў новы гладыш, закрылі анучкай, зверху навалілі тварагу і паставілі ў печ. На ўсялякі выпадак.

Дзядзька і цётка спыніліся сярод хаты. Дзядзька трымае ў руках сякеру, цётка — нож. Неспадзяванья ваякі! На ўсялякі выпадак. І яны пачалі думаць услых:

— Ісці спаць?

— А можа, нападучь...

— Не спаць?

— Таксама кепска.

Але хутка іх занепакоіла думка:

— А можа, гэта чары?

— А можа, гэта не грошы, а кавалкі шкла?

— А можа, чорт перакінуўся ў срэбраныя рублі?

На гэта ёсць сродак.

Дзядзька з сякерай на стале пачаў чытаць Псалтыр. Цётка з нажом у правай руцэ стала ля прыпечка і давай шаптаць:

Духі злыя, прэч адгэтуль!

Злыя, прэч адгэтуль, духі!

Духі, прэч адгэтуль, злыя!

Тры дні і тры ночы дзядзька і цётка займаліся гэтай справай. Дзядзька чытаў Псалтыр, а цётка выганяла злых духаў. Пасля

такой трохдзённай вайны са злымі духамі яны дасталі гладыш з печы. Паглядзелі: серабро — серабром, рублі — рублямі. Яшчэ некалькі разоў пералічвалі — трыста рублёў — адзін у адзін!

Пакрысе дзядзька з цёткай супакоіліся, увайшлі ў звычайны стос жыцця. Дзядзька купіў некалькі кароў, каня, заарандаваў у пані гарод, сенакос і зажыў так прыстойна, як чалавеку прыстойнаму жыць трэба. На сваім кані дзядзька вазіў сыр і масла ў Пасадзец камісіянерам на Менск, зарабляў грошы — і не лыс.

За Мэндалькам нарадзілася дзяўчынка Міня. За дзяўчынкай Міняй — дзяўчынка Дуся, і жывы ланцужок расцягваўся даўжэй і даўжэй... Выгадалі яны дзяцей, выпраўлялі іх па чарзе ў Амерыку — а ўсё з таго разбітага гладыша. Скарб у іх не выводзіўся. Засталіся яны адны — дзед з бабай. Дзеці ім пішучь з Амерыкі лісты. Цяпер у іх толькі адна карова і пяцьдзсят старых рублёў — са скарбу... Сваіх грошай хопіць ім і на пахаванне пасля смерці.

Так пратанцавалі яны ўсё сваё доўгае жыццё на гэтым гладышы, як акрабаты.

Аднак там, дзе ёсць мёд, бываюць і пчаліныя ўкусы. Дзядзьку і цётцы таксама жылося не заўсёды салодка. У чым справа? Яны вечна сварыліся. Сваркі пачаліся на трэці дзень пасля знаходкі скарбу. Іншыя людзі пры такой радасці толькі любуюцца і мілуюцца, жывуць у лагодзе і згодзе, а мае родныя — дзядзька з цёткай — пачалі між сабой вайну на ўсе шэсцьдзсят год абаводнага жыцця пасля высялля. Прычынай быў той жа гладыш.

Дзядзька даводзіў, што гладыш ім падкінуў прарок Ілья, а цётка пераконвала яго, што гэта справа рук разбойніка Ціхана.

Дзядзька гаварыў:

— Прарок Ілья!

Цётка крычала:

— Разбойнік Ціхан!

Хто ж ведаў, у чым справа, думаў, што яны дражняць адно аднаго:

— Прарок Ілья!

— Разбойнік Ціхан!

— Ілья-прарок!

— Ціхан-разбойнік!

Ад слоўнага турніру яны часта пераходзілі да зброі. Дзядзька бараніў гонар прарока Ілы цяжкім і цвёрдым Псалтыром. Цётка адстойвала рыцарства разбойніка Ціхана качаргой.

Заўсёды качарга пападала ў Псалтыр, а Псалтыр — у качаргу.

— Разбойнік Ціхан!

- Прарок Ілья!
- Ілья-прарок!
- Ціхан-разбойнік!
- Разбойнік Ілья!
- Прарок Ціхан!

Калі дзядзька з цёткай даходзілі ў сваёй вайне да такой блытаніны, яны рабілі часовую згоду. Дзядзька клаў Псалтыр на стол, а цётка ставіла качаргу ў кут.

— Так мы і заканчваем жыццё сваё, — шаптала мне цётка Бейля, родная сястра маёй бабулі, і падала мне на вячэру печаную бульбу і жбаночак малака.

Я павячэраў і лёг спаць, забыўшыся пра сваю бяду з пісталетамі.

Тым часам дома мае бацькі ўзнялі трывогу. «Пісталетнік прапаў!» Гэта значыць — я... Пасля поўначы мяне разбудзіў бацька. Ён прыехаў сюды конна. Я хутка апрануўся, бацька пасадзіў мяне на каня перад сабой і прывёз дамоў.

Назаўтра мяне паклікаў да сябе ўраднік. Усе пісталеты майго вырабу ляжалі ў яго на стале. Ураднік пахваліў за добрую работу і напалохаў турмой, калі яшчэ буду майстраваць стрэльбачкі. За маю фабрыку зброі ўраднік дастаў ад дзеда хабару тры рублі.

Калі я вярнуўся дамоў ад урадніка, бацька сустрэў мяне ўрачыста — супоняй. Ён ужо замахнуўся на мяне супоняй ад хамута, але маці схпіла яго з плачам за руку:

— Ты ж яго скалечыш... Вока выб'еш...

У бацькі гарэлі вочы ад гневу. Неспадзявана для самога сябе загневаўся і я.

— Калі мяне толькі кранеш, я ад цябе ўцяку назаўсёды, — крыкнуў я не сваім голасам.

— Дык ты мяне яшчэ палохаеш?! — грывнуў бацька і так ударыў супоняй, ажно дзеці заплакалі.

Я ўжо быў на тым баку дзвярэй. Бацькаў удар папаў у сцяну. Я ўцякаў гародамі да возера. За мною з плачам гналася маці.

Калі я вярнуўся дамоў, бацька ўжо быў спакойны. Ён звярнуўся да мяне з мяккім дакорам:

— Ты ўжо не малы. Табе ўжо дванаццаць год, а ты глупствам займаешся. Што з цябе будзе, як вырастнеш?

Я маўчаў.

Пасля вялікага правалу фабрыкі зброі я цэлы тыдзень быў збянтэжаны. Мне было шкада пацярпеўшага хлапчука і крыўдна за сваю няўдачу.

У хедэры я лічыў сябе дарослым. Калі рэбэ пробаваў узняць на мяне руку, я пагражаў сваёй. Біць мяне я не дазваляў. Я часта адлучаўся з хедэра на пару гадзін, а рэбэ маўчаў.

Я таксама знайшоў скарб — адвагу. Я пачаў бараніцца ад сваіх крыўдзіцеляў, і мяне перасталі крыўдзіць.

ВОЗЕРА

Сяброўства з пастушкамі я не парываў і зімой. Коўзаліся па возеры, каталіся на саначках і нават снежныя хаты ляпілі. Вясной пры ледаходзе мы каталіся па возеры на крыгах, як на пароме.

Аднаго разу ўлетку я пакінуў хедэр на пару месяцаў раней тэрміну. Бацька гаварыў аба мне:

— Ні да Бога, ні да людзей.

Некалькі месяцаў я быў вольны ад «нарук». Глядзеў, як Лук'янскі рыбу ловіць. Прасіў яго прывучаць мяне да гэтай справы.

— Буду вучыць цябе так, як дзед твой вучыў мяне ў кузні. Дзед твой гаварыў, што кожны чалавек павінен займацца сваёй справай. Памятаеш?

— Памятаю...

Лук'янскі засмяяўся.

— Ну, вось! Ты сабе хадзі ў хедэр Біблію лавіць, а я — на рэчку рыбу лавіць. Кожнаму сваё...

Аднак я зрабіўся рыбаловам і без дапамогі Лук'янскага. Трэба было паправіць грэблю. Мельнік падняў усе застаўкі, адчыніў шлюзы і спуściў возера. Рыбу ён дазваляў лавіць усім месцачкоўцам, якія наракалі, што возера часта затапляе гароды і лугі.

Я, чалавек вольны ад хедэра, стаяў на беразе і глядзеў з цікавасцю, як відавочна ўбывае ў возеры вада. Праз пару гадзін яна сплыла ўся. На месцы возера засталася вузенькая рэчка, лужыны і шмат топкага ілу. У рэчцы і лужынах рыба кіпела, як у катле. Усе кінуліся ў амярцвелае возера збіраць рыбу рукамі. Ябрыў у адной кашулі па пояс у гразі і лавіў рукамі рыбу. Яна мігацелася на сонцы, як бліскучыя нажы.

Дзесяткі людзей лавілі рыбу кошыкамі, торбамі, рэшатамі і нават уласнымі кашулямі.

За два дні я назбіраў аж два пуды рыбы. Набегла народу з усяе ваколіцы. Шмат рыбы падохла ў іле. На яе накінуліся вароны, буслы, сабакі, каты. Мельнік наладзіў пір для ўсіх.

Мы з Фолем і пастухом Прахорам пайшлі ўночы на возера глядзець русалак. Мы прытаіліся недалёка ад высокага аіру. Свяціў яркі круглы месяц. Мёртвае возера было цяпер сумнае, непрытульнае, і я вельмі шкадаваў, што яно спушчана.

— Вунь русалка... — шапнуў мне на вуха Фоля.

Густы аір рухаўся, нешта шастала ў трысці.

— Русалка! — крыкнуў Прахор.

З аіру выскачыла з рыбай у зубах рудая лісіца.

— Ацю-га! Ацю-га, лісічка! — крычалі мы.

Лісічка ўцякла ў блізкі бярэзнік.

— Русалка ў лісічку перакінулася, — тлумачыў нам Прахор.

Іл быў такі тлусты, што ўсе вакольнія сяляне вазілі яго на поле замест гною. Мельнік быў рад: дармовая чыстка возера. А я ўсё прыходзіў сюды сумаваць па памёршым возеры. Але праз пару месяцаў яно зноў ажыло. І месяц, і зоркі, і неба любаваліся возерам, глядзелі ў яго, нібы ў люстэрка.

ДЗЕД ЮСТЫН

Аж некалькі месяцаў быў я вольны ад «навуц». Скончыўшы рыбалоўства, бегаў з пастушкамі па ваколіцы. Здружыўся са стагоднім пастухом Юстынам. Я глядзеў на яго, як на прафесара. Лысіна на ўсю галаву, з жаўтаватай імшыстай бародкай, увесь твар у дробненькіх зморшчынках, без зубоў, выцвілія вочы, сам тонкі і роўны, як жэрдка. Ён насіў белую доўгую палатняную світку, якая нагадвала хітон афінян. Быў ён надзіва вясёлы — песні спяваў, падсакваў, жартаваў, смяяўся, гаварыў пагаворкамі ды яшчэ ў рыфму. Апрача таго, ён ведаў лекавыя травы ад розных хвароб. Па шolahу лістоў на дрэвах, па рыканню кароў, па колеру неба, па водгаласках на полі ён заўсёды трапляў, якая заўтра будзе пагода. А якія цудоўныя байкі ён апавядаў! У яго памяці было ўспамінаў і матэрыялаў народнай творчасці на некалькі тамоў. Ён быў жывым увасабленнем мудрасці, паэтычнасці і вопытнасці жыцця ўсяго народа, жывой энцыклапедыяй самых разнастайных ведаў.

Я ад яго атрымаў першыя лекцыі па гісторыі.

Ён апавядаў мне пра паход Напалеона ў 1812 годзе. Сам ён, маленькі тады хлапчук, выгнаў з хлява трох французай, абадраных і галодных, што схаваліся ад казакаў. Дзед Юстын паказаў мне курган, дзе былі пахаваны некалькі дзесяткаў французскіх салдат.

Пра паншчыну стары пастух апавядаў мне цэлыя эпапеі. На яго спіне засталіся рубцы ад панскіх бізуноў... Нямала ён гаварыў пра польскае паўстанне 1863 года. Расказаў, што за вёскай Бладыкі закапаны некалькі дзесяткаў польскіх графаў і магнатаў. Гэту магілу я бачыў на некалькі год пазней. Ён мне апавядаў пра бітву Пятра I са шведамі ў нашай мясцовасці. І ён вадзіў мяне аж да «шведскага маста». Так у народзе і цяпер называюць два рады дубовых паль, што цягнуцца па балочце на цэлы кіламетр ад лесу да сплаўной рэчкі Слязанкі. Шведскія сапёры будавалі тут мост для пераходу войска.

— А чаму рэчка Слязанкай завецца, ведаеш? — пытаецца дзед Юстын і тут жа сам адказвае: — Бо паны тапілі тут прыгонных. Людскія слёзы тут бясконца ліліся... Праз гэту рэчку ўброд пераганялі з панскіх маёнткаў людзей, закаваных у кайданы. Паны аддавалі іх другім панам за сабак і коней ці выпраўлялі ў салдаты на дваццаць пяць год. Тут абяздоленыя людзі-нявольнікі разлучаліся навекі са сваімі бацькамі або жонкамі і дзецьмі... Плакалі. Вось і Слязанка!

Я глытаю кожнае дзедава слова. Гэта не Біблія і не Талмуд, а зусім блізкае жыццё. Голас дзеда Юстына здаваўся мне голасам гаротнай зямлі.

— Эх, ці надыдзе той час, калі наш брат зажыве, як чалавек?.. — запытаўся дзед і глыбока ўздыхнуў.

Юстын паглядзеў на вершаліны лесу. Заходняе сонца асвятліла яго твар. На момант Юстынавы вочы запаліліся юнацкімі аганькамі. Яго белая світка паружавела ад сонечных блікаў, паружавела бародка. Дзед Юстын здаваўся пранізаным полымем, велічным казачным уладаром лугоў і лясоў.

Не паспеў я ўдоваль налюбавацца агнёвым дзедам на захадзе сонца, як мне пачулася працяглае войканне не то чалавека, не то жывёлы:

— А-а-а-ай...

Я ўстрыжожана азірнуўся. З лесу бег у адной кашулі чалавек. Раскалмачаная галава без шапкі, рыжая барада да грудзей. Ён бег з усёй сілы ды крычаў немым голасам «А-а-а-ай»...

— Не пужайся! Гэта шалёны... Арцёмам завецца. Ён нікога не чапае.

І дзед Юстын расказаў пра гэтага Арцёма.

КЛАДАЧКА ЗЛАМАЛАСЯ

Малым хлапчуком астаўся Арцём сiратой — ні бацькоў, ні братоў, ні сясцёр, ні сваякоў. Адзін, як тая дзiчка ў полі. Быў ён спачатку павадыром у сляпога жабрака. Сляпы, абвешаны торбамі злосны чалавек, часта біў яго. Арцём ад яго ўцёк і астаўся пастушком у аднаго багача.

Потым зрабіўся парабкам у панскім дварэ. Быў ён працавітым добрым чалавекам. Жаніўся на такой жа гаротнай парабчанцы, як ён сам. Жылі яны ў лагодзе ды згодзе. Яшчэ з маленства гарусціў ён грошык да грошыка, капейку да капейкі, залатоўку да залатоўкі. Скупіўся. Жыў абы каб пражыць. У маладажонаў нарадзіўся хлопчык. Любіў Арцём гэтага хлопчыка, як ніводны бацька на свеце. Як ні скупіўся, як ні шкадаваў, а кожны раз купіць сынку то абаранак, то пернічак, а то паліўнога коніка...

Думаў гаротны чалавек так: сын яго павiнен мець сваю хатку, кавалак зямелькі і жыць па-людску. Кiнуў Арцём парабкоўства, наняў хатку ў аднаго гаспадара, падзённікам зрабіўся сам, жонка — падзёншчыцай. І зноў — залатоўка да залатоўкі, рубельчык да рубельчыка. Хаваў ён грошы ў куфры на самым дне. Набыў ён пілу і сякеру, зрабіўся дрывасекам у аднаго купца і хадзіў з жонкай у лес.

Жывіліся яны адной думкай-птушкай: купіць у гаспадара гэтую самую хатку, да хаткі кавалак зямлі — і жыццё пойдзе як па масле. Набудуць каня, карову, падсвінка. Хлопчык iхні ўжо не стане гараваць, як яны. Рубельчык да рубельчыка, троечка да троечкі... Арцём iх складваў у купку. Кожны вечар перад сном вымаў з куфра, лічыў, пералічваў. Паўтараў лічбы перад сном больш шчыра, чым малітву. Жонка завешвала дзяругай акенца, каб ніхто, бронь Божа, не запрыкмеціў. Маленькі сыноч спаў.

Якія добрыя вочы былі ў iх... Як яны прыязна таропіліся ў сынка... Гэта ж усё для яго, для яго... Не будзе ён сiрацінкай, не будзе парабкам, не будзе гараваць, як яны... Уночы яны часта вялі пашаптушачкі: «Гаспадар просіць за хатку з сядзiбнай зямлiей сто пяць рублiёў. А ў iх пад сто ўжо». Жонка з радасцi песню спявала аб тым, як «жылі ў бацькі тры сыны». Муж падпяваў. Iхнія думкі-жаўранкі былі вясiлья, спаць не давалі. Піла і сякера да восенi насычэ і напілуе iм яшчэ пяцiрачку — і яны шчаслiвыя людзi. Iх маленькі Юрачка вырасце чалавек чалавекам. Выправяць яго ў школу.

Але справа не туды зайшла, не туды заехала. Ты на гару, а чорт за нагу. Арцём адно мяркуе, а жыццё другое рыхтуе.

І пайшоў Арцём з бабай сваёй на работу ў купецкі лес. У мужа піла ў руках і сякера за поясам. У бабы торбачка з гарачым праснаком, з печанай бульбінай, са жбанком саладухі — харчы на дзянёк. Малы Юрачка, як заўсёды, дома гаспадаром адзін-адзінюткі... Прывык ён бавіцца з пеўнічкам. Есці маці яму пакідала. Знадворку замыкала дзверы на замок, каб злы чалавек, не ў благі час кажучы, не залез.

А бацька з маткай працуюць у лесе: піла звініць, сякера грукачыць, сонейка свеціць, птушачкі пяюць. І думае Арцём з жонкай, што сонца толькі для іх свеціць, што птушкі толькі ім спяваюць... Так вальготна і лёгка было на сэрцы.

Яшчэ адна пяцёрка — і яны — у-у-у-га! Яны тады самі людзі, самі гаспадары... Гэта ж не жартачкі — гэтулькі год, усё жытка сваё ішлі яны па вузенькай кладачцы над глыбокай вадой. Кладкай называецца шчасце-матка, а вада — мачыхабяда... Яшчэ пяць рубельчыкаў, і яны на тым баку рэчкі — на мядовым муражку, на шаўковым лужку. Кладачка не ламаецца пад іх нагамі, хоць яна ўвесь час — зыб-зыб-зыб...

— Што ты, Франуся, пілой сёння ніяк управіцца не можаш? — дзівіцца Арцём.

— Нешта сэрца мне нядобрае гаворыць, — скардзіцца жонка. — Баюся, хлопчык адзін. На прыпечку пад прысакам вуголле гарыць. Каб хаця... Юрачка лезе па ўсіх кутках хаты, а я забылася замкнуць куфар. Хлопчык ужо сам куфар адчыняе. Дужанькі ён...

Непакой жонкі перадаўся і Арцёму.

— Хадзем!

Яны пайшлі дамоў — трывожныя, збянтэжаныя... Прышлі. Жонка не выцерпела — зірк праз акенца, што ў хаце дзеецца, ды ўспляснула рукамі.

— Адчыні дзверы, Арцём... Хутчэй, родненькі... Куфар расчынены...

Увайшлі яны ў хату ўжо самі не свае...

— Што ты робіш, сыноч?

— Прасначок пяку для таты і мамы.

На разгорненым попеле на гарачых вуголлях пяэцца прасначок — пачка асігнацый у сто рублёў. Пачка ўскарабачаная, колеру попелу.

Арцём кінуўся да прыпечка, схапіў пачку ў рукі. Грошы рассыпаліся ў пылок. Яны ператлелі... Прапала Арцёмава старанне, прапала яго праца, прапала яго жыццё. Думкі-птушачкі аб сваім і сыноўнім шчасці разляцеліся, рассыпаліся, як мякіна з веялікі... Колькі ж год яшчэ трэба працаваць, каб зноў згаруціць беднаму чалавеку сто рублёў...

— Эх, сынок... сынок... маленечкі і дурненечкі...

І не вытрымаў Арцём: штурхануў хлопчыка з усяе сілы. Хлопчык ударыўся кволым лобікам аб востры вугал тапчана і ўпаў, як тое куранё. Нават голасу не падаў... У лужы крыві ляжаў...

Збегліся на крык бацькоў суседзі. Аблівалі хлопчыка вадой. Дзе там! Маці гаротная пабегла на Слязанку ды бух у ваду — утапілася. Бацька схопіўся абедзвюма рукамі за галаву і завойкаў.

Вось з таго часу ён усё: «а-а-а-ай... а-а-а-ай...» Ніводнага слова не гаворыць.

Зламалася Арцёмава кладачка.

ПАЛКОЎНІК

Наша сям'я абнасілася да таго, што сорамна было на людзях паказацца. Маці аб гэтым бедавала ўжо два гады. Пакрысе яна скуплівала воўну, прамывала, скубла і цэлымі начамі прала на тапчане ля печы. Прыгожую прасніцу і некалькі верацён, вытачаных, зграбных, нібы старадаўнія стрэлы для лука, прынёс бондар Даніла. Маці прала ніткі, роўныя і тонкія, як струны. Яны былі сівыя, колеру туману над нашымі азёрцамі. Гуд матчынага верацяна быў лагодны і прыемны, як песня аб шчасці. Пад гэты гуд несупынна ткаліся мае мары аб іншым жыцці — радасным, бліскучым, прыгожым... У шчылінах пагрэсканай глінабітнай печы граў на шклянной жалеіцы цвыркун.

Маці напрала поўную шуфляду нітак у клубках і матках. Гэта была самая вялікая шуфляда ў нашым камодзе, параненым калісьці даўгінаўскімі пагромшчыкамі. Камісіянеры прывезлі з Менска шмат чорных баваўняных нітак. Маці пільнавала гэта дабро, як зяніцу вока. «Каб хаця мышы не пагрызлі».

Маці запрасіла на дом з блізкай вёскі знакамітую ткачыху Язэпіху. Бацька прывёз на кані яе кросны. Яны займалі бадай усю хату ад стала да печы. Чарнавокая і чорнавалосая песенніца Язэпіха ткала сукно для нашай сям'і. Спрытныя худыя рукі ткачыхі так імпультна пускалі чаўнок туды і сюды, што я надзівіцца не мог. Пры гэтым Язэпіха спявала грудным кволым голасам старадаўнія сумныя песні: пра сірочую долю, пра дзяўчыну, што абнімала каліну і чакала мілага з вайны, пра сына Данілы, які пайшоў на турэцкую вайну, пра злога пана. Спяваючы, яна не зводзіла вачэй з кроснаў. Вочы ткачыхі былі апушчаны. Вызначаўся высокі лоб, парэзаны тонкімі зморшчынкамі, чорныя шнуркі брывоў, далікатныя і правільныя рысы твару. Про-

стая беларуская сялянка нагадвала партрэты жанчын італьянскіх майстроў часоў Адраджэння.

Маці карміла ткачыху ўсім лепшым, што было ў хаце, купляла для яе ў краме розныя прысмакі. Язэпіха ўзнімала на маці чорныя, як ноч, вочы і гаварыла пяшчотным, мяккім голасам:

— Не трэба, мая ты Хаіміха. Лепш дзеткам дасі. Я, дзякаваць Богу, сытая.

Я глядзеў, як нараджалася сукно. Трубка тканіны расла з кожным днём. Сукно ў сівыя і чорныя палоскі было гладкае і прыгожае.

Пасля ткачыхі ў нас працаваў вандроўны кравец. Мне і бацьку ён пашыў гарнітуры з гэтага ж сукна. Апрача таго, мне пашылі з карычневага бобрыка ватняе паліто з капюшонам, з шырокім поясам і чатырма кішэнямі. Упершыню мне шыў вопратку кравец, а не маці.

Пасля краўца маці сшыла мне некалькі белых манішчак з крамнага палатна і галстук са сваёй старой шоўкавай хусткі. У шаўца Ісроэля заказалі камашы. Бацька прывёз мне з Даўгінава за дваццаць капеек шапку ў выглядзе каструлі з брылікам, з залатым алёнем наперадзе. Я адразу зрабіўся «жаніхом», як жартавала маці.

Былі забыты мае грахі: пісталецікі, упартасць, супраціўленне бацьку, уцёкі з хедэра. Нават строгі бацька пазіраў на мяне спакойным добрым вокам.

Чаму так раптоўна мая злая доля змяніла свой гнеў на міласць?

Бацька хацеў вывесці мяне ў людзі. Меркаваў выправіць сёлета ў «універсітэт» — у даўгінаўскі ешыбот...

У Даўгінаве жыла мая цётка — родная сястра маці. Яе муж меў хедэр і вучыў дзяцей. Цяпер, калі я быў у добрым адзенні, бацька не сароміўся ўзяць мяне з сабою ў Даўгінава. Я вельмі ўзрадаваўся, бо ні разу яшчэ там не быў.

Дзядзька мой жыў у адной хаце са сваім бацькам-бляхарам. Старога бляхара Рувіна Лібермана я ведаў добра. Ён быў вандроўным бляхарам. Хадзіў па вёсках з мяшком на спіне. Часта начаваў у майго дзеда. Яны ж былі сватамі.

За некалькі дзён да майго прыезду адбылося ў Даўгінаве дзіўнае здарэнне. Прыехаў стары палкоўнік і спыніўся ў самым лепшым заезным доме. Местачкоўцы настаражыліся. Спалохаўся даўгінаўскі цар і бог — станы прыстаў.

— Якую справу можа мець у Даўгінаве палкоўнік?

Стары палкоўнік з нейкай падазронай цікавасцю спацыраваў па вуліцах з кійком у руках, абыходзіў усе закавулкі, зазіраў ва

ўсе куткі, гуляў па старых магільніках. Ён чагосьці і кагосьці шукаў, выведваў. Прыстаў і ўраднікі забягалі яму дарогу наперад і аддавалі чэсць. Прыстаў пытаўся, ці патрэбны якія паслугі, у госці запрасіў — палкоўнік адмовіўся.

Гэта яшчэ больш напалохала прыстава. Ён загадаў кожны дзень падмятаць вуліцы, праверыў пажарную каманду, перачытаў усе паперы ў сваёй канцылярыі, зрабіўся строгім, арыштоўваў людзей больш, чым дагэтуль, біў іх нагайкай мацней, чым дагэтуль, і не спаў начама ад страху. З’яўленне старога палкоўніка яго збянтэжыла не на жарт.

Станавы прыстаў даведаўся, што палкоўнік паклікаў да сябе старасту мяшчанскай управы і вартаўніка жыдоўскага магільніка. Гэта занепакоіла яго яшчэ больш.

— Пэўна, я правароніў нейкую крамолу, аб якой даведаліся ў губерні і прыслалі палкоўніка для расследавання.

Прыстаў запрасіў да сябе гаспадара заезнага дома, старасту мяшчанскай управы, магільнага вартаўніка. У кожнага з іх ён распытваў пра палкоўніка. Яны ўсміхаліся і гаварылі адно:

— Пакуль што нямажна сказаць. Так загадаў пан палкоўнік. Справа вельмі сур’ёзная.

Прыстава агарнула распач. Ён пачаў прыпамінаць свае грахі і грашкі за ўсе гады службы: хабары, катаванні людзей, дзьяльбу здабычы з канакрадамі і разбойнікамі, арышты невінаватых людзей і вызваленне злачынцаў-крымінальнакаў.

«Пэўна, нехта падаў на яго, прыстава, данос у губерню», — думаў ён.

Местачкоўцы таксама былі ўстрыжаны. Можна, новы пагром рыхтуецца ў Даўгінаве?.. Кагал хацеў абвясціць трохдзённы пост для ўсіх жыдоў мястэчка і для грудных малютак...

Тады прыйшоў у кагал гаспадар заезнага дома, дзе жыў палкоўнік. Пасля яго з’явіўся туды і стараста мяшчанскай управы. Урэшце прыбег і вартаўнік магільніка. Кагал ад іх нічога пэўнага не даведаўся. Але пост не быў абвешчаны.

У такі напружаны час мы з бацькам апынуліся ў Даўгінаве. У бляхара Рувіна Лібермана мы спыніліся на дзень. Усе ў хаце гаварылі пра палкоўніка і баяліся яго не менш, чым прыстаў. Стары Рувін — худы, сямідзесяцігадовы дзед з рэдкай бародкай, сутулы, у кортавым халаце — сядзеў у кутку ды гаварыў сам з сабою.

— Каб хаця ўсё было добра... Чаго сюды прыехаў палкоўнік? Пры маёй памяці ў Даўгінаве ніякіх палкоўнікаў не бывала...

Рувін стагнаў глыбока і працягла. У гэты самы час мая цётка зірнула ў акно, імпэтна адскочыла назад і піснула, як заяц:

— Да нас ідзе палкоўнік... А Божа мой... Што яму ў нас трэба?

Мы ўсе шуганулі ў дзядзькаву камору. На сваім месцы застаўся адзін стары Рувін. Мы пачулі, як адчыніліся дзверы і як нехта ўвайшоў старэчым крокам, кашлянуў і старэчым голасам сказаў:

— Здрастуйце!

— Здасце, — адказаў Рувін.

— Тут жыве Рувін Ліберман? — запытаўся басавы голас.

— Тут, — адказаў Рувін. — А што пану начальніку трэба?

— Цудоўна! Мне неабходна ведаць пра вас усё!.. Скажыце, будзьце ласкавы, Рувін Ліберман, як звалі вашага бацьку?

— Майго бацьку? Зараз скажу пану начальніку. Майго бацьку звалі Абрам.

— Так... Абрам. Цудоўна! А маці?

— Матку? Матку звалі Рахіль.

— Цудоўна! Дзе яны пахаваны?

— Пахаваны? На старым магільніку, ля самай агарожы.

А што?

— Так! Цудоўна! Скажыце, будзьце ласкавы, Рувін Ліберман, у вас быў старшы брат?

— Старшы брат? Так, так! Быў, панок, быў. А як жа! Быў! Гершаль зваўся.

— Вельмі добра! — узрадаваўся палкоўнік.

Мы ў каморцы слухалі, навастрыўшы вушы. Я не вытрымаў і зірнуў у шчыліну дзвярэй. На ўслонку, побач з Рувінам, сядзеў старэнькі палкоўнік, у доўгім шынялі з бліскучымі гузікамі і залатымі пагонамі, з кійком у дрыжачых руках. Белья як снег бровы, бакенбарды і вусы свяціліся на яго зморшчаным шараватым твары з гладка выгаленым падбародкам. Рукі ў яго так дрыжэлі, што кіёк, які ён не выпускаў з рук, адбіваў на падлозе лёгкую дроб.

Збянтэжаны Рувін узнімаўся і зноў садзіўся, зрываў з галавы яромлку і зноў надзяваў.

Палкоўнік крыху памаўчаў. Выцер хустачкай успацелы лоб. Потым працягваў далей свой допыт:

— А скажыце, будзьце ласкавы, Рувін Ліберман, ваш брат памёр?

— Не ведаю, пане начальнік. Мне маці, светлы ёй рай, гаварыла, што яго маленькага ў салдаты забралі.

— Так... Так... — падтакваў палкоўнік.

— Схапілі, надзелі яму кайданы на рукі і ногі, кінулі ў воз і павезлі. Маці, светлы ёй рай, валасы на сабе рвала, гвалту крычала і бягом бегла за возам.

— Так... Так...

— Маці, светлы ёй рай, кідалася на зямлю, паднімалася, зноў бегла за возам ды ўсё лямантавала: «Гершалэ... Гершалэ... Гершалэ...»

— Так... Так... Яшчэ... Яшчэ... — сказаў палкоўнік і палажыў руку на плячо Рувіна.

— А фурман гнаў каня пугай з усіх сіл. Конь імчаўся так шпарка, аж Гершаль, які сядзеў на возе і плакаў, моцна ўдарыўся лбом аб свае жалезныя кайданы. Маці, светлы ёй рай, бачыла, як твар Гершалэ заліўся крывёй.

Палкоўнік ківаў галавой, выцер хустачкай лоб, вочы і сказаў:

— Так... Яшчэ...

— Маці, светлы ёй рай, абамлела і павалілася ў лужыну. Як прачнулася, дык ужо воза не відаць было. Гершалэ павезлі ў салдаты. Тады, пане начальнік, у бедных бацькоў лавілі малых хлопчыкаў і аддавалі ў салдаты.

— Скажыце, Рувін Ліберман, доўга маці-нябожчыца плакала па Гершалэ?

— Усё жыццё, дарагі панок... Як толькі ўспомніць, так і заліваецца слязьмі.

— Цудоўна... Дасканала... Паглядзі, Рувін, на мой лоб... Вось рубец! Гэта я тады моцна параніў лоб. На ўсё жыццё знак астаўся. Я — твой брат Гершаль. Урэшце знайшоў! Мілы... Родны... Гэта было семдзесят год таму назад. Цябе яшчэ на свеце не было. Маці звалі Рахіль, бацьку — Абрам. Маці-нябожчыца насіла ў свята чорную касынку з чырвонымі пчолкамі.

Бацька ў суботу пры абедзе спяваў:

Оса а-адэр лейсудо-осо
 Беца-а-аафро дэйшаба-ато,
 Веазмін-бо гашто...
 Веазмін-бо гашто...*

Рувін не зводзіў вачэй з палкоўніка. Слухаў, як заварожаны.

— Родны... Рувін...

— Гершалэ... Братку мой...

* Старадаўняя суботняя застольная песня на старажыдоўскай мове.

Старыя кінуліся адзін аднаму на шыю і абодва захліпалі, як малыя дзеці.

Мы ўсе выскачылі з каморкі, ашаламлення, здзіўлення, усхвалявання. Нам усім здавалася, што гэта сон. Палкоўнік пазнаёміўся з усімі намі. Цётка зняла з яго шынель. Бліснулі залатыя эпалеты, гузікі, медалі... Усё гэта было незвычайна і вельмі цікава.

Палкоўнік гладзіў пяшчотна запрацаваныя рукі роднага брата, яго аброслы зморшчаны твар і зазіраў яму глыбока ў вочы.

— Перад смерцю давялося пабачыцца, — гаварыў ён. — Мяне цяпер завуць Аляксандр Пятровіч Лібераў. Але ў душы я ранейшы Герш Абрамавіч Ліberman. Як быў хлопчыкам, білі мяне, пакуль не згадзіўся хрысціцца. Потым мяне аддалі ў школу. Я быў здольны хлапчук, добра вучыўся. Стаў ваенным і за многа год службы дайшоў да чына палкоўніка. Цяпер я ў адстаўцы. Жыву ў Вільні. Дзеці, унукі. І ўсё жыццё з сэрца цягнулася нітачка сюды, у Даўгінава. Знайшоўся браток. О, госпадзі...

І палкоўнік зноў кінуўся Рувіну на шыю. Абудва дзяды зноў захліпалі. Старэчыя слёзы ліліся з іх вачэй тоненькімі мутнымі струменьчыкамі.

Мы ўсе былі вельмі ўсхваляваны. Цётка плакала ўголас — больш за старых.

Дапытлівым дзіцячым вокам я шукаў падабенства ў двух старых Ліbermanаў. Падабенства было вялікае ў рысах твараў, у голасе, у постацях.

Раптам адчыніліся дзверы, і тры чалавекі: гаспадар заезнага дома, стараста мяшчанскай управы і магільны вартаўнік неслі тры кошыкі, нечым цяжкім напакаваныя.

Яны папрасілі ў цёткі свежы абрус на стол і пачалі даставаць з кошыкаў бутэлькі з віном і разнастайныя закускі. Стары Рувін, дзядзька і цётка апрануліся ў святочнае, а палкоўнік адчуў сябе ў хаце гаспадаром. Рассадзіў нас усіх вакол стала і нешта шапнуў на вуха магільнаму вартаўніку. Той выйшаў і пазваў у хату месчачковую капелю: цымбаліста, бандурыста і скрыпача. Яны чакалі на дварэ.

Музыканты зайгралі, як на вяселлі.

— Навошта было так напалохаць усё мястэчка? — запытаўся бляхар Рувін у брата.

Палкоўнік звярнуўся да старасты мяшчанскай управы:

— Раствлумачце!

Стараста растлумачыў, што ў Даўгінаве шмат Ліbermanаў. Трэба было сакрэтна разведаць усіх Ліbermanаў, капацца ў

старых архівах, а то некалькі дзесяткаў Ліберманаў забыталі б справу. Кожнаму хацелася б мець гаспадзіна палкоўніка за сваяка.

Палкоўнік перабраўся да Рувіна на кватэру і жыў тут цэлы тыдзень. Цётка ўступіла яму сваю каморку. Пра старога кантаніста пачалі распаўсюджвацца легенды па ўсіх навакольных мястэчках.

Станавы прыстаў цэлы тыдзень нікуды не паказваўся. Яму было сорамна за свой страх. Ён быў пакрыўджаны на старога палкоўніка: прыехаў да нейкага абадранца Рувіна на кугель...

ЕШЫБОТ

У тую ж восень мяне аддалі ў даўгінаўскі ешыбот. Праз паўгода я з Даўгінава перавёўся ў мястэчка Ілью. Тры гады плаваў я ў мёртвым моры талмудычных навук. Талмуд даўно амярцвеў. Нам, падлеткам, было нудна чытаць тэксты, напісаныя дзве тысячы год таму назад на старажыдоўскай і халдзейскай мовах.

Ешыбот змяшчаўся ў вялізнай сінагозе, дзе тры разы на дзень маліліся местачкоўцы. Тут жа знаходзілася да пяцідзесяці ешыботнікаў ва ўзросце ад 12 да 20 год. Кожны сядзеў перад спецыяльным «штэндарам»*, на якім ляжаў фаліант Талмуда. Галава ешыбота («рош-гашыва») вызначаў кожны дзень новы раздзел тэксту для самастойнай чыткі. Па чацвяргах рош-гашыва правяраў, ці ешыботнікі добра ўсвоілі тэкст. Спыняліся над кожным абзацам. Адбываліся доўгія развагі, дыскусіі. Рош-гашыва задаваў закавырыстыя запытанні. Вывучаць Талмуд мне прыходзілася самастойна паводле шматлікіх каментарыяў да галоўнага тэксту. Каментарыі ствараліся на працягу доўгіх стагоддзяў вучонымі талмудыстамі. Між сабою яны вялі спрэчкі, супярэчылі адны адным. Галоўны тэкст абрастаў каментарыямі, нібы густым лесам. Апрача таго, галоўны тэкст не меў знакаў прыпынку. Мова Талмуда лаканічная і вельмі цяжкая. Усё разам узятае складала вялікія труднасці для ешыботнікаў. Апрача таго, каментатары Талмуда па некалькі разоў на кожнай старонцы рабілі ссылкі на іншыя тамы Талмуда.

* Штэндар — нагадвае па выглядзе попітр для нот, толькі больш масіўны і са скрынкай.

Такім чынам ешыботнік, пры вывучэнні якога-небудзь раздзела, павінен быў перагортаць кожны дзень пяць або дзесяць тамоў.

Штудыраванне Талмуда гвалтоўна аддаляла нас ад жыцця, труціла забабонамі і звярыным шавінізмам. Ад несуразнай «навукі» галава ходырам хадзіла.

Многія з ешыботнікаў, і я ў тым ліку, жылі ў сінагозе. Мы спалі на цвёрдых лавах, нібы пасажыры ў жорсткіх вагонах поезда. Пад лавамі стаялі нашы скрыначкі з маёмасцю. Мы вечна знаходзіліся пад наглядам старога «машгіяха» (інспектара). Яго звалі рэб Шмар'е. Гэта быў худы высокі жыд цыганскага тыпу, з вузкай чорнай барадой. Прыжмураныя, чорныя, як смоль, вочы заўсёды сыпалі маланкі. На кожнага ешыботніка ён глядзеў падазрона. Рэдка калі ўсміхаўся. Адно шчасце, што ён не кожны дзень бываў у сінагозе. Ён рабіў на ешыботнікаў перыядычныя налёты. Ён, напрыклад, мог з'яўляцца ў любую хвіліну дня і ночы, а не паказваўся па некалькі дзён падрад. Час ад часу ён рабіў вобыскі па нашых скрынках. Нібы царскі жандарм, перакідваў, перамацваў кожны шматок, кожную анучку з маёмасці юных талмудыстаў. Ешыботнікі дрыжэлі ад страху. Гаспадар нашых душ пільнаваў нас ад бязбожнай літаратуры. Свецкая кніга нават на старажыдоўскай мове лічылася крамолай.

У аднаго пятнаццацігадовага студэнта боскіх навук рэб Шмар'е знайшоў пры вобыску граматыку расейскай мовы. Ешыботніку за гэта наладзілі ў сінагозе суд у прысутнасці рабіна і прадстаўнікоў кагала. Хлапцу прысудзілі «малкес» (бізуны). Яго адлупцаваў сам рэб Шмар'е ля дзвярэй сінагогі раменнай дзягай, пасля чаго выгнаў з ешыбота.

Дзікі рэлігійны фанатызм з'ядаў нашы лепшыя гады — дзіцячыя і юнацкія.

Мы, ешыботнікі, па жыдоўскаму выражэнню, «елі дні».

«Есці дні» — значыла мець сем апекуноў, якія кармілі ешыботніка па аднаму дню на тыдзень. Я таксама меў сем гаспадароў. Я іх называў не па імені, а па тых днях, у якія я прыходзіў да іх харчавацца: Нядзеля, Панядзелак, Аўторак — аж да Суботы.

Я заўсёды адчуваў сваю залежнасць ад кожнага з іх. Гэта адчуванне было вельмі прыкрае, прыніжаючае чалавечую годнасць, гонар і дастойнасць. Пры сустрэчы з Суботай, Аўторкам ці Пятніцай я заўсёды нізка кланяўся, гаварыў «дзень добры». Мне ўсё здавалася, што мой дзень у вобразе чалавека зараз вылае мяне «дармаедам». Бывалі і такія выпадкі. Здаралася,

што гаспадыня — жонка Нядзелі ці Панядзелка загадвала мне выносіць на двор памы, прыносіць са студні вядро вады ці пакалыхаць дзіцё.

Любой рабоце ў хаце свайго карміцеля я быў заўсёды рад. Хоць чым-небудзь адплаціць за абед... Між іншым, у якога-небудзь краўца ці шаўца я заўсёды адчуваў сябе лепш, чымся ў багатага гандляра. Бедны чалавек заўсёды прымаў ешыботніка, як госця, і з усяго сэрца частаваў самым лепшым, што было ў яго хаце. Багаты местачковец карміў у большасці на кухні, як жабрака, рэшткамі са свайго стала.

Армія дармаедаў у 50-60 ешыботнікаў была для невялікага мястэчка нямалай абузай. Кармілі ешыботнікаў у большасці толькі абедам. Кожнаму ешыботніку прыходзілася выкручвацца, як хто можа, каб даставаць сабе абаранак з яблыкам на снаданне і вячэру. Многія галадалі, а некаторыя ўмудраліся мець па дзесяць і больш дзён на тыдзень, гэта значыць, мець па некалькі пятніц на адзін тыдзень.

Хлапчукі местачковых жыхароў адносіліся да нас, ешыботнікаў, з пагардай. Часам нават кулачныя бойкі наладжвалі супроць нас. Гэта адбывалася галоўным чынам улётку ля рэчкі, куды мы хадзілі купацца.

Калі ешыботнікаў пабівалі да крыві, ніхто за нас не заступаўся. Загое, калі хто-небудзь з ешыботнікаў расквасіць нос местачкоўцу, тады яго бацькі прыходзілі ў сінагогу і скардзіліся рош-гашыве. Ад яго даведваўся рэб Шмар'е, які за гэта заўсёды ўсыпаў «малкес».

ЦУДОЎНЫ РАЗЬБЯР

Раз на тыдзень, у ноч з чацвярга на пятніцу, мы, ешыботнікі, не спалі. Мы павінны былі паўтараць усе раздзелы Талмуда, якія праходзілі за тыдзень. Гэта называлася «мішмер».

Першую палову ночы мы аддавалі гэтай справе, а другую палову запаўнялі рознымі гульнямі. Часта гулялі ў вайну. Пераможаныя павінны былі «плаціць дань» — частаваць пераможцаў яблыкамі, абаранкамі і цукеркамі.

Былі ў нас двое, якія заўсёды прадстаўлялі цыгана з мядзведзем. Цыган вымазваўся ў сажу, пад паліто на спіне падвязаў падушачку і рабіўся гарбатым. Мядзведзя граў хлапчук, які хадзіў на чацвярэньках, апрануты ў вывернуты шэрсцю наверх кажух. Мядзведзь танцаваў, а цыган спяваў жартаўлівыя песні. Кажух нам даваў сінагагальны шамес (служба) рэб Эля, які заўсёды

прысутнічаў на нашых гульнях. Ён з намі сябраваў, ведаў усе нашы сакрэты і ніколі не даносіў аб нашых свавольніцтвах інспектару рэбэ Шмар’ю. Рэб Эля толькі глядзеў, каб мы не ламалі штэндараў.

Ён быў вельмі добры чалавек, ненавідзеў сінагагальнага габая (старасту), які прымушаў яго, рэбэ Элю, быць парабкам у рабіна і ў сябе. Рэб Эля праклінаў габая страшнымі праклёнамі, ды не толькі габая, а ўсіх местачковых багачоў, што за розныя паслугі выкідвалі яму, як жабраку, скарынкi хлеба.

Свае праклёны ён шаптаў вечна і да таго прывык гаварыць сам з сабою, што нават у сне рухаў губамі, нібы жвачку жаваў. Хадзіў ён абадраны, голае цела відаць было. Чорныя валасы на галаве і барадзе былі збіты ў лямец. Ён іх ніколі не расчосваў. Пальцы рук у яго былі адморожаныя, скручаныя, з адпаўшымі суставамі, дзеля чаго шамеса называлі «рэб Эля з гусінымі лапкамі». У яго было дванаццаць дачок. Карміла іх яго жонка-баншчыца, якая ў вольныя ад лазні дні прадавала ешыботнікам пражаны боб і абаранкі. Старэйшыя дачкі служылі нянькамі ў крамнікаў.

Часам уночы рэб Эля нам апавядаў казкі.

— Вы бачыце арлоў і львоў на святым каўчэгу? — запытаўся ён аднаго разу.

Мы таропім вочы ў адзін пункт. У цэнтры сінагогі на ўсходняй старане, дзе моляцца местачковыя багачы, стаіць пазалочаны каўчэг са світкамі торы. Каўчэг аздоблены мастацкай разьбой з дрэва. Два львы і два арлы. Навакол — фантастычныя ўзоры з кветак і траў. Здаецца, што львы зараз рынуцца з месца і пачнуць біць хвастамі аб падлогу. Здаецца, што арлы з распасцёртымі крыллямі зараз узнімуцца пад высокі суфіт. Уночы, калі сінагога асвятляецца скупа адзіночнымі свечкамі, звяры і птушкі выглядаюць зусім жывымі.

— Дык вось, — сказаў рэб Эля, — гэтая самая сінагога пабудавана пяцьдзесят, а мо сто год таму назад. Аднаго разу прыйшоў у кагал незнаёмы чалавек — высокі, прыгожы, з сівай барадой, з вачыма, бы зоркі, у простым ільняным халаце, з сандаліямі на нагах.

— Я разьбяр! — заявіў ён. — Хачу зрабіць каўчэг. Аб цане не буду з вамі гаварыць, аб ядзе таксама. Няхай толькі хлеб і ваду прыносяць да дзвярэй. Адно буду прасіць пачэсны кагал, каб ніхто ка мне не прыходзіў глядзець, пакуль не скончу работы.

— Добра! — згадзіліся братчыкі з кагала. — Няхай будзе так. Працуйце! Прымаем вашы ўмовы. Толькі памятайце, за працу

шмат грошай вы ў нас не дастанеце, бо нашы местачкоўцы не Ротшыльды і не графы Патоцкія.

Разьбяр працуе сабе дзень, два, тры. Ён нікуды не ходзіць. Яго ніхто не бачыць. Кожны дзень жанчына прыносіць яму жбан вады і акраец хлеба, ставіць ля дзвярэй ды ўходзіць. Як ні цікаваяца кагальныя братчыкі паглядзець работу, але прапала — умовіліся не глядзець. Яны здалёк бачылі, што і ўночы светла ў новай сінагозе. Разьбяр працаваў круглыя суткі.

Затое габай, гад і злюдзюга, як усе габаі на свеце, каб яго імя сцёрлася з памяці добрых людзей, не стрымаў слова. Аднаго разу ўночы ён пракраўся на жаночую галёрку сінагогі і давай глядзець праз маленькае акенца. Бачыць ён: разьбяр сядзіць на падлозе перад свечкай, трымае на каленях тоўсты фаліант і ціхенька чытае і ціхенька спявае, і пры гэтым, як маятнік, ківаецца. А працы яшчэ і знаку няма. Нават не пачынаў.

Хацеў пракляты габай стукнуць кулаком аб сцяну ды вылаяць на чым свет стаіць разьбяра. У гэты час заспявалі першыя пеўні, і ўсё ператварылася.

Замест падлогі зелянеў прыгожы стэп. Буялі стройныя пальмы, вінаграднікі, прыгожыя кветкі, апельсінавыя і лаўровыя дрэвы. Замест каменнага суфіта сінела паўночнае зорчнае неба. Над дрэвамі і раслінамі свяціўся яркі поўны месяц.

Пракляты габай анямеў ад дзіва.

У самым цэнтры красаваўся новы драўляны каўчэг. Разьбяр да яго падышоў, паглядзеў, памацаў, зноў адышоў. Глядзеў з правага боку, з левага і строга сказаў:

— Старадаўнія ткачыхі ўсходу і захаду. Загадваю вам з’явіцца сюды!

Адразу прыйшлі жанчыны ў доўгіх вопратках, з загуленымі празрыстым шоўкам тварамі. На руках блішчэлі залатыя бранзалеты з дарагімі каменнямі. Праз празрысты шоўк свяціліся іх вочы — чорныя, сінія, зялёныя.

Пракляты габай таропіў у іх свае бельмы.

І зноў сказаў разьбяр:

— Старадаўнія ткачыхі ўсходу і захаду! Загадваю вам зрабіць з гэтых кветак і раслін прыгожыя ўзоры для святога каўчэга.

І паслухмяныя ткачыхі пачалі працаваць: нарвалі кветак, траў, пальмавых галін, залатых апельсінаў і давай плясці ўзоры, як тыя пастушкі, што плятуць вянкi на полі з нашых каласоў, траў і васількоў. Пры гэтым старадаўнія ткачыхі спявалі песні на незразумелай мове. Яны хутка скончылі работу і давай абвешваць жывымі гірляндамі кветак, апельсінаў і вінаграду сцены і дзверы каўчэга.

Разьбяр махнуў рукой.

Ткачыхі зніклі. Разьбяр любаваўся на работу. Падыходзіў да каўчэга, адыходзіў, мацаў рукамі і задаволена цмокаў губамі.

Потым ён зірнуў на неба і сказаў:

— Мне яшчэ патрэбны для каўчэга два львы і два арлы! Самыя прыгожыя цары звяроў і птушак, загадваю вам з’явіцца сюды!

З-пад неба прыляцелі два арлы. Прыбеглі ў адзін міг два львы. Арлы ўзмахвалі крыллямі. Львы білі аб зямлю хвастамі. Іх вочы і грывы былі залацістыя і велічныя.

Пракляты габай таропіў у іх свае бельмы, малаціў ад страху зубамі.

Разьбяр махнуў рукой.

У арлоў задрыжэлі крылі. У львоў ад страху ўзняліся залацістыя грывы. Львы і арлы загаварылі голасам чалавечым:

— О, чалавек, о, цар зямлі... Злітуйся над намі. Дай нам вольна жыць у стэпе. Не хочам адзеравянец на векі вечныя... Мы хочам жыць... Мы хочам назад у свае гнёзды, у свае логвы, да сваіх серабрыстых ручаёў. Мы хочам у свае пахучыя лясы... Мы хочам волі...

З вачэй львоў і арлоў цяклі слёзы. Звяры і птушкі дрыжэлі ад страху і прыпадалі да ног разьбяра. Але ён быў непадатлівы і строгі:

— Загадваю вам!

Разьбяр махнуў рукой.

Два арлы ўзляцелі над каўчэгам. Два львы сталі дуба па абодвух баках каўчэга. Пярэднімі лапамі яны ўпёрліся ў сцены яго, хвастамі ўпляліся ў жывыя гірлянды кветак і застылі.

Разьбяр яшчэ раз махнуў рукой.

Расліны, кветкі, апельсіны і вінаград, львы і арлы адзеравянелі. З суфіта новага будынка знікла неба, з падлогі знік квітнеючы стэп.

Прапялі другія пеўні.

Новы будынак быў асвечаны адной свечкай. Разьбяр узяў у рукі кавалак вострага шкла і давай шліфаваць і тачыць драўляныя расліны, драўляных звяроў і птушак. Потым ён узяў пэндзаль, гліняную міску з фарбай і пакрываў іх лёгкім золатам.

Пракляты габай таропіў у разьбяра свае бельмы.

Разьбяр нават не зірнуў на яго. Робячы сваю работу, ён сказаў:

— Затое, пракляты габай, што ты мяне не паслухаў і прыйшоў сюды глядзець, зараз жа аслепні!

І габай (каб яго імя сцёрлася з памяці людзей!) тут жа аслеп.

Ён ужо не бачыў цудоўнага разьбяра.

— Калі толькі каму-небудзь раскажаш аб тым, што бачыў, з табою станецца, як з гэтымі арламі і львамі. З табою будзе нават горш. Ідзі!

Аслепшы габай пац-мац рукамі аб сцяну і ледзь выбраўся на двор. Пабрыў па дварэ і зноў — пац-мац рукамі і дабраўся да хаты рабіна. Зайшоўшы к рабіну, ён, шэльма і гад, расказаў рабіну ўсё. Рабін павёў габая дамоў, палажыў яго на шоўкавую пярыну і загадаў спаць, а сам склікаў зборышча кагальных братчыкаў. Расказаў ім аб гэтым дзіўным здарэнні, і на ўсходзе сонца яны пайшлі грамадой у новую сінагогу.

Разьбяра яны ўжо не знайшлі.

Новы каўчэг ззяў золатам, ззяў хараством. Вінаград, апельсіны, кветкі, лаўровыя вянкi, пальмавыя галіны здзівілі прыгожасцю. Здавалася, што яны яшчэ пахнуць садам, стэпам. Львы і арлы былі як жывыя. Аж страшна было дакранацца да іх пальцамі.

Прапяялі трэція пеўні.

Знік пракляты габай з шоўкавай пярыны.

Габаіха шукала яго пад ложкам, па ўсіх каморах багатай хаты, на дварэ, на вуліцах — габая не стала.

Слухаччы казку шамеса рэбэ Элі, мы ўсе мімаволі з новай цікавасцю паглядалі на каўчэг, які заўсёды красаваўся перад намi. Разьба была сапраўды дасканалая. Рухлівыя светацені нашых свечак плылі хвалямі па цудоўнай рабоце. Здавалася, што львы і арлы зараз ажывуць.

Шамес заўсёды заканчваў гэтую казку такімі словамі:

— А ведаеце, хто быў гэты разьбяр? — прарок Ілья!

Аднаго разу пасля такой бяссоннай ночы мы пад раніцу паляглі апранутыя спаць на падлозе жаночай галёркі сінагогі. Мы толькі што заснулі, аж раптам усхапіліся ад дзікага крыку:

— Уставайце, дзеці Ізраіля, ягняты святыя! Да вас з’явіўся я — прарок Ілья! Уста-вай-це!

Мы ўскочылі на ногі. Перад намi стаяў местачковы вар’ят Моўша. Ён дзіка лупіў на нас вочы і загадаў:

— Распранайцеся, а то я вас зарэжу!

Ён стрыг паветра вялікімі кравецкімі ножніцамі.

— Распранайцеся... а то...

Мы былі так змучаны бяссонніцай, аглушаны і напалоханы яго дзікім крыкам, што і не думалі бараніцца. Паслухаліся. Вар’ят схапіў нашу вопратку і пабег уніз па лесвіцы. Без кашуль мы падышлі да акон і ўзнялі крык. За вар’ятам пагналіся людзі. Ён кінуў нашу вопратку і ўцёк.

З таго разу мы перад сном запіралі дзверы сінагогі на ўсе засовы, каб да нас больш не прыходзіў няпрошаны прарок Ілья.

МАЕ ЗАРАБОТКІ

З самага пачатку я прывучаўся ў ешыбоце да самастойнага жыцця. Мы ў сабе бялізну кожную пятніцу ў лазні і развешваў на гары сінагогі. Таксама навучыўся латаць падраныя штаны. Мой гарнітур даўно парваўся. Выпадковыя заробкі мелі ў ешыбоце ўсе юныя талмудысты: чытка Псалтыра пры нябожчыках і спяванне малітваў пры нованароджаных. Ці пры нараджэнні, ці пры смерці чалавек чалавеку заўсёды даваў хлеб.

Мяне карміў мой ножык.

Я меў патаемную майстэрню ў шуфлядзе майго штэндара, і пад заслонай скураных фаліянтаў з залатым цісненнем мой ножык тварыў цуды. Я вырэзваў з дрэва пеналы, скрыначкі, пакрываў іх лакам, пасля чаго наводзіў прыгажосць разьбой. З мяккіх чорных брускоў вырэзваў пячаткі. З аркушаў паперы рабіў маленькія кніжачкі ў прыгожых пераплётах і чырвонасінім алоўкам размалёўваў іх звяркамі і дрэўцамі. Я прадаваў маленькія альбомчыкі свайго вырабу. Альбомчыкі цаніліся сярод местачковых дзяцей не менш высока, чымся ножыкі і пісталеты ў вясковых пастушкоў. Цэны хісталіся ад двух да пяці капеек за штуку.

Ад строгага інспектара рэбэ Шмар'я мяне ахоўвалі ўсе юныя талмудысты. І я ні разу не папаўся ў яго лапы.

Старэйшыя таварышы — 16-17-гадовыя юнакі звярнулі пільную ўвагу на мае вырабы: скуплівалі ў мяне «тавар» за грошыкі і прадавалі ў пяць разоў даражэй. Яны стварылі «рынак». Закіпела жыццё. Каля сінагогі сярод густых зарасляў палыну была наша біржа. З'явіліся бабулькі з кошыкамі. Прадавалі нам яблыкі, арэхі, абаранкі, боб, гароховыя бліны, жоўтыя і круглыя, нібы ясны месяц.

Аднак бывалі моманты застою ў «гандлі». Ножык мой адпачываў, бо рынак быў перапоўнены і ніхто больш не купляў. Мне прыходзілася галадаць. Выратаваў мяне ад голаду адзін выпадак. Сядзячы раз увечары на ганку сінагогі і марачы аб кавалку хлеба, я заўважыў, як адна нізенькая бабулька гоніцца за гарэзнай казой, гоніцца ды не можа дагнаць.

Я дапамог загнаць казу ў сенцы маленькай бабульчынай хаткі, што знаходзілася на тым баку вуліцы, насупраць сінагогі.

Бабуля не ведала, чым мяне ўзнагародзіць за дапамогу. Я ска-заў, што мне ніякая ўзнагарода не патрэбна. Бабуля запрасіла мяне ў хату і пачаставала коржыкамі.

ЛІСТАПСЕЦ

З таго часу пачалося наша знаёмства з бабулькай Бейляй.

Яна была адзінокая. Яе дочки і сыны жылі ў Амерыцы. Прысылалі ёй акуратна грошы, і яна спакойна дажывала свой век у маленькай хатцы. Тут жа ў хатцы жыла з ёю дойнага каза. Старэйшы ўнук бабулі ў Амерыцы быў аднаго ўзросту са мною і аднаго імені. Гэта яе вельмі чуліла. Яна часта даставала са старога камода пачку лістоў, фотаздымкаў усіх яе дзяцей ды ўнукаў. Я чытаў і перачытваў уголас лісты, а яна, непісьменная, слухала з вялікай асалодай.

Яна запрашала мяне прыходзіць да яе па вечарах. Я ахвотна выконваў яе просьбу. Бабуля частавала мяне коржыкамі і арэхамі ў мёдзе. Час ад часу паіла мяне цыкорыяй з казіным малаком. Добрая бабулька была набожная. Часта прасіла мяне чытаць раздзелы са святой кнігі ў перакладзе на жывую жыдоўскую мову. Такая кніга называецца «тайч-хумеш». Яна друкавалася выключна для жанчын. Я чытаў, а старая Бейля слухала ды шаптала за мной слова ў слова.

Пасля кожнай чыткі на стала з'яўляліся пачастункі...

Я перабраўся да старой на кватэру. Яна за мною глядзела, як родная. Часта пад яе дыктоўку я пісаў у Амерыку лісты. Пры пісанні я ўжываў усё красамоўства Бібліі. Старая раструбіла аба мне ў дзесяць труб па мястэчку.

Ка мне пачалі прыходзіць «амерыканкі» з просьбай пісаць іх мужам у Амерыку. Прыходзілі і нявесты пісаць лісты жаніхам. У мяне пачалася вялікая перапіска.

Для апісвання гора замужніх, якія чакалі грошай ад мужоў, я ўжываў стыль псалмоў. Для любоўных пісем ад нявест я пазычаў радкі з «Песні Песень». Пакрысе ў мяне выпрацавалася свая ўласная мова. За пісьмы плацілі. Снеданямі і вячэрамі карміла старая Бейля. У мяне пачала збірацца капейка да капейкі. Праз якога паўгода я за свой першы літаратурны ганарар купіў сабе боты. Яшчэ праз паўгода я набыў нямала кніжак жыдоўскіх і расейскіх.

Маімі кліентамі былі ў большасці бедныя непісьменныя жанчыны і нявесты. Перада мною разгортваліся жудасныя малюнкi жыцця местачковай галечы. Горам і слязьмі былі перапоўнены

іх сэрцы. Пакуль не прывыклі да мяне, некаторыя з іх сароміліся дыктаваць хлапчуку тое, што набалела ў іх на душы. Ад сорамау яны бляднелі, чырванелі, засланялі далонямі вочы, нібы перад запаленымі шабасовымі свечкамі; адварочваліся ад мяне і гаварылі прыдушанымі галасамі. А як прывыклі, без аніякага сцяснення дыктавалі мне такія словы, ад якіх мяне часам страх прабіраў. Такім чынам яны пакрысе пратоптвалі для мяне сцежкі ў самыя нетры народнай нядолі.

У іх разнастайных галасах і выразах твару гучэлі і адлюстроўваліся злосць, гнеў, крыўда, літасць, смутак, жальба, падзякаванне і праклёны. Мабыць, яны ўяўлялі сабе, што перад імі не хлапчук, а іхнія «амерыканты» — мужы і жаніхі. Часам такія пісьмы-споведзі хвалявалі мяне да таго, што я па начах спаць не мог. Гаротныя жанчыны ўзвальвалі на мае слабыя хлапчукоўскія плечы свае цяжкія жорны несупыннай пакуты. Я, пішучы пісьмы пад іх дыктоўку, знаходзіўся пад гіпнозам іхняй бяды. Я натхняўся іхнімі пачуццямі. Нібы падатлівая глеба, упітваў у сябе чужыя жыцці, гарэў шчырым гневам, сумаваў вялікім сумам і радаваўся маленькімі радасцямі сваіх кліентак.

Пішучы пад іх дыктоўку, я на ляту адшліфоўваў чужыя фразы, надаючы ім блеск красамоўства. Словы ўжо рабіліся маімі. Часам я ўдаваўся ў рыторыку, а часам ярка падкрэсліваў сваім пяром трагедыі жыцця-быцця гэтых жанчын.

Бывала, прыбязжыць да мяне засопшыся цётка з радаснай навіною:

— Памагло!

— Што памагло?

— Тваё пісьмо...

— Умею пісаць?

— О-го-го! Каб так мае дзеці ўмелі! Дзякую, сыноч... У адказ на пісьмо, напісанае табою, мой Шмуэл-Меер прыслаў дзесяць далараў і пісьмо. Вось яно! Чытай!

Паглядваючы на яе пасвятлеўшы твар, мне станавілася лягчэй на сэрцы. Жанчына таропіла ў мяне вочы і раптам усхоплівалася:

— Я тады дала табе толькі адну капейку... Вось табе яшчэ тры! Не тры, а яшчэ дзве капейкі...

А то прыйдзе чорная, як зямля, бабуля ды крыўдзіцца і лямантуе ў вялікай роспачы:

— Ой, і напісаў ты!

Я з непакоем пытаюся:

— А што?

— Ужо мінула два месяцы, а мой яшчэ не адказаў на пісьмо. Відаць, што ты, сыноч, няўдала напісаў...

— Гэта няпраўда, я напісаў удала, — апраўдваўся я. — У вашага сына, мабыць, такое дубовае сэрца, што нічым яго не прасвідруеш.

— Напішы, будзь ласкаў, другое пісьмо.

— Добра.

— Цяпер я табе нічога плаціць не буду. Я ж тады заплаціла без аніякай карысці...

— Добра.

Калі на пісьмо, напісанае мною, не адказвалі, вінаватым аставаўся я. Я сам бываў упэўнены ў сваёй вінаватасці. Я ж павінен быў надаваць пісьму такую сілу, каб мастацкія словы чаравалі адрасата, каб яны ўбіваліся ў яго сэрца, як вострыя цвікі. Я ўпадобиўся адвакату, якому кліенты дапаручаюць свае кроўныя інтарэсы на судзе. А калі справа правальвалася, вінаватым у вачах кліентуры бывае толькі адвакат. Я павінен быў сваім мастацкім словам у пісьмах так уздзеінічаць на сумленне мужоў і сыноў-амерыкантаў, каб усе патрабаванні і просьбы жанок і матак адразу выконваліся.

Так вымагала ад мяне мая кліентура. За гэта і плацілі капейку ці дзве за пісьмо.

Часам звярталіся да мяне і пісьменныя. З майго чарнавіка яны перапісвалі пісьмы сваёй рукой. Такім чынам я своеасабліва і рана пачаў разумець значэнне мастацкага слова.

І кожны мой слоўны твор, накіраваны да аднаго канкрэтнага чалавека, адразу браўся на пробны камень жывога сэрца: ну, ці зазвініць мая пісаніна? Ці выкліча яна патрэбны водгаласак?

Ка мне прыходзілі пісаць пісьмы многія, але ярчэй за іншых асталіся ў маёй памяці дзве — змучаная непасільнай працай і нястачамі Голда з вечным выразам гневу ў вачах і стройная, чарнавокая, прыгожая Рахіль. Я часта пісаў ад імя Голды мужу і ад імя Рахілі жаніху.

Вось адно з маіх пісем ад імя Голды:

«Шаноўнаму мужу майму, знатнаму і слаўнаму Шмуэл-Мееру. Няхай доўга свеціцца зорка яго жыцця!

Па-першае, паведамляю цябе, што я, адданая жонка твая Голда, і нашы дзеткі — Гітка, Мотл, Ёська, Зорахка і Цыпачка — дзякуй святому імені, жывы і здаровы. Дай Бог чуць ад цябе не горшыя навіны.

Па-другое, я дзіўлюся твайму доўгаму маўчанню. Маўчыш, як рыба. Ці я табе не жонка? Ці мае дзеці не твае дзеці? Ці акія змыў з тваёй памяці родную сямейку? Ужо бадай год, як ад цябе ні пісьма, ні грошай. А дзеці не маўчаць. «Дзе наш тата?» —

пытаюцца яны. Маленькая Цыпачка замест «тата» кажа «цяця» і ручкамі пры гэтым паветра ловіць. Галасок у яе, нібы ў птушкі. Сам разумееш, што дзеці не лялькі, а жывыя істоты. Вочы ў іх пільныя. Шмат чаго бачаць, шмат чаго просяць. Дай ім бульбы, мяса, селядца, крупніку, малака. Дай ім чаравічак, гарнітурчыкаў, сукеначак, кашулек, шапачак, хустачак. Хоць ты для іх крамку адкрывай! Ім шмат чаго трэба — нават дактароў і фельчароў, хоць яны і не царскія дзеці.

Ад голаду і холаду яны вечна хварэюць. То жываток баліць у Гіткі. То Ёська босую нагу цвіком наскрозь праб'е. А ў Цыпачкі коклюш. Вечна яна робіць адно — кашляе ды кашляе. А Мотл кашляе і без коклюша. А ў Зорахкі і дагэтуль крывыя ножкі. Гады яго ідуць наперад, а ён сіднем сядзіць на адным месцы ўжо зараз пяць год. За Моталэ трэба заплаціць рэбэ пяць рублёў. Я вырвала б з свайго рота пяць зубоў і аддала б рэбэ, але за мае пяць зубоў у краме не дадуць і атруты для мышэй. Вось такая, як бачыш, мая гаспадарка. Б'юся як рыба аб лёд, а жыццё маё — палын, а не мёд.

Дзеці нашы маюць бацьку, а гадуюцца, як безбацькоўцы. Местачкоўцам і паскардзіцца нельга — вочы выдзеруць, заклуюць! Пра мяне яны кажуць так:

— Голда жыве, як графіня-манархія. Голдзе бедаваць тое самае, што багатай Лібе-Лэі жабраваць. Жартачкі, муж Голды — былы балагула Шмуэл-Меер — у Амерыцы золата збірае ды брыльянтамі прыпраўляе. А яна, Голда, абаранкі з лазовага кошыка прадае ды яшчэ на сваю долю скардзіцца.

Вось так местачкоўцы пра нас гавораць і ядуць мяне без хлеба. Авохці мне, вох! Яны ж не бачаць, што ў маім гаршку на камарыным шмальцы ліха варыцца, бядою і слязою соліцца.

Шмуэл-Меер, ты чуеш ці не? Скажы хоць раз, што мне рабіць? Праз акіян да цябе рукой не дастану. Плачу майго не пачуеш і слёз маіх не пабачыш. Сядзіш сабе ў амерыканскім шынку з капялюшыкам на галаве, з залатым гадзіннікам у кішэні — ақурат магнат — ды і п'еш амерыканскую гарэлку кілішак за кілішкам. Ты ж зрабіўся, як чужы. О, гора маё! О, ліха маё! Слава таму мужу, які не вядзе кампаніі з лайдакамі, у шынках не бывае ды злых шляхоў не ведае, не знае. Слава таму мужу, які з пустымі людзьмі не сябруе ды з хітрунамі не хітруе.

Але гэта не пра цябе, Шмуэл-Меер, сказана, бо ты сумленне згубіў у Амерыцы. Жаласць і літасць да роднай сям'і ты ўтапіў у лужы, як сляпых шчанят. Ты гарэлку п'еш, а я смалу п'ю. Адумайся, разбойнік без нажа, гіцаль без вяроўкі... Злітуйся,

люты чалавек... Выбачай, Шмуэл-Меерка, за такія словы. Не я гавару — гора маё гаворыць. Не я гневаюся — нядоля мая гневаецца. Каб ты хоць разок зірнуў на схудалых дзяцей, на іх тонкія, бы саломінкі, ручкі і ножкі, — тваё акамянелае сэрца стала б добрым, як золата, і мяккім, як воск...

А дзеці твае добрыя, вымуштраваныя. Перад тым як выходзіць з хаты, я заўсёды лічу абаранкі. Прыходжу — зноў лічу. Усе цэлыя — адзін у адзін! Дзеці не чапаюць. Зорахка любіць сядзець ля самага кошыка ды нюхаць абаранкі. А рукой ніколі не зачэпіць — ховай Божа! Вочы ў яго блішчаць. Слінкі ён пускае. Увесь ён дрыжыць. Ручкі цягнуцца да кошыка. Ён шэпча: «абаранкі... абаранкі...», а рукам волі не дае. Сэрца ў мяне крывёю заплывае, а я не даю дзецям абаранкаў. Гэта ж кожны абаранак — грош! А ты, Шмуэл-Меер, там кошыкі з абаранкамі прапіваеш. Ведаю! Добрыя людзі мне пра цябе напісалі.

Я напалохала дзяцей такімі словамі: калі хто з бедных есць абаранкі, той глухне і слепне.

— Каму ж можна есці абаранкі? — цікавіцца Зорахка.

— Свінням! — кажу.

— Чаму ж багатыя ядуць? — не сунімаецца Зорахка.

— Бо яны свінні!

Зорахка вельмі разумны хлопчык. Ён смяецца. Тварык яго сур'ёзны і старэнчкі, як у дзядка...

У кожную раніцу нясу абаранкі ў самы багаты дом — да Лібэ-Лэі Грынгаўз, гаспадыні шкляной гуты. Я на свае вочы бачыла, як яна ў кожную раніцу крышыць абаранкі ў малако і корміць на каленях двух рабенькіх цюцек. Каб я так бачыла дзяцей нашых здаровымі, шчаслівым і радаснымі.

Заработак ад продажу абаранкаў дае мне толькі жыжку да крупніка, і я мыю бялізну ў багатых людзей. Калі я палашчу чужую бялізну на рэчцы, дык плачу ў тры ручаі як каля рэк Вавілона пад вербамі.

Парай, Шмуэл-Меер, што мне з дзецьмі рабіць? Што будзе лепш — ці кінуць дзяцей у рэчку, ці іх галоўкі аб камень разбіць? Але я, Голда, не такая матка, як ты, Шмуэл-Меерка, татка. Апошнюю кроў сваю пралью для родных куранятак. І ваўчыха, і мядзведзіха, і каршуніха сваіх дзяцей любяць, кормяць і пояць, апранаюць і абуваюць. І я не хачу гэтым хваліцца.

А ты, Шмуэл-Меерка, горш звярынай пароды... Я і дзеткі цалуем цябе. Твая на гэтым і на тым свеце Голда Памеранец».

Калі я прачытаў Голдзе гэтае пісьмо, прадыхтаванае ёю і адшліфаванае мною, Голда ашчаперыла маю галаву рукамі і

пачала лямантаваць немым голасам без слоў. Потым яна вышвала і сказала:

— Ведаеш, сынку? Ты крыху перасаліў мой крупнік. Але няхай сабе. Пашлем Шмуэл-Мееру гэтае пісьмо. Вось табе канверт. Пішы адрас. У гэтым пісьме мая нядоля красуецца, як кепскі партрэт у добрай раме.

Я выцёр далонню валасы на галаве, бо яны сталі вільготнымі ад Голдзіных слёз, нібы ад расы. Потым напісаў на канверце адрас.

А вось пісьмо ад Рахілі свайму каханаму Барысу:

«Мой любы, мой дарагі, мой залаты Барыс. Няхай полымя жыцця твайго свеціцца на векі вечныя!

Калі я чытаю твае пісьмы, мне здаецца, што бачу твой мілы твар і чую твой мілы голас. Твае мядовыя пісьмы я чытаю і перачытваю мо сто, а мо тысячу разоў. Ты мне паведамляеш, што яшчэ не зарабіў на шыфскарту, а мне бадай кожную ноч сніцца адзін і той самы сон. Нібы ты мне прыслаў шыфскарту, а я ўжо плыву на караблі такім прыгожым, як размалёваны дом Лібе-Лэі — мадам Грынгаўз. Навокал карабля сінія хвалі. Над караблём трубы, дым і неба. А на караблі чужыя людзі. Я даплыла да Амерыкі, а ты не сустрэў мяне на беразе. І я хаджу па вуліцах Нью-Йорка і шукаю цябе. Туды і сюды ездзяць і ходзяць пехатой людзі, апранутыя ў дзівосную вопратку, і гавораць на дзівоснай мове. Я загубілася ў людскім моры, нібы гарошынка, і клічу-заву цябе:

— Дзе ты, брат майго сэрца? Дзе ты, залатая пячаць маіх думак? Дзе ты, карона майго жыцця? Прыйдзі да мяне з сонечных гор і далін. Прыйдзі да мяне з расою раніцы, з сонцам поўдня, з цемем вечара. Прыйдзі... Прыйдзі...

Прачынаюся. Падушка вільготная ад слёз. Схадзіла я да старой татаркі на карты паваражыць, дык яна мне нагаварыла дзевяць вазоў слоў пра казённы дом, пра дальнюю дарогу і пра брунета з пшчотным сэрцам.

Што табе яшчэ пісаць?

Ад цямна да цямна працую ў дамскага краўца Шолама. Пад гуд кравецкай машыны я думаю і думаю, як скласці песню пра галубку і галубка — песню пра сваё ўласнае жыццё, песню пра наша каханне. Вось яе змест:

Галубок на адным беразе мора. Галубка — на другім. Яны імкунца адно да аднаго. Яны ў палёце. А мора падкідвае раз'юшаныя хвалі ў самае неба. Бура гоніць галубкоў у супрацьлеглыя бакі. Крылі іхнія не могуць змагацца з люгай непагодай. Так праходзяць дні, месяцы, годы. Галубок з галубкай сустрач-

ца не могуць. І яны, кожны на сваім беразе, паглядаюць удаль засмучонымі вачыма — адзінокія ў горы і бядзе.

Пад гук кравецкай машыны я думаю над прыгожымі словамі для такой песні. Галаву ламаю над рыфмамі. А пакуль што яшчэ нічога не прыдумала. Аднаго разу я задумалася над гэтай песняй і не агледзелася, як іголка прабіла мне палец. Кроў ад пальца заліла белае шоўкавае плацце, што я шыла для Лібе-Лэі Грынгаўз. Я ледзь апрытомнела ад болю і анучкай завязала палец. Мой гаспадар Шолам пацягнуў мяне за чорныя косы. Я ад злосці штурханула яго локцем у грудзі так моцна, што ён адкінуўся ад мяне, як насычаная п'яўка. Ён грукнуўся патыліцай у сцяну. Тры работніцы — мае падругі — стрэльнулі такім гучным смехам, ажно шыбы зазвінелі.

— Вон адгэтуль! — крыкнуў на мяне Шолам.

— Аддайце мне сем залатовак за тыдзень працы, тады пайду!

— Ты ж, гадаўка, сапсула мне белы шоўк, — зноў крыкнуў Шолам. — Не дам табе ні капейкі!

— Мала я гаравала на вас, рэбэ Шолам? — сказала я. — Вы з'елі маю працу, маё здароўе, мае годы не на залатоўкі, а на дзесяткі і сотні рублёў! Аддайце мае сем залатовак!

Шолам кінуўся да мяне з кулакамі. За мяне заступіліся работніцы. На развітанне я сказала яму:

— Няхай мае сем залатовак будуць табе, Шолам, і мадам Грынгаўз на саваны. А гэты шоўк чорт не возьме: памыць, папрасаваць, і знаку не будзе!

Назаўтра я пайшла да швачкі Сімы. Там гэткае ж шчасце, як у Шолама.

Што табе яшчэ пісаць?

Я ўсё думаю пра цябе, мілы Барыс. Я вечна сумую. Цяпер у нас вясна. За рэчкай зелянеюць бярозкі. Цвітуць сады. Так пахне, што можна ахмялець. А салавей так соладка спявае, што можна заслухацца. Дзе б я ні стаяла, дзе б я ні сядзела, куды б я ні хадзіла — я ўвесь час пра цябе думаю, родны мой, любы мой... Я часта плачу.

— Чаго плачаш? — пытаюцца ў мяне.

— Толькі што хрэну нацёрла.

— Вечна хрэн трэш. Пудамі яго трэш, ці што?

Я маўчу.

— Ты хвора?

Я зноў маўчу. Сорамна сказаць, што маё сэрца баліць ад кахання. Яны ж мяне засмяюць. Панская хвароба, — скажуць. Паглядзела я на сябе ў люстэрка, і страх мяне ўзяў — бледная,

худая, запаўшыя вочы. Затое як прыеду да цябе ў Амерыку, зноў макам-цветам закрусяю.

Што табе яшчэ пісаць?

Калі ўжо дачакаюся шчаслівай хвіліны? Ці, можа, маё шчасце на дне мора рыбкай плыве? Ці, можа, яно арлом у сыр-бор паляцела?

Дзякую, мілы Барыс, за твае частыя пісьмы. Гэта пакуль што адзіная ўцеха ў маім няўцешным жыцці! Цалую цябе тысячы разоў. Пішы! Пішы! Пішы!

Твая Рахіль».

Рахіль строга рэдагавала свае пісьмы, пісанія маёй рукой. Прымушала мяне перапісаць іх па два, па тры разы. Ёй чамусьці не падабаліся мае выдумкі і маё вычурнае красамоўства. Яна муштравала мяне да таго часу, пакуль я не налаўчыўся пісаць адно, а ёй чытаць зусім другое. Бо мая пісаніна вельмі падабалася яе былому жаніху. Я кажу «былому», бо пасля таго як я напісаў Барысу, што Рахіль вельмі памізарнела, ён знайшоў у Амерыцы другую Рахіль і ажаніўся з ёю, як ён пісаў у апошніх пісьмах... Я хацеў выклікаць жаласць у сэрцы Барыса, а выйшла наадварот...

Я ўсё гэта ўтойваў ад непісьменнай Рахілі. Я чытаў ёй словы аб вялікім да яе каханні Барыса, прыдуманія мною тут жа. Аднаго разу я нават ледзь не засыпаўся. Рахіль здзівілася:

— Ты ж глядзіш не ў ліст, а ў акно! Як гэта чытаеш?

— У мяне вочы такія вялікія, што магу глядзець у акно і бачыць, што ў лісце напісана, — сказаў я.

Мне страшна было гаварыць Рахілі праўду. Яна, чулая і кволая, магла б пакончыць жыццё самагубствам. Я баяўся, каб Барыс зусім не кінуў пісаць Рахілі. Седзячы ў сінагозе над Талмудам, я прыдумаў новае пісьмо Барысу, якое напісаў змененым почыркам на старажыдоўскай мове:

«Майму сыну Дайв-Беру, што вымысліў сабе нежыдоўскае імя «Барыс». Жыві ў божым блаславенні і шчасці, і няхай цвіце жыццё тваё, нібы вінаградная лаза каля срэбранай божай крыніцы, амінь!

Я, ільскі рабін, Іакаў бен Мордухя, бяру пяро ў рукі і пішу табе, сын мой. Што ты ўчыніў з Рахіллю? Ты, настаўнік старажыдоўскай мовы, задумаў уцячы ў Амерыку ад воінскай павіннасці, забраў у круглай сіраты Рахілі грошы на дарогу — грошы, якія яна крывавам потам зарабляла сабе на пасаг, абцяў ёй, што і яе забярэш у Амерыку, паехаў з мястэчка жаніхом Рахілі, а цяпер знайшоў сабе другую. Гэта брыдка, гэта злоўчынак, гэта вялікі грэх перад Богам. Загадаю табе, я, духоўны рабін, зараз

жа развяжыся з амерыканскай нявестай, вышлі Рахілі на дарогу яе ж уласныя грошы, ажаніцеся там па закону Маісея і Ізраіля ды жывіце, множцеся і пладзіцеся, як увесь наш народ. А калі, мой сын, не паслухаешся мяне, я праклянута сямісвечнік твайго жыцця і твой род да дзесятага пакалення.

Мой суд зямны зацвердзіцца судам нябесным, амінь!

Так кажа рабін мястэчка Ільі на рацэ Слязанцы Іакаў бен Мордухая».

Пры гэтым я зрабіў невялічкую прыпіску:

«Паколькі ўся гэтая справа знаходзіцца ў вялікім сакрэце і каб не апаганіць чэснага імені сіраты Рахілі, даю табе чужы адрас».

Я напісаў свой адрас, падрабіў рабінскую пячатку, паставіў на пісьме і паслаў Барысу.

Адказ ад Барыса я атрымаў роўна праз месяц. Вось што ён напісаў:

«Святому каўчэгу мудрасці, пышнаму вянку роз з квітнеючага сада нашай торы, вядомаму на ўсім свеце златаусту, рабіну мястэчка Ільі Іакаву бен Мордухая, няхай славіцца яго дабрачыннасць ва ўсіх шатрах і кушчах Ізраіля.

Мяне дзівіць, вялікі рабін, што Вы лезеце не ў свае справы. Гэта добра, што вы хочаце стаць міратворцам, як старадаўні Аарон. Але ж я вас ведаю: за тры рублі вы падпісваеце разводы між мужамі і жонкамі, не задумваючыся. Шануючы Вас, я хаваю свой гнеў за Вашыя страшункі, якіх я не баюся. Рахіль мне сама пісала, што яна стала брыдкай і хворай, таму я знайшоў другую нявесту, таксама Рахіль. Грошы Рахілі я адашлю. Прашу Вашага святаго блаславення. Пры гэтым пісьме прыкладаю тры далары».

Чытаючы пісьмо Барыса, у мяне дрыжэлі рукі і ногі. Я вінаваты ў няшчасці Рахілі. Яе пагубіла маё красамоўства. Я ў пісьмах маляваў яе хворай, худой і бледнай ад кахання. Я хацеў гэтым выклікаць літасць у сэрцы Барыса, а выйшла, як з паламанага дышла...

Грошы, як вуголлі, пяклі мне рукі. Пакуль што я схаваў іх у сваёй скрынцы на самым дне і напісаў Барысу новае пісьмо:

«Мой духоўны сын! Усе Рахілі на свеце аднолькавыя. Відаць, ільская Рахіль не суджаная твая. Таму бласлаўляю цябе на шлюбу з амерыканскай Рахіллі. Адно просьбу маю да цябе, Дайв-Бер, пішы нашай Рахілі лагодныя пісьмы яшчэ каля года, пакуль я не ўгавару яе выйсці замуж за другога. Тады адашлеш ёй доўг. За далары дзякую. Раздам бедным».

Я ўяўляў сябе, як паглядзіў бы мяне па галоўцы за такія фокусы ільскі рабін Іакаў бен Мордухая. Раней, калі я яшчэ начаваў у сінагозе, ён кожную пятніцу клікаў мяне да сябе

дамоў і загадваў знімаць пыл з яго «святых» кніг. Пры гэтым ён са мной жартаваў кожны раз на адзін лад: павядзе ўказальным пальцам па маім носе зверху ўніз, пасля зачэпіцца пальцамі за мой нос знізу ўверх і задзярэ маю галаву ўгару да таго раптоўна і балюча, ажно іскры сыпаліся з вачэй. Пры гэтым ён гаварыў: «Уніз лёгка, угару цяжка».

Каб рабін даведаўся аб маім фокусе, ён забраў бы сабе тры далары і зрабіўся б маім лепшым прыяцелем...

Справа з Рахіль скончылася шчасліва і раней, чым я думаў. Яна перастала ка мне прыходзіць. Перапіска з Барысам спынілася. Рахіль выйшла замуж за маладога прыгожага каваля Шымана і жыла шчасліва.

Я аб гэтым напісаў Барысу зноў ад імя рабіна і загадаў яму выслаць зараз жа Рахілі яе грошы, што яна дала яму на дарогу ў Амерыку.

Барыс выканаў мой загад, бо я змайстраваў такое пісьмо ад імя рабіна, якім рабін Іакаў бен Мордухая мог бы гардзіцца.

Аднак на маім сумленні яшчэ ляжаў адзін камень: тры далары... Яны ж не мае, не мне прысланыя, а рабіну. Яны ж і рабіну не належаць, бо ён у гэтай справе Богу душой не вінаваты. Яны ж і Рахілі не належаць. Рахілі Барыс адаслаў доўг. Адаслаць тры далары назад Барысу? Глупства! Ён іх рабіну прыслаў у падарунак. Гэта значыць мне... А яны мне вельмі прыгадзяцца — гарнітур... боты... Я ж хаджу, як абадраная ліпка. Так і зраблю — у першую чаргу боты. Але... прыкра. Што рабіць? Што рабіць?

Я сядзеў у сінагозе над Талмудам і думаў-думаў. Я глядзеў праз акно на сінагагальны двор, дзе буяў палын, і думаў-думаў.

У маёй разгарачанай галаве грукаталі-стукаталі малаткі:

— Тры далары. Тры далары... Тры далары...

І я дадумаўся.

ШЧАСЦЕ І НЯШЧАСЦЕ РЭБЭ ЭЛІ

Так. Я дадумаўся. Мне стала лёгка-лёгка. Я знайшоў цёплае гняздо для пакалечанай ластаўкі. Я знайшоў месца для трох далараў. Я напісаў пісьмо і палажыў у кішэнь шамеса сінагогі — «рэбэ Элю з гусінымі лапкамі». Ён у той час падмятаў бярозавым венікам сінагогу.

Талмуд у галаву мне не лез. Я ўвесь час сачыў за Элем. Вось ён кончыў працу, накашляўся ад пылу, узнятага з падлогі, і пачаў церабіцца. На гэта ён быў вялікі майстар. На яго твары разлівалася незвычайная асалода. Адмарожанымі пальцамі ён

церабіў галаву. Далонню старанна цёр патыліцу, бараду, пейсы. Прыхіляўся да вострага вугла стала і з натхненнем габляваў спіну. Касцістымі лакцямі шпарка і рытмічна перабіраў свае ўласныя рэбры, як музыкант струны балалайкі. Пры гэтым ён задумліва і радасна ўсміхаўся. Нібы нешта вельмі смачнае еў і прыслухоўваўся да смаку.

На гэты раз я з нецярпліваасцю прагледзеў усю драматычную дзею яго цераблення. Церабіць локцямі бакі заўсёды было яго апошнім нумарам. Вось ён і цяпер пачаў локцямі наступаць на свае бакі, пачаў наступаць і пачуў небывалыя гукі. У яго кішэні зашастала папера. Ён здзіўлена сунуў руку ў кішэнь і выцягнуў адтуль белы канверт. Падышоў да акна, прачытаў адрас — яму! Ён з дзівам распячатаў канверт, выняў пісьмо і ўткнуўся ў яго носам:

«Мы з табою цёзкі. Ты — Эля шамес. Я — Ілья прарок. Я ўвесь час сачыў за тваім праведным жыццём, за пакутамі тваёй беднай сям’і. Ты — самы лепшы Эля з усіх Эляў на свеце. Я цяпер знаходжуся ў Амерыцы і прыглядаюся да людзей, якія носяць маё імя. Табе — найлепшаму Элю — шлю тры далары. Такую суму буду табе прысылаць кожны тыдзень на шабас. Гэтыя грошы знойдзеш у сінім канверце ў каўчэгу пад торамаі. У кожную пятніцу пасля ранішняй малітвы знойдзеш на гэтым самым месцы такую ж суму».

Эля скомкаў пісьмо, палажыў у кішэнь і прамармытаў:

— Нейкі шалахвост з мяне жартуе. Каб яго пагане імя сцёрлася з памяці добрых людзей! Не трэба мне такіх пісем з святога каўчэга! Не пайду... Не пайду. Не пайду...

«Прыйдзеца забраць назад з каўчэга гэтыя тры далары, — падумаў я. — Эля ўпарты чалавек. Скажаў, што не пойдзе, дык не пойдзе. Забяру назад грошы». Я цяпер цвёрда рашыў забраць іх сабе, бо яны ж мне да зарэзу патрэбны.

Але ўжо было позна.

Цікавасць Элі ўзяла верх. Ён, крадучыся, каб ніхто не заўважыў, падышоў да каўчэга, дастаў адтуль сіні канверт. Пры гэтым замармытаў:

— Шалахвосты! І святы каўчэг не шануюць!

Ён з сумаем паківаў галавой, зацмокаў губамі і падышоў да акна. Асцярожна распячатаў канверт і дастаў адтуль асігнацыю ў тры далары. Ён правяраў яе на свет доўгі час.

З амерыканскімі даларамі Эля быў знаёмы. Яму не раз іх паказваў яго пляменнік, бацька якога жыў у Амерыцы і час ад часу прысылаў грошы.

Упэўніўшыся, што гэта сапраўдныя тры далары, Эля задрываў з ног да галавы. Схаваў за пазуху грошы і пачаў біць сябе кулакамі ў грудзі. Потым ён зашаптаў:

— Ілья-прарок... Ілья-прарок... Ілья-прарок...

Збянтэжаны Эля ўсхліпнуў ад радаснага хвалявання, зноў падышоў да каўчэга, расчыніў дзверцы, усунуў туды галаву і доўга маліўся. У яго вачах свяцілася вялікае, як мора, шчасце. Нібы на крыллях, Эля паімчаўся з сінагогі. Крыллі, праўда, былі не арліныя, бо ён зваліўся ўніз з высокага каменнага ганка. Хутка падняўся і, трымаючыся абедзвюма рукамі за пазуху, пабег дамоў з усіх сіл. Людзі на яго аглядаліся. Ён не зварочваў увагі.

Назаўтра Эля прыйшоў у сінагогу ў новай шапцы. Сам ён, відаць, памыўся ў лазні. Валасы яго былі гладка расчосаныя, барада і пейсы ў парадку. Словам, зусім не ранейшы, а нованароджаны Эля... Аднак я на яго ілбе заўважыў хмарку незадаволенасці. Чалавек быў нечым пакрыўджаны.

Я здзівіўся. У чым справа?

Прычына яго незадаволення выявілася зараз жа. Эля падышоў да каўчэга, на гэты раз не зусім асцярожна. Ён быў узбуджаны. Расчыніў дзверцы і пачаў гаварыць гучным шэптам. Я асцярожна падышоў да каўчэга. Чуў слова ў слова:

— Дзякую, святы прарок, за тры далары! Але мая жонка сказала, што ты мог бы даць больш. У нас вялікая сям'я і вялікая нястача. Прашу цябе, святы прарок, павер маёй шчырасці і ахвяруй мне па трыццаць далараў на тыдзень. Ты ж такі добры. Я, святы прарок, ва ўсіх малітвах успамянаю цябе з пашанай і любоўю. Я ўпэўнены, што выканаеш маю маленькую просьбу. Не скупіся ў сваёй дабрачыннасці. Амінь! Амінь! Амінь!

Эля выйшаў з сінагогі, а я ўвайшоў у злосць.

Мала таго што я па дурноце сваёй выкінуў яму гэтыя тры далары, у яго яшчэ нахабнасць і прагнасць з'явілася. Ён яшчэ крыўдзіцца! Дай яму па трыццаць далараў на тыдзень. Захацеў адразу панам зрабіцца! Ды яшчэ верыць шчыра, што гэта раскашэліўся Ілья-прарок. Ну, пачакай жа, рэб Эля! Я цябе ачалавечу! Пакажу табе, што Ілья-прарок не такі цямця-лямця, як я. Буду змагацца за гонар старадаўняга прарока...

На другі тыдзень я зноў палажыў у каўчэг пісьмо на адрас Элі. Ён быў надзвычайна акуратны. У назначаны час падышоў

да каўчэга, нібы да сваёй уласнай шафы, і дастаў адтуль пісьмо. Ён адразу палажыў канверт за пазуху са словамі «дзякуй, дарагі прарок Ілья!» і шчаслівы і спакойны выйшаў з сінагогі, як банкір з банка.

Я, канешне, зразумеў, у чым справа. Эля быў упэўнены, што ў канверце ляжаць трыццаць далараў. Ён нават паважна выцер нос новай хустачкай, як гэта робіць самы багаты крамнік у мястэчку, рэб Носан.

Ой, хутка, рэбэ Эля, пераняў ты манеры багача! Ах, як грошы псуюць чалавека! Эля нават узгардзіўся. Калі раней ён быў з усімі ешыботнікамі запанібрата, дык у працягу аднаго тыдня ні з кім з нас ужо гаварыць не захацеў. Некаторыя з ешыботнікаў нават заўважалі:

— Эля пачаў глядзець на нас зверху ўніз...

І я рашыў:

«Я скалечыў Элю — я вылечу яго. Уся яго душа цяпер у маіх руках, як злоўлены верабей...»

І я таксама крыху ўзгардзіўся сваёй сілай над сінагагальным шамесам. Але тады я яшчэ не ўцяміў, што той самы кій, які біў Элю адным канцом, біў другім канцом і па маёй лабаціне. Я хадзіў па сінагозе галагуккім пеўнем і ўжо радаваўся, што падкінуў Элю гэтыя тры далары. Затое цяпер вымуштрую чалавека. Такая справа даражэй за тысячу далараў. Магчыма, што гэтым я хацеў заглушыць смутак па страчаных трох даларах. Я добра не памятаю. У той час я назіраў толькі за іншымі, а не за самім сабой.

Дома Эля чытаў:

«Ты, Эля, зрабіўся адразу прагным на вялікія грошы. Гэта твой першы грэх. Ты, Эля, узгардзіўся. Гэта твой другі грэх. Вось за што я не выканаў свайго абяцання. Назначаю табе на цэлы тыдзень пост удзень і малітвы ўночы. Калі ўсё гэта будзе выканана не так сабе для віду, а шчыра, тады дам табе новую ўзнагароду. Так кажа прарок Ілья».

Увесь тыдзень пасля гэтага ліста Эля не выходзіў з сінагогі. Пасціўся ўдзень і маліўся ўночы. Апусціўся, высах. Кожны дзень прыходзіла ў сінагогу яго жонка і са слязамі ў вачах ўпрашвала яго:

— Хадзем, Эля, есці...

Эля моўчкі адпіхваў яе ад сябе локцем. Эля хадзіў увесь гэты тыдзень, як цень. Ешыботнікі глязелі на яго і дзівіліся. Часта хто-небудзь з іх да яго звяртаўся:

— Рэбэ Эля, што з вамі?

— Рэбэ Эля, вы нездаровы?

— Рэбэ Эля, вы вельмі схудалі.

Эля маўчаў, і на яго твары відаць былі вялікія пакуты і вялікія надзеі.

Роўна праз тыдзень Эля дастаў з каўчэга мой новы канверт. Дома ён чытаў вось што:

«Эля, ты вялікі дурань! Не вер у забабоны. Скажы «дзякуй» за першыя тры далары і больш не чакай. Няма прарока Ільі і няма Бога. Усё гэта хлусня. Амін! Калі-небудзь я табе раскажу ўсё».

Эля некалькі тыдняў не прыходзіў у сінагогу. Ён захварэў на нервовую гарачку і доўгі час у сваім брэдзе нешта расказваў пра Ілью-прарока. А як вярнуўся ў сінагогу, дык паглядаў на ўсіх недаверліва.

Тым часам я займаўся далей пісаннем лістоў у Амерыку. У хаце старой Бейлі я ажыў. Нада мною не вісеў вечны страх перад інспектарам рэбэ Шмар'я. Я мог чытаць на прыватнай кватэры хоць цэлымі начамі. Творы Пушкіна і Лермантава, Гогаля і Някрасава выцеснілі схаластычны Талмуд з яго мёртвай філасофіяй, з яго нуднымі разважаньнямі аб дабры і зле, з яго дробнымі ўрыўкамі разнастайных старадаўніх навук, з прыстасоўваннем вавілонскага быту і мудрасці да ўмоў жыцця зусім іншай зямлі ды іншых людзей.

Я пачаў пісаць вершыкі на старажыдоўскай мове. Пісаў удзень у сінагозе, засланяючыся фаліянтамі Талмуда. Уночы я чытаў кнігі. Так цягнулася больш года.

МІРЬЯМ

Лісты ад нявест да жаніхоў у Амерыку і чытка лістоў ад жаніхоў з Амерыкі накіравалі мяне пісаць вершы на тэму каханьня. Кожны дзень — новы верш. Пры сталае ў хатцы, калі старая Бейля ўжо спала, я ўпісваў гэтыя вершыкі начыста ў прыгожую запісную кніжачку, якую купіў у краме. Кніжачку я назваў «Мірыям». Яна была ўся запоўнена гімнамі неіснуючай дзяўчынцы Мірыям. Дзяўчынка майго ўзросту, пятнаццаці год, жыла толькі ў маёй фантазіі. Часта Мірыям мяняла свой выгляд. То яна была з валасамі чорнымі, як ноч, то — залацістымі, як сонца. Вочы яе былі то спелымі вішнямі, то васількамі. Голас яё гучэў, як арфа. Смех — журчанне ручайка. Дыханне — шэпты кветак і каласоў пад ветрыкам. Яе песні — спевы салоўкі. Усе радасці і смуткі свайго сэрца я прысвячаў цудоўнай мары — Мірыям... Яна была добрая і мудрая. Яна засланяла ад маіх вачэй мудрацоў Талмуда.

Аднаго разу ў жнівеньскі дзень, калі праз каляровыя шклы ў сінагогу прабіваліся сонечныя праменні і ператварылі сінагогу ў фантастычнае падзямелле часоў старадаўняга Эгіпта, калі ажылі драўляныя львы і арлы на каўчэгу, я чытаў пад сумны спеў юных талмудыстаў гімны сваёй Мірыям. Кніжачка з вершамі ляжала ў мяне на тоўстым фаліянце. Я чытаў з захапленнем уголас:

— Мірыям... Мірыям...

Перад тваімі вачыма пятнаццаць разоў цвіла чаромха і зелянела рунь.

Я пацалую залацістую пасму тваіх валасоў і ад асалоды памру ля ног тваіх.

Не! Не памру. Дазволь мне жыць і піць асалоду з тваіх галубіных вачэй. Хачу гуляць з табою, як з роднай сястрой.

Мірыям... Мірыям...

Ты мне бліжэй за бацьку і матку. Ты мне даражэй за жыццё. Ты — маё неба. Ты — мая зямля. Ты — маё шчасце. Ты звiла навекі гняздо ў маім сэрцы.

Мірыям... Мірыям...

Над полем стаіць белы, як малако, туман. Ля рэчкі пасуцца цяляты. Пастушок грае на жалейцы, а я сяджу на каменні ды спяваю песню. І кожнае слова маёй песні — любоў да цябе. І кожнае слова маёй песні — хвала красе тваёй.

Мірыям... Мірыям...

Я забуду малітвы вечнаму небу.

Дазволь раніцой і ўвечары вымаўляць тваё песеннае імя... Я гляджу на зоркі і думаю, што гэта твае вочы. Я слухаю песні салоўкі і думаю, што гэта твой голас. Я гляджу на макаў цвет і думаю, што гэта твае губкі.

Мірыям... Мірыям...

Раптам нада мною замітусіўся цень. Я ўстрапянуўся.

Ля майго штэндара стаяў высокі, грозны, чорнабароды аскет — інспектар рэбэ Шмар'е...

Рукі і ногі ў мяне амярцвелі. Мне зрабілася холадна і гарача.

Рэбэ Шмар'е ўзяў з маіх рук кніжачку пад назваю «Мірыям». Чытаць было лёгка, бо я для большай прыгажосці пісаў друкаванымі літарамі. Ён углыбіўся ў кніжку. Я, нібы загіпнатызаваны, глядзеў на яго і не мог крануцца з месца. Ён чытаў доўга. Навокал майго штэндара сабраўся ўвесь юны народ, усе мае таварышы.

Скончыўшы чытаць «Мірыям», рэбэ Шмар'е закусіў бараду, пранізаў мяне наскрозь двума вострымі кінжаламі чорных вачэй і загаварыў не да мяне, а да маіх таварышаў:

— Сыны Ізраіля... ірвіце на сабе вопратку. Абсыпайце галовы попелам у знак жалобы. Гэты пасадзецкі шэйгец здрадзіў жыдоўству. Напісаў кніжачку пад назваю «Мірыям». Ні разу імя Бога не ўспамінае ў кніжцы. Яго кніжка — сорам і спакуса. Яго кніжка — усхваленне мацеры нячысцікаў — Ліліт. Утапілася ў смале пякельніцы душа маладая... Яна прапала, прапала для святой торы, для бацькоў. Пагасла іскра з полымя Адэная...

Аскет рэб Шмар'е не біў мяне. У яго вачах стаялі слёзы — кракадзілавы слёзы.

Маю кніжачку спалілі на каменнай падлозе ў пярэднім пакоі сінагогі...

Рэб Шмар'е так напалохаў юных талмудыстаў, што яны ад мяне адступіліся.

— Ухадзі з гэтага святога мура, — сказаў рэб Шмар'е са строга ўзнятай рукой. — Ухадзі! Гаспадарам тваіх дзён я скажу, каб яны цябе больш не кармілі. Ухадзі з гэтага мястэчка, бо калі я цябе ўбачу на вуліцы, не мінаваць «малкес».

Я выйшаў з сінагогі ў апошні раз. Старой Бейлі сказаў, што выбіраюся пехатой у Пасадзец. Я ўзяў з сабой толькі кніжкі. Бейля дала мне на дарогу кавалак хлеба.

Бывайце назаўсёды, таноім і амайроім — прафесары і дактары Талмуда! Вашы старадаўнія рыцары, Гілель і Шамай, Попай і Гуна, памёрлі ў маім сэрцы. Нібы туман, растаялі пад сонцам жыцця паветраныя замкі Іерусаліма і Вавілона.

Адно імя ўвасабляе маю новую мару — Мірыям...

Хацеў пабачыць Элю, расказаць яму праўду аб трох даларах і папрасіць прабачэння, але не ўдалося сустрэцца з ім. Я рашыў напісаць яму аб гэтым пісьмо дома і пераслаць поштай.

Іду лясной дарогай. Пахне смалою, багуном і грыбамі. Спяваюць жаўранкі. Можа, гэта грае на лютні мая Мірыям? Здалёк плывуць да мяне гукі жніўных песень. Спявае некалькі жанчын. Палоняць мяне жыватворныя сілы зямлі — яе радасці і смуткі. Можа, гэта сумуе і радуецца Мірыям?

Навіны пасадзецкія мне вядомы. Памёрла мая бабуля. Памёрлі стагоднія дзяды Юстын і Мірон. Мае таварышы па хедэру памагаюць працаваць бацькам. Дзеці карчмара гандлююць. Пані Чапкоўская судзіцца з вёскай за луг. Мае таварышы-

пастушкі праходзяць свой парабкоўскі талмуд. Нудна паўзе жыццё. Стагоддзямі яно стаіць на месцы.

Іду дамоў і думаю: «Такая ў хаце цесната, што мне прыйдзеца спаць на падлозе».

Я набліжаюся да родных мясцін.

Як мяне сустрэне бацька? Ведаю. Ён запытаецца:

— Што з цябе будзе?

Пасля гэтага пакутліва на мяне зірне і паведаміць:

— У мяне ж і без цябе шэсць чалавек дзяцей. Было восем, дык пару Бог забраў. З табою было б якраз дзевяць... Табе ўжо пятнаццаць год. Сам павінен разумець.

Ён змоўкне на хвіліну, зірне на мяне, як утапаючы на човен, і дадасць шэптам:

— Такія сыны, як ты, ужо дапамагаюць бацькам... Ведаеш. Я ж вечна гарую аб адным, каб хаця хлеб быў у хаце.

Так. Мае дзіцячыя гады скончыліся.

Трэба працаваць і вучыцца!

Гэта было ў 1902 годзе.

1939

АПРАВЯДАННІ

СОН АНУПРЭЯ

Лёгка зрабілася на сэрцы старому рыбаку Анупрэю, бо ён ухітрыўся цішком ад жонкі перагнаць на гарэлку колькі залатовак¹ ды пераліць у глотку гэтак шпарка, ажно галава ходырам пайшла. Дзеля гэтага ён смялей, як заўсёды, адправіўся нанач на балота паставіць венцеры на шчасце. Праўда, зыбаўся ён у чаўне ад выпіўкі, як тонкая бярэзіна ад ветру, але нічагусенькі: уладзіў ён усё як мае быць і вылез на бераг.

На высокім пагорку, каля пня, перавярнуў ён свой човен, разлажыў вялікае вогнішча са старых карчоў, накрыўся кажухом і лёг.

Не чуў ён, як у блізкай пасецы завылі маладыя ваўчаты, як зашаптаў жудасны бор над сумнай адзінокай пусткай, не бачыў, як кругом яго, быццам запаленыя серчыкі², поўзалі купальскія чарвячкі: ён храпеў на ўсе застаўкі.

Сон падобен да смерці, але Анупрэю толькі снілася, што ён памёр. Адпялі яго. Жонка галасіла як мае быць, хаўтуры ўладзіла па-людску, не паскупіла ні выпіўкі, ні закускі. Пахавалі яго, быццам пана якога, у глыбокую яму, засыпалі пяском, і — квіта, пане Мікіта!..

Не паспелі яшчэ людзі і з могілак сысці, як прыляцелі крылатыя белыя анёлы, падхапілі яго, як лёгкую саломінку, і панеслі на суд да самага Бога.

Бачыць ён — Бог сядзіць на высокім пасадзе, пры ім стаяць усе святые, а кругом на цыпачках ходзяць пісары і падпіскі, якраз як у воласці.

— Вось ён! — казалі анёлы і падвялі Анупрэя бліжэй да Бога. Ажно лапаткі ў Анупрэя задрыжалі, як калісь-то перад земскім. Жартачкі!

— Прачытайце мне, што ён за чалавек? — сказаў Бог.

Ходырам пайшла ўся каманда пісарчукоў рыцца па шахах і сталах; рылі, рылі і знайшлі. — Ёсць! — І адзін спрытны грэмзака падаў паважнаму, сур'ёзнаму сакратару тонкі сшытак. Спужаўся Анупрэй, думаў ён, што вось, на безгалоўе, падаткі ў яго будуць спаганяць, бо якраз гэтакія паперыны, бывала, ураднік валок з сабой, як за падаткамі прыязджаў, але барзджэй усхапіўся, што гэта ж ён ужо нябожчык, і супакоіўся...

— Чытай! — загадаў Бог.

І пачаў пісар чытаць з самага пачатку, як калісь-то Анупрэй быў яшчэ пастушком у благога гаспадара, як гаспадар яму косці цёр...

Слухаў, слухаў Анупрэй і дзіву даўся: спанатрыў-такі ўсё! Хацеў ён сказаць, але ў час стрымаўся.

Ціха было ў небе, усе прыслухаліся, як пісар чытаў:

«...І быў Анупрэй заўсёды спакойны, паслухмяны, не краў, не сварыўся. Усе яго крыўдзілі, а ён маўчаў... Чужы хлапец краў яблыкі з панскага саду — лупцавалі Анупрэя... Самыя цяжкія работы загадвалі рабіць Анупрэю...

Анупрэю на палудзень хлеба не давалі, Анупрэй вячэру прапусціў, Анупрэй маўчаў, калі яму балела. Не пажаліўся ён і тады, як хатка яго згарэла... Ніхто не ведаў, калі яго сямейка душылася посным шчаўём без хлеба... У каго каня ўкралі — у Анупрэя. У каго кароўка здохла — у Анупрэя. У каго воўк авечак пабіў — у Анупрэя... Каго ў воласць на работу выправілі — Анупрэя. Дрэнна жылося яму, а ён нават баяўся самому Богу пажаліцца на гаротнае жыццё сваё... Баяўся, бо ўсе з яго смяяліся, і ён думаў, што і ў Бога ён горшы за ўсіх... Не плакаў ніколі: я горшы за ўсіх — думаў ён... Тапталі твар яго гразнымі ботамі, здзекваліся над ім... Часам кроў з вачэй лілася, сэрца было ранена, твар скрыўлены быў ад страшэннага болю, а ён маўчаў, бо што ж, — думаў ён сабе, — ці я маю вартасць якую, каб мяне шанавалі?.. І да апошняй мінуты ён аб сваёй крыўдзе нікому слаўца не сказаў і гэтак Богу душу аддаў...»

Змоўк пісар.

— Сыноч мой! — прашаптаў Бог, і шэпт той чуцен быў з аднаго канца свету да другога канца, і добрыя вочы божыя напоўніліся слязамі.

— Сыноч!.. — прагаварыў ён гэтак жаласна, што нават сам Анупрэй чуць не заплакаў з жалю...

Усе святыя плакалі, а пісары і пісарчукі тые то ўжо даўно ў рукавы смаркаліся.

І лёгка зрабілася Анупрэю на душы, нават лягчэй, чым тады, калі ён раз дасыта абаранкаў наеўся...

— Першае месца паміж святых займаеш, Анупрэй!.. — сказаў Бог. — Скажы, Анупрэйка, чаго яшчэ хочаш, дамо!

Анупрэй толькі патылицу чухаў. Неяк ён усё сваё жыццё маўчаў, ажно язык яго зрабіўся быццам пяціпудовая вага...

— Кажы, кажы! Не бойся! — казаў Бог.

— Дзякую, Божухна, за ўсё! — асмеліўся адказаць Анупрэй. — Але калі ўжо гэтак, дык загадай Сорцы, каб яна кожную раніцу давала мне чарку гарэлкі і селядзец!..

Апусціў галаву Бог. Спахмурнелі святыя.

— Ці ты здурнеў?..

— Ці ты ачмуцеў?..

Шапталі яму пісары і падпіскі. А чэрці ў пекле, пад ісподам, страшэнна рагаталі...

Прачнуўся Анупрэй з пераляку з туманам у мазгах ад учарашняй выпіўкі. Вогнішча даўно пагасла. Над высокай сасной закаркалі вароны, і недзе далёка ў вёсцы забрахалі сабакі.

Анупрэй пацягнуўся раз, другі і, устаўшы, спіхнуў човен у ваду і паехаў вытрасаць венцеры.

1912

ПЯЦЬ ЛЫЖАК ЗАЦІРКІ

— Агата! Агата!

— Ну чаго глотку дзярэш?

— Скора зацірка згатуецца?

— Маеш часу пачакаць трохі, не панясу прадаваць на кірмаш!

Яшчэ не паспела яна адказаць свайму Антосю, які ляжаў на пяколку і стагнаў, — не то ад болю, не то ад голаду, — як з усіх бакоў апанавалі яе дзеці — немаведама, хлопчыкі ці дзяўчынкі, бо яны былі адзеты ўсе ў доўгія да пят кашулькі... Запішчалі яны ўсе ў адзін голас:

— Мамка зацірку гатуе!

І давай скакаць вакол маці і цягнуць за фартух і спадніцу, як галодныя ваўчаняты.

— Мамка, мне дасі!

— Мамка, мне дасі!

І блішчалі іх галодныя вочы ад радасці...

— Ці-і-ха, каб вы скіслі! — крыкнула Агата. — Згатаваць не даюць, хоць ты тут на кавалкі рассыпайся! — і адагнала іх вілачнікам ад прыпечка...

Гэта было вясной, якраз у тую пару, калі галадуха пануе па вёсках, калі няма чым і муху накарміць. Апошні запас выйшаў, хоць зубамі ляпай; шчаўя яшчэ нямашака... Горкае цяпер жыццё ў хворага Антося. Ён сам рабіць не можа. Адна толькі жонка працуе на яго і дзяцей.

Учора ёй, Агаце, пашанцавала. Яна выенчыла ў суседа фунт мукі на зацірку.

Вось і гатуе яна для сямейкі снаданне... У цёмнай малой хатцы вялікае свята...

Пазіраў Антось на прыпечак і ціха бурчаў. Ён ведаў, што цяпер Агата валадарніца.

Пазіралі дзеткі з-пад цёмнага тапчана на вясёлы аганёк у печы і шушукаліся.

Агата ўсё падлівала вады і мяшала зацірку вялікай лыжкай. Нарэшце паставіла на стол.

— Гатова! — крыкнуў весела Антось і давай карабкацца з пяколка.

— Гатова! Гатова! — запішчалі дзеткі і скакалі, як зайчыкі, да стала, дзе ўжо стаяла вялікая паліўная міска, у якую Агата пераліла зацірку з гаршка. Густы пахучы пар клубіўся над міскай і павялічваў галодны апетыт шчаслівай у гэты момант сям'і.

Шчасце не мае сваёй асобнай меркі для ўсіх людзей на свеце, але кожны чалавек мае сваю асобную мерку да шчасця і свой асобны погляд на самое шчасце...

І шчаслівая сямейка хваталася за лыжкі.

— Ай! Ай! — запішчалі дзеткі.

Антось вылупіў вочы і моўчкі давіўся гарачай заціркай.

— А каб вас ліханька не ўзяло. Я ж вам казала — не хапайце, бо гарачая! — лаяла іх Агата.

Пазіралі, пазіралі яны на гарачую зацірку і не вытрывалі — зноў давай есці... Ажно слёзы каціліся з вачэй. Не з'елі яшчэ і трэцяй часткі, як у хату ўвайшла суседка Сцёпчыха.

— Дзень добры!

— Дзень добры!

— Хлеб ды соль!

— Дзе тут хлеб, — зацірку ядзім, просім на снаданне! — кажа Агата.

— Ого! На зацірку і я ахвотніца! — адказала Сцёпчыха, і яе галодныя вочы заблішчалі. Узяла лыжку і спрытна падсела да міскі...

Спахмурнеў Антось і толькі ніжэй апусціў галаву.

«Нам і самім мала», — падумаў ён.

З’ела Сцёпчыха адну лыжку і ўзялася за другую.

«О, каб цябе!» — хацеў сказаць Антось і ледзь стрымаўся. Дзеткі таксама пачулі небяспеку і, скоса пазіраючы на Сцёпчыху, спрытна запрацавалі лыжкамі...

«Тры!» — чуць не крыкнуў Антось, як Сцёпчыха зачэрпнула лыжкай у трэці раз.

«Ратуйце! Ратуйце!» — ледзь не плакаў ён, як яна апусціла лыжку ў міску ў чацвёрты раз. А як з’ела пятую, то ўжо міска была пустая...

— Разбойніца! — крыкнуў Антось на сваю Агатку, як ужо Сцёпчыха падзякавала і пайшла. — Разбойніца!..

— Ці я вінавата, што яна гэтка свіння! — лямантавала Агата.

І папсулася свята беднай сямейкі. Спахмурнелі твары.

Кожны думаў: «О-го! Каб лепей я з’еў гэтыя пяць лыжак заціркі...»

Няшчасце не мае сваёй асобнай меркі для ўсіх людзей на свеце, але кожны чалавек мае сваю асобную мерку да няшчасця і свой асобны погляд на самое няшчасце.

1912

ЗЛОДЗЕЙ

Невядома было, ці ўжо зайшло сонца ці не, бо густыя хмары агарнулі ўсё неба, і цемра абхапіла абшар палёў пад касагорам.

Была нейкая парнасць, як перад дажджом. Па камяністай дарозе скрыпелі вазы з снапамі. Людзі са спешкай вазілі на гумны жыта з поля.

Чутно было, як на азяродах гаманілі ды крычалі: «вышэй падавалку!» або — «сноп развязаўся, каб цябе-е!» ці «не варонь там, падла здохлая!»

У Кастуся не паспелі зvezці ў гумно ўсё жыта, і на полі асталася некалькі дзсяткаў мэндлікаў.

Кастусь рана павячэраў і пайшоў на поле, лёг пад касагорам і давай пыпкаць люльку.

Доўга пазіраў ён на вогнішча начлежнікаў, якое свяцілася з блізкай пасекі.

— Заснуць не даюць, каб яны папруцянелі, каб яны! — буркнуў Кастусь і перавярнуўся на другі бок.

А песні сапраўды сыпаліся з усіх бакоў, з дарогі, дзе жнеі ішлі з дажынак, з панскага фальварка, з пасекі, дзе былі начлежнікі, а з вёскі яшчэ ў прыдатак гармонік і жалейка...

Круціўся, вярцеўся Кастусь і не мог заснуць.

— Хоць ты тут лопні — усё роўна не заснеш! — зазлаваўся ён і плюнуў, абціраючы цыбук палой кажуха, і тым самым часам раздумваў: «Што ж, хай пяюць: яшчэ нават лепей, а можа, якраз на безгалоўе накруціцца хто снапы красці, а я буду спаць. Мала іх ёсць у нашай вёсцы, гэтых лайдакоў, абарванцаў, як, напрыклад, Ліканор, каб яго зямля не насіла, каб яго!»

Кастусь прысеў, апіраючыся аб вялікую крушню каменняў, што была каля мяжы. Хоць цёпла было, але дзеля таго ж раса прабрала яго, і ён шчырэй абкруціў грудзі залапленым кажухом.

Яшчэ больш пацямнела, але затое ясней малявалася далёкае вогнішча. Парнасць, быццам з печы, сыпалася на ўвесь абшар сярэд летняй ночы.

Нячутна было ўжо скрыпу вазоў, ні воклічу на гуменцах, але затое яшчэ зычней раздаваліся песні, смехі і жарты ва ўсёй ваколіцы.

— Чорт іх ведае, — дзіваваўся Кастусь, — цалюсенькі гэтакі дзень працавалі і цяперака яшчэ розная дур у галаве ім!

Але, цмокнуўшы разоў пяток свой цыбук, ён растлумачыў сабе, што — «няхай!»...

— Вось і птушкі пяюць, і рыба гуляе, і конікі вясёла скачуць, няхай сабе людзі вытвараюць нешта падобнае да гэтага! Відаць, ім патрэбна пяцьць — вось і пяюць.

Не паспеў ён дакончыць сваіх думак ды склеіць іх у адно складнае цэлае, як нехта ў блізкім высокім бульбоўніку шаснуў, крадучыся да мэндлікаў.

Бачыць Кастусь здалёк, маўчыць, чакае. Той накінуўся на снапы — і давай сярпом спрытна абразаць каласы ды сыпаць у мяшок. Насыпаў поўны мех і давай памалу, спакойна, быццам у сваім свірне, закідаць на плечы.

Кастусь падскочыў да яго, схапіў моцна за каўнер і крыкнуў грамавым голасам:

— Сто-ой!

— А бра-а-тачка! — праенчыў злодзей, стаўшы на месцы, як слуп. Мех адваліўся на бок.

Па голасу Кастусь пазнаў Ліканора, суседа свайго.

— Дык вунь якія рабункі робіш? Не спадзяваўся я ад блізкага суседа гэтага, — з крыўдай у голасе прагаварыў Кастусь і спакойна ўзяўся выкрасаць агонь.

Ліканор стаяў абалвянелы і не думаў уцякаць.

Жыў ён кутам на канцы вёскі ў вельмі старой хаце, якая ўехала ў зямлю, а з усіх бакоў падтрымлівалі яе рознафасонныя падпоры. Меў ён пяток дзяцей і крыклівую бабу. Яна заўсёды крычала на яго, што ён гультай, набіты дурань, здароўе мае за пяцёх быкоў, а не можа ні капейкі зарабіць. Вот вычысціць калі комін у Мэндэля, звяжа яму некалькі венікаў, і той з ласкі сваёй дасць фунт хлеба.

Кастусь выкрасаў агонь, затуманіў люльку і з цікавасцю спакойна пазіраў на Ліканора.

Ліканор таксама быў спакоен, але не цікавіўся глядзець на Кастуся, толькі чухаў кудлатую патыліцу ад турботы: гэткая няўдача выпала на яго долю...

— Ліканор! — казаў Кастусь.

Ліканор, відаць, нешта глыбокае і цікавае раздумваў, бо не чуў, што да яго кажуць.

— Ліканор! — крапчэй крыкнуў Кастусь.

— Гэ! — адазваўся Ліканор.

— Эх, эх! Як табе не сорамна: гэtki здаравенны мужчына і не хочаш справядліва хлеб сабе зарабляць! Эх, Ліканор! Дзіва мне, чаму твая баба табе дагэтуль рэбры не пераламала: гэtki здаравяка! Якое сумленне ў цябе?

Ліканор нічога не адказаў і давай азірацца асалавельмі вачамі на свае велізарныя лапы, на ўсю дубовую сваю фігуру і, здаецца, сам дзівіўся, чаму не зарабляе справядліва на хлеб.

Кастусь пачаў з яшчэ большай ахвотай сыпаць словы, любаваўся ўласным голасам:

— А ты б пайшоў на падзённую ў двор, да купцоў у лес або так на зароботкі якія — і сям'я твая не галадала б і сам сыт быў бы. Нябось красці то трапляеш, на гэта табе даў Бог розум!

— Каб жа ж... — марматнуў пад нос Ліканор і зноў замоўк. Павесіў рукі і стаяў нязграбна, як страшыдла, што курэй пужае з аўса.

— Што «каб жа ж»? — ухапіўся Кастусь за гэтыя словы, як за нешта цікавае, — што «каб жа ж», га? Во, загаварыў-ткі, загаварыў, дундыль маляваны!

Ліканор усміхаўся ды так расчыніў тоўстыя губы, нібы хацеў праглынуць усю ваколліцу.

— Гавары, гавары, што «каб жа ж»? — зноў пытаўся горача Кастусь.

— Гам-м-м, каб жа я меў розум, як красці, дык ты б не злавіў мяне, казаў той!

Ліканор, ажывіўшыся на момант, змоўк і зноў дубовым зрабіўся.

— І-і-і-ш, каб цябе трасца! — загрымеў ва ўсё горла Кастусь. — Красці то ты ахвогнік! На гэта не лянішся! Ды вось я цябе навучу, як трэба быць злодзеям!

Ён плонуў тры разы ў свой касцісты кулак, у прыдатак, дзеля ёмкасці, крыкнуў «гэ-э-э-э!» і замахнуўся над тварам Ліканора.

Ліканор выкруціўся з-пад яго кулака і, як малое дзіця, праенчыў:

— А бра-а-гачка...

Голас быў такі жаласны, што Кастусь стрымаўся.

— Ну, дык не будзеш болей красці?

Ліканор маўчаў. Выглядаў вялізарнай гнілой бручкай.

— Ліканор!

— Гэ-э-э!

— Не будзеш красці? Абяцаеш мне?

— Не! — ціха адказаў Ліканор і пачаў зываць: надаела прыкрая гутарка.

— Што «не»? — зноў падхапіў Кастусь.

— Не... не абяцаю, казаў той! — буркнуў пад нос Ліканор.

— Га-га-га!

Кастусь не вытрываў, зарагатаў ад гэткай Ліканоравай шчырасці. «Го! го! го!» — адклікнуўся нехта з бору і з блізкай пусткі.

— Дык, значыць, будзеш красці?!

— М-мгу! — заківаў Ліканор галавой і парухавеў, убачыўшы вясёласць Кастуса.

— А што будзе, калі я другі раз злаўлю цябе ды звязанага пацягну ў воласць?

— А, братачка, не зловіш, як бы то... буду асцярожна красці!

Кастусь яшчэ крапчэй зарагатаў. Яшчэ гучней раздалося па лесе і пустцы «го! го! го!».

Ліканор аглянуўся раз, другі, спрытна схапіў мех, закінуў лёгка на плечы — і давай ходу.

— Ах ты, шэльма! — не надта злосна крыкнуў Кастусь ды перагарадзіў яму дарогу.

— А, братачка! — зноў жаласна заенчыў Ліканор. Нешта ёкнула ў сэрцы Кастуса, ён успомніў высахшую, заўсёды галодную Ліканорыху і абарваных дзетак.

— Бяры, няхай цябе чэрці бяруць! Але абяцаеш мне, прынамсі, што другі раз у мяне не будзеш красці?

— Не! — цвёрда адказаў Ліканор.

— Што не?

— Не абяцаю! — адказаў Ліканор, махаючы галавой ад аднаго пляча да другога, і крануў адной нагой, каб ісці.

— Стой! Стой! — затрымаў яго зноў Кастусь. — Памятай, калі злаўлю другі раз, то ўжо живога не выпущу!

— Эт... — адказаў коротка Ліканор з нейкай пэўнасцю і, лёгка перакінуўшы мех з правага пляча на левае, пайшоў.

Кастусь выняў капшук і давай напіхаць люльку. Тым часам неба выяснілася. Месяц быў гэткі ясны, што нават здалёк можна было ўгледзець, як па дарозе шпарка ішоў Ліканор з вялікім мехам на плячах. На мяжы кратаўся побач яго доўгі цень.

— Ды няхай яго трасца, гэтакага... Які ён акуратны, не фальшывы чалавек! — сказаў Кастусь, шчыра плюнуўшы пасля таго, як зноў затуманіў сваю люльку. Ён лёг над крушняй з нейкай лёгкасцю на душы.

1912

НА КАЛЯДЫ К СЫНУ

Хмаркі насіліся над лесам.

Розныя па колеру і фасону, яны часта ахаплялі вялікую частку неба і тварылі багатыя малюнкi к таемным казкам сталетняга лесу.

Ўдзень былі яны светла-пурпурныя, а ўночы залаціліся месяцам.

Чаго-чаго ў іх не было!

Цэлыя гарады з дзіўнымі замчышчамі, горы, выспы, азёры, агнёвыя звяры, працэсі святых у белых вопратках, незлічоныя легіёны ваякаў на конях...

Унізе лес гаварыў свае адвечныя гутаркі... Часам ён маліўся ціха-ціха, і толькі нейкі гук, нібы вокліч далёкага звону, даносіўся з чорнай глыбіні лясной далі...

Часам бываў ён немы, гэтак мёртва немы і спакойны, як бы прыслухоўваўся да нейкіх таемных падземных спеваў.

На хмаркі і на лес часта любіла пазіраць старая ўдава Тэгля, жонка нябожчыка Цыпука, палясоўшчыка пана Шчубальскага.

Жыла Тэгля адна ў старой хатцы, на пагорку ля лесу, хадзіла на падзённую, бокам-скокам, туды-сюды і неяк гадалася.

Пан не выгнаў яе з гэтай разваленай хаты, хаця пасля смерці Цыпука наняў новага палясоўшчыка, але таму пабудоваў і новую хату.

Тэгля любіла хадзіць па суседзях — вельмі гутарлівая баба была, але і любіла сядзець адна на прызбе і думаць сваю думку.

Яна любіла пазіраць на стары лес і на сівыя хмаркі доўга-доўга, і старыя вочы прыкрываў смутак: успаміны старадаўнія, як цені, лезлі ў яе душу, праляцеўшыя гады маляваліся ёй ясна, жыва, быццам перад вачамі бачыць яна ўсё... Надта шкадаваць пройдзены час няма чаго — помніць яшчэ і цяпер пабоі і лаянкі п'янага Цыпука.

Затое адну пацеху мае яна, якая гоіць раны, адна надзея, — гэта ядыны сын яе, Лаўручок. Во хто сядзіць у яе грудзях, як верабей у цёплым гняздзе...

Любіла яна сядзець на прызбе, пазіраць старымі вачамі на цёмны лес, на адвечныя хмаркі.

Усё жыццё яна была загнана ўсімі, і калі нават бывалі хвілі радасці, то вочы не пакідалі выразу вечнага смутку.

Думала яна аб сыне сваім, які жыве ў вялікім горадзе, думала і цешылася...

Жыве ён сабе там панам, як людзі кажуць...

Лаўручок яе, быўшы яшчэ хлопчыкам гадоў дзесяці, спадабаўся вельмі пану Шчубальскаму за прыгожы від і спрытны розум. Бяздзетны пан забраў яго к сабе, адзяваў па-панску і, падвучыўшы крыху, аддаў пасля ў горад вучыцца.

У лістах да пана часамі ўспамінаў ён сваіх бацькоў. З радасці і ўцехі яны проста не ведалі, што рабіць...

Жартачкі — гэткага ўдалага сына маюць! Першы раз як ён на Каляды прыехаў з горада да пана, дык яго бацькі зараз жа прыляцелі на панскі двор і доўга адстойвалі ў кухні, пакуль сыноч з'явіўся к ім. Шчасцю іх канца не было, як угледзелі яго ў чорных суконных вопратках з бліскучымі гузікамі, — якраз

асэсар! Праўда, калі маці кінулася да яго абыймаць і цалаваць, дык ён засаромеўся крыху і адсунуўся ўбок...

— Апанеў! — казала потым маці. — І далікатным зрабіўся і гаворыць па-панску!..

«Эт! — гаварыў бацька, — думаеш што, ды і ён панам будзе!.. Глядзі, як ён ужо смяецца з нашай гутаркі ды з нас. Гэта мне не надта падабаецца...»

Маці не звяртала ўвагі на гэта. Слепа радавалася, фанабэрылася перад суседзямі. Скора паны зусім выехалі адгэтуль. З таго часу яны ўжо болей не бачылі свайго Лаўручка...

Тым часам Лаўрук вучыўся далей, як скончыў гімназію, пан выправіў яго на адукацыю ва універсітэт.

Бацькам сваім ён ніколі нічога не пісаў, але пан, аддаўшы ў арэнду двор, усё ж такі сам прыязджаў штогод даведацца і расказваў ім, што Лаўрук вучыцца ў адвакаты.

Цешылася маці:

— Во будзе падмога на старасць!

Цыпрук на гэта ёй часта гаварыў:

— Эт, дурная ты авечка. Яго падмогу сарока хвостом замяце.

Чакай ад яго пад старасць пацехі, як ад рабой сучкі як!

— Замаўчы ўжо! Стары, як малы!

— А ты, брат, баба, зусім дурная авечка! Ці ты не бачыш, што твой Лаўручок зусім чужым зрабіўся для нас з таго часу, як папаў пад панскую апеку. Нешта не цешыць ён мяне...

Цыпрук памёр.

Старая Тэкля засталася адна, і тады яшчэ болей запанавала ў душы яе цяга да сына. Гэта быў увесь яе скарб. Матчына сэрца адкрыла ўсе таемнікі свайго кахання.

Заўсёды, калі была яна адна, думала аб сыне. Суседкам гаварыла, што сыноч такі і гэтакі, хваліла яго.

Смачна ёй была сухая скарынка хлеба, а без хлеба таксама было добра...

«Эт, — думала яна, — дык што ж там... абы толькі хацела, дык у Лаўручка свайго вунь як зажыла б!.. Абы толькі захацела!»

— Эх, Тэклія, Тэклія! — гаварылі ёй часта суседкі. — Паехала б да сына ў горад! Ці табе гэтак і век свой дажываць! Ты ж адна, як корч той на пасецы!

— Не бяда! — адказвала яна. — Абы толькі захацела! Мой Лаўручок гэтакі багаты, як людзі кажучь, што бадай багацей за самога пана Шчубальскага! Абы толькі захацела!

Прайшло яшчэ пару гадоў. Зрабілася Тэклія сухой, нізенькай, згорбленай бабулькай, зморшчанай, як той грыб.

— Вось дурная! — казалі людзі. — Мае гэткага багатага сына, а сама бадзьеца невядома як і дзе!

Падышлі Каляды. Увесь абшар быў пакрыты снегам... Вёскі занесены гурбамі, быццам казачныя замчышчы... А лес зрабіўся сівым і паважным.

— Апошнія Каляды: зусім ужо я слабенькая...

Не хацелася ёй аднэй застацца ў пустцы каля лесу і пад выццё ваўкоў Куццю ладзіць.

І давай, быццам гарачыя вуголлі, закрытыя попелам, выгартаць з сэрца наверх свае захаваныя жаданні, сваю глыбокую веру ў даражэнькага сына...

— Давай, — думае, — дабяруся ўжо да яго... бадай ці дацягну да вясны... Шмат дагучаць яму не буду, бо дзе яму там клапаціцца аба мне і шкада ж яго...

— Пайду да сына! — разнясла яна назаўтра па ўсёй ваколіцы, і гэтак намалола ім рознай гутаркі, што проста ўсіх суседзяў зайздрасць прабрала: жартачкі, гэткага сына мае! Ён там у судах цэлы асэсар, паперы піша і ўвесь свет проста дагары нагамі круціць.

Ускінула Тэкля хатулачку на плечы, пару лапцей на запас узяла, развіталася з бабамі і пусцілася ў дарогу. Да горада было міль шэсць.

Выбралася раніцай на снежнае поле.

— Кажуць, ён там ажаніўся з багатай паненкай. Напэўна, унукі-жэўжыкі ёсць.

На зморшчаным твары ззяла шчаслівая ўсешка.

Яна адварнула таўстую хустку ад вачэй, каб разглядзець, ці шмат ужо дарогі прайшла.

— Уга! і не думала. Ногі самі нясуць мяне, як бы трыццаць гадоў таму назад, і марозу не баюся!

І яшчэ з большым імпэтам няслі яе старыя ногі да роднага сына на Каляды...

І шчасце яе расло... Вось дзе жаданне сэрца яе споўніцца! Вось калі зажыве яна, як сыр у смятане!

— Глупства, што часамі нябожчык Цыпрук гаварыў... Як гэта ён мяне не прыме? Я ж — яго матка!.. Я ж яго гадавала і карміла... Ён жа — уся пацеха мая.

Кончыўся дзень. Тэкля начавала ў незнаёмай вёсцы. Добрыя людзі накармілі яе і абгрэлі. Яна ўсім расказвала, што ідзе на Каляды да сына, і гэтакім тонам, гэткай шчаслівай гутаркай, ажно сяляне з нейкай асобнай павагай пазіралі на яе ды пачалі прасіць, каб яна там у сына за іх заступы прасіла ў судах...

Ранюсенька яна зноў кранулася ў дарогу. Скрыпеў снег пад нагамі. Белыя абшары палёў драмалі пад супакоем нямой цішы...

Рэдка-рэдка калі дзе на хвоі закаркае варона ды, падымаючыся ўверх, страсяне з галін вялікія ком'і снегу...

Рэдка-рэдка калі фурманка пакажацца з лесу. Сярмяжнік занукае на кабылку на розныя лады, упрэцца ў аглаблю, нату-жыцца — і ні з месца. Воз з бярвеннем цяжкі.

Рэдка-рэдка калі званочак зазвоніць, і панскія санкі віхрам панясуцца па нямым белым гасцінцы...

Тэжля ідзе ды ідзе...

Млеюць старыя ногі... Атопкі, як калоды, зрабіліся цяжкія і цвёрдыя. Нічога — горад блізка.

Ужо здалёк відаць вежы цэркваў і касцёлаў, якія золатам у небе адліваюцца... Вось і муры рознафасонныя... Вось і гоман горада даходзіць да яе вушэй... Скора ўжо спраўдзіцца яе апошняе жаданне... У старых вачах бліснуў радасны аганёк...

— Нічога, у сына адпачну. Старыя косці выпрастаю!..

Вось пачаліся цёмныя вуліцы шумнага, як бы ашалелага, горада... Тут ужо Тэжля збілася з толку. Не ведала, куды павярнуцца, у каго дапытвацца. Людзі спяшаюць, піргаюць. Рамізнік ледзь не пераехаў яе. Страшна...

Адважылася яна папытацца аднаго, другога, дзе тут яе сын жыве? Ён тут «аблакатам»... Лаўруком завецца.

Хто пажартаваў ды паглядзеў на яе, як на дурную... Хто адварнуўся ды пайшоў сваёй дарогай, а хто з жалю торкаў ёй у руку капеечку... Гэткім чынам нехта давёў яе да гарадавога.

Той пачаў распытвацца і, ніякага толку не дабіўшыся, павёў яе ва ўчастак. Там яна пераначавала, галодная і змерзлая. Назаўтра, даведаўшыся, хто гэта яе сын, адвялі да яго.

Стукалася, стукалася яна ў дзверы, пакуль нехта адчыніў, высунуўся напалову, паглядзеў на яе і крыкнуў:

— Ідзі, ідзі! канца няма жабракам гэтым!

— Пусцеце... Я да сына свайго іду, да Лаўрука!

— Да Лаўрука?! да сына?! да Лаўрэнція Кіпрыянавіча?!

— Ага! ага! Я маці яго.

Той змераў яе з ног да галавы, пакуль яна расказвала, што яна з вёскі да Лаўрука на Каляды прыйшла, і з усмешкай пусціў у кухню.

Тут сабраліся слугі і давай шушукацца і распытвацца.

Тым часам адчыніліся дзверы з другой стараны ды ўвайшоў малады пан у чорным сурдуце...

— Лаўручок мой! Сынок! — як непрытомная, кінулася да яго Тэкля...

— Роднен...

Ён раптам пачырванеў, паглядзеў на слуг ды хрыпла крыкнуў:

— Чаму вы пускаеце ў пакой розных жабрачак шалёных?!

— Ідзі! ідзі! — звярнуўся ён да яе глуха, адрывіста. — Ідзі, старушка! Я цябе... не знаю...

— А сынок мой, а Лаўручок ты мой! Маткі сваёй не пазнаеш?! Гэта ж...

Ён бразнуў дзвярамі і пайшоў у пакоі...

Той самы лёкай выправадзіў яе за дзверы...

.....
Як зышла з маляваных сходаў, як апынулася на шумным тратуары каля варот, яна сама не памятала... Ачухалася толькі тады, калі той самы лёкай яшчэ раз выйшаў да яе і торкнуў ёй у скурчаныя ад холаду пальцы нейкія бумажкі...

— Ад пана!..

Яна нават не чула, як з яе акалелых пальцаў выпаў гасцінец роднага, доўгажаданага сына. Некалькі трохрублёвых прыліплі да макраватага тратуара...

1913

ЛЕТАПІСЦЫ

Душная цёмная ноч.

Міронава сям'я спіць у пуні на свежым сене. Не спіцца толькі двум: старому дзеду Мірону і яго васьмігадоваму ўнуку Андрэю. Дзед думае цяпер, як ухітрыцца найцішэй выйсці з пуні, каб нявестка не пачула, ды напісаць ліст сыну ў Амерыку. Андрэйка трымае ў руках лазовую свіцёлку, якую днём скруціў яму дзед, і ціхутка свішча. Усе смачна спяць пасля працы на сенакосе, як пасля кірмашу ўсё роўна. Дзед аглядаецца па баках ды асцярожна падымаецца з свайго месца.

— Андрэйка! — нецярпліва шэпча дзед. Андрэйка ўжо ведаў, што дзед заве яго ў хату ліст пісаць. Ён хутка падняўся на ногі і спрытна падскочыў да дзеда. Дзед узяў яго за руку і палажыў сабе палец на губу з таемным відам. Андрэйка добра зразумеў, што гэта значыць: «ані мур-мур» — трэба маўчаць як вады ў рот набраўшы.

Гэткім чынам дабраліся яны да варот пуні. Дзед адчыніў іх гэтак спрытна, што вароты і не рыпнулі. Два змоўнікі выйшлі на падворак.

Тут зноў калацілася сэрца дзед — усё перашкоды розныя, каб іх заломам заламалі! То Жучка, каб яе немач, забурчыць, — могуць пачуць у пуні і гвалт нарабіць. То гэты падшывалец, Андрэйка, не можа вытрымаць — прабірае яго спакуса гэтак свіснуць, каб аж рэха пакацілася з усіх старон, каб аж ліха на веніку прыляцела.

Дзед адабраў у яго свісцёлку і палажыў сабе за пазуху...

З выглядам найвялікшых злачынцаў яны ўвайшлі ў хату.

— Дзядок, свісцёлку дай.

— Толькі, Андрэйка, нямоцна, бо ўсіх чарцей разбудзіш, — прасіў дзед і аддаў свісцёлку.

Андрэйка пачаў упацёмку скакаць і свістаць.

Дзед хутка запаліў лучынку і выняў з-пад абразоў у куце аркуш паперы, што ўдзень дастаў у мястэчку за венікі.

— Ну, цяпер, каток ты мой, — казаў дзед да Андрэйкі, — аддасі мне свісцёлку на той час, пакуль ліст напішаш, а пасля я табе яе вярну. Бярыся, як Халімон за Бога, казаў той!

Андрэйка нічога на гэта не адказаў, толькі з нейкай смагай свіснуў у апошні раз шчыра і працягла; старанна выцер свісцёлку аб свае штонікі і аддаў дзеду. Сам ён дастаў з палічкі чарніла, ручку з пяром. Масціўся, масціўся Андрэйка на тапчане ля стала і ніякім чынам не мог сесці так, каб можна было пісаць. Як на ліха, тапчан быў нізкі, стол высокі, так што, сеўшы пісаць, Андрэйка чуць носам даставаў да стала.

— Хіба носам пісаць! — пажартаваў Андрэйка. Дзед нічога не адказаў, торкнуў лучыну ў чорную шчыліну ля акна, выйшаў сур'ёзны ў сенцы, прывалок начоўкі і палажыў на тапчан, каб Андрэйку вышэй было сядзець. І то было нізка — Андрэйка даставаў да стала толькі барадой.

— Хіба барадою пісаць! — зноў пажартаваў Андрэйка. Дзед нічога і цяпер не сказаў і яшчэ болей сур'ёзны падышоў да прыпечка, выняў з-пад чалеснікаў абсмаленую засланку і палажыў на начоўкі. Андрэйка сеў на засланку.

— Цяперака, дзядок, будзе добра! — казаў ён, мацаючы рукамі засланку і пэчкаючы іх у сажу.

Ён замахаў пад сталом ножкамі і ўпёрся каленам у стол.

Ва ўсіх яго рухах выяўлялася таемнасць вялікай змовы. Відаць было, што ад гэтага ён меў нямала прыемнасці. Ён узяў

пяро ў рукі, і на яго твары выразілася вучонасць. Успомнілася яму, як ён колькі разоў падпісваўся за няграматных на павестках, што дзесятнік прыносіў з воласці. Ён рукою тады выводзіў гэтак, круціў так, і выходзіла: «Андрэй Адамаў Вайда».

Андрэйка ўсунуў ручку ў чарніла, забыўся яе атрэсі і перш-наперш абліў паперу чарнілам, зрабіўшы чорную пляміну, велічынёю з медны пятак. У школе гэта называецца «булка». Стары настаўнік за такія булкі так моцна цягне за вуха, нібы пугу ўе, а вучань на ўсе лады крычыць:

— А-а-ай! А-а-ай!..

Дзед думаў, што такі чорны кругляк на паперы робіцца дзеля фасону. Ён узяў лучыну ў рукі і бліжэй засвяціў перад Андрэйкам. Андрэйка падняў белую галоўку і заўважыў дзеду:

— Дым у вочы лезе. Пісаць не магу.

Дзед адсунуў лучыну.

— Ну? — запытаўся Андрэйка.

Гэта значыла:

«Скажы, дзядок, што трэба пісаць?»

Але хутка Андрэйка ўспомніў, што салдат Мацей, які ўсім лісты піша, умее гэта рабіць надта хітра і ніколі не пытаецца, як пачынаць, салдат Мацей заўсёды сам пачынае:

«За дубовым сталом пішу залатым пяром міласціваму гасудару з нізкім паклонам, жалая ўспеху ў дзялах вашых...»

Андрэйка выпучыў вочы, высунуў язык, засоп носам і пачаў старанна выводзіць літары. Ён іх маляваць хацеў надзіва, але яны выходзілі ў яго вельмі нязграбныя. Рука, умазаная ў сажу, пакідала сляды на паперы: сцяжынкі і ручаінкі.

Рухалася пяро па паперы, як цяжкі воз па старой грэблі.

І вось ён скончыў «пачатак» пісьма вельмі задаволены. Гэта будзе прыемная неспадзеўка для дзеда.

— Нос! Нос! — закрычаў дзед так устрывожаны, як бы хага загарэлася.— Сапсуеш паперу!

Андрэйка ледзь выратаваў ад бяды новы аркуш паперы.

— Прачытай, што там накрэмзаў, пісар ты мой, — не выцярпеў дзед.— Паглядзім, з якога ты поля ягадка, з якога гнязда птушка.

Андрэйка пачаў чытаць па складах: «За ду-бо-вым ста-лом пі-шу за-ла-тым пя-ром...» — і гэтак далей. Дзеду гэта паказалася лепей, чым добра. Ён сам быў ахвотнік да мудрых гутарак; ён любіў часам задаць, усыпаць, адгабляваць такое ядранае слоўца, ажно сусед вочы казеліў, як бы хрэну нальпаўся. Дзед лічылі за вялікага разумніка па ўсёй ваколіцы. Андрэйка быў

вельмі ўзрадаваны, што дзеду спадабалася, і ён папрасіў у дзеда свісцёлку.

— Не, не дам цяпер. Не лезь смалой!

— Да-а-ай! — прасіў Андрэйка.

— Не! Не дам!

— Хоць разок свісну!

І яны абодва глянулі адзін аднаму ў вочы.

— Дай...

— Не дам...

— Пісаць не буду...

Дзед занепакоіўся:

— Адзін раз, кажаш? Ой, глядзі, каб гэты раз не папсаваў увесь сказ!

— Далібог, разок толькі!

Андрэйка заёрзаў на месцы і зрабіў шчырыя вочы.

Дзед даў свісцёлку. Хлопец упіўся ў яе прагнымі губамі. Свіснуў раз, не вытрымаў — і свіснуў яшчэ раз. Забрахала Жучка на двары.

Дзед устрывожыўся.

Андрэйка вярнуў дзеду свісцёлку.

— Ах ты, верабей! — прабраў яго дзед. — Я ж казаў, што цяпер няможна! Яшчэ паспееш з козамі на торг!

Дзед схаваў свісцёлку, паправіў лучынку, прыгатаваў другую і задумаўся. Андрэйка тым часам утаропіўся вачыма ў цені на закуранных сценах. Дзед зрабіўся вялікі-вялікі і ледзь не паўхаты зацямніў. А ў яго, Андрэйкі, цень галавы на сцяне быў з цэбар. Гэта яго вельмі цешыла. І вось ён пачаў адной рукой рабіць казюлькі. Цень на сцяне ад яго рукі нагадваў казліную галаву.

— Каза, каза, дай малака! М-м-р-э-э! — замэкаў па-казлінаму Андрэйка.

Дзед усхапіўся з сваіх думак.

А думаў ён аб усіх крыўдах, што нявестка рабіла яму за ўвесь час, а болей за ўсё за апошнія тры гады, што яго сын, Адам, жыве ў Амерыцы. Гоніць яго злая нявестка, як сабаку, з хаты... Есці не дае... Штурхане часам...

— Пішы, каласок ты мой, пішы! — кажа ён да Андрэйкі. — Так пішы: «Сыноч ты мой родненькі! Ці я табе не бацька? Ці я не будаваў гэту хату? Ці я не гаспадарыў тут? Яшчэ во якія мазалі на руках маіх...»

Дзед падымае рукі ўверх і ценам на сцяне паказвае свае мазалі.

Голас яго дрыжыць, слабее. Андрэйка прыхіліўся да стала, цяжка сапе і выводзіць буйныя, нязграбныя літары.

Дзед папраўляе лучыну, глядзіць на сцяну і гаворыць:

«Адам, сыноч ты мой! Скажы, за што такая старасць паганая мая? За што гэтка кара? Як гэта кажуць, — б'юць і плакаць не даюць... А чаму?»

Дзед робіцца гнеўным за гэту незаслужаную крыўду. Яго вочы пазіраюць у невідочную даль. Дзед спакойна чакае адказу на слова «чаму?». І зноў дыктуе:

«Учора Аўдоцця, жонка твая, гадзіна, пачала, казаў той...»

— Пачакай! — крычыць Андрэйка. — Я яшчэ там не скончыў пісаць тое!..

Дзед асадзіўся назад, як заклзаны конь, якога паціснулі за лейцы ў другі бок.

— А што ты там, каласок ты мой, напісаў? — запытаўся ён. — Дай паслухаем і патыліцу пачухаем.

— Ці я табе не бацька... — чытае павольна Андрэйка. — Як далей, дзядок, ты казаў?

Але дзед ужо забыўся, што раней дыктаваў, а тут яму хочацца выгаварыцца, выліць тое, што накіпела на душы. Ён чуе, што павінен гэта рабіць хоць перад кім-небудзь. Тады можа палягчэе...

— Ага! Ага! — пачынае ён далей. — Во, за язык як бы хто пацягнуў. Дзяры лыкі, калі дзяруцца.

«А ўчора нявестка так пігнула мяне ад стала, ажно старыя костачкі мае чуць не рассыпаліся... Яна называла мяне гультаём... Як гэта кажуць, быў конь, ды з'ездзіўся... А тапчан гэты я майстраваў. А стол гэты хто рабіў, калі не я?.. Куды ні кінь — усё мой клін».

Дзед закашляўся. Доўга трымаўся за грудзі.

«Што мне рабіць? Хіба торбу надзець і пайсці жабраваць? Не па Юрку шапка, казаў той... Ды торбы не маю... Ой, жыццё ты маё горкае, бы палын! А вось, не хочучы, наўмысне жыву... Ты на гару, а чорт за нагу... Чаму ты, Божухна, смерць-збавіцельку мне не шлеш? Такое жыццё мне, як цяжкія жорны на спіне. Калі топішся, то за брытву хопішся, казаў той...»

Дзед зноў закашляўся...

— Якую долю чалавек хоча? Га? Гэта ж баламуцтва — прасіць на сваю галаву пагібель... А я вось прашу, шчыра прашу...

З яго мутных вачэй пацяклі слёзы...

Дзеду, адчуўшы слёзы на сваім высохшым твары, зрабілася вельмі шкада самога сябе. Ён заплакаў ціха, глухім голасам,

сарамліва, нібы нешта ўкраў у сябе самога, і мямліў бяззубым ротам, як бы хлэбнуўшы гарачай вады...

Гэтак прайшло колькі хвілін. Дзеду палягчэла. Як бы тое цвёрдае і калючае, што стаяла ражном у горле, прайшло ў нутро.

Ён закурыў люльку, паправіў лучыну і прысеў на тапчан.

Андрэйка збіўся з панталыку. Спаць яму хацелася, і не мог ён парадкам у дзед дабіцца, што пісаць.

— Дык кажы, дзядок, што пісаць?

— Пішы, каток, пішы! — строга сказаў дзед.

«Кажуць людзі: у людзей пытай і свой розум май. А гаспадарку яна, ведзьма, вядзе, дык толькі крыў ты, Божа! Як гэта кажучь: сабакам сена касіць».

Дзед пачаў на пальцах лічыць:

«Буланка здохла. Кароўка чуць ногі валочыць. Сена пагніло. Калі я ёй што кажу, дык яна толькі адгіркаецца. Хоць ты перад ёю макам рассыпайся — не памагае!.. А я тыгуню не магу дастаць... А ці ўбачымся мы ўжо з табою?.. Далей вочы — лягчэй сэрцу, казаў той... Я ўсё слабею, сыноч ты мой... Зямля-матуля да сябе цягне... Хто мне вочы прыплюсніць? А хто хаўтуры па-людску ладзіць будзе? А хто свечку паставіць за душу маю грэшную? А круці не круці — ад смерці не выкруцішся...»

Дзед змоўк. Трос лысай галавой. Матылёк кружыўся над палаючай лучынай. Андрэйка залюбаваўся на яго. Палажыў ручку і давай лавіць матылька.

Злавіў Андрэйка матылька, але той спрытна выслізнуў паміж яго пальцаў, пакінуўшы на іх слізкі пылок. Андрэй болей не гнаўся за ім, і матылёк пачаў зноў рабіць кругі над агнём. Андрэйка пазіраў на яго доўга-доўга, пакуль вочы не затуманіліся. Разнаколерныя кругі мітусіліся над дзедам. Андрэй заплюшчыў вочы. Дзед зрабіўся маленечкім. Усё злілося-сплылося разам і... хлопчык заснуў, зрабіўшы другую, яшчэ большую, чорную «булку» на паперы.

Доўга думаў дзед. Але каб хто спытаўся ў яго, аб чым ён думае, дык дзед не ведаў бы, што адказаць. Усё ў думках яго перамяшалася, як бы хто там віламі жалезнымі перавярнуў усё дагары нагамі... У старых грудзях нешта балела, нешта шчаміла...

— Заяц мне дарогу перабег, — казаў дзед і заківаў галавой. — Здаецца, я нікому нічога кепскага на свеце не зрабіў... Не капціў неба, не псаваў хлеб, казаў той. Пішы, Андрэйка, пішы!

Андрэйка яшчэ мацней захроп. Котка вылезла з-пад прыпечка. Нясмела і ціха падышла да стала, скокнула на тапчан і, бліснуўшы вачыма, прытулілася да Андрэйкі.

«І ці ты на мяне забыўся, сыноч? — крыўдна махаў дзед левай рукой. — Ніколі капейкі якой не прышлеш, а яна мне пазарэз цяпер патрэбна».

— Пішы, Андрэйка, пішы, каласок!

Не бачыць дзед, што Андрэйка даўно ўжо спіць.

«Ці ты мне не сын? Ці я не бацька табе? Здаецца, не надта чужыя...»

Але хутка нацягнутая струна жалбы лопнула. Ён успомніў, што сын прасіў пісаць аб усім, што тут робіцца на вёсцы. Дзед увайшоў у звычайны лад жыцця, дзе смутак чаргуецца са шчырым смехам.

«Эт, глупства! — махнуў дзед рукой. — Што з таго, калі стары Арцём лепей жыве? Эт! Не кажы «гоп», пакуль не пераскочыш. А Мікіцёнак учора каня купіў у Даўгінаве, але кульгавы, падла, і Мікіцёнак усунуў сорок рублёў цыгану, чорту лысаму. Абадралі, як сідараву казу. Тадора сёлета памерла. Сёмка Халімона Бурага на вечарынцы гэтак галаву пабіў, што праз тры дні паехаў да Абрама на піва; і бацька яго гэтакі самы рызыконт быў: які чорт Хомка — такая яго жонка... А я ўжо смак гарэлкі забыўся: не каштаваў бадай тры гады... Ніхто мяне не частуе: дзіця не плача, матка не дагадаецца, казаў той».

— Пішы, Андрэйка, пішы!

«Ніхто старога не шкадуе; здаецца, хлебануў бы чарачку, як расу свежую, і размяклі б мае костачкі старыя, кроў пацяплела б... І ўлетку ў кажусе цягаюся, бо мне холадна, мароз з касцей ідзе. А кажух ужо згніў на маім гарбу. Як гэта кажучь: не купіў бацька шапку — няхай вушы мерзнуць».

Навіны сыпаліся з вуснаў дзеда, як пацеркі з парванай ніткі.

«А наш Жучка ўжо гэтак, як калісьці, не брэша — нейкую хрыпку дастаў. Мінуліся тыя рокі, калі паны браліся ў бокі, казаў той».

— Пішы, Андрэйка, пішы!

«Галагуцкі певень доўга хварэў, але ткі жыве на радасць. Як гэта кажучь: як шанцуе, тады і Халімон танцуе...»

Ад мудрасці сваёй дзед павесялеў і ўвайшоў у свой стос.

«А Наста выдала замуж Марылю за мурзатага Максіма. Мо памятаеш таго хлапца, які заўсёды разявіўшыся хадзіў, як сабака, што мух ловіць?»

— Пішы, Андрэйка, пішы!

«Няхай і мая кватэрка будзе, казаў той... І Мацеева жонка, гэта жаба карэлая, сёлета заха...»

Але тут дзед раптам змоўк, бо лучына пагасла.

— Андрэй! Андрэй! Куды запалкі палажыў?

— Га? — усхапіўся Андрэйка. — Абаранкаў купіш мне на капейку?

— Куплю, куплю, каласочак мой, а як жа гэта кажучь, узяўшыся за гуж, не кажы, што не дуж.

Андрэйка зноў заснуў. Яму снілася, што дзед прынёс яму абаранкі з карчмы. Ён, Андрэйка, іх начапіў на вярочку і пабег па вёсцы, пабрыкваючы, з песняй:

Гоп-гоп! І-га-га!
На буланцы ездзіць Янка.
Паўтараста рублёў санкі,
Пяцьдзесят рублёў дуга,
А кабыла — паўрубля!
Гоп-гоп! І-га-га!

Дзед пайшоў папоцемку ў сенцы шукаць, дзе яйкі ляжаць, каб назаўтра ў мястэчка паплясціся прадаць. Доўга пасля шукаў ён запалкі і страшэнна лаяўся, знайшоўшы іх у сябе за пазухай.

Ён разбудзіў Андрэйку, і яны пайшлі спаць на сена. Пры гэтым дзед мармытаў:

— Што ж! Вышэй пят не падскочыш! Заўтра дапішам.

Вільня, 1914

БУСЛЫ

— Буслы прыляцелі! Відаць, ужо і сапраўды вясна, — казалі хомінцы, — во, прынамсі, павесялее ў нас!

Буслы былі — сям'я вапеннікаў, каторыя ўжо гадоў з дзесяць кожную вясну прыходзілі ў Хоміно на ўсё лета капаць вапну.

Выглядалі яны і праўда як буслы: высокія, даўганогія, здаровыя, як дубы тыя.

Бацька зваўся Міхайла. Сярэдніх гадоў, з калматымі валасамі, з доўгай, як варонне крыло, чорнай барадой; хадзіў у даўгаполай, падперазанай лыкам сярмязе, заўсёды з люлькай, быццам прыросшай да зубоў, і выглядаў нібы строгі старасвецкі патрыярх.

Старшы — гадоў пад дваццаць — сын яго Сёмка — здаровы, прыгожы, як кроў з малаком, стройны, як топаль, амаль не на галаву і бацьку перарос. Малодшы сын — Габрусь, хоць падростак яшчэ — гадоў трынаццаць, а і таго выгнала ўжо без меры ўгару; адна толькі жонка Міхайлы была невялічкай, як той грыбок, зморшчаная кабетка.

Буслы — людзі былі працавітыя, ды і жылі хоць не багата, але, відаць было, і не бедна.

Прыход Буслоў ажыўляў не толькі глухую вёску, а нават усю ваколіцу. Іх любілі: хлопцы і дзяўчаты, наймаючыся капаць вапну, мелі добрыя заробкі; хто меў каня — зарабляў фурманкамі, развозячы вапну, а да таго з Бусламі не страх было пайсці на кірмаш і загуляць: да бойкі ішлі яны адважна і ахвотна, як у танец, ды за сваіх стаялі гарой.

Вапенная гара была з вярсту ад вёскі; там — каля вапеннай печы — Буслы пабудавалі сабе шалаш і жылі ў ім да позняй восені.

Сёлета вапеннікі прыйшлі ў нядзелю, дык хомінская моладзь, маючы свабодны час, выбралася туды грамадой пагаманіць аб заробках на будучыню і распытацца, што на свеце чутна.

Здалёку — каля вапеннай печы — відаць быў ужо агонь, каторы вясёла бухаў угару. Хоць яшчэ было крыху марозна, але аджываючая рунь і блакітныя пралескі цешылі вока. Падышоўшы да вогнішча, каля каторага на тоўстай калодзе сядзеў Сёмка і выгрываў на ўсялякія тоны на гармоніцы, хлопцы і дзяўчаты шчыра і радасна віталіся і перакідваліся слоўцамі з госцем. З шалаша чутна была пісклівая лаянка Міхайлавай жонкі, а ён, як той мядзведзь, толькі час ад часу адгыркаваўся: на тваю галаву! на тваю галаву, гадзіннік пракляты!

Гадзіннікам называў Міхайла сваю жонку дзеля таго, што яна акуратна тры разы ў дзень — аб адной і той самай пары — чы было за што, чы не — лаяла свайго мужа. Па часе лаянкі Міхайла ведаў, калі пара ісці на работу, калі палуднаваць, калі вячэраць.

— Каб ты ўгару глядзеў, ды сонца не бачыў! Каб твае вецер ногі калыхаў, — чытала дальш Міхайліха.

— На тваю галаву, — буркнуў Міхайла яшчэ раз і, смешна махаючы сваімі доўгімі рукамі, выйшаў з шалаша.

— Добры вечар, дабрадзеі мае! — гукнуў Міхайла ўсёй сабраўшайся грамадзе. — А ведаеце, браткі, гадзіннік мой стаў псавацца нешта: ахрыпла мая баба і нават лаяцца не можа ўжо па-людску; а бывала, такую музыку завядзе, ажно рэха коціцца.

Старасць — не радасць. Ну, што чутно ў вас, дабрадзеі мае? — вітаючыся, спытаўся Міхайла.

— А што ў нас пачуеш? — адазваўся адзін. — Ад ліха ціха, а добра не чуваць, казаў той.

— Дзякаваць Богу, што хоць ад ліха ціха, — адказаў Міхайла, гладзячы бараду. — А як у вас сена? чы таксама па чатыры злоты пуд? — дапытваў Бусел.

— Было, але цяпер патаннела. Авечкі, свінні — цярэбцяцца ўжо цэлы дзень на выгане, каней гэтаксама павыгналі на пашу, валоў толькі рабочых падкормліваць прыходзіцца сенам, — адказаў адзін.

Сёмка тым часам пазіраў на дзяўчат, каторыя шушукаліся ды хіхікалі.

— Зайграй што-колечы, Сёмка, — папрасіла адна з дзяўчат.

— Бач яе! чаго захацела! — адазваўся Сёмка, усміхаючыся, і быццам няўмысля ўпусціў гармонік на калені.

Вогнішча разгарэлася, стала ярчэй палаць, і яшчэ больш пацяплела. Каля агню круціліся малодшы брат Сёмкі і іхні калматы сабака Разбой.

— Зайграй, Сёмка, зайграй, — прычапілася тая самая дзяўчына.

— Лепш я табе нешта запяю і то на вушка, каб ніхто не пачуў, — адазваўся куртаты Тарас, знаны брахун, і, падсунуўшыся да дзяўчыны, ужо разінуўся, але ўсе дзяўчаты, як тыя гусі, накінуліся на Тараса і адпіхнулі яго.

— Вось сарокі гэтыя! Да іх і не прыступішся: адна за другую і вочы гатовы табе павыдзіраць, — паджартоўвываў Сёмка.

— Але ж! Лепей не чапаць ліха, пакуль спіць, — згадзіўся Тарас.

— Давайце, хлопцы, лепш гульнію якую прыдумаем! — адазваўся адзін падростак.

— Мо дужацца?

— Дужацца! Дужацца! — падхапілі ўсе хлопцы.

— Э-э, лепш паскакалі б крыху, — адазвалася чорнавалосая дзеўка.

— Наскакалася хіба ты досыць за свой век — будзе з цябе, — укусіў Тарас.

Тым часам хлопцы ўжо выбралі раўнейшы пляц бліжэй к агню і пара за парай пачалі прабаваць сілы. Спачатку барацьба ішла спакойна, перакідваліся слоўцамі, жарткамі, але ўскорасці хлопцы разгарачыліся.

— Нагі не падстаўляй — гэта падвох! — крычаў адзін.

— А ты, Мікіцёнак, не кусайся, гад: тут не сабачыя табе гульні! — адазваўся другі.

Хлопцы сапелі і храпелі, як кавальскія мяхі. З некаторых чупрын ажно пара ішла. Адзін толькі Сёмка быў спакойны, як чалавек, каторы знае сваю вартасць. Перадужаў ён усіх, а на ім і знаку няма.

— Давайце ў пярэцяжкі, — крыкнуў адзін з сапуноў.

— У пярэцяжкі! У пярэцяжкі! — гукнулі ўсе.

Пярэцяжкі ладзяцца на гэткі манер: выбіраюць ёмкую палку, два хлопцы садзяцца на зямлі — адзін проціў другога, выпрастовываюць ногі, кладуць палку паміж ног ды, упіраючыся ў яе падэшвамі, пачынаюць рукамі цягнуць палку кожны ў свой бок, і, вядома, — дужэйшы перацягне.

Сёмка і тут усіх перацягнуў.

— Вось дуж! — з зайздрасцю казалі хлопцы. Дзеўкі падкпівалі са сваіх хлопцаў.

Міхайла праз увесь час гульні стаяў здалёк і моўчкі любаваўся сваім сынам, але ўрэшце і ён не вытрываў і гэтаксама падсунуўся бліжэй. Відаць, і стары быў ласы на гэткія штукі.

— Ну, хто ж тут дужэйшы з вас, хлопцы? — спытаў Міхайла.

— Вядома хто: дзе ж нам раўняцца да твайго Сёмкі? Хлопец — як той дуб усё роўна.

— Вось як?! — здаволены ўсміхнуўся Міхайла. — Ну, мае дабрадзеі, а хто са мной — старыком — паспрабуе сілы?

Усе зірнулі на рослую фігуру гэтага мядзведзя, ды моўчкі адсунуліся ўбок.

— Дык вы — вось як? — уздзівіўся Міхайла. — А так хацелася б успомніць маладыя гады і старыя косці свае выпрастаць. Ну што ж зробіш: калі ганьбуеце вы, дык мо родны сын не паганьбуе. Сёмка! Давай, брат!

— Што ж, татка, давай, — спакойна адазваўся сын.

— Го-го-го! — зарагаталі ў адзін дух усе. — Вось калі бацька з сынам пацягаюцца, — і абступілі іх ўвокал.

Тым часам Міхайла з Сёмкам селі ў пярэцяжкі, але нічога не выйшла: ні той, ні другі не падаўся.

— Калі гэтак, — сказаў Міхайла, ужо разгарачаны, — дык давай, сынку, у дужкі.

— Давай, — адказаў Сёмка і скінуў жакетку.

Усе пачалі гэтак рагатаць, што ажно Разбой забрахаў; вылецела і Міхальчыха з шалаша паглядзець, што тут робіцца.

— Ой, ой, ой! — загаласіла яна. — Бацька з сынам! Стары — як малы. Звар’яцелі! А каб вы падушыліся.

Зважна, спакойна сышліся бацька з сынам.

— Толькі без хітрыкаў, — паважна сказаў Міхайла.

— Пэўна што без хітрыкаў, — адказаў Сёмка, адварнуўшыся крыху тварам ад бацькавай барады.

І два веліканы абхапілі адзін другога сваімі жалезнымі рукамі.

Хлопцы падкінулі сучкоў на вогнішча, каб відней было.

А тым часам гэтыя асілкі, паднімаючы адзін другога, стараліся бразнуць праціўніка аб зямлю; але гэта не ўдавалася: ногі — быццам ураслі ў зямлю. Тады ўпёрліся грудзмі гэтак песна — як бы зрасліся разам і круціліся, быццам на таптаку.

— Во, во! Стары яго паваліць!

— Во, во! Ён ужо даецца!

— Не дай пудлу, Сёмка! — крычалі хлопцы.

А ў бацькі з сынам ажно косці хрусцелі. Наваліўшыся адзін на другога, яны, здавалася, жэбры хацелі б паламаць. Страшны нават былі цені, што побач варушыліся. Былі моманты, што яны, абшчэміўшыся, быццам застылі; быццам штосьці шэпталіся. Кожны, відаць, прыдумаў спрыт, рыхтаваўся — як зваліць адзін другога. Пот з твараў іх — цурком ішоў. Вочы дзіка гарэллі. Жылы — як вироўкі нацягнуліся. Гледзячы на іх, усім зрабілася жудасна.

— Бач, што Буслы вырабляюць: бацька з сынам! — дзівіліся хлопцы.

А тыя Буслы, здавалася, задушыць хацелі адзін другога.

— Ды будзе ўжо вам, хрышчоныя! — адазваліся дзяўчаты.

— Г-э-э-э, г-э-э-э! — стагналі Буслы.

— Во! Во! — крыкнулі ўсе разам.

Міхайла прыгнуў Сёмку да зямлі. Той ужо чуць і рукі не распластаў; але вось ногі яго зноў, як сталёвыя спружыны, выпрасталіся, а сам ён падскочыў угару, быццам яго хто знізу гарачымі вуглямі падпёк. Як маланку спаліць — Сёмка абхапіў бацьку, прыціснуў да сябе, падняў яго ўгару і бразнуў з усёй сілы на зямлю.

Хлопцы і дзяўчаты змоўклі. Толькі вугальчыкі трашчалі на вогнішчы. Сёмка кінуўся да ляжачага бацькі, падняў яго і пацалаваў у руку. У вачах хлопца блішчэлі і радасць, і жаль. А стары Бусел, пагладзіўшы сына па калматай чупрыне, адазваўся:

— Не гневаюся, сынку, не гневаюся. Вам — моладзі — трэба церабіць сабе дарожку і сілай, і працай.

1914

МЯДЗВЕДЗЬ

На небе толькі што ўзышла паўночная зорка. Ледзь-ледзь вызначаюцца чорнымі асілкамі высокія стагі. На пагорку, ля самага броду рэчкі, Мацей Тадэўчык — стары рыбак і паляўнічы — сядзіць на перавернутым чаўне пры слаба тлеючым вогнішчы і дыміць люлькай. Побач ляжыць на карчы яго стрэльба-дубальтоўка.

Мацей расставіў нанач венцеры ў затоках, а сам астаўся вартаваць, каб ніхто з блізкіх вёсак іх не вытрас, як часамі падшывальцы любілі рабіць.

Ля ног рыбака сядзіць калматая, чорная сучка Мурза — яго друг і таварыш заўсёды і ўсюды. Часам яна настарожваецца, утаропіць вострую морду ў бок скарбовага цёмнага лесу, што стаіць на другім баку рэчкі, буркне, піскне, прытуліцца цясней да кален гаспадара і зноў замоўкне, нюхаючы пільна вільготнае паветра.

Ціхая і мёртвая асенняя ноч. Цемра густымі пластамі ляжыць на балоце і як бы душыць усё. Нехта за рудаўкай на купінах дрыгвы хоча голасна запець, але як бы захлёбваецца, і толькі буль-бу-у-ух чуваць па баках. Няясныя зыкі заміраюць у цемры...

Часамі птушка запішчыць жаласлівым голасам. Часамі затрашчыць нешта ў бары, заскрыпіць хвоя аб хвою. Гэта вецер прачынаецца і вандруе па лесе...

У паветры адчуваецца халодная вільгаць. Дождж — не дождж, а нешта вострае і калючае, дробнае і густое.

Мурза ўсё пільней аглядаецца па баках, усё рупней нюхае паветра, гіркае і непакоіцца.

— Што гэта робіцца з табою сёнейка? Хай цябе немач, хай цябе! — кажа Тадэўчык да Мурзы і плюе ўбок. Ладзіцца заснуць пад кажухом, але нешта сон не бярэ. Трывога сабакі перадаецца і яму.

— Хай цябе немач, хай цябе!

Тадэўчык устае, папраўляе вогнішча, напіхае зноў тытуну ў люльку і дзвіцца:

— Ліха ведае! Здаецца, ужо гадоў сорак, з самага маленства, начую тутака і заўсёды сплю, як пасля кірмашу, а сёнейка нешта не тое... Сабака, каб яго немач, чуе штосьці!

Тадэўчык апасліва азіраецца па баках, лыпіць вочы ў цемру, моршчыць лоб, а нічога ўгледзець не можа. Ён бярэ дубальтоўку, старанна выдувае куркі, вымае з раменнай сумкі пістоны, надзявае і не выпускае ўжо дубальтоўкі з рук. Мурза пры гэтым падбірае пад сябе хвост, апускае галаву і жаласліва вые.

У самым вяёлым месцы, калі часам дзе на падворку сярод белага дня сабака ні з таго ні з сяго пачынае выць, нейкая жудасць нападае на чалавека. А тут, у глушы, у Тадэўчыка ажно мурашкі заёрзалі па скуры.

— Ну, ціха, ліха! Якая трасца цябе бярэ? — просіцца ён у сабакі і гладзіць яго па натапоршчанай шэрсці. Сабака на момант цішэе, і Тадэўчыку робіцца лягчэй.

Вецер узмацнеў. Хмары заслانیлі ўсё неба. Пачаў сыпаць дробны густы дождж. Усё злілося ў адно — і стагі, і дрэвы, і прастор. Нічога не відаць. Як у студні ўсё роўна. Круг цемры ўсё цясней і цясней абхоплівае вогнішча. Глухамань ночы трывожыць.

— А мо лепей было б сягоння на печы спаць, як Наста, жонка мая, раіла, а то няхай яе немач, няхай яе!.. А ўсё гавораць, што мядзведзь ходзіць па нашай ваколіцы. Збіраюцца нават аблаву рабіць.

Думаў Тадэўчык пайсці цяпер дахаты, але спыніўся. Яму здавалася, што, калі толькі зварухнецца з месца, хтосьці кінецца на яго.

Гэтак прайшло яшчэ з гадзіну. Урэшце Тадэўчык пачаў злавацца сам на сябе, шолаху і трэску ў кустах баіцца. Сорам... Тым часам з супрацьлеглага берага рэчкі, ля броду, яўна пачуліся цяжкія крокі... Сэрца Тадэўчыка абмерла. Мурза падскочыла да берага і пачала голасна брахаць, а Тадэўчык, сіцснуўшы дубальтоўку ў руках, крыкнуў не сваім голасам:

— Хто там?

У адказ — толькі цяжкае сапенне ў вадзе.

— Мядзведзь! — прахрыпеў Тадэўчык і адскочыў ад агню, каб лепей было з цемры ўглядацца ў звера і цэліцца ў яго з дубальтоўкі.

Мурза заскавытала і кінулася назад да Тадэўчыка.

Сапенне наблізілася. У Тадэўчыка шапка на галаве падымаецца. Ён коліць вачамі цемру, ды нічога не бачыць. Ён акамянеў ад страху і не можа крануцца з месца. Голас яго асекся.

Тым часам мядзведзь напіўся вады, выйшаў на бераг і на задніх лапах, як старая баба ў перавернутым кажусе, накіраваўся да вогнішча...

Калі Тадэўчык угледзеў, што мядзведзь ідзе на задніх лапах, як чалавек, перавальваючыся пры гэтым з адной нагі на другую, страх яго крыху зменшыўся з прычыны такога падабенства да чалавека. Ён адсагнуўся і ўжо мог крануць рукой і нагой. Сабака пішчаў на розныя лады. Мядзведзь наступіў нагамі на агонь, атросся і пачаў таптаць вогнішча. Яно задыміла і пачало гаснуць.

— Ратуй, Божа, — сказаў Тадэўчык у думках, прыцэліўся і націснуў курок.

— Асечка! Порах, мабыць, мокры, каб яго немач, каб яго!

Прыціснуў пальцамі другі курок, і нічога не выйшла. Пістоны лягнулі, а набоі засталіся...

Пачуўшы ляпанне стрэльбы, мядзведзь з гнеўным мармытаннем рынуўся на Тадэўчыка.

Вырваў з рук чалавека стрэльбу, зламаў папалам, адкінуў убок і абхапіў пярэднімі лапамі Тадэўчыка, як добры сябар, які хоча кума пацалаваць... Тут Мурза асмелілася ды з гучным гаўканнем накінулася на мядзведзя і давай рваць яго зубамі за заднія ногі. Мядзведзь курчыўся ад болю, паваліў Тадэўчыка і кінуўся на сучку. Яна пусцілася наўцёкі. Тадэўчык ачухаўся, звывся трохі са страхам, і мазгі яго хутка запрацавалі:

— Уцякаць трэба не на грэблю, але ў зыбуху, у тыя кусты, дзе ў замаразках бабы журавіны збіраюць. Там мядзведзь мяне не дагоніць.

Ускочыў на ногі — і наўцёкі, але мядзведзь пусціўся за ім ўдагонку... Хаця Тадэўчык бег хутка, не аглядваючыся, але пачуў праз колькі хвілін за сваімі плячамі цяжкае дыханне звера.

Лапа, цяжкая і вострая, уелася ў паясніцу і зноў паваліла яго...

Мядзведзь стараўся дабрацца лапай да яго твару і горла, але чалавек урыўся галавой у мяккую зямлю. Тым часам Мурза насяла на карак мядзведзя і ўгрызлася зубамі глыбока ў яго мяса. Мядзведзь ад болю моцна зароў і зноў пакінуў чалавека. Ён стараўся сцягнуць Мурзу са свайго карку. Трос галавой, круціўся ва ўсе бакі, увіхаўся, а сабака грыз яго не на жарт.

Тадэўчык пачуў, што на плячах у яго мокра, але, не звярнуўшы на гэта ўвагі, з усіх сіл ускочыў на ногі і пабег да кустоў.

Хмары сплылі з небасхілу. Паказаўся мутна-чырвоны месяц і слаба асвятліў абшар балота.

Мядзведзь скінуў Мурзу з сябе і зноў, з яшчэ большым імпэтам, пагнаўся за чалавекам. Тадэўчык спрытна пераскокваў з адной купіны на другую па дрыгвяных рудаўках, а мядзведзь ззаду чабохтаўся таксама досыць вёртка, але Мурза не давала яму спакою — рвала за ногі, за бакі. Тадэўчык, не чуючы болю, не аглядаючыся, імчаўся ўсё далей і далей. Гэткім чынам выбраўся ён з кустоў на поле. Ён чуў голас Мурзы далёка за сабою.

На чыстым полі ён падняў гвалт. Ад вёскі было не надта далёка, і хутка па ўсёй ваколіцы пачалі брахаць сабакі.

Тадэўчык выбраўся на гасцінец, увесь у крыві і гразі, крычаў не сваім голасам:

— Людцы, ратуйце!

Вясковыя ляцелі да яго з крыкамі: «Хто гэта?», «Што гэта?» Яны думалі, што канакрад папаўся.

— Мядзведзь! — крыкнуў Тадэўчык і страціў прытомнасць. Назаўтра людзі знайшлі ля рэчкі сляды мядзведзя, знайшлі па-ламаную папалам дубальтоўку, але Мурза прапала.

Тадэўчык доўга лячыўся ад ран на руках і плячах, ачуняў і зноў начаваў адзін на балоце і ставіў нанач венцеры ў затоках. Толькі добрага сабакі не мог сабе нажыць.

Кожны раз, апавядаючы аб тым, як сабака абараніў яго ад мядзведзя, ён стагнаў па ім, як па роднаму сыну.

ДУДАР

(апавяданне старога дзеда)

Ой чачу, ой чачу,
Гарэлачку я хачу!

Народная

Спачатку, дзеткі мае, здалося мне, што старыя часы раптам устроім галавой варочаюцца да нас: вось, знакам тым, цяперака няма вінаполек — і калісьці таксама не было вінаполек. Але тутака трапілі якраз пальцам у вока. «Не заўсяды, як на дзяды», дзеткі мае! Эхэ-хэ, «што было, тое травой зарасло». Знакам тым, я ішчэ добра памятаю тыя дзянькі, калі з Рагазіны вазілі пузатыя бочкі «ачышчанаі», калі па дошках талакоі качалі гэтыя самыя бочкі на высокі ганак Лейзаравай карчмы. Вось тады бываў гармідар заўсёды! Не кідалі піць, пакуль не павалаяліся снапамі пад стол. «Бірка», знакам тым, ажно рабела ад значкоў. Кожны значок, дзеткі мае, азначаў медную чарку Лейзара. Э-хэ-хэ, былі рокі, калі паны браліся ў бокі. А які з мяне музыка быў у тых гадах, дык толькі дзяржыся! Бывала, калі зайграю на дудзе «Лявоніху», дык людзі ажно хадыром хадзілі! Гэткія выкрутасы выраблялі, што гіцаль іх ведае! Дасцё веры — жалезныя падкоўкі растоптвалі за адну вечарынку, — во што, знакам тым! Хоцькі-няхоцькі, і бязногі, здаецца, патрапіў бы сказаць, калі я іграў «Лявоніху», «Бычка» ці «Юрку». Не тое, што цяперашняя «борацкая» ці «крамянецкая» полька: фыц! мыц! Эт, плюнуць і то не варта.

Дык вось, дзеткі мае, адзін раз перад Калядамі выправіў мяне Лейзар у Рагазіну па гарэлку. Наста мая дала мне на дарогу ёмкі кавалак свежага сала з парсюка, што нядаўна закалолі на свята, усунула ў торбу цёплы праснак. Знакам тым, усяго было досыць. На ўсялякі выпадак узяў я і дуду з сабою. Запас бяды не чыніць. Я меў храпку дуду заўсёды пры сабе трымаць. Уладзіўся як мае быць з гарэлкаю і паехаў сабе вечарком назад, аглядаючыся па баках, мо дзе воўк накруціцца на тое ліха, бо ў тую зіму цягаліся яны цэлымі ганьнямі. Каняне было ў мяне хоць цужае, але гультаяватае — ідзе сабе памалу і, хоць ты зарэж яго, не пабязыць. Знакам тым, мне страшэнна абрыдла. А тут мароз, хоць ты лысых лічы! Нешта кародзіць унутры — захацелася вышпіць. Але як дастаць «трунку» гэстага? Галава мая была не без розуму. Зараз мільганула думка, што можна выкалупаць у бочцы дзюрачку дротам ад люлькі; і я ўзяўся за работу, як

Халімон за Бога ўсё роўна. Хутка я такі дагадаўся, што мой сідар даўся: выкруціў дротам адну і другую дзюрочку на славу. Дастаў з саней саломіну, усунуў у дзюрочку і давай смактаць, як тое дзіцянё сасульку. Ці дасце веры — адразу пачуў гэtkі смак, нібы хто мёдам мазануў па душы маёй!.. Тут ужо я рад быў, што конь ідзе гэтак памалу. На грэблі, ля высокага моста, акрутня парвалася, і я тпрукнуў каню. Тутака, знакам тым, я забыўся аб марозе, аб ваўках, аб усім на свеце, разлажыў свой клумак на бочцы, як у сваёй хаце на багатую куццю ўсё роўна, і давай мяняць саломіну за саломінай. Месячык так свяціў, што нават малюсенькую дзюрочку ў бочцы, нібы слядок той ад мухі, і то бачыў яснысенька, дзеткі мае.

Хутка мне так весела зрабілася, што я зацягнуў калядную песню:

Рана, рана куры папелі, —
Святы вечар!

Выняў дуду і зайграў. Ці доўга я іграў, ці коратка — не памятаю, але воддаль задзынкалі званкі. Я спыніўся паглядзець, хто гэта едзе. Ажно з другой стараны па дарозе смаліць на чацвёрцы паніч, фурман у залатых гузіках, лясочка доўгай пугай: жа-а-ах! Дрыжака па спіне прабірае. Пад'ехаўшы блізка, чацвёрка стоп, паніч ка мне. Я трохі, знакам тым, спужаўся. «Вось табе на! — думаю. — Адразу раскажа Лейзару аб усім». Я спрытна заткнуў дзюрочку ў бочцы мяккім хлебам, і квіта, пане Мікіта! Мая хата з краю, я нічога не знаю! Зняў шапку, пакланіўся панічу; стаю, чухаю патыліцу.

— Чаму, дурню, не іграеш? — кажа паніч. Я маўчу.

— Чаму не іграеш, дурню? — крычыць ён у другі раз. Тут ужо ніякай радачкі не дасі. Я ўзяўся за дуду і засыпаў «Лявоніху». Пан пахваліў. Пахлопаў па плячах і кажа: «Лоўка іграеш, дурню!»

— Ведаеш што, — пачаў ён далей, — паедзем ка мне, зайграеш там ігрышча, хай цябе качкі!

— Дык як жа ж я, панічок, пакіну канягу і бочку, знакам тым? — кажу я.

— Мой фурман застанецца тут, а мы з табою, дурню, паедзем на маёй чацвёрцы, — Лейзар і не даведаецца. Запражэш на раніцу майго каня, і як «га», бочка будзе на месцы. А за музыку дам табе пяць рублёў.

Квапункі вялікія: ад Лейзара шэсць залатовак і пяць рублёў паніча, дык якраз маёй жонцы на чаравікі ды яшчэ на хустку

на свята, ды яшчэ хвост мне на гаспадарку. А тут яшчэ хочацца паказаць, што ўлегцы не ўзяць мяне, знакам тым, — і на панскіх ігрышчах граю. Вось я згадзіўся. Фурман панскі застаўся бочку вартаваць, а я з панічом смарганулі на ўсе застаўкі. Платы і дрэвы ажно мігачелі ў вачах. Паніч даў мне доўгую пугу ў рукі, а я толькі — смаргуль! Ажно любя, як ляскоча.

Прыехалі мы ўрэшце да панскіх палацаў. Узяў я дуду пад паху, і паніч увёў мяне ў тыя пакоі. А там паўносьенька гасцей; панічоў, паненак, старых і маладых. Я здурманіўся. Колькі свечак, колькі лямпаў, а Божухна! А падлога маляваная, гладкая, слізкая, я проста на нагах стаяць не магу, — усё слізгаюся. Каб не падтрымлівалі мяне лёкаі нейкія, знакам тым, дык я кульгіцнуў бы дагары нагамі. А то смех, рогат. П-гі-гі! — пішчаць паненкі ценькімі галасочкамі. Го-го-го! — смяюцца панічы. Ядуць і п'юць гэткія стравы, што я проста не ведаю, як гэта называецца. Загадалі мне іграць: я і «Лявоніху», я і «Бычка», я і «Юрку». А яны скачучь, а яны выдаюць! Гіцаль іх бяры! Нат і наскія так не патрапяць. Але неяк пальцы мае пачалі дубець. Я і пачаў даваць пудлы ў музыцы.

— А яму холадна! — засмяяліся ўсе. — Ну, дык выбірай сабе паненку.

— Не жаргуйце, — кажу, — над бедным!

— Не! не! выбірай! выбірай, якую толькі хочаш — ажэнім! Зірк я скося на тыя паненкі. А яны так круць-муць каля мяне, і так глянуць, і гэтак усміхнуцца, што ў цябе ажно сэрца калаціцца пачынае, і гарачка нейкая ўсяго прабірае. А тыя ахвоты паддаюць. Я забыўся пра сваю Насту з чырвоным носам, адважыўся, выбраў сабе кругленькую, гладкую паненачку і кажу:

— Гэта хай будзе мая!

— Я — твая! Я — твая! — піснула яна гэткім салодкім галасочкам, што я і дуду выпусціў з рук. «Ці я? ці не я? — ду-маю. — Нейк не верыцца».

— Пацалуй ты маю ручку! — кажа яна.

Каб гэтак, знакам тым, казалі мая Наста, дык я піхнуў бы яе ад сябе, што яна б увідзела бацьку з таго свету, а тут я раскіс — і давай цалаваць і яшчэ і яшчэ! Ніколі я смаку гэткага не чуў: ад яе нейкай парфумай і цукеркамі аддае, ажно галава кружыцца.

— Кінь дуду, пойдзем у мой пакой: там цяплей, — кажа яна, — а тут холадна!

Як непрытомны, пайшоў я за ёю, прыцмокваючы языком ад смаку, але тут я слізгануўся. Я спалохаўся. Зірк сюды, зірк туды. Дзе панскія пакоі? Дзе мая паненачка? Нічагусенькі няма!..

Я стаю пад мастом на лёдзе, аднэй нагой у праломцы... увесь упэцканы... Цьфу паганшчына! Дуда — парваная, знакам тым, ляжыць воддаль. Цьфу, гіцаль! Я вылез на гасцінец. Каняне мае стаіць, апусціўшы вушы, нібы нічога не ведае. Бочка ляжыць на санях. Я паправіў акрутню, абцёрся снегам, сплонуў, знакам тым, тры разы і паехаў дахаты.

— Эхэ-хэ, дзеткі мае! колькі дзён пасля мне проста млосна рабілася ад пастаяннага плювання, — было нясмачна, як бы мыш глынуўшы. Завялікая была выпіўка!

1915

ТУГА СТАРОГА МІХАЙЛЫ

Шэпты... Лясныя шэпты, чаму вас не чутна? Чаму вы анямелі?

Вочы пазіраюць вакол, шукаюць удалі, мо дзе высокай сцяною цямнее бор, мо дзе ў зелены бялее бярэзнік...

Пуста... Сумна...

На маўклівых далінах адны жылістыя карчы... Там, дзе былі гаі, жаўцее жвіровы пясок. Рэчка высахла...

Ціха... жудасна...

Шэпты... Лясныя шэпты, дзе вы?

Калісьці жылі ў гэтай ваколіцы лясныя шэпты. Высечаны лясы, знішчаны бязжаласна людскімі рукамі да апошняга дрэва... Як лысая галава старога дзеда, выглядае зямля. Вока доўга блукае па абшары, шукае дробнага гайку на пагорку, гаварлівага альхоўніку ў даліне. Дарэмна. Неба зліваецца з зямлёю. Зямля туліцца да неба. Хаткі ўбогай вёскі здалёк нагадваюць кучы каменяў.

*

Праз акенца сваёй хацінкі пазірае стары Міхайла, углядаецца ўдаль слепаватымі вачамі. Старанна прыслухоўваецца. Нібы чуе гукі лесу. Жальба агартае старое сэрца. Лясныя шэпты ажываюць у яго душы. Стары Міхайла доўга моўчкі сядзіць. Шкада яму лесу, як роднага сына. Міхайла з дзіцячых год зжыўся з ім. Ён прывык да ляснога шуму, нібы дзіцё да матчынай калыханкі.

*

Гоманы... Людскія гоманы, чаму вас не чутна? Чаму вы анямелі?

Дзе вясёлыя дзецюкі? Дзе рупныя, працавітыя людзі?..

Па вёсках ціха і сумна. Вечарынак, гульняў няма... Пакінулі сыны бацькоў старых. Пакінулі бацькі дзяцей малых. Усе здаровыя і здатныя пайшлі на вайну. Цар загадаў. А калі вернуцца — невядома...

І замарнела жыццё.

Часам па гасцінцы да воласці можна прыкмеціць некалькі згорбленых фігур. Памалу рухаюцца яны наперад. Паміж іх і стары Міхайла. Усе яны ідуць у воласць даведацца, што чуваць з вайны, мо ёсць вестка якая ад сына, ад мужа, ад бацькі... У воласці суседзям чытаюць лісты ад сваіх. Хто піша з пазіцыі, хто з больніцы — паранены, а хто — з палону. Аб некаторых ёсць весткі, што яны ўжо доўга жыць загадалі сваім родным, а самі памёрлі «смерцю героя» на полі бітвы «за царя и отечество».

Хто плача пры гэтых навінах, а ў каго слёзы ў сэрцы застылі...

Амаль што ўсе даведаліся аб сваіх. Адзін стары Міхайла нічагусенькі даведацца не можа... Пайшлі ад яго ўсе тры сыны. Пайшлі — і ніякай весткі ад іх няма...

*

І чакае стары Міхайла вестак ад сыноў... Не ёсць, не п'е, усё чакае. Спаць перастаў. Праца з рук валіцца. Маўкліва пазірае ён на шырокі гасцінец.

...Сыноў віхор панёс. Сыноў мора глынула...

І чакае стары Міхайла хоць ад аднаго з іх навінкі якой — высах, згорбіўся. Што з сынамі ні здарылася б — ці жывуць, ці не жывуць — а ўсё ж лягчэй было б, каб праўду даведаўся...

Ні слыху, ні дыху...

І часта кандыбае стары Міхайла ў воласць і надакучае прыставаннямі да кожнага стрэчнага-папярэчнага: мо хто ведае, ды казаць не хоча... Просіцца, зямлю цалуе, каб яму ўсю праўдачку выказалі — ці сыноў ужо маці-зямліца забрала, ці яшчэ не...

А вестак як не было, так і няма.

І сіднем сядзіць стары Міхайла адзін-адным у хатцы. Ваўкі пад вокнамі выюць... Мяцеліцы круцяць. Віхор страху знёс. Гурбы снегу навярнула на падворку, і няма нават як дабрацца да

дзеда. Ён у снежнай турме. І тужыць стары Міхайла па родных сынах...

І сніць стары Міхайла благія сны. І знакі благія бачыць ён. То курыца запяе. То люлька з губ выпадае. То заяц дарогу пераскочыць. То жанчыну з пустымі вёдрамі спаткае...

— Напэўна, груганы даўно парасеялі костачкі сыноў маіх па чыстым полі...

*

Перастаў стары Міхайла ў воласць хадзіць, у суседзяў дапытвацца... І не хоча нават у вёсцы з людзьмі бачыцца. Рэдка калі з хаты выходзіць.

Суседзі маюць сваю ўласную бяду. Яны зусім забыліся аб ім. Як бы на свеце не было Міхайлы.

Ён тужыць моўчкі па лесе, што згінуў навакол, стогне па родных сынах, што весткі аб сабе не даюць.

Лесу ўжо ён не ўбачыць болей на роднай зямлі, а кроў сыноў недзе сыціць-корміць чужую глебу...

І старога Міхайлу апаноўвае вялікі гнеў.

— Згінь ты, прападзі, цар-бацюшка! — думае ён. — Завошта якое сіроціш ты старых бацькоў? За якое ліха ўсе мы прападам прападаем?

*

І пайшоў стары Міхайла да суседзяў.

— Трэба склікаць сход, — гаворыць ён ім. — Трэба паслаць цару-бацюшку просьбу, так напісаную:

«Вярні нам, цар-бацюшка, сыноў нашых. Не хочам вайны. За што беднаму чалавеку вайну ваяваць? За што бедных людзей забіваць? Бо хто вернецца з вайны — бедным, як раней, застанеца».

І стараста ў воласць данос падаў:

— Бунтуе народ стары Міхайла.

І валасны старшына данос падаў урадніку:

— Бунтуе народ стары Міхайла.

І ўраднік данос падаў станавому прыставу:

— Бунтуе народ стары Міхайла.

Панаехалі ў вёску стражнікі царскія, са стрэльбамі, з нагайкамі. І старшына валасны быў з імі, і ўраднік, і прыстаў.

Забралі старога Міхайлу. Рукі і ногі вяроўкамі абкруцілі, па спіне нагайкамі білі, стрэльбамі палохалі ды гаварылі:

— Хто твае спадружнікі, хто твае дапаможнікі? Хто цябе бунтаваць народ вучыў?

І тлумачыў стары Міхайла:

— Мае спадружнікі — думкі-птушачкі. Мае дапаможнікі — лютасць царская. Народ бунтаваць навучыла мяне гора бацькавае. Я — сейбіт стары. Супроць цара-бацюшкі гнеў сеяў у сэрцах людскіх. А гэта не грэх. Памяніце мае словы, людцы. Народ усё роўна цара скіне, бо кроў народная — не вада дажджавая.

І старога Міхайлу пасадзілі ў царскі астрог. Глядзіць стары Міхайла праз краты жалезныя на птушак вольных і кажа ім:

— Ляціце, птушачкі, туды, куды сыноў маіх пагналі, і прынясіце мне вестачку аб іх.

Слухае стары Міхайла песні ветру і кажа:

— Ляці, веце родны, на крыллях лёгкіх туды, да сыноў маіх, і прынясі мне вестачку аб іх.

І чакае Міхайла дзень. І чакае Міхайла два дні, тры дні. Ніякіх вестак няма. Не есць Міхайла, не п'е. Усё аб сынах сваіх тужыць.

*

І сніцца старому Міхайлу адзін дзіўнюсенькі сон.

Сонечны летні дзень. Перад яго вачамі пасекі. На іх ляжаць бяргенні, з якіх цячэ жывіца, нібы мёд. Бяргенні, як прабуджаныя асілкі, падымаюцца з моху і становяцца кожны на сваё ранейшае месца. Галіны ў адзін міг адрастаюць. Расісты папаратнік блішчыць ля ручая. Воддаль, пад стромкімі бярозамі, мухаморы растуць цэлымі сямейкамі. У небе жаўранкі п'юць. Зайчык скача з адной купіны на другую. А лес гэткі харошы, гэткі прыгожы, што проста цягам цягне да сябе старога Міхайлу. Ідзе Міхайла да лесу, выстаўляючы рукі наперад. Хоча Міхайла забрацца ў цянёк-халадок, ды сіл не хапае. Ідзе ён і... раптам прачынаецца.

І сніцца старому Міхайлу другі дзіўнюсенькі сон.

Перад яго вачамі зялёны луг. Ён стаіць ля рэчкі на грэблі і чакае сыноў сваіх з кірмашу. Вось чуе званок Антонай жаробкі, знаёмую песню Цыпука Рабога: «Як паехаў сын Даніль»... Вось цягнуцца шнурам фурманка за фурманкай. Едуць суседзі. Усе ў святочных святках. Бабы ў новых каптурах з белымі карункамі. Дзяўчаты ў чырвоных хустках з макавымі кветкамі. Дзецюкі ў вышываных кашулях навывпуск. Дзіва! Колькі панакуплялі

абаранкаў, пірагоў, пасудзіны рознай. Дзеці дзьмуць у паліўныя конікі. Дзірачкі пальчыкамі перабіраюць. Усе яму кажуць:

— Дзень добры, дзядзька Міхайла!

— Дзень добры! Дзень добры!

І дзівіць яго, чаму так шмат народу едзе, а сыноў яшчэ няма... Пачынае калаціцца яго сэрца. Каго б аб сынах ні пытаўся, ніхто не ведае...

— Дзе сыны мае?

Ён таропіць вочы ў даль балотную лугоў.

— Дзе сыны мае?

І сніцца старому Міхайлу трэці дзіўносьенькі сон.

Пажар — не пажар. Грымоты — не грымоты. Хмары — не хмары. Што ж гэта? Дарогай ідзе вялікая грамада народу — са стрэльбамі, з гарматамі. Усе яны гнеўныя, і ўсе яны вясёлыя. Песні спяваюць. Стары Міхайла вострыць вушы. Прыслухоўваецца. Знаёмая галасы.

— Сыны мае! Сыночкі...

Наперадзе грамады ідуць яго сыны — у салдацкіх шынялях, барадатыя, абветраныя, але вясёлыя-вясёлыя... Стары Міхайла прасцірае рукі:

— Сыны мае... Сыны мае...

— Татка... Татка... Цара скінулі... Народ волю здабыў...

Волю...

— Стрэльбу мне... Стрэльбу! — просіць стары Міхайла. — Пойдзем біць царскіх прыслужнікаў. Выпусцім на волю добрых людзей з турмы.

— Пойдзем! Пойдзем! — даюць каманду сыны старога Міхайлы.

— Пойдзем! Пойдзем! — падхоплівае народ.

І радасць расце ў грудзях старога Міхайлы, як начлежны касцёр на балоце. Сэрца не вытрымлівае такой радасці.

Калі раніцай прыйшлі браць на дапрос старога Міхайлу, ён ляжаў на турэмным сенніку на каменным памосце, і на яго твары застыў выраз вялікага шчасця.

Гэта быў яго апошні сон.

БОНДАР

I

Стары Даніла славіўся на цэлую ваколіцу сваімі вырабамі: вёдрамі, начоўкамі, цабэркамі і лыжкамі, якія выходзілі з яго рук моцныя, гладкія і вельмі зграбныя. Ён іх прадаваў на ўсіх кірмашах. У яго іх ахвотна куплялі ўсюды, і ён жыў з жонкай прыпяваючы.

Дзяцей у іх не было, гарэлкі ён не піў, так што «залатыя рукі», як казалі аб ім суседзі, кармілі яго даволі шчодро. А «залатыя рукі» не настолькі цікавілі іх гаспадара Данілу тымі залатоўкамі і рублямі, што яны яму давалі, як здатнасцю і кемнасцю.

Мэтай яго жыцця былі не заробаткі, а праца сама па сабе, той любімы час працы, які дае праўдзівае шчасце майстру.

Кожную пасудзіну паасобку ён рабіў натхнёна ад пачатку да канца. Майструючы, ён не думаў ні аб чым іншым, як аб сваёй рабоце. Забываў аб ядзе, аб сне. Нікому, апрача жонкі, няможна было глядзець, як ён майструе. Суседзі гэта ведалі і не заходзілі ў яго хату, каб не перашкаджаць. А калі хто, не ведаючы, заходзіў да яго ў час работы, дык стары Даніла пакідаў працу і з нецярпліваасцю чакаў мінуты, калі той выйдзе. А калі хто доўга заседжваўся, дык гаспадар выходзіў з цярыліваасці і прасіў не перашкаджаць і не дурыць галаву рознымі байкамі. Выходзіла так, што ён міжволі выганяў людзей з сваёй хаты.

Людзі трохі злаваліся на яго за недалікатнасць, але прывыклі, і ніхто яго не чапаў. І Даніла так правёў усё жыццё, — год за годам, адзін дзесятак за другім, — аж да сівізны.

Нельга сказаць, каб Даніла нудзіўся пры рабоце. Яго жыццё было поўна для яго цікавасці. Жонка Аўдоця ўсім простым, добрым і падатлівым сэрцам наскрозь была пранята майстэрствам Данілы. Як адгалосак, як цень свайго мужа, яна жыла яго жыццём, радавалася яго радасцямі, гаравала яго горам; падабалася ёй тое, што яму было даспадобы, і ганьбіла тое, што ён не любіў. Ён быў як бы сонцам, а яна — планетай, якая кружылася вакол сонца.

Даніла лічыў сваю жонку адзінай разумніцай на ўсю ваколіцу, бо яна яго добра разумела. А суседзяў ён лічыў нічога невартымі, неразумнымі. Ён глядзеў на іх, як на няўдалыя цабэркі з крывых, нязграбных клёпак або як на шурпатыя драўляныя лыжкі, што рабіў яго канкурэнт-партач Макар.

Аб розных справах сваёй працы ён раіўся толькі з жонкай. Яе ацэнка была для яго вельмі дорага.

Іранічна глядзеў бондар на суседзяў. Ён глядзеў на іх звышку, нібы ведае вельмі важную, вялікую таемнасць, якую ім недаступна ведаць. Ён ведае, але цвёрда хавае гэты скарб, бо суседзі яшчэ не дараслі. Ён не радаваўся іхняму няведанню. Наадварот, усёй душою хоча, каб людзі зразумелі, але яны няздольны зразумець і будуць бязлітасна яго выкпіваць, калі б толькі ён аб гэтым пачаў гаварыць.

І ён песціў у сваім сэрцы агромную радасць творчасці. Ён бы жадаў выказаць вяскоўцам, як трэба кемна вастрыць начынні-інструменты, як трэба разумным вокам выбіраць дрэва на клёпкі, на дны, на начоўкі, як зграбна можна гэтыя пасудзіны рабіць. Ён бы ім апавядаў аб тым, як ён дадумаўся да розных паляпшэнняў у бондарскай рабоце, дзе ён выкрыў сваю форму, свой спосаб. Ён бы паведаміў аб тым, як захопліваюць чалавека нязмерная радасць і шчырае шчасце, калі ён бачыць, што рукі яго твораць адну пекнату.

Шмаг аб чым хацеў гаварыць людзям стары бондар, але ён нёс пакуту маўчання з пакорай у сэрцы. Гэта яго мучыла, але ён усё роўна не патрапіў бы выказаць словамі сваіх пачуццяў і сам толькі туманна разумеў прычыны сваіх імкненняў.

II

Зімовая ноч. У вёсцы цёмна, усюды спяць. Толькі ў маленькай хатцы на канцы вёскі мігае агеньчык. Лучына дыміць і чадзіць. Непрывычнаму чалавеку было б кепска пры гэтым асвятленні, а прывычнаму — лепей і не трэба. І вось пры лучыне пільна і клапатліва тупаюць два чалавекі — бондар Даніла і яго жонка Аўдоцця.

Даніла рыхтуецца да новай цікавай працы.

Сама пані з двара заказала ў яго начоўкі, цабры, вёдры і некалькі лыжак. Трэба доўга рыхтавацца. Адразу, проста з моста, не прымешся за такую работу. Трэба адкінуць, як шалупіну, усе жыццёвыя будні — сон і яду, аб чым Аўдоцця і не адважалася яму напамінаць, бо ён мусіць увайсці ў свой незвычайны стос: забыцца аб усім вакольным і ў цішы начной, калі грукату-стукату няма, думаць і думаць, меркаваць і меркаваць, маляваць сабе ў галаве гэтыя пасудзіны, нібы ён іх ужо бачыць гатовенькія; абмазгоўваць, як прыняцца за работу, якія матэрыялы ўжыць, якімі інструментамі рабіць, каб выйшла як найлепш, як найпак-

ней, як найскладней, каб урэшце пані ўцяміла, што ён за чалавек, які таланны, убачыўшы багатыя Данілавы думкі ў постацях драўляных пасудзін.

Трэба так працаваць, каб рук і плеч не чуць, каб сэрца млела, каб пот цурком ліўся.

Па блеску яго вачэй, па маршчынах на яго лбе Аўдоцця пазнае, што «пачалося». Яна ціха пазірае на мужа. Цяпер лішняга слова яму казаць нельга.

Даніла выбірае гэблі, скоблі, разцы, нажы, далаты, сякеры і сякеркі, гладзіць і мацае іх рукамі, пільна да іх прыглядаецца, адкідае злосна адзін інструмент, зноў за яго бярэцца, сумняваецца, разважае, нюхае жалеза, прыцмоквае губамі, ківае галавой і нешта мармыча сабе пад нос.

Аўдоцця мяняе лучыну за лучынай, абшароўвае, абламвае вуголі і ўсімі сіламі стараецца трымаць «вечны агонь» у адной меры. Яна сапе, уздыхае, кашляе. Дым лезе ў вочы, у горла, але яна маўчыць. Яна захоплена жаданнямі Данілы. Пры сваім нецікавым абавязку яна пазірае на мужа і дзівіцца на «залатыя рукі».

Цуд пачынаецца.

Бондар вострыць інструменты. На першы погляд здаецца, што гэта рэч вельмі простая і звычайная. Але так здаецца людзям, якія нічога цікавага ведаць не хочуць. Шліфоўка інструментаў — рэч і не простая і не звычайная. Трэба ведаць, які брусок — ці цвёрды, ці мяккі, ці гладкі, ці крупчаты — падходзіць да кожнага начиння. Трэба ведаць, як трымаць брусок, колькі разоў і як плонуць на яго. Трэба цяміць, як шарваць — ці наўскос, ці проста, ці памалу, ці хутка, ці моцна прыціскаць, ці памаленьку, каб было акурат у меру. Кожнае начинне мае свае капрызы, свае вымаганні, якія майстар павінен памятаць, як свае пяць пальцаў. Потым глянец — з глянцам пачынаецца новая, цікавая гісторыя. Крыравым потам плаціць бондар за гэтую гісторыю. Ён патрабуе, каб інструмент блішчэў і пераліваўся ў розныя колеры, як люстэрка, як празрыстая вада. І ён наводзіць глянец. Потым кладзе свае інструменты ў рад на варштат. Бярэцца ўбок і дзівіцца на іх, як на любых дзяцей. Адыходзіць. Глядзіць далёк. Расшырыць вочы. Сажмурыць. Зноў падыходзіць. Хіліцца над інструментамі, нібы хоча іх цалаваць. Пачынае на іх дзьмухаць, хукаць. Блеск на сталі атуляецца слоём сівога туману. Потым туман пагрэху пачынае сыходзіць, напамінае колер перламутру і хутка знікае. І зноў інструменты блішчаць, як неба ў яркі дзень.

Даніла здаволены.

У яго рабоце ёсць вялікі вопыт. Вопыт набываецца доўгімі гадамі, рупнасцю, цярдлівасцю, трываласцю і замілаваннем да сваёй працы.

Не толькі Даніла, але і Аўдоцця гэта разумее вельмі добра. Іяна не даецца дзіву, што муж возіцца некалькі гадзін са шліфоўкай інструментаў.

А як жа іначай!

Пры гэтым муха не павінна гудзець, мыш не павінна скрабці, ды, наогул, ніхто з жывых істот не мае права перашкаджаць майстру.

Строгі закон Данілы добра ведае Аўдоцця. За ўсё жыццё яна вышкалілася. Ёй здаецца, што нават вецер цішгэ ў той час, як Даніла майструе, дрэвы на гародзе не шумяць і птушкі не пяюць. Аўдоцця не дзівіцца. Іначай быць не можа. У мужа — вялікая сіла.

III

Пакончана з інструментамі: навостраны, як брытвы, адпаліраваны, як люстэркі.

Бондар падбірае матэрыял — калодкі, палены і дошкі, што ў вялікім запасе ляжыць у яго хаце.

З ім побач клапоціцца і Аўдоцця.

А чым далей, тым работа вымагае больш кемлівасці, больш адказнасці, становіцца цяжэй і мудрэй і, разам з гэтым, усё прыямней.

Аўдоцця без тлумачэння разумее.

Ім абаім кружыць галовы вялікае здарэнне: пані пажадала мець у сваёй гаспадарцы хвалёную работу «залатых рук» Данілы.

Во хто яго ўрэшце зразумее і ацэніць!

А гэта ўжо не мужыцкага роду асоба, а з таго гатунку людзей, што ўсё ведаюць...

Даніла ззяў. Памаладзеў. Парухавеў. Тое, да чаго ён рваўся ўсё жыццё, само насустрач ідзе. Во каму ён пакажа свой таемны скарб — пані, вялікай пані, з вялікага двара! Дзеля гэтага варта была безупынная праца дзесяткаў год, пры якой ён рваўся кудысьці, каб адкрыць людзям свой уласны новы свет.

Шчырая радасць грэла і Аўдоццю.

Ці ж можна словамі перадаць, як Даніла падбіраў клён, бярозу, дуб, асіну на цабэркі, вёдры, начоўкі і лыжкі, арэшнік на абручы з сваіх лепшых запасаў?

Ці ж можна апавядаць аб тым, як ён пераглядаў, перамацваў рукамі, пробаваў на язык палены, дошкі і звычайныя кавалкі

дрэва, як ён іх сушыў, як з імі няньчыўся, каб стварыць з іх новае харавство, каб у іх душу пераліць.

Ці ж можна казаць аб тым, як ён бачыў мастацкім вокам старога майстра ў нямых кавалках дрэва гаварлівага, пявучага, вабнага сваёй зграбнасцю і грацыяй начоўкі, вядзёркі і лыжкі?

Ці ж можна адмаляваць пры гэтым жывую ігру яго твару, выразныя рухі яго цела, як ён усё разважаў і туды і сюды, і ў добры і ў кепскі бок, нібы закладваў фундамент вялікаму гораду?

Даніла гарэў на сваім уласным агні. Даніла лез усё вышэй і вышэй па невідочнай лесвіцы.

IV

І расла яго творчасць, нібы казка, што прыняла раптам формы праўдзівасці.

Гэта былі не ведры, не начоўкі, не лыжкі, а дзіўны сон пекных форм. Гэта былі ажыццёўленыя мары Данілавага сэрца. Гэта было тое, дзеля чаго варта і жыць, і пакутваць...

Звычайнае, простае вока бачыла б у гэтых пасудзінах звычайныя і простыя рэчы. Звычайнае вока лічыла б дзяцінствам урачыстае свята Данілавага сэрца. Звычайнае вока часта глядзіць на золата і думае, што гэта камень. Звычайнае вока не захапляецца парывамі вялікай душы, не блішчыць агнём шчырага падзякавання вялікаму майстру.

У пані з двара незвычайнае вока. Яна ўгледзіць дарагі скарб там, дзе ён папраўдзе ёсць.

Так, прынамсі, думаў Даніла, а з ім, разумеецца, і яго жонка Аўдоця, калі яны на малых саначках везлі ў двор пані бялуткія, як малако, як пена марская, гучныя, як шкло, пасудзіны. Яны былі зграбныя, лёгкія, як бы жывыя: вось-вось у паветра ўзнімуцца. Вось-вось зайграюць, як скрыпкі. Пад яркім зімовым сонцам яны пераліваліся рознымі колерамі, нібы крышталёныя.

Штохвіліну Даніла і Аўдоця спыняліся і здзьмухвалі снежныя пылінкі з новых пасудзін. Кожную пасудзіну Даніла прабаваў рукамі на звон. Яна выдавала свой асабісты голас. Лёгка было падабраць з іх новы, па-свойму цікавы, музычны інструмент, на якім можна было б іграць шчырыя, чулыя песні шчырага і чулага сэрца бондара Данілы...

Нашто тут патрэбны струны, ноты, пышныя абставіны багатых салонаў, калі ўсё прыгожае відаць і ў прастае і шчырасці?

Захацеў чалавек, і сам сабе ўладзіў свята-гульнію. І сонца на яго тады па-новаму глядзіць, і камень, і дрэва яму песні пяюць.

Даніла туліў да грудзей пасудзіну і любаваўся:

— Якое моцнае вядро! як камень, як жалеза: хоць ты гарматы па ім вазі! Вунь, бач, жонка, як я стану на гэтае вядро нагамі, і ліха яго не возьме.

Даніла паставіў на снег вядро і намерыўся наступіць на яго нагою.

— Што ты робіш? — крыкнула спалоханая Аўдоцця.

— Я не баюся — стану, — бо моцнае! — заартачыўся Даніла.

— Няможна... — у распачы застагнала Аўдоцця.

— А вось папрабую! — настойваў Даніла.

— Ты вар’ят! — заламала рукі Аўдоцця.

— Го-го-го! — зарагатаў Даніла. — Я ж гэта толькі пажартаваў. Ты думала, што сапраўды стану? Эх, баба дурненькая! Го-го-го!

І смяяўся ён шчыра, як дзіця.

Аўдоцця маўчала. Яна не магла прыйсці ў сябе ад перажытага страху.

Гэткім чынам яны прывезлі пасудзіны ў двор да пані. Тут радасць бондара вырасла да таго, ажно дух захоплівала. Сэрца стукала так моцна, што Даніла сам пужацца пачаў. На валаску паміж жыццём і смерцю знаходзіцца тое, за што ты ўвесь свой век гараваў...

А вясёлая сям’я вераб’ёў клапацілася каля стайні, білася-дралася паміж сабою, фанабэрылася, хохлілася і несупынна шчабятала плёткі-байкі. А снег блішчаў, вочы сляпіў.

Вясёлы быў свет, апрануты ў пухкі, снежны кажух, і весела было бондару Данілу.

— Зараз пачую прысуд пані, — думаў ён. — Яна правільна ацэніць, бо не такая варона дурная, як нашы мужыкі.

І пані вырасла ў яго думках вельмі высокая. Яна надзене на яго чало вянок славы.

Аўдоцця чытала ўсё гэта на яго твары і не менш за яго хвалялася.

На дзядзінцы ля паніных пакояў пад самым ганкам санкі спыніліся. Тут наляцела, як саранча, цэлая плойма вераб’ёў. Яны пачалі кружыцца, як заварожаныя, над бялуткімі пасудзінамі.

Ці іх вабіў пах свежага дрэва, ці мо былі захоплены пекнатой пасудзіны — хто іх ведае! Толькі яны кружыліся над саначкамі ўсё ніжэй і ніжэй і нешта гаварылі-шчабяталі паміж сабою на вясёлай, зычнай мове птушак.

Спачатку Даніла цешыўся з гэтых малых прыхільнікаў яго таленту, любаваўся імі, а потым, о... не паспеў ён і охнуць, як

адзін верабей, хітрун і падшывалец, апаганіў чысценькі, бялюткі цабэрак.

Крыкнуць не маглі ні Даніла, ні Аўдоця. Яны акамянелі. Малы шальмец так нахабна выкіпў чыстыя пачуцці гэтых людзей, што яны сцерлі б яго ў пылок, калі б ён не ўзняўся на самую высокую вежу панскага палаца.

Доўга скрабаў Даніла цабэрак вострым сцызорыкам і не прыкмеціў, як падышла да яго аканомка і загадала адвезці пасудзіны на кухню.

О, як закалацілася яго сэрца...

V

Як ашпаранья, выскачылі з панінай кухні Даніла і Аўдоця. Пані нават не зацікавілася глянуць на пекную работу Данілы. Заплаціла не таргуючыся, і гэтым справа скончылася. Грошы ён кінуў ля ганку, выйшаўшы на двор. Употаіку ад яго іх падняла Аўдоця.

Пані, сама гэтага не разумеючы, бязлітасна плюнула чалавеку ў самую душу, зрабіла яму такую рану, якая ніколі не загоіцца. Крыўда была бязмежна балючая, неспадзяваная, хацелася яму валасы сівыя рваць на галаве і выць. Яго скінулі з гары ў глыбокую яму.

Усю дарогу, ідучы назад у вёску, ён сваёй жонцы ні слова не сказаў. Ішлі яны, як з пахавання. Даніла пахаваў найлепшую частку сваёй душы. Памерлі яго мары, якімі ён цешыўся ўсё жыццё.

Сонца засумавала разам з ім. Поле снежнае непрытульным зрабілася. Хвоі пад сівымі зімовымі шапкамі шапацелі аб вялікім Данілавым горы. Увесь яркі абшар пакрыла жалоба...

Ці зразумеюць людзі Данілу? Не! Будуць кепікі строіць з яго, дурнем абзавуць.

Як вярнуліся Даніла з жонкай дахаты, дык паваліўся на кучу белых стружак ля свайго варштата. Жонка не прабавала яго ўцяшаць. Тая самая распач вісела і над ёю. Слёзы, гарачыя і буйныя, капалі з яе вачэй на гліняную падлогу...

Пасля гэтага здарэння Даніла стаў маўклівы і пануры. Бондарства ён закінуў. Інструменты яго паіржавелі, бо ў хаце ён рэдка калі бываў — валяўся цэлымі днямі п'яны ў карчме пад сталом. Бедная Аўдоця цярпела і голад, і холад, але пераносіла ўсё моўчкі і нікому не жалілася.

А як прывезлі суседзі з карчмы нежывога Данілу, дык яна таксама голасу не падняла, толькі ціхутка плакала.

А як людзі змайстравалі труну, шурпатую і нязграбную, і як палажылі Данілу ў гэту труну, тады толькі ўспомніла яна «залатыя рукі» нябожчыка. Якім бы вокам Даніла глянуў на гэтую непрыгожую труну?

Яе сэрца прабраў вялікі жаль па дарагім чалавеку. І яе гора пачало вылівацца ў прыгожыя словы сумных прычытанняў.

Аўдоцця павалілася вобземлю і пачала галасіць, даючы волю свайму гору. Ніхто не мог яе супакоіць. Суседкі слухалі, слёзы выціралі і дзівіліся, адкуль такі гладкі язык у заўсёды маўклівай Аўдоцці.

— Калі б каго-колечы з нашых Даніла навучыў, той добрым словам успамінаў бы, як бацьку роднага шанаваў. А то ад пані з двара пахвальбы чакаў. Не туды заехаў!

Так гаварылі суседзі.

Хутка за сваім старым памерла і Аўдоцця. Па ёй ніхто не галасіў, бо была адна-адзінокая, без сваякоў і без родных.

1920

ДВАНАЦЦАЦІГОДНІКІ

Ужо болей за сто год, як воддаль тракту, на пагорку, стаяла вёска Такароўшчына. Вёска невялікая — сяліб каля дваццаці. Але яна вызначалася ва ўсёй ваколіцы сваім багаццем. Хаты зграбныя, высокія, чыстыя, пакрытыя не саломай, як у суседніх вёсках, а драпіцамі. Кожная хата мела на сваім дзядзінцы добрую, чыстую студню; пры кожнай сялібе быў добры агарод, садок, а воддаль шырыліся палосы тлустага, чарназёмнага поля, а далей — высокі панскі лес, а за лесам — балота, а за балотам — сплаўная рэчка Слізьянка.

Такароўшчына славілася на ўсю ваколіцу найлепшым збожжам — чыстым і ядраным, найлепшай жывёлінай і добрымі тканінамі. Гэтыя тавары такароўцы вазілі прадаваць на кірмашы ў ваколічныя мястэчкі, або гандляры прыязджалі да іх у вёску купляць.

Заўсёды ўвосені, калі з поля ўжо ўсё было сабрана, калі кірмашы па мястэчках ажыўляліся і ўсюды гаргэкала саранча гандляроў, — за такароўскія тавары тварыліся цэлыя авантуры, скандалы і гісторыі: кожнае мястэчка вастрыла зубы

на такароўскія вырабы. Кожны гандляр прыцмокваў губамі, успамінаючы Такароўшчыну. Аб Такароўшчыне гаварылася ва ўсіх крамах, шпіталях і сінагогах. За Такароўшчыну пачыналіся ў часы малітваў спрэчкі, сваркі, а часамі нават і бойкі. Пэйсы і бароды луналі ў паветры, як павуціна на платах і дрэвах на асеннім шляху.

І было за што: кожнаму гандляру хацелася здабыць такароўскія тавары. Задобрываў ён такароўцаў рознымі гасцінцамі і гарэлкай. А такароўцы харахорыліся, як гусакі: фанабэрыя іх расла, як на дражджах; гонар квітнеў, як бэз у маі; і павага да сябе ў такароўскіх гаспадароў расла ў грудзях сялянскіх так шпарка, ажно не тоўпілася, і на ўсе запытанні ў скаканні вакол іх і заглядванні са смагай у самыя зрэнкі такароўцы адказвалі няяснымі і нявызначанымі «г-м-м», «пабачым», «памацуем», «пагутарым», «паспеем», «прыедзеце да нас» і іншымі такімі слоўцамі, якія хмеляць, вабяць, абяцаюць і не абяцаюць, якія спаць не даюць па начах местачковым гандлярам.

І вось гандляры пускаліся навывперадкі ў Такароўшчыну ў асенні дажджлівыя раніцы і нават па начах. Кожны з іх хацеў быць першым, кожны хацеў сабе загарнуць смятану такароўскай працы і заўсёды канчалася тым, што ў адну любую раніцу ў Такароўшчыне пачынаўся такі шум, такі гармідар, ажно з ваколічных блізкіх вёсак прыбегалі сюды, як на пажар. Гэта, як наўмысне, усе гандляры з'язджаліся разам, і каля кожнай хаты стаялі пяць-шэсць фурманак. Тут зноў бароды і пэйсы ляцелі, як птушкі, па вуліцы, і сінякі на тварах цвілі, як васількі.

Такія катавасіі звычайна канчаліся «хэрымам». Гэта значыць, што ўсе гандляры згаварваліся паміж сабой і зусім не куплялі тавараў у такароўцаў у вёсцы, а пастанаўлялі так, што ў якое мястэчка, да якога гандляра такаровец сам павязе свой тавар — той без перашкод купляў у яго за пэўную цану, вызначаную «хэрымным» кагалам.

Тут у такароўцаў гонар ападаў на некалькі квінтаў уніз, і яны самі вазілі тавар да тых, хто ім болей спадабаўся і хто лепей угаджаў. Гэтак у іх вялося спрадвеку. Яны шчыра працавалі, добра жылі, і ад іх людзі яшчэ лепей зараблялі.

Так ішло пакаленне за пакаленнем. Старыя паміралі, маладыя старэлі, а малыя падрасцілі. Было ўсё спакойна, добра і ішло, як па заведзенаму добраму загарку¹.

Суседнія вёскі зайздросцілі ім за багацце, не любілі іх, стараліся ўсялякімі штукамі такароўцам дапякаць.

А разбурыць супакой душы такароўца было надта лёгка. Было адно чарадзейнае слова, ад якога такаровец дрыжэў, нібы

ўбачыўшы перад сабой страхоцце: ён, пачуўшы гэтае слова, чырванеў, бляднеў, дрыжэў і адсоўваўся назад, як ад пука запаленай саломы. А слова гэтае было зусім простае, звычайнае: «кутнік».

І, здаецца, смех адзін бярэ — назваць заможнага гаспадара з Такароўшчыны «кутнікам». Але калі які малы жэўжык-пастух часам, калі ўзбураны такаровец забярэ ў хлёў яго карову з поля за патраву, крыкне на дарослага, як дуб, асілка з Такароўшчыны «кутнік», дык той адразу нямеў, язык прыклейваўся да губы і — «ні бэ, ні мэ, ні кукарэку» — асілак слабеў і не ведаў, што рабіць, ажно жаль было глядзець на яго. Такаровец выглядаў, як жывы труп, і толькі салопаў асалавельымі вачамі.

У чым была сіла слова «кутнік»?

А вось у чым.

Зямля Такароўшчыны належала не да сялян, а да блізкага пана Магдановіча, багатыя маёнтки якога рассыпаны па ўсім павеце і займаюць, бадай, дзесятую часць усяго павета. Калісьці ў яго прадзеда ляжаў дзікі пустыр зямлі без усялякага ўжывання, і вось гэты пустыр ён аддаў у арэнду на дванаццаць гадоў некалькім сялянам, якія збудаваці там хаткі і пачалі гаспадарыць. Людзі былі рупныя і працавітыя, дык вось праз некалькі гадоў яны абрабілі гэту зямлю вельмі добра і зажылі, што называецца, багата. Вёска расла з кожным годам — дарасла ажно да дваццаці хат. Панасадзілі сады, забуяла поле, і гэты пустыр зрабіўся раем, не горшым за любы з маёнткаў пана Магдановіча.

Кожныя дванаццаць гадоў яны аднаўлялі кантракт, штогод плацілі акуратна арэнду і жылі прыпяваючы, забываючы аб тым, што гэтую зямлю пан Магдановіч у іх можа адняць у кожным канчатку злыбеднага дванаццацігодніка.

У кожным дванаццатым годзе такароўцы хмурнелі, непакоіліся, стараліся скакаць перад панам Магдановічам на ўсе лады і задобрываць яго рознымі падарункамі і работай: талакой вазілі яму бяровенне з лесу, талакой касілі яму балота і заворвалі вярстовыя шнуры ў маёнтку; бабы дарма жалі яму поле, мужыкі вазілі снапы ў панскае гуменішча і да позняй восені малацілі яго збожжа.

У такім годзе ў іх саміх заўсёды гаспадарка была запушчана, і ў гандляроў было зацішша, без «хэрымаў» і без боек. Да гэтага і пан, і такароўцы так прывыклі, як да Вялікадня, як да рэкрутаў, як да хаўтураў, і без усялякіх неахвот або напамінанняў так рабілася ў кожным дванаццацігодніку.

Гэты год заўсёды лічыўся страшным судам для такароўцаў. Яны ў гэтым годзе рабіліся набожнымі, святкавалі ўсе святы,

пасцілі ўсе пасты, хадзілі і ездзілі за дзесяць вёрст у царкву маліцца ў кожную нядзелю, і за добрыя грошы поп служыў добрую імшу аб тым, каб Бог-Гасподзь уміласцівіў сэрца пана Магдановіча, каб пан не артачыўся і падпісаў надалей кантракт.

Кожны раз цёмная грозная хмара з Такароўскага неба мінала лагодна, сонца ззяла зноў: пан без усялякіх закавычкаў падпісаў кантракт яшчэ на дванаццаць гадоў. Жыццё такароўцаў уваходзіла ў сваю звычайную каляю. Яны забываліся, што іхні дабрабыт стаіць, як гмах на пяску або на вулкане, і з ранейшым закаханнем ратаюў да сваёй зямелькі, аблітай іхнім потам і крывёю, яны браліся за працу. Яны стараліся не думаць аб тым, што яны — толькі арандатары або «кутнікі-дванаццацігоднікі». Адвечная рана, якая перадавалася ім з пакалення ў пакаленне, на час зрасталася.

Іначай і быць не магло. Бо іхняе жыццё на зямлі пана Магдановіча цягнулася, як доўгая, лагодная песня, дзе кожная страфа мела дванаццаць радкоў, і толькі апошняе слова дванаццацірадка было бурлівае, трывожнае, якое хапала за сэрца...

Іначай і быць не магло. Бо ўжо болей ста гадоў, як яны тут жывуць. Ужо разы тры-чатыры будынкі нанова перабудоўваліся за гэты час. Ужо тры-чатыры разы мяняліся гаспадары, мяняліся паны ад бацькоў да сыноў. У іх ёсць нават свой магільнічак на пагорку, дзе над пагніўшымі, абросшымі шэрым мохам крыжамі шумяць матулі-елкі.

Іначай і быць не магло. Бо, здаецца, тыя самыя салоўкі, жаваранкі і вераб'і, што спявалі песні калісьці іх дзядам, калі тыя гнулі свой карак над сахой на роднай глебе, пяюць і цяпер старадаўнія песні. Тое самае сонейка свеціць ім удзень, тыя самыя зоркі і месячык мігаюцца ўночы; тыя самыя песні пяюць іхнія жнеі на полі і начлежнікі на расцяробе...

Іначай і быць не магло. Бо сэрцы і думкі іхнія ўраслі ў гэты кавалак зямлі, што завецца Такароўшчынай, глыбокімі карэннямі. А вочы, здаецца, аслеплі б без гэтых садочкаў, без гэтага поля і без сіне-блакітных даляў, якія акружаюць з усіх бакоў Такароўшчыну.

Такароўцы забываліся аб тым, што яны арандатары. Часам, каб збіць іх гонар, зайздрослівыя суседзі аб гэтым ім калі-нікалі напаміналі. Пачуўшы слова «кутнік», такаровец хадзіў цэлы тыдзень маўклівы і, як хворы баран, матаў буйнай галавой...

Слова «кутнік» калола такароўцу мазгі і спіну, як вострая шпілька, псавала яму настрой, як бы ў час шлюбу хтосьці зацягнуў хаўтурную псалму.

Зайздрослівыя суседзі з гэтага часта-густа карысталіся і паказвалі такароўцу, дзе ракі зімуюць...

І гэтае слова «кутнік» таксама пераходзіла з пакалення ў пакаленне, як хлеб, без якога абысціся ніяк нельга.

Такім чынам, плыло жыццё такароўцаў цэлыя дванаццаць дванаццацігоднікаў, пакуль маёнтак перайшоў да новага наследніка, які пачаў заводзіць у сваіх маёнтках новыя парадкі.

І вось тое, чаго такароўцы пужаліся болей ста год падрод — ад дзядоў да ўнукаў і праўнукаў — насунулася раптам на іх, як воўк на дарозе ў калядніцу на адзінокага падарожніка. Новаму пану спадабаўся гэты добры, аброблены мужыцкімі рукамі абшар зямлі: ён задумаў далучыць Такароўшчыну да самага блзкага свайго маёнтка...

Кантракта надалей ён не падпісаў.

Такароўцы спахмурнелі не на жарт. Малілі-прасілі пана, падбаўлялі арэнды ўдвойчы, утройчы, у чатыры разы. Пан заартачыўся. Нічога не памагло.

«Выбірайцеся адгэтуль!» — быў адзін яго адказ.

Што тут рабіць, ды і што тут рабіць?

Непрытомныя, счарнелыя, як галавешкі, лёталі такароўцы ад мястэчка да мястэчка да сваіх купцоў на раду-паратунак. Заварушылася ўся ваколіца ад гэтага гвалту. Шумелі-гаманілі гандляры, суседзі перасталі іх клікаць «кутнікамі», шчыра шкадавалі і раілі не выбірацца з сваіх сяліб ні за якія грошы. Гэткім чынам пражылі яны год без усялякага кантракта і без арэнды, бо пан не хацеў браць грошай. Пачаліся суды, якія з павета перайшлі ў губерню.

Ад судоў у такароўцаў запусцілася гаспадарка: распрадавалі яны апошнія здабыткі, каб плаціць адвакатам, зрабіліся беднякамі. Суд цягнуўся два гады. Выйграў пан. Хоцькі-няхоські, прыйшлося выбрацца з роднага гнязда. Бабы галасілі-прычытвалі, прашчаючыся з роднай зямелькай. Вочы ў сялян былі наліты крывёй, як яны свае апошнія манаткі клалі на вазы, выязджаючы з Такароўшчыны. Разбрыліся яны па ўсёй ваколіцы, хто за запашніка, хто за парабка, а некаторыя нават ў горад выехалі.

Праз некалькі дзён, калі ўжо вёска стаяла пустая і сваёй цішынёй наводзіла жуту на людзей, у адну ноч пажарышча зафарбавала неба. Усе будынкi ў Такароўшчыне дашчэнт згарэлі; згарэлі нават і сады. Ад быўшай багатай і вясёлай вёскі засталіся толькі чорныя печкі і падмуроўкі.

Пан Магдановіч добра ведаў, што гэта работа былых такароўцаў, але ён па «дабраце» сваёй маўчаў, бо лесу ў яго

было досыць і, апрача таго, ён баяўся, каб сяляне са злосці не падпалілі яго маёнткаў.

Ад першай славы такароўцаў і знаку не засталася. Яны хутка з гэтага павета ўсе выбраліся. Толькі, як жывы сведка мінуўшчыны, адзін стары дзед Лявон застаўся тут. Калі ўся сям'я яго сядзела ўжо на возе і кленчыла-ўпрашвала дзеда сесці з імі і «ехаць у свет», ён упёрся і нізашто не хацеў ехаць.

— Я тут радзіўся, я тут і памру!

— Ды як жа ты будзеш жыць адзін? — плакалі яго дзеці, унукі.

— Буду жыць, колькі мне паложана, — казаў ён.

І вось дзед Лявон застаўся тут. Гэта быў мужык гадоў семдзясят, высокі, лысы, сухі, з маленькай сівай бародкай, троху згорблены, але яшчэ моцны, жылісты і вытрывалы. Адзін з слаўнага роду такароўскіх старадрэвін, якога праца ад зары да зары на полі выгадавала і загартавала яго сілы як бы на векі вечныя. Ён ледзь не шэсць дванаццацігоднікаў тут выжыў.

Быў ён пасля разбурэння Такароўшчыны ў суседняй вёсцы ў аднаго гаспадара, які прыняў яго ў сваю хату з шчырым сэрцам і шанаваў, як роднага бацьку. А Лявон, не любіўшы есці дармовы хлеб і жыць злажыўшы рукі, працаваў у гаспадара лепей яшчэ за маладога і быў, як скарб у хаце. Праз год пры Лявоне гаспадарка ў таго чалавека значна паправілася.

— Відаць, рука такароўца зроблена не з гэткай гліны, як нашыя рукі! — гаварылі суседзі з зайздрасцю.

Кожны з іх меў бы за вялікае шчасце прыняць да сябе старога Лявона.

Адно толькі было з ім у хаце прыкра: ён з кожным месяцам рабіўся ўсё болей і болей маўклівым і суровым. Здавалася, што ён на ўсіх злуецца. Моўчкі выходзіў на работу, без гутаркі працаваў, ціха еў, без малітвы клаўся спаць. Ніколі нельга было ад яго пачуць слова аб сваіх, якія выехалі ў далёкі свет, ці аб Такароўшчыне, што ляжала перад яго вачамі. А калі хто пры ім пачынаў гаварыць аб Такароўшчыне, дык ён адразу выходзіў з хаты. Пры ім ужо стараліся аб гэтым не ўспамінаць.

Так прайшоў цэлы год.

І дзіва — Лявон за гэты год пакрапчэў, спіна выпрасталася, вочы блішчэлі. Ён нібы памаладзеў. Невядомая сіла крапіла яго, маладзіла. Людзі ажно пужацца пачалі Лявона, называлі яго ціха «чараўніком».

Пачаўся раптам мор на жывёлу.

У аднаго гаспадара воўк каня зарэзаў на начлезе — вінавацілі Лявона. Град поле пабіў — вінавацілі Лявона. У суседа раптам сын, малады і здаровы дзяцюк, занядужаў і высах, як трэска.

— Лявонавы штукі, — гаварылі людзі.

А гаспадар, у якога Лявон жыў, усё багацеў ды багацеў...

Усе гэтыя «прыметы» кіравалі сялянскія думкі на тое, што Лявон — чараўнік. Кожны так думаў, але баяўся гаварыць, каб, чаго добрага, Лявон «ліха яму не нарабіў за доўгі язык».

Вёска, дзе жыў Лявон, хацела як-колечы вызваліцца ад яго, але не ведала як.

На другі год раптам, у адзін светлы дзянёк, Лявон зусім змяніўся, зрабіўся іншым чалавекам, як бы ад яго адышлі «злыя чары»: пачаў гаварыць з людзьмі. Сышла суровасць з твару. Ён павесялеў і зрабіўся такім гутарлівым, ажно зноў задзівіў людзей. Цэлымі днямі гаворыць і гаворыць — і толькі аб Такароўшчыне: аб тым, як жыў раней у сваёй хаце, як яго бацька гаспадарку там ладзіў, якія ў яго былі шнуры, якая жывёліна, які сад і г. д. Таксама ён вельмі прыхільна і прыязна адносіўся да тых, хто яму гаварыў аб Такароўшчыне, аб гвалце і крыўдзе маладога пана Магдановіча.

— Цэлы год туга ела мяне, — тлумачыў ён сялянам. — Я хацеў усімі сіламі забыць аб сваёй гаспадарцы, аб Такароўшчыне. Нейкая злосць трымала мой язык у жалезных шчэмках, і я не мог слова казаць добрым людзям. Я ведаю, усе мяне пужацца пачалі, але гэта ўжо мінула. Крэпак быў бацька мой, да ста гадоў жыў, вечны ўспамін яго души. І я вась чую, што і мае сілы пачалі цяпер крэпнуць. А то, бывала, кожныя дванаццаць гадоў такі страх, што пан не падпіша надалей кантракта, гнуў маю спіну ў тры пагібелі. Кантракт быў цяжкай хваробай усіх нашых такароўцаў. Цяпер гэтая хвароба мінула.

Дзед смяяўся.

Павесялелі разам з ім і вясковыя. Трывога, якую ён сеяў паміж іх сваёй суровай маўклівасцю, мінула, і жыццё іхняе пайшло зноў звычайным шляхам. Калі ў каго з іх здаралася няшчасце ў гаспадарцы, дык ужо Лявона ў гэтым не вінавацілі.

Разам з пераменаў у Лявонавай натуре ўчынілася яшчэ другая прыгода. Цэлы год ён ні разу не быў на зямлі былой Такароўшчыны, стараўся ў той бок не глядзець, а цяпер пачаў бываць там штодня. Кожны дзень аглядаў сваё папялішча.

Бывала, у самы гарачы час працы, як бы ўспомніўшы нешта вельмі пільнае, кіне работу і шпаркім крокам пойдзе ў Такароўшчыну. Абыходзіць усе падмуроўкі, мацае рукамі раз-

валеныя печы і ідзе адтуль да падмуроўкі сваёй хаты. Тут ён стаіць доўга і нешта мармоча сабе пад нос. Пры гэтым у яго постаці робіцца перамена. Старэе адразу на дзесяць год. Гора вырастае ў адзін міг: галава апускаецца ніжэй, вочы тухнуць, і старыя хрыплыя ўздыханні напамінаюць гуд пілы, якая рэжа мяккі гніляк. Так стаіць ён адзін, як шэры корч, з гадзіну. Потым падыходзіць да печы, гаспадарчым вокам аглядае яе з усіх бакоў. А калі дзе цагліна вывалілася, падымае і асцярожна кладзе на тое пустое месца ў печы, скуль яна вывалілася. Абыходзіць печ некалькі разоў, потым сядзе і паглядае ў падпечча, раптам ускочыць, абмацае рукой чалеснік, кіўне галавой і выпрастаецца. Зноў маладзее на дзесяць год. Ідзе ў вёску.

Так праходзіць дзень за днём. Сяляне да гэтага прывыклі. Тлумачаць:

— Беднага Лявона цягам цягне да месца старой гаспадаркі. Не можа забыць.

Здарылася так, што пасля трох гадоў зацішша ў Такароўшчыне, дзе зямля без будынкаў была, як асірацелая, і наводзіла жудасць сваімі комінамі, там зноў закіпела жыццё. На доўгіх карах² пачалі з навакольных вёсак вазіць туды бявенне. Запахла свежым дрэвам і сасновай смалой. Цэлымі днямі стукалі сякеры і гудзелі пілы. Працавала шмат людзей. Адразу ставілі некалькі будынкаў: ток, пуню, хлеў, хату для парабкаў, хату для гаспадара, якая будавалася на панскі манер — з часаных бявенняў, з нямецкімі вугламі, з адмысловымі ганкамі і вялікімі вокнамі.

Наняўся туды на работу і стары Лявон. Ён адразу звярнуў на сябе ўвагу галоўнага майстра сваёй кемнасцю і стараннасцю. А здароўе ў яго было такое, што ўсе проста дзівіліся. Бывала, падыме сам такое бярвяно, што і малады не патрапіў бы падняць. А якія вясёлыя байкі ён баяў пры гэтым, ажно ўсе рабочыя покатам са смеху каціліся. Дзедка Лявона любілі ўсе: і сам пан, і майстар, і работнікі. Гарэлку піў ён болей за ўсіх. Любіў пасля выпіўкі дужацца з маладымі, і як толькі абхопіць каго-колечы сваімі жылістымі рукамі, дык той толькі задыхаўся і адразу — гульгіць, як сноп.

Работа пачалася вясной.

Лявон, як толькі паступіў на работу, пабудаваў сабе з аполкаў будку каля печы сваёй былой хаты і жыў там адзін. За гэта і работнікі пры будоўлях і суседзі з ваколіцы называлі яго «дамавіком». Ён на гэта не злаваўся, так уцягнуўся і прывык да гэтай мянушкі, што калі часам звалі яго імем «Лявон», дык не адклікаўся.

Разам з будынкамі ішла работа і на полі. Навезлі шмат жы-
вёлы, коней, валоў, кароў, авечак і птаства.

Аралі, сьялі, касілі, жалі, і ўсё было звезена ў новыя будынкі.
Тут ужо відаць было, што не мазолістая рука панурага гаротніка-
ратая будавала для сябе гняздо, дзе памалу сам гаспадар на
сваім коніку возіць бявенні, майструе курную хацінку, праз
год з'яўляецца пуныя, потым ток, і кожная здабытая жывёліна —
вялікая падзея ў яго шэрым жыцці. Не. Тут будавалася гняздо
багатыра. Як залаты дождж, сыпаліся дукаты. Пан сам пальцам
аб палец не крануў, а дзесяткі людзей, найміты-нявольнікі, за
яго працавалі. Як у казцы, усё зрабілася адразу. Як «га», гатоў
быў рай на зямлі. За адно лета паспелі нават сажалку выкапаць
пад пагоркам, агароднік-немец пасадзіў вялікі сад, абапал дарогі
да гаспадарчага дома былі пасаджаны прысады — маладыя
таполі. Высокі, новы, афарбаваны крыж з масянжовым Панам
Езусам красаваўся на дарозе да новага фальварка, як шчыры
вартаўнік багатырскага гнязда. І маладыя прысады выглядалі
таксама, як шарэнга малайцоў, якія вартавалі новы хутар, што
красаваўся сваімі бялюткімі, высокімі, зграбнымі будынкамі,
дзе ўсё было зроблена з багатай рукі — і пекна, і моцна, і вы-
годна. А ў гумнішчы было поўна збожжа. Пахла свежым сенам,
кветкамі, якія былі клапатлівай рукой пасаджаны каля ганка
аксамітнымі клумбамі-дыванамі. А заводнае стада пасвілася ў
лагчыне. Кожная штука выглядала, як лялька, як намалёваная.
Новы фальварак выглядаў паміж вакольных вёсак, як багата пры-
браная каралеўна, акружоная вясковымі бабамі-прыслужніцамі. І
само неба, само сонца іначай глядзела на новы фальварак, чымся
на вакольных вёскі: першаму светла ўсміхаліся, а на апошнія
хмурыліся або іх зусім не прыкмячалі.

Адна толькі фігура Пана Езуса на новым пышным крыжы
выглядала небагата ў сваім багацці. Здавалася, што ўзялі жабрака
з-пад цвінтара, надзелі яму карону на галаву і назвалі царом, а ён
тым часам выстаўляе руку, кланяецца і просіць капеечку, кажучы
пры гэтым: «Я — самы просты з простых. Я — самы бедны з
бедных. Я — самы добры з добрых. А палацы будавалі, на гэтым
полі працавалі, гэтыя жывёліны даглядалі мае браты — бедныя
мужычкі. Бойцеся Бога. Як найбольш спакоры. Багатыя маюць
радасць у кароткім жыцці на зямлі, а бедныя на векі вечныя на
небе. Бедныя будуць на тым свеце ў раі, а багатыя — у пекле.
Шкадуйце багатых і будзьце паслухмяны».

Ад папялішча Такароўшчыны і пуху і духу не засталася.
Новы фальварак пан назваў Магданоўшчынай. Загадаў ачысціць
зямлю з-пад лому, цаглін і смецця і заараць на зіму.

Вось пасля таго, як знік апошні след былой гаспадаркі Лявона, дзед зноў зрабіўся маўклівым і суровым і перабраўся ў тую хату, да таго самага мужыка, дзе ён раней жыў.

І зноў перарабіўся з «дамавіка» на «чараўніка». І ўсе яго зноў пачалі пужацца. Ад былых слядоў яго любай зямелькі засталіся толькі адны старыя могілкі, якія пан не адважыўся знішчыць.

Гэтыя могілкі яшчэ лучылі душу старога Лявона з сваім мінулым, якое ніколі не вернецца. Нібы стары крыж, выглядаў ён паміж крыжамі, дзе па асенніх начах выстайваў па некалькі гадзін... Але думкі яго былі глыбока захаваныя і цёмныя, як дажджлівая асенняя доўгая ноч, як нямая ціхасць магілы.

Тым часам восень рабілася ўсё больш гнеўнай. Пачаліся халады, маразлівыя ночы. Мокры снег, ад якога зямля парабілася топкай і гразкай, і цёмныя лужыны стаялі на рудым іржанні.

Але толькі для бедакоў-гаротнікаў гэты час вее непрытульнасцю і нудою, ад чаго месца себе знайсці цяжка. Для багатых — адна прыемнасць. У асеннія доўгія ночы пачынаюцца балі, гульні і розныя вясёлыя забавы. Віно льецца ракой. Найлепшая яда навалена гарамі па пекна прыбраных сталах. Пары кружацца ў вальсах. Музыка вабіць сваёй кволасцю і далікатнасцю. Галовы хмялеюць, а губы, як жывыя макі, цягнуцца да пацалункаў. Вочы блішчаць пад павалокай туману, як у сумуючых анёлаў на малюнках.

Вось гэтакім чынам краталіся асеннія ночы і ў новым хутары Магданоўшчыне. Гуляць можна смела, баяцца няма чаго: на дварэ пільнуюць панскі супакой злосныя сабакі-ваўкадавы; людзі са стрэльбамі — верныя слугі-вартаўнікі. Можна гуляць.

У адну ноч, у самым разгары панскай гульні, раптам пачалася завіруха, як бы ў часе Неранскага або Бальтасарскага піру: роўна апоўначы ў адну хвілю полымя абхапіла ўсе новыя будынкі, і цьма навокал асвятлялася жудасным, колеру крыві, вогнішчам. Загудзеў моцны вецер, і агонь разрастаўся. У адну гадзіну агністы аграмадны язык так лізануў новы хутар Магданоўшчыну, што ад яго засталіся такія самыя знакі, як ад былой вёскі Такароўшчыны. Усё згарэла — і дабро, і жывёлы. Чуць людзі паспелі выратавацца. Не дапільнавалі ні злосныя сабакі, ні панскія найміты.

Назаўтра Лявон, нібы пастарэўшы за ноч на дваццаць гадоў, згорблены, слабы і хілы дзядуля, пайшоў да пана Магдановіча і прызнаўся, што гэта ён падпаліў фальварак.

Лявон сказаў слабым дрыжачым голасам:

— Вось усе гэтыя апошнія гады злосць на цябе трымала мае сілы. Як пакуслівую гадзіну, я грэў у сваіх грудзях пякельную помсту на пана за тое, што ты знішчыў нашыя, крывёй і потам здабытыя гаспадаркі. Во гэтымі каравымі рукамі я яшчэ хацеў задушыць пана, але ўстрымаўся: не хацеў паганіць свае чэсныя мазолістыя рукі панскай нячыстай крывёю...

А як людзі скручвалі вяроўкамі рукі і ногі старога Лявона, ён не бараніўся, толькі нешта неразборліва мармытаў сабе пад нос. З старых мутных вачэй капалі слёзы.

1921

НА ЗАЧАРОВАННЫХ ГОНЯХ

На зачарованых гонях, нібы тры адвечныя вартаўніцы, шукалася тройца зграбных стромкіх хвоек. Нібы карагодніцы, якія во-во пусцяцца ў скокі, хвойкі рухалі зялёнымі пругкімі рукамі-лапкамі.

Вілаватымі ланцугамі-карэннямі хвойкі былі прыняволены некім да гоняў. Хтосьці паставіў іх тут глядзець за тым, што чыніцца вакол.

Загартаваная двухкльковая саха грызла зачарованыя гоні з году ў год, пераварачвала лусты-скібы чарназёму. Смаглай, жывой зверыною з дрэва і жалеза саха ўядалася глыбока ў глебу.

Нуканне і тпруканне аратая, лясканне драянкі па абручых-скабінах калмагай кабылкі сыпаліся на глебу невідочным насеннем. Як шрот аб бляху, дзынкалі гукі мужыцкія аб чорныя барозны, аб сухія равочкі.

Земляроб пры гэтым гнуўся і крактаў. Во-во прыпадзе грудзмі да гоняў. Во-во зрасцецца з чарназёмам. Во-во і кабылка распластаецца-расцягнецца ракам па барознах на ўсіх чатырох нагах. Глеба іх глыне — і знаку не застанецца...

Вялікай прагнасцю дыхала глеба. Яна любіла, калі над ёю рыпалі-хрустелі косці, калі мускулы рабіліся цвёрдымі, як дубовыя сукі, і пругкімі, як сталёвыя спружыны. Яна любіла, калі гарачая жыжа поту бруднымі ручаінкамі разыходзілася па глыбокіх зморшчынах загарэлага твару. Яна любіла, калі шышкі-мазалі глебнага колеру цёрліся-шараваліся, як брускі, і фарбаваліся крывёй.

Глеба гадала шчырае замілаванне да сялянскага болю, натужнасці і асілкасці...

Зрашатаваная агнёвымі шыламі сонечных праменняў, глеба выціскала паўзверх сваіх захаваных хохлікаў зялёныя шпількі руні.

Барадой мядзяна-злотнай кучаравіліся мільённакопныя шчоткі жытніх каласоў, тырчэлі, як дрот-шчаціна на чорным карку аграмадзістага япрука. Да ярка-сонечнага польмя ў блакітнай вышчы, як ніткі-змейкі, цягнуліся каласы, упарта імкнуліся да чорных бульбінкаў-жаўранкаў, якія сыпалі з неба ў нізіны зыкі-пералівы, булькалі жвірова-жоўтай рачулкай.

*

Калісьці на гэтых зачарованых гонях шуткавалі дзяўчаткі-калінікі лясныя, прыгонніцы панскія, шуткавалі зазубленымі сярпамі-палумессяцамі. Сярпы жорстка глымзалі жытнія гоні, прагна глыталі каласы, сноп за снопам, мэндлік за мэндлікам.

Хай гікае панскі прыганяты, хай ляскае раменны гадзюка-бізун, — красуні маладыя перакідваліся вясельымі жартамі.

Грэх не жартаваць, калі жар-сонейка грае, калі птушкі, званочкі двухкрылыя, звіняць, калі вакол хмялеюць шклянныя далечы і мітусяцца палосы зялёна-кудзерных гайкоў.

Грэх не жартаваць, калі ў далі-дальняй шэрыя купінкі хатак вясковых у самыя воблакі лезуць, калі з гладышкоў-комінаў коціцца дымок ружова-сівюсенькі і верціцца рухліва-бурштынавымі клубочкамі-яблыкамі...

А познімі змкамі ідуць маладыя жнейкі дахаты, ідуць грамадкай цеснай, босыя. Чырванеюць кветкі-вышыўкі на белі востракантовых хвартушкоў. Бялеюць хусткі на ільняна-русых польмях валасоў.

Ці не лябёдка гэта перакінуліся раптам у залачонавалосых дзяўчатак?

Ці не чарадзейніцтва рэй вядзе на вытаптанай сцяжынцы-каруне?

На спінах камень-боль вісіць. На тысячы міль цягнуўся летні дзень. Ад цямна да цямна працавалі — пан скардзіцца не павінен.

Пелі яны хорам, усе разам. Шчыры смутак, як мёд ліповы, кадзіліў змрочнасць. Волі жадалася:

Дайце вы мне вольку —
Я ў зязюльках апынуся;

Дайце вы мне крылкі —
Я да пташак прылучыся...

«Вольку!» — адгалошвала мутна-цёмная шыр сваімі чатырма старонамі.

«Вольку!» — вышываў нехта любавабнае слова на небе чырвонымі пчолкамі.

*

Гарачы кісель льецца з вышотаў уніз. Сонечна-варны дзень. Зачарованыя гоні во-во растопяцца ад гарачыні, як сала на патэльні. Пад трыма хвоямі гудзіць цёмнае воблака куслівых аваднёў. Зярняткамі-лятункамі носяцца яны ў паветры на адным месцы.

— Ой, ратуйце, людзюхны добрыя... ратуйце... — жаласліва-жудасна вохкала глеба.

— Ра-туй-це!

Стогн дзікі, працяглы, як асенняя ноч, вырываўся з-пад тройцы хваёвай, з-пад трох дрэваў нямых. Пад дрэвамі быў курганок-муравельнік. Вялікім ахапкам сіўцу здаваўся ён хвойкам. У ім і па ім ёрзалі рудыя, зухаватыя мурашкі. З муравельніка тырчэла гола-меднае цела мужыка. За рукі ён быў моцна прывязаны вяроўкамі да яловага пня — так моцна, ажно рукі трэскаліся і выварачваліся з суставаў. Па жывым карчы чалавечага цела капашыліся соткі мурашак...

Хадзілі сукі-рэбры, «чорныя» мужыцкія косці пад скурай бруднай не хадзілі, а скакалі... Валасы ў мужыка былі скалмачаныя, потныя ды абсыпаны чорнай мукою-пяском. І твар скрыўлены быў, аблеплены зямлёй: не даваўся мужык, не хацеў лезці голы ў муравельнік...

— Ра-туй-це-е...

Разявіўся моцна мужык. Чорнай трубой глядзіць скрыўлены рот. На языку таксама пясок. На носе — таксама. Упарты, відаць, быў мужык, не даваўся. Яго галавой, як сахою, аралі людзі па зачарованых гонях. Вунь і след ёсць на пругкай зямлі. Якраз баразна.

Яго цягнулі за ногі галавой уніз.

— Іначай нельга было, — казалі панскія найміты, — брыкаўся, шэльма!

— Раг...

Тут хрыплы голас абарваўся. Нібы бочка трэснула... Толькі вочы вылезлі на лоб, мужыцкія вочы — шчырыя, жаласліва-

страшныя і нямыя. Слёзы кап-кап, і мокрыя сцежачкі расціраліся па зямлістым твары мужыка.

— Хліп-хліп! Хліп-хліп!

Ціхі плач рваўся з валасатых грудзей.

Да самага вечара прыйдзеца галышком пасядзец у муравельніку. Злоўчынак быў вялікі — прыгоннік украў булку хлеба з панскай пякарні... Надта ўжо дзеці есці хацелі — жаласць прабірала...

*

Чорнай дзяругай вісіць асенняя ноч над зямлёй. Ні зоркі аднэй зверху, ні іскрачкі знізу. Вые вецер асенні, вые, як галодная звярына. Рыскае вільготны гад пад буйным дажджом і кідае з гнілой пазухі жмуты страхоццяў ва ўсе бакі. Стогне пустое поле. А дождж плюхае аб жорсткае іржаннё, якое тырчыць на зачарованых гонях няголенай барадой старога дзеда. Войкаюць тры хвойкі, ківаюцца ва ўсе бакі і крэхчуць.

Жуць і непрытул спацыруюць па цёмных абшарынах. Золкасць коціцца атрутным макама над зямлёй. Доўгая-доўгая асенняя ноч. Канца ёй няма.

Упірайся вухам у цемуру і пільна прыслухайся: шэпт, чалавечы шэпт пад трыма хвоямі хаваецца. Трывожнае, жудка-злоснае «шу-шу-шу» гойдаецца адтуль...

Кінь моцна вокам у цемуру і рупна паўзірайся: цені, тры чалавечыя цені шавеляцца пад трыма хвоямі.

Хто іх клікаў сюды апоўначы глухой? — Лёс, нядоля мужыцкая!

Дзікі, прадсмертны крык нырнуў з-пад хвоек; такі крык, ажно ўся зямля закародзілася. Рэзалі чалавека, мучылі яго ў глушы.

Цішыня...

Рыдлёўка глуха совалася ў зямлю, шоргалася, дзынкала аб каменні. Доўга шапталіся тры цені, а потым утанулі, расплыліся ў чорнай вільготнай воўне асенняй ночы.

Назаўтра трывога пайшла гуляць па ўсёй ваколіцы:

— Пан прапаў... пан прапаў...

*

— Сам антыхрыст засеў у ім! — гаварыў поп пра сына Макара Канцавога.

Высокі і худы быў Міхась, Макараў сын. Вочы ў яго былі глыбокія, задумёныя і цёмна-сінія з аганьком, — здавалася,

што зараз бухнуць яны полымем і запалыць усіх. Як глянуць на чалавека — наскрозь яго бачаць. Такія ўжо чароўныя вочы: гнеўныя, гнеўныя. Але затое як скажа слова дзяцюк, дык чырвонцам кіне — добрае, добрае было слова яго. А простае, а разам з гэтым мудрае — мужыкі слухалі і наслухацца не маглі.

— Ну, з кніжкі чытае, дый годзе!

Міхась служыў на фабрыцы ў горадзе. Час ад часу прыязджаў у родную вёску. Прывозіў кніжачкі. Але непісьменныя сяляне любілі лепей яго жывую гутарку.

Аб чым ён гаварыў?

Аб усім гаварыў ён. З яго гутарак гарапашнікі даведаліся, скуль ліха на свеце. Так добра даведаліся, што задумалі сагнуць гэта ліха ў тры пагібелі, як асілак падкову конскую. Задумалі бунтавацца проціў цара і паноў.

— У гарэтыка-Міхася рогі на лбу і хвост ззаду, — гаварыў поп, — нячыстая сіла ў ім гняздзіцца. Ён — антыхрыст.

Ківалі галовамі мужыкі і грозна маўчалі. Рукі сціскаліся ў кулакі. Вочы гарэлі. Во-во кінуцца людзі на папа... во-во юху яму спусцяць... Во-во ад яго толькі мокрае месца застаецца...

Стрымліваліся мужыкі.

Пад бокам ураднік сядзеў. Вусы ў урадніка тырчэлі, як у ката. Твар быў круглы, як качан капусты. Нос чырвоны, як бурак, — ураднік часта сівуху пробаваў. А вочы ў яго былі, вочы! Шклянныя і гідкія. Як два слізкія казённыя арлістыя гузікі, блішчэлі яго вочы. Як брудная кіпучая вада ў гаршку, бурлілася з яго глоткі хрыпла-п'яная непрыстойная лаянка.

— Закатую да смерці с-с-сукіных дзяцей, — бурчэў ён. — Закую ў ланцугі ды ў Сібір адпраўлю!

Уцёк Міхась. А «бунтарскія» кніжачкі з горада сяляне закапалі, як нябожчыкаў, на зачарованых гонях пад хвоямі.

*

Панскі маёнтак стаяў воддаль ад зачарованых гоняў, на палюне. Дахам бляшаным ён рос угару, а вокнамі-вачамі волата зіркаў навакол.

Вокны бачылі ўсю ваколіцу. Ад іх не ўтоішся. Сяляне, праходзячы воддаль, заўжды шапкі рвалі з галавы і комкалі іх у каравых пальцах, як надакучлівых шчанят.

У адну раніцу...

Зарагаталі вокны крывавым смехам. Задыміліся страшна.

Нібы ў панскіх пакоях стаяў нехта вялікі ды з вялікай люлькі піпкаў — дым пушчаў праз вокны.

Закашляў панскі дом, і чырвоныя языкі пачалі высоўвацца з усіх яго шчылін, — з дзвярэй і акон. Загулялі языкі, пачалі лізаць сцены. З сцен раслі ўверх велічэзнымі кветкамі!

Бу-у-ух! бу-у-ух!

Сцены зарыпелі, заскрыпелі. Уверх падымалася чырвоная гара; расла, бухала аграмадным велікодным яйцом; сыпала-брызгала з сябе крывавых пеўняў, залатых змеяў; пускала пукі зорак угару і рагатала.

Жудасна рабілася хвойкам на зачарованых гонях, жудасна і цікава:

— Якое ж гэта свята ў маёнтку? Ці ж званы званілі?

А святаў шмат — у календары не змесціш: то царскі дзень, го божы дзень, то панскі дзень, то так сабе дзень. Лічы — і заблытаешся.

На папялішчы панскага маёнтка людзі рэпу сеялі. Добрая рэпа расла — у цівунскую галаву. Дзівіліся людзі і надзівіцца не маглі. Хоць вязі ў горад напаказ!

*

На зачарованых гонях.

Зноў сонечны летні дзянёк. Зноў жнейкі жнуць. Толькі не для пана — для сябе. Ніхто над каркам не стаіць. Вясёлая песня рвецца з грудзей і раскідваецца на абшарах гукамі-клічамі.

Адвеку мы спалі,
І нас разбудзілі...

«Разбудзілі» — варочае ім водгаласамі прамяністая сонечная шыр.

— Разбудзілі!

1922

ТРИ КРЫЖЫКІ

Гэта былі не звычайныя крыжы, якія мы бачым на могілках, або ў царкве, ці на абразах.

Гэта былі тры маленькія, нязграбныя крыжыкі, пісанья на паперы мазолістай, каравай рукой Янкі Гарбача.

Тры палачкі ўдоўж і тры ўпапарок.
Янка Гарбач так заўсёды падпісваецца.

Тры крыжыкі складаюць усю яго пісьменнасць і навуку.

Такія яго крыжыкі добра ведала даўнейшая воласць.

Такія крыжыкі ставіць ён на паперах і ў цяперашнім сельсавеце.

І, здаецца, крыжыкі гэтакія самыя, як і ў іншых непісьменных сялян, але Янка іх заўсёды пазнае хоць паміж сотні такіх жа, напісаных не яго рукой.

Ён іх пазнае так, як пазнае сваю касу, пугу ці свой воз паміж іншымі такімі ж прыладамі гаспадаркі.

Ён іх пазнае так, як чалавек пазнае сваю авечку ў вялікім стадзе чужых авечак альбо бабу сваю на кірмашы сярод вялікай грамады баб у такіх жа, як у яго жонкі, хустках.

А на першы погляд здаецца, што ніякай розніцы няма паміж крыжыкамі Янкі Гарбача і такімі ж грамзаламі іншых непісьменных сялян.

Гэта толькі здаецца.

Янка Гарбач ведае свае крыжыкі, як сваё імя. Шмат поту яны яму каштуюць кожны раз, як прыходзіцца яму падпісвацца.

Ён сапе ў бараду, вочы пільна наставіць у паперу, цэліцца доўга-доўга і пачынае выводзіць крыжыкі, нібы будыніну будзе.

Як сахою па раллі, водзіць ён пяром па паперы. Доўга майструе, пакуль стануць крыжыкі ў радочку — адзін за адным, як жывюханькія. Нібы тры камарыкі, адзін меншы за другога.

Янка ўкладае ў гэту пісаніну ўсю сваю кемнасць, усю істоту, усе думкі і настроі, якімі ён перапоўнены ў той час.

Праўда, кожны раз крыжыкі выходзяць у яго па-інакшаму, у залежнасці ад яго настрою, але ён іх ведае. Таўшчыня і даўжыня палачак гэтых крыжыкаў заўсёды напамінаюць яму аб тым, пры якіх варунках ён іх пісаў, калі пісаў, што тады думаў, ці ён быў тады вясёлы, ці смутны.

Гэта ўсё Янка пазнае па крыжыках паводлуг іх ліній, паводлуг таемных прыкмет, вядомых толькі яму.

Пісьменныя людзі ставяць пры гэтых крыжыках яго імя і прозвішча. Так даецца тлумачэнне да іх, каб у канцылярыі ведалі, што гэтыя крыжыкі азначаюць «Янка Гарбач».

Янка вельмі гардзіцца тлумачэннем пісьменных: жартачкі — ён так мудра піша, што тлумачэнне патрабуецца. У Янкі тады з'яўляецца на твары выраз надзвычайна вучонага чалавека...

Янка Гарбач бывае на ўсіх сходах, усюды выступае з прамовамі, і на ўсіх рэзалюцыях — аб кааператыве, аб школе, аб пераходзе на шматполле — мітусяцца яго тры крыжыкі.

Ставіць свой подпіс крыжыкамі для яго хоць і цяжкая праца, але ён гэта вельмі любіць. Вугалем на сцяне іх крэмзае, зімой па снезе кійком малюе. А калі часам задумаецца, дык пальцам перад сабой у паветры іх пачынае выводзіць, нібы па ўспацеўшай шыбіне.

*

— Кінь, нарэшце, свой магільнік! — казаў аднаго разу настаўнік іхняй вёскі Янку Гарбачу.

— Які магільнік?! — здзівіўся Янка і выставіў на настаўніка пару вострых, як цвікі, вачэй.

— Свае тры крыжыкі, — лёгка ўсміхнуўшыся, мяккім голасам вытлумачыў настаўнік.

— Як тры крыжыкі?! Мой подпіс?!

Янка так аслупянеў, нібы настаўнік казаў яму, каб ён нажом адрэзаў свой нос і кінуў сабакам.

Пры гэтым ён у паветры папісаў пальцам тры крыжыкі.

— Цяпер усе павінны ўмець пісаць і чытаць, — вёў далей сваю гутарку настаўнік выразна і цвёрда.

— Ты вось кожны раз прыходзіш ка мне, каб я табе чытаў розныя павесткі, розныя паведамленні, газету, законы аб зямлі і іншыя патрэбныя справы.

Настаўнік доўга гаварыў яму аб патрэбе ўмець пісаць і чытаць.

Янка Гарбач маўчаў.

Ён апусціў голаў, апусціў цяжка, нібы бязмен, узвешаны ўніз галоўкай. Кучма рыжаватых, паджарыстых валасоў, настаўленых супроць твару настаўніка, былі нямым доказам Янкі. Здавалася, што ён за такое прыставанне хоча бадаць настаўніка ў грудзі сваёй успацеўшай лабацінай з невідочнымі рагамі.

Выразу твару Янкі не відаць было, але па ўсім цэле яго як бы прабегла знутры думка, тарганула яго ўсяго, скалатгнула, нібы вецер яблыню — і зноў захавалася глыбока ўнутры...

Шкада зрабілася Янку сваіх крыжыкаў... Ён так да іх прывык за ўсё жыццё...

Так прывыкае чалавек да сцен турмы, у якой прыходзіцца яму сядзець часам доўгі час. Пры вызваленні з няволі ён пачынае сумаваць па сваёй каморцы з жалезнымі кратамі.

Настаўнік назіраў за Янкам і чакаў, што далей будзе.

Настаўнік быў адзеты ў вопратку «зашчытнага» колеру ў вытрыманым стылі. Жаўтавата-брудныя бацінкі-амерыканкі на

нагах, скруткі да кален, парванья нагавіцы. Усё гэта напамінала нядаўны час вайсковага камунізму. Выгляд настаўніка, вырваны з эпохі грамадзянскай вайны, нібы клінам уразаўся ў наш час мірнага будаўніцтва. Тры гады ён жыў васьм у гэтай глушы. Увесь свой час змагаецца з вясковай цемрай. Ад пастаяннага змагання з яго маршчыністага твару не зыходзіць выраз неспакою, напружанасці і натхнёнай жывасці.

Вочы ў яго вострыя, пранікаючыя, бародка — клінам, увесь ён тонкі і худы. Нібы верацяном вострым, гатоў ён у любую хвіліну пранізваць думкі вясковых людзей, каб асвятляць іх, каб расейваць павуціну старых забабонаў.

З добрай усмешкай паглядае настаўнік на Янку Гарбача і чакае.

А ў Янкі думкі скачуць з месца на месца, лётаюць, як перапалоханыя авадні. Мітусяцца ў яго галаве крыжыкі, якія ў штодзённым жыцці, у практычнай працы, у адносінах з людзьмі звязвалі яго, злучалі з тысячагоддзем.

Да гэтага часу Янка бачыў толькі карысць ад сваіх крыжыкаў. Толькі васьм у гэту хвіліну ён павярнуў аглоблі ў другі бок — і давай у думках шукаць усе нявыгады крыжыкаў, усю несуразнасць сваёй цемнаты.

— Сапраўды магільнік нейкі! — падумаў Янка. Колькі ён папер падпісаў такімі крыжыкамі, не ведаючы, што напісана ў гэтых паперах, а потым прыходзілася церабіць патыліцу, ваьваць, судзіцца і новыя глупоты чыніць. А ўсё дзеля таго, што ён чалавек непісьменны.

— Жыць далей з крыжыкамі нельга! — цвёрда падумаў Янка.

— Трэба над крыжыкамі паставіць крыж! — прагаварыў ён голасна.

— Во, во! — падхапіў гэтыя словы, як самае каштоўнае і дарагое, настаўнік.

Вочы настаўніка засвяціліся радасцю: новая перамога!

— Значыць, будзеш у мяне вучыцца?

— Буду! — цвёрда адказаў Янка і падняў галаву. Ён ажно ў твары змяніўся ад сваёй рашучасці і ў знак згоды з настаўнікам, каб замацаваць гэту справу раз назаўсёды, Янка схваціў левай рукой правую руку настаўніка і са смакам хлопнуў па далоні настаўніка другой рукой сваёй. Ажно водгаласкі расплёткаліся вакол.

Так Янка заўсёды рабіў пры самых важных момантах свайго жыцця, калі цялё прадасць або калі каня памяняе.

Янка аддаў цяпер свае тры крыжыкі за пісьменнасць.

Развітаўшыся з настаўнікам, Янка пайшоў дахаты аднаўлёным, новым чалавекам.

Ён адчуваў сябе як бы пад акном цікавых палацаў, дзе чорныя літары на белай паперы аблягчаюць чалавечае жыццё.

Ідучы дахаты, Янка не заўважаў, што робіцца вакол. Яго нешта падымала ўгару, нясло, як пярэчку. Праз колькі часу ён сам будзе газеты чытаць, кніжкі, будзе падпісвацца словамі «Янка Гарбач».

Тут ён прыпомніў свае крыжыкі і давай пальцамі ў паветры зноў вывадзіць іх па старой прывычцы. Але зараз жа ўсхапіўся:
— К ліху крыжыкі!

1925

ФРОСЯ

Хош гаротная, але задзёрыстая была Фрося, гордая. Яе дробная, як гняздо, хатка была старэнькая — на падпорках трымалася. Калі міма праходзіла стада, Фрося пільнавала, каб вялізны буры бугай багатага суседа не пацёрся аб вугал хаты, бо яна пры гэтым ходарам хадзіла і магла разбурыцца. Будкі графскіх сабак былі палацамі побач з Фросінай хатай.

Муж Фросі хадзіў вечна на адработкі да кулакоў. Рэдка калі ён што прыносіў дамоў — трэба было адрабляць за пазычаныя зімою харчы: пудок жыта на зацірку, асьміну бульбы. Браў ён зімой жменькі добра ў розных людзей, а летам адрабляў на цэлыя горы. Ён хадзіў дзень у дзень ад гаспадара да гаспадара выплачваць даўгі сваім потам. Ціхі ён быў чалавек, не пярэчыў ды адрабляў у кулакоў за даўгі ў дзесяцікратным размеры. «Які з цябе работнік, — гаварылі гаспадары. — Вецер свісне, дык упадзеш. Слабун ты! Твае тры дні лічым за адзін». Ціхім ён быў і ў хаце, калі жонка Фрося часам крычала на яго за тое, што ён дамоў ніколі нічога не прыносіць — хоць бы гэтулькі, колькі сарока на хвасце прынесці можа. Крычала на яго Фрося ды супакойвалася.

— А што ж беднаму рабіць? — меркавала яна. — Няхай толькі цяпер заартачыцца, тады зімой ніхто і меркі бульбы не пазычыць. Яшчэ горш стане.

Яна часта пакідала малых дзяцей ды сама хадзіла на падзённую работу.

Улетку ў Фросінай хацінцы бывала горш, чым зімой. Ледзь дачакалася лета, калі Бог-гасподзь накорміць яе сямейку посным шчаўем ці маладой крапівой, грыбам, ягадкай. Але і гэта дабро Бог-гасподзь расціў на графскай зямлі.

І бывалі дні, калі крапіва здавалася дзецям Фросі і яе падсвінку райскім пачастункам, больш смачнай ежай, чым смажаныя курапаткі на графскіх бальных сталах.

І гневалася Фрося на госпада Бога, на графа, на ўсіх багагых людзей.

— Хоць ты на печы сей гэтую крапіву! — скардзілася яна. Замест ежы Фрося апавядала дзецям байку аб тым, як вырасце куст крапівы ў яе хаце, дарасце да столі. Праб’е столь і вырасце да даху. Праб’е дах і вырасце да яснага неба. Праб’е неба і ўрасце пану Богу ў самую бараду. Ад барады ўрасце пану Богу ў самыя вочы. І пан Бог, які заўсёды глядзіць, каб багатым добра жылося ды каб бедны чалавек вечна гараваў на паню, — аслепне. Тады бедныя людзі будуць жаць з аграмаднага крапіўнага дрэва маладыя галінкі крапівы, будуць гатаваць гэту крапіву з вадою, прыправяць, прысоляць — ды есці, есці...

Фрося не ўяўляла сабе большага шчасця, як есці ўволю крапіву.

У Фросіных дзяцей разам з ростам казачнага куста крапівы зусім не казачна, а па-сапраўднаму рос апетыт. Яны глыталі сліну. Тут жа хрукаў галодны падсвінак. І ён на сваёй мове прасіў крапівы... Крапіва стала для сямейкі найвялікшым шчасцем...

І такая жаласлівасць напала на Фросю, што ёй бясконца плакаць хацелася. Яна душылася слязамі, нібы вострай косткай ад рыбы. Закусвала губы.

— Мама, у цябе кроў з ніжняй губы цячэ! — сказаў маленькі хлопчык.

Дзеці спалохаліся:

— Кроў... кроў...

І высахлі адразу Фросіны слёзы. Загарэліся вочы двума чырвонымі вуголіямі. Сціснуліся рукі ў кулак. Фрося пачала праклінаць Бога, графа ды ўсіх багатых на свеце людзей такімі страшнымі словамі, ажно дзеці спалохаліся.

— Мама, не злуйся... Нам страшна... Есці не хочам... Мы і гак сытыя...

Малыя трымаліся за яе зрэбную спадніцу. Тут жа хрукаў падсвінак і выкапаў лычком ямку ў хаце. Падлогі ж не было. Аіншага месца, дзе лычком пакапацца ў зямлі, падсвінак не меў. Квадрацік зямлі на шэсць аршын у хаце быў усёй Фросінай зямельнай гаспадаркай.

І сама гэта хатка нялёгка ёй дасталася. Ого! Колькі яны нагараваліся тры гады таму назад...

Фросіна сям'я жыла раней у адным з маёнткаў графа Слаўскага, за трыццаць вёрст адгэтуль. Муж служыў парабкам. І вось аднаго разу муж яе цягаў у графскі свіран вялізныя мяшкі збожжа. Муж падарваўся, ляжаў хворы доўгі час. Такі парабак графу ўжо не быў патрэбны.

Парабкаўскую сям'ю выгналі ў чыстае поле. Прышлося начаваць на дарозе. Фрося прыкрывала сабою маленькіх дзетак, як птушка птушанят. У адным багатым хутары, калі Фрося пайшла да студні набраць вады, злы гаспадар зацкаваў яе сабакамі, абазваў валацугай, зладзейкай. У яго прапала курыца, і гаспадар вінаваціў Фросю, нібы яна ўкрала. Сабакі хутараніна парвалі на ёй вопратку, пакусалі яе. З рук і ног лілася кроў. Усё ж такі яна прынесла дзецям жбанок вады. Яны ж усю ноч прасілі птушынымі галаскамі:

— Мама, піць... піць... піць...

Фрося не звярнула ўвагі на боль ад сабачых укусаў. Толькі праз некалькі дзён, калі Фрося наняла гэту хатку ў аднаго селяніна за пяць рублёў на год і начавала з сям'ёю ў «сваёй» хаце, яна ўспомніла і хутараніна і яго сабак.

Ён стаяў чырвоны і рыжавусы на высокім ганку і цкаваў сабакамі:

— На-цю-на! На-цю-на! Кусайце зладзейку, кусайце! Няхай больш курэй не крадзе. А-цю-на! А-цю-на!

Ён пасвістваў, клекатаў гучна языком, і тры рыжыя вялізныя, як ваўкі, сабакі забрахалі на розныя галасы, прыбеглі з-за хлявоў і накінуліся на Фросю. Яна спынілася і трымала жбан вады абедзвюма рукамі, каб не праліць... «Піць, мама, піць...» — нібы чула яна жаласлівыя галаскі родных дзетак-птушанятак. Сабакі рвалі на ёй вопратку і пакусалі ногі. Яна не магла бараніцца. У гэты час жбан вады быў ёй даражэй за сваё жыццё...

Хутаранін спакойна назіраў. Сабакі хутка ачухаліся. Перасталі яе чапаць. Яна ўтаропіла ў іх строгія застылыя вочы.

— Цюцькі... Цюцькі... — прагаварыла яна з дакорам. — Як вам, цюцькі, не сорамна...

Сабакі завілялі хвастамі, супакоіліся і, крадучыся, нібы ім сапраўды сорамна стала за свой ганебны ўчынак, уцякалі за хлявы.

— Больш сюды не паказвайся, — прамармытаў гаспадар, — а то галаву расшчаплю!

Яшчэ і цяпер Фрося сніць уночы гэтых сабак і хутараніна, горшага за сваіх сабак.

Гаспадар Фросі, у каго яна наняла хатку за пяць рублёў на год, заворвае барозны вакол хаткі да самых сцен. Няма дзе і цыбулю пасадзіць. Ды што там цыбуля! Каб хаця крапіва была...

І блішчаць Фросіны вочы як ніколі...

— Мама, не злуйся... — шэпчаць дзеці і трымаюцца за яе спадніцу.

Фрося адштурхнула ад сябе дзяцей, схпіла серп, дзіравы мяшок і пабегла з хаты. Здавалася ёй, што яна лёгкая, нібы верабей. Ногі імчалі яе да забароненага шчасця — да «чужога» графскага пустыра, дзе расце маладая смачная крапіва...

— Фрося, куды ты бяжыш? — пыталіся людзі. Яна не адказвала.

Здавалася ёй, што яна вельмі моцная. Захоча — і графскі палац перакуліць дахам уніз. Здавалася ёй, што яна вельмі адважная. Захоча — і плюне ў твар самому вяльможнаму графу Слаўскаму. Урэпіцца ў графскія вусы да вырве ў яго права на жменьку крапівы...

— Фрося! Панскі ляснік круціцца на пустыры. Са стрэльбай. Забіць можа... — папярэджвала суседка.

Фрося не слухала.

Нажала крапівы. Напхала поўны мяшок — ледзь падняць. У той час над ёй грывнулі словы пагрозы:

— Ах ты-ы-ы! Пся коць!

Гэта крычаў графскі ляснік. Ён наступаў на Фросю, узброены стрэльбай, грозны, злосны, з закручанымі па-графску вусамі. Ён быў высокі і тонкі, як жэрдка. Яго вочы сыпалі маланкі, губы пеніліся, вусы тапоршчыліся, а вушы тырчком тырчэлі — ружовыя, празрыстыя і смешныя. Стрэльбай ён размахваў, нібы кіем, над Фросінай галавой.

— Ах ты-ы-ы! Папалася... Во! Нарэшце папалася... Фрося спакойна чакала. Моўчкі зірнула яна на яго ўгару, як на высокую тычку, і паставіла мяшок ззаду сябе, нібы маці, якая бароніць роднае дзіцё ад лютага зверга.

Тое, што Фрося літасці не прасіла, не называла яго «панам лесніком» ды нават віду не паказвала, што спалохалася, яго яшчэ горш узлавала. Ляснік закрычаў з усяе сілы тым грозным басам, які ўрэшце пераходзіў у піск і хрып:

— Хустку сарву! Мяшок забяру! Шкадую, што сабак не ўзяў з сабою, шчыра шкадую! А то зацкаваў бы цябе...

Фрося ціха адказала:

— Не баюся тваіх сабак. Я ўжо цкаваная...

Гэта «не баюся» давяло лесніка да самай вышэйшай ступені нечалавечага гневу. Ён затупаў нагамі на адным месцы, аж яміну вытаптаў, твар яго наліўся крывёю, і ён закрычаў на ўвесь голас, ад якога пайшло рэха з усіх бакоў:

— Права не маеш травінку крануць на зямлі яго светласці!
Эх ты-ы-ы!

Фрося зірнула яму глыбока ў вочы, і ляснік заўважыў у яе сніх вачах смехатлівыя іскры.

І па-ранейшаму спакойна яна адказала:

— Каб на галаве яго светласці куст крапівы вырас!

— Што? Што? — запытаўся ляснік. Яму здалося, што недачуў. Ён падставіў далонь да вуха. — Што ты брэхнула?

Фрося засмяялася:

— Я не брэхнула, а сказала: каб на га-ла-ве я-го свет-ласці куст кра-пі-вы вы-рас! Во што я сказала!

Ляснік спалохана адкінуў галаву назад, нібы Фрося плюнула яму ў самы твар, набожна перахрысціўся, потым вылаяўся брыдкім словам і пачаў рваць хустку з галавы Фросі.

Жанчына лёгка падскачыла, урэпілася пальцамі, як абцугамі, у яго вушы і павісла на іх. Ляснік прыгнуўся, прысеў ад болю. Яна пачала ногцамі драпаць лесніковы твар, рваць яго за доўгія вусы.

— Пусці, чорт! Пусці... — пыхцеў, хрыпеў і выў графскі ляснік.

Ледзь вырваўся з яе рук.

— Ах ты-ы-ы! Псяюха! — роў ён немым голасам і давай палохаць яе стрэльбай. У Фросі з'явілася вялікая сіла, успыхнуў страшны гнеў. Вырвала яна стрэльбу з рук лесніка і кінула вобземлю. Потым кінула вобземлю і самога лесніка і давай таптаць па ім нагамі. Пры гэтым яна гулліва пыталася:

— Як табе мае скокі падабаюцца?

Графскі ляснік ляжаў млявы, як на полцы ў лазні пад венікам. Ён прасіў і маліў:

— Фросенька... Міленькая...

— Што, падабаецца?

— Залаценькая... Даражэнькая...

— Бач, які далікатны зрабіўся.

Злосць у Фросі крыху адышла. Яна адпусціла лесніка, памагла яму ўзняцца на ногі. Узваліла на свае плечы мяшок крапівы, узяла леснікову стрэльбу ў рукі, каб ляснік, чаго добрага, не стрэльнуў шротам ёй у спіну, — ды пайшла сабе дамоў...

Доўгі час хварэў ляснік. А як ачуняў, ледзь упрасіў Фросю, каб стрэльбу аддала. За гэта самае ўсё лета ляснік уначы, каб ніхто не бачыў, насіў ёй шчаўе з графскага агарода, агуркі, дазваляў ягады і грыбы збіраць у пушчы. Ды не толькі ёй, а ўсім жанчынам і дзяўчатам з ваколіцы.

Такую ўмову паставіла Фрося за сваё маўчанне.

Ляснік зрабіўся добрым і мяккім, хоць ты яго да скулы прыкладвай, а ўсё за тое, каб хаця Фрося нікому не гаварыла пра здарэнне на панскім пустыры. Яму сорамна было, што жанчына яго адолела.

Графу Слаўскаму ляснік гаварыў, што ў лесе на яго напаў мядзведзь. Ён падрабязна апавядаў, як мядзведзь у яго вырваў стрэльбу з рук, як ён, ляснік, усунуў мядзведзю руку ў ляпу, схапіў за язык і цягнуў з усіх сіл. Мядзведзь вырваўся з яго рук і ўцёк так хутка, што ён, ляснік, ледзь паспеў падняцца на ногі, схапіць стрэльбу і выстраліць. Але стрэльба, як наўмысна, дала асечку, і мядзведзь уцёк.

Усё гэта графскі ляснік падмацоўваў «шчырымі» вачыма, «іменем божым» і «словам гонару».

Граф Слаўскі жмурыў вочы, слухаў, круціў вусы, паглядаў мнагазначна на свой бронзавы бюст, што стаяў побач на падстаўцы з чорнага дубу мастацкай разьбы, падазрона гмыкаў і ківаў галавой. Ён нічога не сказаў, але відаць было, што крыху сумняваецца ва ўсёй гэтай цікаўнай гісторыі з мядзведзем. І ён пацягнуў лесніка за язык, як той — мядзведзя:

— Цікава паглядзець хоць мядзведжыя сляды...

Ляснік збянтэжыўся, але адразу знайшоў адказ:

— Ад яго слядоў і следу не засталася, ваша светласць. Каровы стапталі мядзведжыя сляды, ваша светласць...

Граф зноў кінуў галавой ды ўсміхнуўся. Леснікова казка яму спадабалася. Ён сам займаўся паляваннем і быў аматар на такія выдумкі. Ён узвёў лесніка ў героі, праславіў перад іншымі панамі:

— Жартачкі, мой ляснік, панове, ад мядзведзя голымі рукамі абараніўся... У мяне людзі — ого-го! — І кожны раз апавядаў доўгую захапляючую гісторыю аб тым, як яго ляснік бараніўся ад мядзведзя голымі рукамі, як мядзведзь пакусаў лесніка, а ляснік вырваў мядзведзю язык. «У мяне ж людзі — ого-го!»

Фросіны дзеці зажылі ў тое лета «па-графску» — не адных толькі грыбоў і ягад удоваль мелі. Калі-некалі ім пападаліся і яблычкі з графскага саду. Бо, пасля таго як графскі ляснік увайшоў у вялікую славу за тое, што голымі рукамі абараніўся

ад мядзвездзя, яму гэта слава была вельмі дорага і прыемна. А слава леснікова, як тая валасінка, знаходзілася ў Фросіных руках. Дзьмухне Фрося губамі — і слава леснікова прападзе, як дым. Вось і прыходзілася часта лесніку змякчаць чым-кольвечы Фросіна сэрца.

І ляснік і Фрося былі задаволены.

Фросіны дзеці дзіву даваліся:

— Адкуль, мама, усё гэта бярэцца?

Фрося смяялася:

— Усё гэта, дзеткі мае, бяру на крапіўным кусце, які вырас ад зямлі да самага неба.

— А дзе ж ён, гэты крапіўны куст?

— Я не бачу яго.

— І я не бачу.

Фрося паглядзіла дзяцей па галоўках і сур'ёзна сказала:

— Як станеце вялікімі, тады, дзеткі, угледзіце гэты самы крапіўны куст. А пакуль што — во!

Яна дала кожнаму па яблыку.

1939

МІНІАЦЮРЫ

Ралля

Яшчэ сярод гушчароў ляжаў закарэлы снег, яшчэ свежыя лужыны лёдам ценькім пакрыліся, але вясна жыватворная ўжо запанавала над вёскай. Цёпла грэла сонейка, і пачалі пукацца маладыя бярозкі. У першы раз пасля доўгай сцюдзёнай зімы выбраўся малады арагай па свой шнур.

Перажагнаўся, яшчэ раз агледзеў новыя ногі і схінуўся над сахой.

Як роўныя доўгія струны ляглі адна за другой чорныя барозны... Запахла свежым тлустым чарназёмам...

Ралля мяккімі грудкамі сваімі заблішчала сярод крушняў, на абшырнай даліне.

Дзе-нідзе бялелі сярод раллі леташнія карэнні траў.

Апусціліся вароны з старога дуба і пачалі зважны агляд раллі.

З крыкам прывалюхалі гусі.

Ажыла ралля...

Заківаўся, зашаптаў высокі дуб... Закалацілася сэрца аратая, абхапіў ён мазолістымі рукамі сваімі абсмалены пень на мяжы, і неяк само вырвалася з грудзей яго:

— Зямелька, матка наша!

Ніжэй апусціўся ён і пацалаваў свежую зямлю.

1913

Замчышча

Зажадалася людзям жыць вальгатней — і давай будаваць высокае замчышча. Чым глыбей капалі зямлю навакол, тым вышэй расло замчышча.

Яно горда падымалася ўверх, усё вышэй і вышэй, нібы хацела надзець сонца на сябе, як карону.

І людзі зверху пачалі кідаць уніз каменні. Прымушаны былі людзі ўнізе жыць у тых глыбокіх ямінах, што самі выкапалі: яны самі адышлі ад сонца да цемры.

Так ішло пакаленне за пакаленнем. Людзі думалі, што гэтак трэба жыць. А калі маладыя хацелі часам лезці наверх, дык старыя пужалі іх — не лезці на пэўную смерць.

А людзі перасталі баяцца смерці і пачалі карабкацца з процьмы. Сыпаліся на іх з вышкі замчышча каменні, каторыя забівалі сотні людзей.

На касцях братоў сваіх людзі падымаліся з процьмы і ўгле-дзелі кавалачак неба і тады толькі даведаліся аб тым, як у іх цёмна...

Пры гэтым замчышча рабілася ўсё ніжэй, бо зрываліся з яго каменні, каб забіваць людзей.

Ішло змаганне за сонца, за шчасце. Шмат лілося крыві.

Ці пабачаць людзі сонца? Ці дойдучь яны да вышыні шчасця?

1920

За праўду

За тое, што чалавек гаварыў праўду, людзі адрэзалі яму язык. Чалавек анямёў. Але ён добра ўсё бачыў і чуў, што рабілі людзі навакол і пасля гэтага, і не даваў ім супакою сваімі крыкамі без слоў аб тых няпраўдах, што яны чынілі.

Людзі выкалалі яму вочы. Чалавек аслеп. Але вушамі сваімі ён добра чуў, дзе што дзеелася і, узяўшы ліру ў рукі, ён ім зайграў песню аб праўдзе, такую адважную і гнеўную песню, што аж людзей страхоце прабрала.

Людзі адрэзалі чалавеку рукі, каб ён не мог будзіць іх сумлення сваімі песнямі. Але чалавек і пасля гэтага не супакоіўся: Дзе толькі здаралася якое злачынства, ён там стаяў нямым сведкам, паламаным, пакалечаным крыжам, і відам сваім напамінаў ім аб праўдзе.

Людзі забілі чалавека. На яго акрываўлены труп накінулі крушно каменяў. Але кожны раз, як толькі праходзілі каля гэтай крушні, яны ўспаміналі аб гэтым чалавеку і аб праўдзе...

Людзі раскінулі каменні па дзікіх палях, а труп спалілі на агні, каб і знаку ад яго не асталося. Але яны не маглі ўціхамірыць той буры, што чалавек выклікаў у іх душах... Непакой у іх сэрцах рос.

І пракліналі людзі памяць чалавека за тое, што ён сумленне іх чапаў. Праклінаючы яго імя, яны гэтым самым увекавечылі яго змаганне за праўду.

Хто стаіць за праўду, той ніколі згінучь не можа.

1920

У жыццёвым змаганні

Дробненькая мурашка ўзваліла на свае плечы ветачку, у дваццаць разоў большую за сябе. Гэту ветку ёй трэба было з ямінкі занесці ў мурашнік.

Каб чалавек ступіў нагой, дык закрыў бы гэту ямінку з мурашнікам разам. Але мурашцы яна здавалася вялікай процьмай, ад якой галава кружылася і вочы мутнелі. Яна карабалася патроху ўверх.

Гэта было ўсё роўна, як бы чалавеку трэба было цягаць на вялікую гару цэлую сасну.

Не дай Бог зляцець уніз з гэткай махінай— можна сабе і карак зламаць, і душою згінучь.

Мурашка трымалася цвёрда, але не вытрывала — здарылася няшчасце, і яна разам з махінай пакацілася ўніз. Яна моцна пабілася, паранілася, наглыталася пылу і, як нежывая, ляжала ў глыбі яміны, прыціснутая веткай. Здаецца, апошнія хвіліны яе насталі...

Але праца не цярпела адкладу, пяшчоты і гультайства. Мурашка выбралася як-кольвечы з-пад галінкі, расплюснула вочы, атрэслася і, урэпіўшыся зубамі ў махіну, зноў лезла на гару.

Разоў дваццаць здарылася з ёю тое самае няшчасце. Некалькі яшчэ крокаў, і яна была б на месцы, але дзьмухне ветрык, і яна зноў ляціць, як пылінка, у процьму.

Пот пакрыў яе. Цела было ў крываваых ранах. Яна цяжка дыхала. Але ў вачох гарэў агонь вялікай цярплінасці і ўпартасці. Дух вялікага асілка жыў у яе грудзях.

І вось у дваццаць першы раз пусцілася яна наверх памаленьку, асцярожна, абмінаючы апасныя месцы і няроўнасці на цяжкім шляху. Вочы яе ўпіліся са смагай у даль. Лапкі яе працавалі і працавалі. Бокам скокам, і яна з трыумфам дабралася да мурашніка з патрэбнай галінай.

Яна выпаўніла страшэнна цяжкую працу на агульную карысць свайго племені без ніякага шуму, без ніякіх пахвал, як свой натуральны жыццёвы абавязак.

1920

Квоल्या кветкі

Квоल्या кветкі вясны маёй завялі без пары, і душу маю атуліў халодны туман тугі. Пажарышча майго сэрца знікла, як вядзьмарскі балотны агонь. Белым лебедзем унясліся мае мары, і я перастаў верыць у лепшае жыццё.

Хтосьці пяяў пад маім вакном сумную песню глыбокай мінуўшчыны. Нібы птушка за птушкай, нібы зорка за зоркай, лунала мелодыя, і я не мог заснуць. Зажадаў я, каб песня сціхла, каб яна не будзіла маё сэрца, каб яна не гаварыла мне аб нечым лепшым і святлейшым, каб не выклікала ўспамінаў.

Перарвалася песня. Зыкі яе шчэзлі, нібы човен рыбака ў далечы рэчкі. Рабіна шаптала за вакном, галінамі сваімі ў шыбіны б'ючы. Потым ветрык сціх, і настала цішыня. І я ўсё роўна не мог заснуць. Зажадаў я зноў песню паслухаць, зажадаў я зноў лунаць душой над яе мядовымі хвалямі ў поўначы, але яна не паўтаралася. Песня змоўкла. І толькі тады, як яна змоўкла, я зразумеў яе сілу...

1920

Надыходзяць змрокі...

Надыходзяць змрокі. Зарніца над горкай памірае. Цені атуляюць увесь абшар. Над млынам і возерам падымаецца густы туман. Робіцца ціха ў ваколіцы. Нямае ўся зямелька, як бы прыслухоўваецца да няясных зыкаў ночы.

Надыходзяць змрокі. Разам з імі падымаецца і расце мой смутак. Разам з таемнымі зыкамі ночы, разам са стогнам блізкай пушчы ён будзіць маё сэрца.

Нібы пажарышча, месяц вырываецца з-пад хмар. І абраз, выгадаваны ў маёй душы з маленства, устае ва ўсёй красе сваёй. Як хмель мядовы, ён ап'яняе мае думкі.

На палатне маляра я бачыў яго ўсмешку. На белым камені я бачыў яго дзіўна прыгожую постаць. Ён гаварыў мне аб шчасці са струн ліры...

Расце мой смутак, нібы вогнішча рыбакоў ля рэчкі, і душа мая рвецца да малітвы. Яна кажа малітву без слоў. Гэтую малітву кажучь і бярозкі пад ветрам паўночным, і краскі ў расіцы бліскучай, і рэчка між сценамі шопатнага сітніку, і ўвесь Божы свет пад шатамі летняй ночы...

1920

Пад песняй салоўкі

Над сажалкай люстэрнай, між цвітучым вішняком, салоўка пеў. Спала зямелька вясновая пад паўночным зьяннем месяца. Зоркі ў небе блішчалі буйныя і бліскучыя.

Спаў і я, толькі сэрца маё не спала. Сэрца марыла аб той, каторая яго запаланіла, каторая іграла на маім сэрцы, як на арфе...

Песні майго сэрца былі вясновыя, сонечныя, як песні салаўя. Свет Божы выглядаў у іх такім харошым і шчыра-радасным, як само сонца. Жыццё ў гэтых песнях малявалася фарбамі кветак. І было яно чыстае, як крынічная вада.

А кончыў салоўка сваю песню, мінула вясна, кончыліся песні майго сэрца — мінула вясна і для яго. А дзяўчынка пайшла ў нябыт, пакінуўшы мне толькі недасціглу ю мару.

Яшчэ раз прыйдзе вясна, яшчэ раз салоўка запяе, але сэрца маё болей не адклікнецца на гэтыя чары, як раней, бо яго вясна мінула назаўсёды...

1920

ПУБЛІЦЫСТЫКА

НЕ АДНЫМ ХЛЕБАМ...

Сказана ў Бібліі: «Не адным хлебам чалавек жыў будзе», — і гэта шчырая праўда, бо, каб чалавек мог здаволіцца толькі ядой, ён не лічыўся б вышэй другіх стварэнняў на зямлі. Апрача хлеба ўрываюцца ў яго жыццё духоўныя патрэбы, каторыя ўсякі чалавек па-свойму стараецца здаволіць. Агульна ўзяўшы ўсе праявы духоўнага жыцця, каторыя аскрыдляюць душу чалавека, паднімаюць яго ўвысь, можна назваць харакствам.

Святое адвечнае харакства! На зямлі няма нічога вышэйшага за цябе!.. Ты адно чыстае, яснае, без жаднай пляміны... Ты злучаеш чалавека з праўдзівым Богам, з добрым, усёдаровываючым, святым Богам зямлі...

З самага пачатку чалавечай культуры людзі, яшчэ дзікія, цёмныя, зрабіліся тваімі шчырымі паклоннікамі і хоць у грубых формах складалі табе сваю пашану і славілі цябе. Розныя культуры, розныя веры паўставалі, перамяняліся і заміралі, як мары паўночныя; розныя філасофіі праходзілі на экране чалавечых мазгоў, і новыя тэорыі, новыя мыслі касавалі іх. Толькі адно харакства адвечна стаіць, як багіня на сваім высокім алтары...

— Што гэта — харакства? — пытаемся мы; і цікава тое, што само пытанне заўсёды з'яўляецца апасля таго, як мы скаштавалі ўжо гэтага дзіўнага напітку, як наша пачуццё знаходзіцца ўжо ў межах харакства. Раней пытацца нельга, — усё роўна як не радзіўшамуся чалавеку нельга пытацца — што такое жыццё? Харакства — маці жыцця, кіраўніцтва добра і праўды. Харакства — гэта гарманічна скрысталізаваныя жыццёвыя атамы, каторыя, губляючы сваю даўнейшую хаатычнасць, уваходзяць у цыкл кемнасці, штукарства.

У розных вопратках з'яўляецца яно: у музыцы, у паэзіі, у малярстве, у разьбярстве, у будаўніцтве, у рамёслах, у звычайчых

рэлігійных і свецкіх. Жыццё можна назваць кветкай, хараство — мёдам гэтай кветкі, а чалавека — пчалінай, збіраючай гэты мёд. Паўтараю: хараство або штукарства (артызм) — гэта сама прырода ў кароне сваёй вялікай творчасці.

Усе народы зямлі моляцца хараству адным магутным гімнам, толькі гімн гэты ў кожнага народа мае свой асобны лад, каторы вытвараецца пад уплывам акружаючай яго прыроды.

Кожны народ мае свой асобны стыль ва ўсіх праявах штукарства. У стылі, спосабе выяўляць хараство красуецца душа народа, яго асобны характар, асобнае жыццё, асобнае паняцце хараства.

Калі жадаем грунтоўна пазнаёміцца з жыццём якога-колечы народа, то трэба ўзяцца за яго святыя кронікі — яго штукарства, адкапаць, вывесці на свет, калі яно зацэнена, і спазнаць яго.

Гэту вось працу якраз цяпер павінны мы, беларусы, паставіць на першы чарод.

Многапакутная, асірацелая старонка наша! Колькі гора і несправядлівасці ты перанесла: твае сыны не ведалі і не хацелі ведаць цябе з тваім багатым скарбам!..

А зірніце толькі адкрытымі вачыма на наш народ, і вы ўбачыце нешта пекнае, дарагое, пакрытае пылам вашай нядбаласці...

Зірніце... Зусім асобны, забыты куток на зямлі... Сваімі рэчкамі, лугамі, балотамі, лясамі; сваімі зычнымі, хапаючымі за душу песнямі, музыкай, казкамі, бывальшчынай; сваімі характэрнымі будоўлямі, разьбярствам, тканінамі; сваімі танцамі, гульнямі, звычаямі — усім тым, у чым выяўляецца асобная, таемная, а такая дзіўная містэрыя нашага народа, ці не папхне вас, каб спазнаць усё гэта, выведць і паказаць свету ўсяму!..

Хто мае святы агонь у сэрцы сваім, хай не стаіць збоку, а хай бярэцца гарача за працу над пазнаннем хараства нашай старонкі, нашага народа. Няхай прытуліцца гарачым сэрцам да зямелькі-маткі роднай і вокам загляне глыбока-глыбока ў жыццё: у зямлю аж да дзедаўскіх костчак, у людзей — да бяздоні душ, у край — праз усе яго долі, да першых дзён і спазнае душу сваёй зямлі, душу народа ў найцікавейшых, у характэрных праявах, каторыя выліваюцца ў песнях, казках, звычаях.

Трэба ўсе песні, звычаі і ўсё іншае, у чым праяўляецца душа нашага народа, збіраць, запісваць, зарысоўваць, фатаграфавать, бо ва ўсім гэтым крыецца характэрная, — наша частка, — агульналюдскага хараства.

КУПАЛЬСКАЯ НОЧ

Аб купальскай ночы на Беларусі шмат пяюць песень, шмат казак расказваюць...

Галоўны матыў гэтай народнай творчасці — шуканне нейкага таемнага скарбу, шуканне захаванага шчасця і долі...

Не дзеўкі агонь раскладалі,
Сам Бог агонь раскладаў...

Кажа купальская песня і ладзіцца — свята-гульня на ўсю купальскую ночку.

Браты мае! Ад вёскі да вёскі паліце агні!.. Гуляйце, скачыце хоць дзеля таго толькі, што жыццё ваша, цяжкімі ланцугамі абхапіўшы вас, не ўсе светлыя думкі выбіла з грудзей вашых і не зусім бяздушнымі, сухімі муміямі зрабіла вас... бо жыве ў сэрцах вашых пачуццё незадоволенасці цяперычнай, бо жадаеце і шукаеце нязнанага шчасця, дзіўных агняцветаў.

Ладзьце гульні, паліце агні па ўсёй зямельцы нашай!..

Як у душах вашых запалае агонь змагання за сваё роднае, як у думках вашых зацвіце чароўны цвет святой праўды — тады вы пазнаеце, што ў вас саміх, у вашых сэрцах захован той багаты скарб, каторага ад якоў шукаюць у купальскую ночку...

Толькі не хвайце адзін ад другога свайго шчасця шукаючы, а наадварот — шматмільённай грамадай ступайце наперад па шляху сваім... Як зіма нікне перад магутным сонцам, так знікне ўсё цяжкое, цёмнае, і яснае шчасце зайграе ў вачах вашых тысяччу жыватворнымі праменьнямі, калі вы знойдзеце загубленую сваю душу, душу свайго народа...

Хай старцы засядуць пры агнях і дзіўныя казкі баюць унукам сваім, хай уся моладзь беларуская, з вянкамі са свежых кветак на галовах, пяюць і скачуць усю ноч купальскую!.. Гэта ночка павінна быць святам нашага нацыянальнага адраджэння, катораму імя — бязмерны скарб. Хоць мы яго доўга шукалі, але знайшлі, і ён ужо ад нас навак і не ўцячэ!..

Паліце радасныя агні, радуіцеся па ўсёй краіне нашай!..

КУПАЛЛЕ Ў ВІЛЬНІ

У купальскую ноч 23 чэрвеня ўвесь горад, ведаючы пра штогодняе святкаванне беларусаў у Вільні, высыпаў на бераг Віліі паглядзець дзіўную казку наяву. І праўда, дзякуючы старанню беларускага муз.-драм. кружка, гэтае вялікае свята зелены і агню штогод пакнее ды пакнее...

Вачам не верылася — здавалася, што гэта нейкая цудоўная мара...

Уся Вілія ад Антокаля да Закрэтнага лесу была ў агнях... Па рацэ, акружанай з абодвух берагоў дзесяткамі тысяч людзей, плылі параходы, баркі і лодкі, прыбраныя зеленню, светачамі і разнаколернымі ліхтарэнькамі. Над імі ўзвіваліся ўгару іскраўкі (феерверкі), іскрыліся бенгальскія агні. Мелодыі музыкі і беларускага хору ўторыла шчырым віншаваннем публіка з берагоў. Прыехаўшы ў Закрэтны лес, гулялі тамака ўсю ноч, яшчэ захапіўшы ладны кавалак раніцы.

Там зноў былі вогнішчы, музыка, беларускі хор, беларускія танцы, беларускія гульні і інш.

Вельмі пекна выступалі беларускія дзявочыя ўборы.

Словам, пазіраючы на гэту містэрыю, поўную характа і паэзіі, душа безгранічна весялілася... Агульны шчыры настрой абхапіў грамаду людзей, каторыя, забыўшы свае штодзённыя клопаты, увайшлі хоць на кароткі час ва ўладарнасць праўдзівага шчырага паэтычнага настрою.

1913

ЖЫЛА, ЖЫВЕ І БУДЗЕ ЖЫЦЬ!..

(К гадаўшчыне «Нашай нівы»)

Пакратай мінуўшчыны попел,
Што ў казках не кінула жыць...

Я. Купала

Жыла, живе і будзе жыць душа народа нашага!..

Душа народа нашага — гэта тая падземная, імпэтная моц жывой крыніцы, каторая, знаходзячыся пад каменным пластам, шукае сабе болей рыхлага слою зямлі для выхаду ўверх. І напор той мае гэткую сілу ў сабе, што, нягледзячы ні на якія перашкоды, нарэшце ўсё ж такі вырываецца да сонейка і, разбіваючыся

чудоўным фантамам, разыходзіцца па лугах-палях ручайкамі, разліваецца на бязмерныя абшары, падымаючы свой зычны кліч: «Жыла, живе і будзе жыць!..»

Душа народа нашага — гэта тая жывая, кіпучая кроў у жылах, тыя пачуцці і думкі ў сэрцы, якія перадаюцца нам як спадчына, ад роду ў род... У сваёй самабытнасці, у сваёй іначасці ад другіх выяўляе яна свой бляск, сваю неацэнненую вартасць, як для сваіх, так і для чужых, акружаючых яе.

Душа народа нашага жыла ў благіх гістарычных варунках, жыла пад няволяй у другіх, мацнейшых, каторыя хацелі сцерці яе самабытнасць, але такі ніякай рады не далі, і пры першай бліскавіцы свядомасці чужы налёт пачаў расейвацца, як попел ветрам, а душа народа пачала красавацца ў сваёй чыстаце і бляску...

Колькі трагізму было ў гісторыі народа нашага! Колькі цемнаты і нядолі! Колькі вызыску яго рознымі грубымі сіламі! Колькі болю і слёз, пачынаючы ад часу прыгону! Здавалася, ужо ворагі краю беларускага свайго дасціглі, дабіліся таго, што шмат з нашых братоў ахвяравалі свае сілы чужым, запрадалі ім душы свае... Узгадаваныя на руках пакутніка-ратая, гэтыя адступнікі выкпівалі яго, адракаліся памагаць чым-колечы «хаму-мужыку»... Дайшло да таго, што «хам» гэты думаў, нібы ён прапашчы на векі чалавек; нібы ён ніжэйшае стварэнне ад другіх «паноў, багатых ды адукаваных разумнікаў». Ужо, здавалася, канец, магіла... Але сваім чародам, па законе, прызначаным ад прыроды, душа беларуская «жыла, живе і будзе жыць!..».

Душа народа, нягледзячы на нішто, гадалася ў творчасці, харакстве. У песнях сумных і вясёлых, у вырабах, тканінах, рэзьбах і г. д. — яна вылівала затоеныя думкі свае і такім парадкам тварыла нам свае скарбы, пісала свой летапіс — Евангелле... Несвядома ішла барацьба духу беларускага з усім для яго шкадлівым. «Што гэта? Што гэта?» — пыталася само сэрца народнае. «Мы жыць хочам! Жыць хочам!..» — адказвала яно самому сабе кожны раз... і як блізкі, зразумелы былі народу гэтыя чулыя струны сэрца!.. Нешта да болю, да слёз кратала, будзіла сыноў Беларусі-маткі да вольнага, светлага жыцця, да пазнання сваёй вялікай вартасці.

«Жыла, живе і будзе жыць!..» Гэты міфічны кліч восем гадоў таму назад пабудзіў выліцца думы сэрца народнага ў болей рэальныя і відзімыя формы. Паявілася ў свет першае свядомае беларускае друкаванае слова — «Наша доля», а ўслед за ёю — «Наша ніва».

«Наша ніва», не гаворачы аб іншых розных беларускіх часопісах, ад пачатку свайго паяўлення ў свет па сягонняшні дзень — гэта народны часопіс, у якім ясна адбіваецца думка нашых мазольных братоў з розных глухіх куткоў Беларусі. З кожным годам паяўляюцца на ніве роднай усё новыя і новыя сілы. З кожным годам наша родная мова на старонках «Нашай нівы» «шліфуюцца-гартуюцца», робіцца ўсё болей чыстай, гібкай і выразнай, робіцца здатнай да малявання самых чужых ухопных пачуццяў душы і звініць, як той жаваранак вясною над свежай раллэй, як тая дудка хлопчыка-пастуха на лузе...

І большая частка братоў нашых ужо пачынае разумець, што мова наша не ёсць «простая», «хамская»... І вучоная моладзь наша — настаўнікі, студэнты, дактары, аграномы, інжынеры і г. д. — ужо не гавораць і не пішуць толькі на «панскіх» мовах, але самае першае месца займае ў іх свая, родная...

«Наша ніва» не прапаведуе сляпога, шавіністычнага нацыяналізму, але мае за закон: «Свайго не цурайся і чужога навучайся!» Мэта яе: праца шчырая і прасвятленне роднай Беларусі на эканамічным і культурным грунце. Праўда, шмат нападкаў маем ад суседзяў сваіх, яны стараюцца чым болей каменняў накідаць на шляху нашым, але мы, не астанаўліваючыся, цвёрца ідзём наперад.

І вось у час гадаўшчыны «Нашай нівы» мы смела кажам: «Жыла, живе і будзе жыць Беларусь-маці!..» Мы ў гэта свята верым!

1914

М. А. БАГДАНОВІЧ
(12 мая 1917 г.)

Плач, бедная маці Беларусь... Лей слёзы — нядоля агарнула цябе... Ты страціла аднаго з найлепшых сыноў тваіх...

Асірацелі вы, нівы нашыя, бары і пушчы...

Той, каторы апяваў вас у сваіх чудных лірычных песнях, пайшоў да Бога...

Скончыўся вясной — на вясне жыцця свайго, у самай ранняй маладосці, маючы ўсяго 26 гадоў...

Памёр адзінокі, на чужыне, у Ялце, на беразе мора, дзе ён лячыўся ад сухотаў.

Шмат ты ад яго спадзявалася, бедная Беларусь... Праўда, шмат ён і зрабіў, але мог яшчэ зрабіць болей.

З таго часу, як «упалі з грудзей Пана Бога, парваўшыся, пацеркі зор», што «так маркотва і пільна на край мой радзімы глядзяць», з таго часу ўжо 8 гадоў, як ён пачаў свае першыя вершы ў газ. «Наша ніва», — кожны з нас нецярпліва чакаў усё новых і новых твораў яго.

«Пацеркі зор» з чужога Яраслаўля чаравалі нас тонкасцю і выразнасцю сваёй паэзіі.

Веяла ад іх васількамі, лесам, возерам... Веяла ад іх шчырым каханнем, агнёвым пачуццём да роднага краю... Плач нядолі чуўся ў іх:

Кінь толькі вокам да гэтага люду,
Сціснецца сэрца ад болю,
Столькі пабачыш ты гора усюды,
Столькі нуды без патолі.

За ўсе гады сваёй працы на роднай ніве Багдановіч даў нам багатую паэзію роднай Беларусі. «Быццам тысяча крэпка нацягнутых струн», звінела яго паэзія.

Нізкі вершаў «У зачараваным царстве», «Згукі Бацькаўшчыны», «Старая Беларусь» і інш. квітнеюць сваёй вясновай пекнатой...

Некалькімі характэрнымі штрыхамі Багдановіч даваў цэлы, жывы малюнак, нібы старасвецкія мосежныя барэльефы з цуднымі арнаментамі.

Яго верш папраўдзе «звініць, як звон», і «іскры брызгаюць з халодных каменяў»...

Апошнія гады Багдановіч унікся ўсёй душой у дух старых народных беларускіх матываў. Нібы той вадалаз, даставаў з глыбі мора роднай мінералогіі перлы сваёй паэзіі.

Але яго пастаянная хваравітасць час ад часу цэнямі смутку мільгала ў яго творах:

«Шмат у нашым жыцці ёсць дарог,
А вядуць яны ўсе да магілы».

За ўвесь час сваёй літаратурнай працы ён часта ў вершах успамінаў аб тым, што ён хутка памрэ:

Не кувай ты, шэрая зязюля,
Сумным гукам у бары.
Мо і скажаш, што я жыці буду,
Але лепш не гавары...

Увесь час сэрца прарочыла яму смерць, бо «грудзі хворыя» і «боль у іх мне душу агартае».

«Прыляці ж тады ты на магілу» — звяртаецца вялікі пясняр да зязюлі на лад старасвецкай беларускай песні. У другім вершы паэт так жаліцца:

Даўно ўжо целам я хварэю
І хвор душой.

Але адна надзея яго падтрымлівае:

І толькі на цябе надзея,
Край родны мой!

Ён звываецца са сваёй хваробай, перакананы, што іначай быць не можа:

Калі ж у ім памру-загіну, —
Не жалюся я!
Не будзеш цяжкая ты сыну
Свайму, зямля!

Да апошніх дзён сваіх ён дбаў не аб сабе, але аб долі гаротнага народа свайго. І ў пастаянным змаганні сваім з рознымі праціўнікамі беларускага адраджэння, паэт саўсім забываўся аб сваёй хваробе:

У родным краю ёсць крыніца
Жывой вады.
Там толькі я магу пазбыцца
Сваёй нуды...

Багдановіч, апрача вершаў, пісаў яшчэ апавяданні, крытыку літаратуры беларускай, публіцыстычныя стаціі па-расейску ў розных журналах аб беларускім руху.

Цікавіўся ён і роднай сястрой Беларусі — Украінай, і вельмі важныя працы друкаваў у жур. «Украинская жизнь» аб рытміцы вершаў розных украінскіх паэтаў.

Ляці, шэрая зязюля, з родных загонаў Беларусі ў далёкую Ялту!

Закувай на адзінокай магіле найлепшага, найшчырэйшага сына Беларусі...

Кажы яму, што гаротная Беларусь ніколі яго не забудзе... На скрыжальных адраджэння роднага краю яго імя будзе ззяць у небе Беларусі светлай зоркай навекі!

Хай будзе табе лёгкая зямелька.

НАРОД І ІНТЭЛІГЕНЦЫЯ

За апошнія сто гадоў народ быў для інтэлігенцыі першым пунктам апоры. Лепшыя сыны з народу, як у святую Мекку¹, «ішлі ў народ».

Яны напаўнялі астрогі, гінулі на шыбеніцах, гнілі ў казематах, закутыя ў ланцугах, паміралі ў адзіноце ў халоднай Сібіры на катарзе і рэдка-рэдка каму пашанцавала ўцячы за межы роднай зямелькі, ратуючыся ад прагавітых царскіх тыранаў.

Сваімі святымі мучанікамі ад інтэлігенцыі народ мог бы напоўніць увесь каляндар на цэлы год па некалькі дзесяткаў на дзень...

Народ быў Сінаем² для гэтых ваяк за волю. Народ быў іх богам. Словы яго былі для іх Евангеллем... Народ быў агулены ў іх марах-думках біблейна-паэтычным арэолам. У кожным з гарапашнікаў-хлебарабаў інтэлігенцыя бачыла Хрыста-пакутніка, каторы навікі прыцвікованы да крыжа мук і здзеку.

Народ вабіў інтэлігенцыю дзвюма сіламі.

Першая сіла — страшны здзек прыгону, паніжэнне чалавечага «я». Спадчына паншчыны да апошняга часу.

Другая сіла — жыццё ратая сярод прыроды ў прастаце, у наіўна-дзяцінай шчырасці.

Ад гарадскіх шэрых сцен, ад закурэлага дымам гарадскога сонца, ад мішурнага бляску гарадской распушчанасці, — інтэлігенцыя рвалася ў поле, у лес, у вёску, багатворучы сярмяжніка-пакутніка.

І вось народ, дзякуючы віхуры вялікай вайны, а галоўным чынам дзякуючы інтэлігенцыі, стаў на ногі. Сімвалічны мучанік, аспяваны, аслаўлены ў гімнах сваіх прарокаў-інтэлігентаў, пачаў выпроставаць свае акрываўленыя, згорбленыя плечы...

Народ адкрыў вочы з цемры на свет і пачаў азірацца па баках.

Пачаў народ азірацца недаверліва, апасліва, і гэта было зусім справядліва. Бо, пазнаўшы сваю цемнату, сваю неасвядомленасць, народ баяўся зноў падпасці пад ярмо выпадковых спрытных несумленных людзей — палітычных авантурыстаў.

Народ асцерагаўся інстынктыўна.

Але не па сіле было асцерагацца да канца. Інтэлігенцыя, — спаткаўшыся тварам да твару з народам, у якім гнеў за ўсё мінулае кіпеў у душы, каторы вымагаў, каб усе даўгі яго за некалькі вякоў былі выплачаны адразу, — не магла пайсці слепа

за народнымі лозунгамі, ведаючы немажлівасць выпайўнення практычна ў жыцці за кароткі час такіх дамаганняў.

Гэта ўзбудзіла падазронасць народа да інтэлігенцыі, гэтым скарысталі хітрыя людзі, нявольнікі натоўпу, сучасныя Пугачовы, каторыя ўзялі народ пад сваю апеку. Яны завабілі народ прыгожымі падатлівымі для яго словамі, карыстаючыся яго цёмнымі інстынктамі, і народ за імі пайшоў. Іначай рабіць ён не мог.

Пад выкрыкамі і гіканнем сучасных Пугачовых народ ахмялеў. І брат на брата пайшоў, і сын на бацьку. І народ у асляплёнасці сваёй пачаў губіць сам здабытую за вялікія ахвяры, за цэлыя рэчкі чалавечай крыві доўгачаканую волю.

Дзікім віхорам пусціліся па нашай зямельцы азвярэлыя людзі. Яны гарцуюць цэлымі бандамі і нішчаць, і грабяць, і забіваюць. Апошняе зерне на гарэлку выганяюць і твораць голад, руіны небывалыя ў нашым краі.

Чорныя рыцары, у сацыялістычных забралах дзеля блізіру, ускалыхнулі ў народзе звярыную помсту за мінулае, і народ цяпер сам сябе ўстрымаць не можа. І доўбнямі брат брату ўбівае «праўдзівы сацыялізм» у галаву. Так глыбока заганяе, што аж чэрап гнецца...

А ўсё ж такі сам народ ці вінават, а вінаваты тыя новыя вучыцелі, якія моцна захапілі яго ў свае рукі.

Гэтыя вучыцелі раздзялілі яго на дзве часткі — на «таварышаў» і «буржуяў».

Паглядзелі на чалавека — вопратка і белы каўнер — і асудзілі яго адным важкім словам: «буржуй». Пасля гэтага чалавеку не тое што не вераць, а паніжаюць і крыўдзяць рознымі спосабамі.

Атрымаў чалавек такую-сякую адукацыю — «інтэлігент», «буржуй», і бяда гэтым людзям. Дайшло да таго, што ў вёсцы бацька не давярае роднаму сыну, вучыцелю-«інтэлігенту». Бо сын ужо быццам «за паноў трымае...».

А вось розным падазроным «таварышам з фронту», мо быўшым угалоўным праступнікам ці ўраднікам — вераць. Бо тыя хітра маскіруюцца пад «прыяцеляў народу», кажучы цёмным людзям: «Рэж, бяры, рабуй! І за добрую навуку частку здабычы ў буржуяў нам дасі!...»

Гэтым цёмны чалавек не можа не верыць...

І робіцца нешта кашмарнае, страшнае, дзікае. Людзі парабіліся, як звяры.

Выйшла так, што быццам сам народ дайшоў да праўдзівага сацыялізму, а яго сыны-інтэлігенты зрабіліся «буржуямі». Народ аддзяліў сябе каменнай сцяной ад тых светлых людзей сваіх, якія дзесяткамі гадоў жылі толькі для народа. Але гэта каменная сцяна ненадоўга. Народ пазнае праўду і разрушыць гэту сцяну.

А інтэлігенцыя, нягледзячы на гэту сцяну, не адышла ад народа. І цяпер праўдзівыя піянеры народнай волі пакутуюць толькі за народ і яшчэ бліжэй да яго падышлі, бо без усялякай ідэалізацыі, а натуральнымі вачыма глянулі на народ.

Інтэлігенты яшчэ больш, як раней, пакутуюць за народ, бачачы, як народ сям сябе губіць пад уплывам лжэпрарокаў. Народ агледзіцца ў хуткім часе і злучна са сваімі шчырымі сынамі — інтэлігенцыяй — пойдзе да сапраўднай лепшай долі.

Народ не дапусціць замарыць сябе да канца, каб пасля гэтай навалыніцы не прыйшлося дзесяткі гадоў працаваць толькі на тое, каб як-кольвек стаць на ногі.

Інтэлігенцыя і народ зразумеюць адно аднаго і сальюцца ў адно сэрца, у адну душу, і ніякага раздзелу паміж імі не будзе.

1918

У ГАДАЎШЧЫНУ СМЕРЦІ М. А. БАГДАНОВІЧА

Лебедзь лунаў высока пад небам. Акроплены месячнымі праменнямі, ён дабіваўся да яркіх зорак... Ён дасягаў такой вышыні, дзе скрыдлы не вытрымліваюць.

І скрыдлы падламаліся...

* * *

Год таму назад не стала нашага вялікага песняра — Максіма Багдановіча.

Год гэты вельмі памятны ў гісторыі адраджэння Беларусі. Усе нашы перадавыя людзі, захопленыя хваляй новага лёсу нашай гартнай Бацькаўшчыны, жыўшы ў палітычным вихору, дзе на арэне народаў выступіў і наш беларускі народ, — час ад часу адпачывалі душою, чытаючы ў беларускіх часопісах «Вольная Беларусь», «Гоман», «Беларуск. Рада» лебядзінныя песні — пасмертныя творы М. Багдановіча.

У іх людзі, змарыўшыся вялікай барацьбой, знаходзілі тую асвятляющую крыніцу, каторая дадае сілы для далейшай працы.

Апошні акорд арфы паплыў у абшары, але струны яшчэ не змоўклі, — яны дрыжаць, хвалююць паветра і пяюць, і плачуць, і вабяць сваёй цуднай гармоніяй...

— Ці ён памёр? — пытаецца кожны ў сэрцы сваім, чытаючы яго творы.

— Не... Ён жыве, ён жыве... — пераканаецца кожны. — Для вялікіх сэрцам і душой ніколі няма смерці. Для тых, што скідаюць векавы пыл са скарбу душы роднага абяздоленага народа і паказваюць перад усімі яго непасрэдную пекнату, — жыццём мяжы не паложана.

Арфа натхнёнага песняпеўцы мае тую таемную сілу чар, што, раз быўшы ў яго руках, ужо не моўкне да самага канца свету.

Гэтакай арфай быў адароны музамі наш паэт М. Багдановіч.

* * *

Яго песні тым болей чаруюць, што спяваныя іх тварцом на чужыне, далёка ад роднага краю, яны палаюць бязмежным агнём закахання да Беларусі, каторы пышыць з душы толькі пры разлуцы.

* * *

Яго песні тым болей чаруюць, што ў іх паэт пераліў у гармонію шэпты беларускіх пушч, гоман беларускіх ручаёў, казкі русалак, фарбы жытніх васількоў, трапары¹ нябесных зор, з каторымі ён часта быў злучаны ў гутарках аб Бацькаўшчыне.

* * *

Яго песні тым болей чаруюць, што ў іх мы бачым усю пекнату нашага краю, у іх мы чытаем старыя летапісы чула-мяккай душы нашага народа. У іх зноў уваскрасаюць нашыя прашчурны, ад якіх мы маем свой асабісты склад душы, лад жыцця, якія аставілі нам свае ўласныя, розныя ад другіх традыцыі.

Сваімі песнямі М. Багдановіч нам казаў адвечную строгую праўду аб тым, што беларускі народ — не горшы, не бяднейшы інтэлектам сваім за ўсе народы зямлі.

Пасля вялікіх сваіх парыванняў з чужыны на Бацькаўшчыну Багдановічу ўдалося быць у сталіцы быўшага Беларуска-Літоўскага Княства — Вільні ў 1911 годзе. І вось словы, сказаныя ім на адным з яго рэфэратаў у Менску ў 1916 годзе, не выход-

зяць з маёй памяці: «Я быў пад Вострай Брамай, дзе бываюць дзесяткамі тысяч паломнікі-багамольцы. На Бrame красуецца герб старога Бел. Літ. Княства — Пагоня: узброены рыцар сядзіць на скачучым кані і размахвае мячом. Перад маімі вачыма рыцар вырастае ў вялікія размеры, і меч яго пападае якраз у маё сэрца... Я ранены і запаланёны навекі...»

Паэт запалонены навекі сімвалам «Старой Беларусі», і дзеля гэтага ён усё жыццё сваё аддае на ўзбудаванне новай Беларусі... І старое з новым у нашай зямлі злучаецца ў яго песнях у адзін багата-меладыйны гімн, каторы зычна разліваецца па ўсіх шнурах і загонах беларускіх хлебарабаў.

Гэты гімн, як той рыцараў меч, трапляе ў сэрца кожнага з сыноў Беларускай зямлі, пасля чаго ніхто не можа забыць ні свайго краю, ні свайго паэта...

1918

У ГАДАЎШЧЫНУ

«Мінулася грозная бура,
а мора дасюль яшчэ б'ецца».

М. Багдановіч

Мінуў год, а рана яшчэ так свежая, так балюча... На кожным кроку чуецца, што якраз яго не хапае цяпер — пры адраджэнні роднага краю. Але не вернецца ён на бацькаўшчыну з чужыны, бо спіць у магіле вечным сном.

Багдановіч радзіўся на Гродзеншчыне ў 1892 г., але бацькі яго выехалі ў чужыну, у Ніжні Ноўгарад, калі Багдановічу было ўсяго два гады. Наслухаўшыся ад бацькоў сваіх аб родным краі, ён, яшчэ малым хлапцом быўшы, усё марыў ды летуцеў аб той далёкай і мілай зямельцы сваіх бацькоў і дзядоў. Ён так рваўся ўсёю душою і сэрцам да роднага краю, так старанна і пільна шукаў злучэння з ім, што цудна-лірычныя парыванні яго чаруюць і вабяць сваёй трагічнасцю і пекнатой:

Упалі з грудзей Пана Бога,
Парваўшыся, пацеркі зор,
Яны раскаціліся ў небе,
Усыпалі сіні прастор.

І адтуль так маркотна і пільна
На край мой радзімы глядзяць,

Што ж там яны, ясныя, бачаць,
Чаго так дрыжаць і дрыжаць?

Гэтакім перлам паэзіі можа гардзіцца кожная з еўрапейскіх літаратур. Такі багаты велічам вобраз, выказаны кароценькімі словамі, рэдка каму з паэтаў удаецца. Кожны радок будзіць фантазію сваімі яркімі фарбамі. У прыгожай і ўтончанай форме выказана бязмернае каханне да бацькаўшчыны: зоркі нясуць яму весткі з роднага краю, яны маркотны... яны дрыжаць... Дух паэта загадаў ім весткі даваць адтуль, каб хоць праз зоркі нямы медзь сувязь з бацькаўшчынай. Але зоркі гавораць няясна, мігцяць і дрыжаць, і душа паэта рвецца ад болю...

Падрасшы крыху і свядома ўжо даведаўшыся аб справе беларускага адраджэння, Багдановіч зайздраваў тым «шчасліўцам» з беларускіх паэтаў — дзяцей сялян — што хоць пастушкамі былі, але ў родным полі, у родным лузе, у сваіх уласных лясах, пушчах і балотах. Паводлуг яго здання, песняры, жыўшыя ў самых глухіх кутках роднай зямлі, маглі ўбіраць у сябе творчы, самабытны, абвьяны казкамі дух свайго народа. А яму, нібы дзецям Ізраіля з Бібліі, прыходзілася знаёміцца з бацькаўшчынай са старых пергаментнаў-летапісаў, — родная мова была яму вядома толькі праз кніжкі.

А вера ў адраджэнне беларускага народа інстынктыўна расла ў яго душы:

Паміж пяскоў Егіпецкай зямлі,
Над хвалямі сінеючага Ніла,
Ўжо колькі тысяч год стаіць магіла,
Ў гаршку насення жменю там знайшлі.
Хоць зерняткі засохшыя былі,
Усё ж такі жыццёвая іх сіла
Ўзбудзілася і буйна ўскаласіла
Парой вясенняй збожжа на раллі.
Вось сімвал твой, забыты краю родны!
Зварушаны нарэшце дух народны.
Я верую — бясплодна не засне,
А ўперад рынецца, маўляў, крыніца,
Каторая магутна, гучна мкне,
Здалеўшы з глыбі на прастор прабіцца.

(«Санет»)

Ідэалізаваў ён старую Беларусь усімі парываннямі сваёй чулай душы, любячай гармонію і хараство. Тое неўлавімае і невыразнае, агуленае пылам старасвеччыны, цераз прызму яго

класічнай паэзіі пералівалася яснымі і выразнымі вясёлкамі («Слуцкія ткачыкі», «Летапісец» і інш.). Беларуская міфалогія з тыгеля яго творчасці выходзіла грацыйная і зычная, нібы каскад брыльянтавы ўдараўся аб гулкае залатое дно.

Паэт ператварае прыроду на свой кшталт, дае ёй новыя вобразы, новае жыццё, меладычнасць сваёй душы.

Кожнае дрэва з беларускае пушчы — струна. Кожнае азярцо — чара, напоўненая хмельным віном. Кожная лагчынка — гэта чыясь рука зрабіла ўзор саматканы. Уздохі ветру — таемныя сказы лесуноў, русалак і вадзенікоў пад месячнымі праменьнямі. Сялянская дзяўчынка, тулячая да сваіх грудзей маленькае дзіцянё на жытняй мяжы, — гэта Мадонна, гэта Божая святасць... Уся Беларусь — «тысяча крэпка нацягнутых струн», на якіх вялікі кампазітар-паэт творыць свае чаруючыя сімфоніі.

Багдановіч ведаў таемную замову адкрываць дарагія скарбы-агнацветы. Там, дзе звычайныя людзі знаходзяць толькі адну пустату, ён знаходзіць характэрнае і літургію паэзіі.

Як моцны рэактыў, каторы выклікае
Між строк ліста, маўляў, нябожчыкаў з магіл,
Рад раньш нязнаных слоў.

(«Актава»)

Вершы яго строга кароткія, ярка вобразныя і рэльефна-выразныя. Нідзе ў іх нельга ні адняць, ні прыбавіць. Гэта старасвецкія гравюры, з мастацка стылізаванымі арнаментамі.

Калі і згадзіцца з тым, што для шырокіх масаў чытачоў паэзія яго не ўся даступна, дык затое інтэлігенты знаходзяць у яго сціслых класічных штрыхах таямніцу таямніц, квінтэсенцыю стара-культурнага беларускага інтэлігента, беларускае туманнае казачнае «калісь», намалёванае квола-пявучымі тонамі. Паэт сам тлумачыць «вянок» сваіх вершаў:

Вы, хто любіце натрапіць
Між страніц старых, пажоўклых
Кнігі, ўжо даўно забытай,
Блеклы, высахшы лісток, —
Праглядзіце гэты томік:
Засушыў я на паперы
Краскі, свежыя калісьці,
Думак шчырых і чуцця.

А «краскі» ў яго цудна стылізаваныя, апрацаваныя і выразаны на мармуровых скрыжалях.

Дзеля гэтага песні яго «гартаваліся», нібы сталь. Паэт валодаў тайнай гармоніі і рытмікі, як лепей не трэба.

Але, мабыць, пры ўраджэнні чараўніцы-старчыхі праклялі яго тым, каб ён быў далёка ад роднага краю, і дзеля гэтага музы ткалі вакол яго паэзіі арэол тугі і сумнасці. Праймаючыся яго творамі, адбываецца такое ўражанне, нібы меладычныя, крэпка нацягнутыя струны рвуцца, і чараўныя плоймы зыкаў пераліваюцца ў водгуках гэтых рвучыхся струн. Здаецца, нібы музы плачуць над ім, а слёзы іх застываюць у дарагія перлы.

Хаця ж, часамі, лёс яго мілаваў, — у 1911 г. Багдановіч меў (як ён сам казаў пішучаму гэтыя строкі) вялікае шчасце: ён быў у старой сталіцы Беларусі, у Вільні. І запаланіўся зусім характам віленскіх гор і далін, рэчак і старасвецкіх гмахаў у рамках зелені. Ці ж гэта было мала для юнага песняра, каторы знаў сваю бацькаўшчыну толькі з кніг? Радасна блішчэлі яго вочы, калі ўспамінаў аб гэтым ужо праз колькі гадоў у Менску (у 1916 г.). Тады ж (у хуткім часе пасля бытнасці Багдановіча ў Вільні) чытачы «Нашае нівы» мелі прыемнасць чытаць «нізку» вершаў «Место», дзе віленскія вобразы намалёваны мастацкім пэндзлем.

Багдановіч убачыў тады першы раз і беларускую вёску, шчыры-боры і даліны-лугі, каторым ён раней праз зоркі вітанне сваё пасылаў. Тут ужо з жывой бібліі, з беларускай зямлі, ліліся яго песні, але ў іх ужо чуліся стрункі яшчэ большай надарванасці, яшчэ большай меланхоліі... Раней, будучы ў далечы ад «родных хат, ад роднай нівы», беручы свае матывы са старых летапісаў, з «засохшых кветак», уяўленне і пылкасць душы білі фантамам сонечнай красой, але, угледзеўшы «хмары, балоты» ў краю ўбогім — у душы паэта туга павялічылася.

А ў Менск прыехаў ён ужо зусім змучаным сухотамі. Атручаная атмасфера рэакцыі, каторая душыла тады (у 1916 г.) Менск, дзе нават не дазвалялася выдаваць часопісы па-беларуску, яшчэ больш цяжкі мела на яго ўплыў.

Усё ж такі ён і ў спячым Менску знаходзіў поле для працы: арганізоўваў беларускую моладзь, чытаў рэфераты аб беларускім руху, апрацоўваў беларускую хрэстаматыю і г. д. А здароўе яго штодня горшала ды горшала. Угаворвалі, прасілі яго ехаць у Крым на папраўку, але ён не меў ахвоты ехаць зноў на чужыну з няшчаснай, заняволенай, зруйнаванай вайной бацькаўшчыны. Урэшце яго ўпрасілі. Ён паехаў у Ялту. А праз кароткі час

прышла да нас сумная вестка аб яго смерці там, на чужыне, адзінока...

Але жыве і лунае яго дух над роднай Бацькаўшчынай, і хто пачуе яго агнявыя песні, той ужо не можа не любіць свайго краю, свайго народа, сваёй роднай мовы...

1918

ХРЫСТОС ВАСКРОС!

«Васкрэсеніе дзень, прасвяцімся таржаством і друг друга абымем! Рцём браціі, ненавідзяшчым нас і тако вазапійм: Хрыстос васкрэсе із мертвых, смерцію смерць папраў і сушчым ва грабех жывот дараваў».

Так, ваісціну так: і сушчым ва грабех жывот (жыццё) дараваў. Паўстала к жыццю і наша айчына, наша бацькаўшчына Беларусь. Больш за трыста год панавала над ёй смяртэльная ціша, і ворагі нашы наперабой цвярдзілі, што Белая Русь памерла і не васкрэсне ніколі. Але жыватворны дух адвечнага жыцця завітаў і над ёю. Белая Русь уваскрэсла і цвёрда стала на грунт дзяржаўнай незалежнасці. Ужо, пакрытая буйністай збажыною, шуміць і руніцца нашая ніва. Няхай жа расце і буйнее, няхай красуе і спее на шчасце і на долю, на карысць ды на пажытак нашаму народу!

Толькі дзяржаўная незалежнасць прынясе нам збавенне ад гістарычных мук і нацыянальнага здзеку. Толькі ў пяшчотах нацыянальнай культуры мы атрымаем магчымасць стаць поплеч з асвечанымі народамі З. Еўропы. І хоць з'яўляюцца яшчэ Фомы няверныя!, хоць і палохаюць нас няяснай будучыняй, але вялікая вера наша ў перамогу жыцця. Нацыянальнасць — рэч неўмірушчая, нацыянальнасць — гэта крыніца жыцця, пачатак поступу, культуры і бязмежнага развіцця. Нацыянальнасць — само жыццё і яго несмяртэльнасць у межах нашага ўяўлення. Жыве нацыя — жыве і чалавецтва.

І калі ўстае з цішы прамінулых вякоў беларуская дзяржаўнасць і калі аднаўляецца яе колішняя слава і паўстае Белая Русь, дык грудзі нашы напаўняюцца адным жаданнем, адным маленнем: верую, Госпадзі, — памажы майму няверыю! А «в сей день его же сотвори Господь, возрадуемся и возвеселимся в он!».

* * *

Хрыстос уваскрос!

Пане гаспадару! Другое тысячалецце канчаецца, як хрысціяне на вясну кожнага гадавога круга вітаюць гэтымі двума словамі адзін аднаго.

На ўваскрашэнне адвечнай творчай прыроды, кожнай вясною людзі ўспамінаюць Таго Вялікага Вучыцеля спаміж рыбабоў, каторы суліў нам бяспрэчную праўду і шчасце на зямлі. «Любі бліжняга, як самога сябе!» А калі няма гэтай любові, тады гора і смерць пануюць у нас.

Пане гаспадару! Ад нас саміх належыць здабытак гэтага шчасця, — ад нашага хацення. Але адно — любіць бліжняга можа толькі бліжні, роўны, а не раб-нявольнік. А вось наш народ, быўшы некалькі соткаў гадоў паміж абцугамі Масквы і Варшавы, не мог мець гэтага светлага шчасця на зямлі... Быўшы ў няволі, наш народ не мог ад шчырага сэрца вітаць на Вялікдзень словамі: «Хрыстос уваскрос!» У пана з парабкамі не можа быць любові. Тут толькі з адной стараны — дэспатызм, а з другой — пакора.

Пане гаспадару! Наш беларускі народ шчыра выпалняў другі загад Хрыста: «Калі хто б'е цябе ў адну шчаку, — падстаў яму другую». Пад цяжкі бізун сваіх мацнейшых славянскіх братаў беларус падстаўляў твар, плечы і грудзі цэлыя соткі гадоў. Доўга ён цяпеў здзек. Ад яго хацелі адняць культуру, мову і ўсе традыцыйныя здабыткі душы, якія ўкараняліся тысячу гадоў. Жыўшы ў такіх варунках, беларускі народ не мог мець праўдзівага свята.

Але вось наступіў час, калі гісторыя пачала падводзіць свае падрахункі, і на арэну вялікіх пераацэнкаў выступіла і доля беларуса-многапакутніка. Аб нас загаварылі па ўсяму свету і зноў пачалі нас біць у чатыры кіі... Кожнаму з славянскіх суседзяў хочацца рвануць ласы кавалак нашай зямлі...

Пане гаспадару! Мы не дадзімося, мы павінны быць незалежным, вольным народам, і тады толькі, — як роўны з роўным, — беларускі народ скажа на ўвесь свет: «Хрыстос уваскрос!»

1918

ГАДАЎШЧЫНА ГАЗ. «ВОЛЬНАЯ БЕЛАРУСЬ»¹
(28/V-1917 г. — 28/V-1918 г. см. см.)

Прайшоў год выдання беларускай газеты «Вольная Беларусь» пад рэдактарствам Я. Лёсіка² ў Менску. Перад намі ляжыць гадавік «Вольнае Беларусі» і, праглядаючы яго ў цэлым, відаць, як у люстры, беларускі год за час перавароту Расіі, пачынаючы ад першых мітынгаў да апошняга дня. Гэты гадавік можа служыць пекнай настольнай кнігай гісторыі Беларусі за эпоху 1917—18 гг.

Ад першага нумара прымячаецца таленавітая рука рэдактара, каторы складае матэрыял газеты з вялікім пераборам і густам, і газета робіць уражанне еўрапейскага часопіса.

Вельмі звяртаюць на сябе ўвагу артыкулы самога рэдактара, што пышучь нацыянальным агнём і закаханнем да Бацькаўшчыны, якія былі схаваны ў сэрцы іх шанюўнага аўтара больш як за дзесяць гадоў — за час яго бытнасці ў далечы ад роднага краю, у Сібіры як высланага расійскім урадам за «рэвалюцыйнасць» у 1905—6 гг.

Пекнатой мовы, энергічнасцю і вобразнасцю сваіх выказаў і паэтычнымі параўнаннямі яны робяцца класічнымі ў беларускай публіцыстычнай літаратуры, і вельмі жадана было б, каб яны былі выданы асобнай кнігай.

За гэты год у «Вольнай Беларусі» друкаваліся розныя капітальныя творы, як «Сымон-музыка» Я. Коласа, «Антось Лата» яго ж, «Не розумам сцяміў, а сэрцам» — драма К. Вясельлага³, «Залёты» Марцінкевіча, апавяданні М. Гарэцкага і інш.

Паміж новымі літаратурнымі сіламі, якія пачалі друкавацца ў «Вольнай Беларусі», не лічачы старых вядомых паэтаў, як А. Гарун, Ясакар, звяртае на сябе ўвагу паэзія Сучаснага, Маслоўскага і Макара. Дзеля браку месца ў нашай газеце мы не можам удавацца ў дэталёныя разборы вышэйпамянёных твораў.

Ад Новага года «Вольная Беларусь» пачала выдавацца ў форме тыднёвага журнала на 8 старонках. Выдаецца вельмі старанна і густоўна.

«Вольная Беларусь» ад віленскіх часопісаў розніцца сваім правапісам. Рэформы, якія па гэтай часці ў «Вольнай Беларусі» зроблены месяцаў 8 назад, рэформы гэтыя выклікалі спрэчкі, але большасць рэформаў абгрунтавана на палягчэнні і сістэматызацыі правіл беларускай граматыкі з фанетычнага погляду.

Тыраж газеты да спынення пошты ў Менску быў вельмі салідны, але ў тычнасці з другімі мясцовымі часопісамі «Вольная Беларусь» можа гардзіцца і цяпер сваім тыражом. З ваколічных мястэчкаў і вёсак часта прыходзяць і прыязджаюць у Менск спецыяльна па «Вольную Беларусь», якая заваявала сабе прыхільных чытачоў па ўсяму беларускаму краю.

Дзень гадаўшчыны «Вольнай Беларусі» лічыцца сярод беларускіх дзеячаў праўдзівым святочным днём, і ўсе ад шчырага сэрца пасылаюць сваю падзяку неўтамімаму кіраўніку газеты Я. Лёсіку за вялікую карысную працу на ніве беларускай за гэты год.

Віншуючы рэдакцыю «Вольнае Беларусі» з першай яе гадаўшчынай, зычым ёй шмат-шмат гадоў працы на карысць Бацькаўшчыны.

1918

ШКОЛЫ Ў ПРАВІНЦЫІ

У Віленшчыне, Вілейск. пав. N. воласці гэтымі днямі адбыўся сход сялян цэлай воласці аб адчыненні зноў вышэйшай пачатковай школы, якая была спынена за ўвесь час вайны.

Гутарылі-гутарылі і прыйшлі да такога skutku, што школа павінна быць зачынена і надалей. Прычыны вось якія.

Перш-наперш — школа гэтая, якая трымаецца на грашах сялян усяёй воласці, прыносіць карысць толькі жыхарам мястэчка і 3—4 бліжэйшых вёсак. Дальнейшым вёскам няма ніякай магчымасці пасылаць сваіх дзяцей у школу на далечыні якіх-небудзь 20—30 вёрст.

Другая прычына — гэта мова.

Тут людзі раздзяліліся на тры лагеры: прыхільнікі расійскай і польскай моваў (у гэтым кірунку над беларусамі-католікамі мелі ўплыў ксяндзы і існаваўшыя за час вайны па вёсках Вілейскага павета польскія школы) і група (найменшая) староннікаў беларускай мовы.

Ва ўсіх гэтых пытаннях, не асобна простых для сялян, на сходзе не маглі разабрацца, і было пастаноўлена пакуль што школу зусім не адчыняць.

Гэты сумны факт наводзіць на думкі аб тым, што ў школьнай справе на Беларусі чакае нас яшчэ вялікая праца.

Сляды быўшага казённага самаволу адчуваюцца ў нас яшчэ досыць востра. Мова і нармальны расклад школ па валасцях павінны быць першымі вехамі ў арганізацыі новага школьнага сезону. Што тычыцца мовы, то чуецца вялікая патрэбнасць трапнага інфармавання сялян у беларускай справе, асведамлення іх у беларускім нацыянальным духу праз свядомых беларусаў і праз газеты.

У гэтым кірунку сяляне з прычын сваёй цемнаты ці могуць быць адпаведны ў сваіх рэзалюцыях і пастановах аб мове. У гэтым па сваёй нацыянальнай неасвядомленасці ім патрэбна кіраванне ад вышэйшых беларускіх нацыянальных арганізацый, патрэбны большыя, як да гэтага часу, сувязі з правінцыяй.

Таксама вымагаецца правільнае адзначэнне школьных пунктаў па воласці, каб прынамсі ў пяцівёрстнай акрузе, дзе густа населены вёскі, было па адной школе. Калі напачатку няма яшчэ на гэта школьных будынкаў, можна было б вучыць, наймаючы хаты. На вёсках знойдуцца цяпер шмат дзе досыць вялікія з прасторнымі святліцамі хаты, якія зусім могуць быць прыгодны да школы.

Словам, захацеўшы, можна што-небудзь у гэтым кірунку прыдумаць, а да новай вясны трэба парупіцца арганізаваць планавае школьнае будаўніцтва ва ўсім краі.

1918

ЗНОСІНЫ З ВЁСКАЙ

Тая сувязь з правінцыяй, якая пры кепскіх варунках камунікацыі і іншых перашкодах намі наладжана, вельмі слабая. Безумоўна, трэба, каб ад цэнтра нашага нацыянальнага руху разыходзіліся нервы-токі па ўсіх глухіх кутках беларускіх абшараў. Трэба, каб вёска асведамлялася ў шырокім размеры.

Раз'язджаючых інструктараў у нас бракуе. Нашыя газеты часта не даходзяць па адрасу нават і туды, дзе пошта ўжо наладжана. А вёска чакае, сялянства ведае мала аб тым, хто за яго стаіць. Часам праз дзесятыя рукі, даведаўшыся аб якой-кольвек беларускай арганізацыі, вёска прысылае да нас сваіх хадакоў, каб «паслухаць, дзе што робіцца». Шмат сведчаць аб іх зацікаўленасці сотні сялянскіх подпісаў на адчыненне беларускіх школ, запытанні аб войску. Але мусім прызнацца, што ў кірунку сувязі з правінцыяй яшчэ ў нас мала зроблена.

А іншыя не спяць — выкарыстоўваюць гэта вельмі спрытна... Антыбеларуская агітацыя ідзе налева і направа. Розныя легендарныя чуткі не ў нашу карысьць распаўсюджваюцца. Небыліцы вырастаюць у цэлыя горы. Несумленая агітацыя робіць сваё.

Як нам выйсьці з гэтага становішча? Патрэбна шмат энэргіі, працы. Трэ ў сто разоў павялічыць дзейнасць нашых раз'язджаючых інструктараў. Гэтай справе павінна быць аддадзена бадай першае месца.

Шмат дапамагчы гэтаму можа цяпер нашае настаўніцтва з правінцыі, якое, праслухаўшы беларускія педагогічныя курсы, зноў вернецца дахаты — у вёску ці ў мястэчка. Святы абавязак кожнага настаўніка — мець на мэце асведамленне сялянства. Мы пэўны, што настаўнікі ў гэтым кірунку будуць працаваць.

Цяперака, з пачаткам вербавання беларускага нацыянальнага войска, адносіны з правінцыяй вельмі павялічацца. Вярбоўшчыкі войска беларускага павінны быць тымі вестунамі, якія маюць разнесці самыя пэўныя весткі аб беларускім руху як жывым словам, таксама і праз свае друкаваныя адозвы.

Але нягледзячы на ўсё гэта мы павінны як найболей адкрываць па мястэчках і вёсках беларускія культурныя гурткі, закладаць тэатральныя грамады і г. д. Беларускія спевакі і артысты павінны раз'язджаць па ўсіх абшарах роднага краю дзеля пашырэння роднага мастацтва і, гэтакім чынам, дзеля інфармавання аб беларускай справе.

За апошнія тры гады наш тэатр шмат зрабіў у гэтым кірунку. Дзякуючы яму, нават і па вёсках ставяцца беларускія спектаклі. Але трэба яшчэ і яшчэ!

Нашыя інструктары павінны як найболей шырыць беларускую літаратуру. Пры шчырай працы сувязь з правінцыяй можа быць добра наладжана. А як гэта справа будзе ў нас добра нарыхтавана, тады будзе ў нас усё.

АДНОСІНЫ БЕЛАРУСІ ДА СУСЕДНІХ НАРОДАЎ

«Любіць свой народ — гэта яшчэ не
знача ненавідзеццэ другіх».

*(З прамовы п. Р. Скірмунта¹ на
пасяджэнні Рады БНР 9 ліпеня г. г.)*

На беларускай тэрыторыі за ўвесь час яе гісторыі спатыкаліся розныя славянскія і неславянскія народы.

Адбываліся на нашай зямлі бітвы, вёўся гандаль, крыжаваліся культура Захаду і Усходу, і кожны з прычасных гэтаму народаў астаўляў тут свой адслед і што-кольвек пераймаў адгэтуль.

У свой час аблічча беларускай нацыі — уладарніцы гэтай зямлі — вельмі ярка вызначалася: мовай ураднай у Бел.-Літоўскім Княстве была беларуская; вялікія князі і вышэйшыя станы гаварылі па-беларуску, беларуская культура мела свой уплыў нават на неславянскія нацыі: татары друкавалі тут свой Каран па-беларуску арабскімі літарамі.

Гісторыя затрымала на час і развіццё нашай культуры.

Цяпер зноў будзеца на нашай зямлі беларуская дзяржаўнасць, беларуская асвядомленая нацыянальная сіла хоча заняць належнае ёй месца, і вось адным з першых пытанняў у нас з'яўляюцца адносіны беларускага народа да жывучых доўгімі гадамі народаў побач з ім. Не ўспамінаючы аб старых крыўдах, нанесеных нам некаторымі з гэтых народаў, як палякамі і велікарусамі, мы пэўны, што з цяперашняй эры гэтаму будзе акрэсавана мяжа.

Мы будзем класіфіцыраваць гэтыя адносіны на 1) знешнія і 2) унутраныя.

Да знешніх належыцца ўстанаўленне граніц з Украінай, з Польшчай, з Літвой, з Расіяй, эканамічныя зносіны з Нямеччынай, з вышэйпамянёнымі суседзямі і г. д.

Да ўнутраных належыцца згрунтаванне добрых прыязных адносін блізкімі суседзямі, жывучымі на нашай зямлі. Унутраныя справы так цесна звязаны паміж сабою, што самая аснова гэтага бытавога ўкладу мяняцца не можа, а трэба толькі кіраваць на тое, каб гэтыя самыя ўклады прынялі беларуска-дзяржаўнае афарбаванне, каб атрафіравалася ўсё антыбеларускае.

Адносіны гэтыя дзеляцца на 1) культурныя і 2) эканамічныя.

Барацьба культур, якая вялася проціў беларускай культуры палякамі, расійцамі і беларусамі, перайшоўшымі да гэтых станаў, не можа мець далей месца — справа перавагі будзе тут на старане беларускай дзяржаўнай культуры.

Разумецца, пры гэтым павінна быць забяспечана магчымасць развіцця замешканых у нас меншасцяў.

З эканамічнага боку, то да гэтага часу ажыўленне таргоўляй у нашым краі рабілі жыды, і кожны асвядомлены ў гэтым зразумее той плюс, каторы яны давалі краю. І вось пры рэформах у гандлі і фабрыкацыі ў нашым краі — мы пэўны, што адносіны з жыдоўскім элементам як дагэтуль былі добрыя, такімі ж будуць і надалей.

Што тычыцца ўкраінцаў і літвінаў, то з прычын падабенства ў гістарычным лёсе, у традыцыйнай жыццёвай блізасці і злучнасці ў нас за ўсё апошняе сталецце вытварылася шчырае спачуванне і такі погляд, што «наша гора — іхняя гора, наша радасць — іх радасць». Разбор нашых спраў будзе між намі болей чым братні.

Беларускім урадам ужо шмат зроблена ў гэтым кірунку і павінна яшчэ быць зроблена.

Мы пэўны, што ўсе народнасці, жывучыя цесна з намі на нашай зямлі, пойдучь нам насустрач у нашай дзяржаўнай будове і не будуць нам шкодзіць у нашым нацыянальным руху, бо шавінізм у нас месца не мае і мець не можа. Прыкладаў з другіх па гэтай часці мы браць не будзем. Наша ідэя такая, каб у нацыянальным смысле кожны народ быў сам сабою, і гэтым ён і выпאўніць свой прыродна-этычны доўг.

А што тычыцца тых беларусаў, якія ўзгадваліся пад польскай або расійскай культурай, носяць марку першай ці другой нацыі, то мы іх гвалтам у свой лагер не пацягнем — вольнаму воля.

ЖЫДЫ НА БЕЛАРУСІ

*Бытавыя штрыхі*Ад аўтара

Не маючы пад рукамі ніякага належачага да гэтага тэматы матэрыялу, я не ўдаваўся ў грунтоўную і дэталёвую апрацоўку свайго артыкула, каторы быў напісаны для штодзённай газеты «Беларускі шлях» па просьбе рэдакцыі.

І вось, дзеля таго што да гэтага часу яшчэ аб жыдах на Беларусі не было напісана ніводнага радка ў беларускім друку, я чую патрэбным даць вышэйпамянёны газетны артыкул асобнай брашуркай. А калі гэтая брашурка пакіруе на думку каго-кольвечы напісаць аб гэтым сталую працу з дэталёвымі гістарычнымі, эканамічнымі, этнаграфічнымі і статыстычнымі дадзенымі, то мэта мая будзе дасягнута.

I

Некалькі сталеццяў таму назад жыды перабраліся ў наш край праз Заходнюю Еўропу і Польшчу. Да заняцця нашага краю Расеяй, яны апрача волі гандлю, рамяства і жыхарства ўсюды — і па вёсках — мелі яшчэ і сваё самаўпраўленне — «кагал».

Значнейшыя рэпрэсіі над імі ў нашым краі расейскім урадам былі паўзяты каля 1820 г., хаця ўжо зараз жа пасля «брацкага» прылучэння Беларусі да Масквы, што сталася пры апошнім раздзеле Польшчы ў 1795 годзе, Беларусі надавалася роля жыдоўскага «гета». Кацярына Вялікая ўявала «еврейский вопрос» у ўнутраную палітыку Расеі, а ў 1800 року паэт Дзяржавін быў камандзіраваны імператарам Паўлам I на Беларусь, каб дэталёва пазнаёміцца са становішчам жыдоў і, паводлуг фактычных дадзеных, апрацоўваць праект рэформы для жыдоў. Дзяржавін пісаў свой праект у Віцебску.

Менскі «кагал» уладжваў з гэтай прычыны сход у 1802 годзе і хлапатаў перад Аляксандрам I аб памякчэнні рэформаў. Перашкаджаючы ўсякімі спосабамі рассяленню жыдоўскага элемента ў карэнных расейскіх губ[ернях] за «шкадлівасць», расейскі ўрад, лічыўшы Беларускі край чужым, забраным, паволі стварыў тут астрог для жыдоўскай люднасці, уключыўшы Беларусь у ганейнейшую ў гісторыі царскай Расеі, прагрымеўшую на ўвесь свет, так званую «чрту евейской оседлости».

Тут, на Беларусі, болей чым у сумежных краях жыдоўскага гета, тварыўся іх эканамічны і культурна-нацыянальны быт доўгімі гадамі.

Зразумела, што гэтая творчасць не магла не рабіць уплыву на характар краю, як і сама яна павінна была пераняць некаторыя яго асобнасці, праз што тварыўся натуральны абмен культурнымі вартасцямі паміж жыдамі і беларусамі.

Суседства гэтых дзвюх нацыяў тварыла такія жыццёвыя ўмовы і эканамічныя стасункі, у якіх адна нацыя без другой не магла абысціся.

Гандаль і рамёствы ў нашым краі развівалі жыды. І трэба сказаць, што ў гэтым кірунку яны досыць ажывілі наш край і праз увесь час прыносілі яму шмат карысці. Паміж іншым, яны тут часткова займаліся і хлебаробствам. З усіх губерняў еўрапейскай Расеі толькі ў нашых беларускіх губернях былі жыды-сяляне, і да гэтага часу яшчэ захаваліся вёскі з адным жыдоўскім насяленнем.

Месты і мястэчкі, у якіх салідную перавагу мела жыдоўскае насяленне, давалі беларускім сялянам мажлівасць нармальнага тавараабмену. Гандляры і рамеснікі таксама былі неабходныя ў гэтым глухім (у бытнасці пад Расеяй) краі, дзе не было ніякай эканамічнай культуры.

Кавалі, шаўцы, краўцы былі людзі першай важнасці і пашаны ў вёсках. Да іх прыходзілі ў свой час не толькі па справах іх спецыяльнасці, але так сабе: «пагутарыць з разумнымі людзьмі», параіцца аб розных справах і г. д.

Жыды стараліся зменшыць цэны на прадукты, як у рамёствах, таксама і ў гандлі; яны здавальняліся драбніцамі, бо фізічныя патрэбнасці былі ў іх вельмі малыя. Дзякуючы пасярэдніцтву ўсюды бываючага жыда-скупшчыка, селянін збываў на месцы ўсе свае прадукты. А скупшчык-жыд пры ўсёй сваёй вялікай працы быў такі самы бедны, як яго сусед-сялянін, хаця жыд і гарэлкі не піў.

Прыпісваць толькі адным жыдам спецыяльнасць гандлёвага шахрамахарства і ўпавання народа гарэлкай нельга: мы добра ведаем, як у вялікарасейскіх губернях славянскія «купцы-кулакі» і «целовальнікі» эксплуатавалі тамтэйшых сялянаў у некалькі стопняў болей, чым тут жыдоўскі гандлёвы клас нашых сялянаў.

Ды наагул бровары ў Беларусі былі панскія, корчмы па трактах жыды арандавалі ад паноў, так што яны былі толькі той сля-

пой прыладай у руках паноў, якія праз жыдоў сабе выпампоўвалі апошнія сялянскія грашы.

Нягледзячы на цікаванне рознымі чарнасоценцамі з Маскові нашых сялян на жыдоў, наш народ нічога кепскага не рабіў жыдам. У той час, калі ў Расеі чыніліся над жыдамі пагромы і страшэнныя здзекі, беларускія сяляне не паддаваліся цёмнай агітацыі. Хлеббаробы нашыя не маглі рабіць кепскіх учынкаў над жыдамі, чуючы інстынктыўна ў душы штучнасць і непраўдзівасць чарнасоценных ідэяў. Так выходзіла, што вялікія грошы, высыпаныя дзеля пагромнай агітацыі расейскімі ісцінна-рускімі ўрадамі, падобна сталыпінскаму, у нашым краі, — пайшлі на нішто.

Недарма ўвосень 1917 г. на Усебеларускім з'ездзе ў Менску прадстаўнікі розных жыдоўскіх партыяў, вітаючы беларусаў, са шчырай удзячнасцю ўспаміналі аб тым, што на Беларусі ніколі жыдоўскіх пагромаў не было.

II

За ўвесь час сумеснага жыцця беларусаў і жыдоў на беларускай зямлі гэтыя дзве нацыі псіхічна шмат перанялі адна ад другой. У мовах, у звычаях, у легендах, у будаўніцтве, у будзённым жыцці — у іх формы так перамяшаліся, што (болей усяго ў жыдоў) прынялі новую самабытную акрасу.

Ёсць агульныя жыдоўска-беларускія народныя мелодыі, прыказкі, дзе жыдоўская і беларуская мовы перамяшаныя паміж сабою. У беларускай мове ёсць словы: «хаўрус», «хеўра», «бахур», «адхаяць» і шмат іншых — чыста гэбрайскіх словаў. У жыдоўскай мове беларускіх словаў ёсць тым болей.

У свой час, у 1911—12 гг. жыдоўскі журналіст і рэдактар розных жыдоўскіх часопісаў п. Гурвіч у Вільні звярнуў на гэтую справу ўвагу. Сабраўшы цэлы зборнік прыказак і дадаўшы да іх свае тлумачэнні, ён паслаў гэта да друку ў загранічны журнал.

Але гэтага мала. Ёсць цэлая жыдоўска-беларуская этнаграфія, якая чакае свайго збіральніка. Такія прыказкі, як: «Не добра *рэйдэлэ* (гаворыць), а добра *мэйнэлэ* (думае)», — ёсць соткі.

Вось па жыдоўскім альфабэце жабрацкае клянчанне, якое жыды спяваюць на дзяды:

«Ах, брацця, галубцы, давайце галоднаму вашаму жабраку хлеба
троху.

Алеф, бойс, гімэль, далес, гой, вов, заін, хэс, тэс,

Я — калека, ламака, мучальнік. Не магу служыць у пана.

Чым-кольвек

юд, коф, ламэд, мэм, нун самэх, айэн, цэй, цадък, куф,
ратуйце сляпога татуню.

Рэйш, шын, тоф».

Ёсць вельмі пекная беларуская песня, якая заканчваецца па-
гэбрайску і п'яецца на хасідскую¹ мелодыю:

Бацька, бацька!
Выкупі нашу матку...
Выстрай нашу хатку...
Без хаткі не будзем,
Без маткі заблудзім.
Абрамуню, Абрамуню,
Абрамуню!

Дзедушак ты наш!
Чаго ж вы не просіце,
Чаго ж вы не моліце
Пана Бога за нас...

Што б вы нас асвабодзілі
Із голус (выгнанне) вывадзілі,
Нашу матку (народ) выкупілі,
Нашу хатку (Палестыну) выстраілі,
Ляярцэйну (у нашу зямлю) прывадзілі —
Lejarcejnu, Lejarcejnu!

Адказваюць яму з неба:
Ой ты, сынок, сынок, сынок,
Не затрогай сваё сэрца.
Матка бэндзе выкуплена
Хатка бэндзе выстроена
Бондзь мондры, чэкай конца*
Wnejmar lefonow schoro chadoscho...

(І мы яму скажам новую песню)

* Увага: Тут словы песні прымаюць акрасу польскай мовы. Гэта паказвае, што беларуская мова і ў большасці жыдоў лічыцца «простай». Значыць, яны не могуць сабе ўявіць, каб Пан Бог гаварыў іначай, як «па-панску» — г. зн. па-польску.

За другім разам:

Lejarcejnu!
Entwert men ihm won ejben.

Вось другая песня да трох жыдоўскіх патрыярхаў — Абрама²,
Ісака і Якава:

Стары Абрам, сівы Абрам,
Што ты зажурыўся?
— Вёў сына да Акейдо (ахвяру) —
Дарма патрудзіўся!
Ісак, Ісак, наш апец,
Быў звязан, як баранец:
Сталі ангелы плакаці,
Вялеў Бог адпусціці.
Якаў, Якаў, бацька наш,
Чатырнаццаць гадоў авец пас.
.....
Сем за Рохэль, сем за нас.

Гэтакіх песняў ёсць шмат у жыдоў, як сур'ёзныя, таксама
лёгка прыпеўкі.

Вось на манер талмудычнай сафістыкі ешыбацкі жарт:

«То, шма! (Ідзі паслухай!) Казачка піла пойла эй лэй (або
не) піла пойла? Калі скажаш — піла пойла, то чаму бэрдэлэ
(барада) суха? Калі скажаш — лэй (не) піла пойла, то чаму
экелэ (хвосцік) мокры? — Тэйка — блайбт акашэ» (пытанне
астаецца неразгаданым).

На матыў «Кол Нідрэй» (малітва на «Страшную ноч») жыды
пяюць беларускую песню: «Як паехаў у карчомку». На жаль,
словаў не памятаю.

У некаторых месцах Віленшчыны, па мястэчках, жыды,
пераняўшыся забабонамі і міфалогіяй беларусаў, на Купалле
сцелюць хлявы крапівой і папаратнікам, каб ведзьмы малака не
адбіралі ў кароў. Нешта падобнае да беларускай каляднай казы
ёсць і ў жыдоў. На Дзяды пры выпіўцы адзін адзяецца казою і
пяе беларускія прыказкі ў парадку жыдоўскага альфабэта:

«(Алеф) Антон канцавы,
Мой родны Хведар
Балайло! (уначы).
(Бэйс) Браў не браў —
Лаяць не трэба.

Балайло!
 (Гімэль) Гразамі горад не браць,
 Балайло!» і г. д.

Жыды вельмі паважаюць беларускую народную мудрасць. У іх ёсць такая прыказка:

«Agojescher glajchwort ist wi aidocshe tojre» (сялянская прыказка ўсё роўна, як жыдоўская Тора³).

На першы погляд магло б здавацца, што ў пераняцці культуры адной нацыяй у другой жыды, як нацыя болей культурная, павінны былі мець перавагу над беларусамі і мець свой большыя ўплыў над імі, але ў самай рэчы ёсць іначай. Першая прычына гэтага тая, што ў гэтых дзвюх нацыяў няма роднасці мовы і плямёнаў, і тут якраз палякі і расейцы занялі першае месца, асімілюючы беларусаў. Другая прычына — гэта беларуская зямля. Дэкарацыя мясцовай самабытнай прыроды мае ў сабе такую вялікую сілу, што на ўплывы ўсялякіх іншых культураў дзець адпорна ў адваротны бок. І тыя людзі з нашага краю, якія пісалі па-расейску або па-польску і нажылі сабе славу ў памянёных літаратурах, не маглі выкараніць у сабе духу беларускай зямлі, каторы жыў у іх сэрцах. На кожным кроку чуецца, што гэтыя пісьменнікі — беларусы. Моц беларускай зямлі зрабіла тое, што ў Беларуска-Літоўскім Княстве законы пісаліся па-беларуску, прыдворная мова літоўскіх князеў была беларуская. А літвіны яшчэ цяпер наракаюць, што шмат літоўскіх сялян абеларусела. У цяперашняй выстаўцы старасвецкіх памяткаў у Вільні пад назваю: «Вільня-Менск» ёсць Каран⁴ беларускі, пісаны татарскімі літарамі. Гэта паказуе, да чаго можа даходзіць уплыў беларускай культуры!

Дзеля ўсяго гэтага і нядзіва, што жыды, жыўшы тут, на сваёй новай бацькаўшчыне, болей перанялі ад беларусаў, чымся беларусы ад іх. Магутная сіла беларускай зямлі дала асобны духоўны і вонкавы воблік беларускім жыдам. Цяпер яны адрозніваюцца ад усіх другіх жыдоў, і іх па ўсім свеце называюць «літвакамі».

З асобай сімпатыяй беларуская газета ў Вільні «Наша ніва» друкавала тыпы беларускіх жыдоў і жыдоўскіх сінагог у беларускім стылі. Калі мы глянем на жыдоўскае мястэчка на Беларусі, то пабачым на кожным кроку нешта роднае, сваё, у будоўлях і ўва ўсёй абставе. Узяць жыдоўскіх пісьменнікаў з Беларусі, — то ў іх творах чуецца заўсёды беларуская прырода — «родныя з’явы». Болей усіх гэта адбіваецца ў творах жыдоўскага класіка Абрамовіча (Мэндэле Мойхэр Сфорым) з Капыля.

Жыдоўскі пісьменнік Абраам Мапу, пісаўшы свой біблейны раман з ідылічных часоў цара Хізкія і прарока Ісаі, маляваў ціхі Бэтляхам, быўшы натхнёным пекнымі ўзбярэжжамі беларускага Нёмна. Знакаміты жыдоўскі пісьменнік з часоў «haskola» (адраджэння) Перэц Смаленскін лічыцца таксама выхаванцам Беларусі.

І ў другіх галінах штукарства ў тутэйшых жыдоў чуюцца беларускі дух.

Жыды, тры разы на дзень у малітвах сваіх успамінаючы Сіён, малявалі сабе ў думках гэты Сіён як нейкі ўзгорак-узвышчу, якія акружаюць іх тут, на Беларусі. Жыдоўскае дзіця, аддаючы ўсе свае маладыя гады Бібліі ў хедэрах, мела перад сабой жывую Біблію беларускіх ратаяў, беларускай спакойнай, ціхай зямелькі з лясамі, пушчамі, рэчкамі, лугамі. Без гэтай беларускай прыроды, што завалодала іхнай душой ад нараджэння, яны б не маглі ў фантазіі сваёй маляваць Палестыну, каторую яны малююць, маючы ўзорам беларускую зямлю.

Праўдзівымі і зразумелымі ёсць апавяданні жыдоўскіх эмігрантаў, выкінутых адгэтуль лёсам у Амерыку і інш., аб іх суме па бацькаўшчыне. І не адпавядаюць праўдзе паказанні большасці антысемітаў, што жыды не маюць пачуцця кахання да тае зямлі, дзе яны жывуць... Гэта было б супраць законаў прыроды. Адно толькі — гэта цяга да бацькаўшчыны ў іх абвеяна асобым трагізмам. З адной стараны — жыццё на чужыне сотні гадоў, дзе даконвалі іх розныя антысеміты і жыдаеды, хочучы не толькі знішчыць іх фізічна, як пагромам і крадзяжамі, але таксама і апаганіць іх душу — рэлігію — пад відам розных крываваых нагавораў і крытыкі Талмуда. З другой стараны — далёкая Палестына, з якой яны выгнаны ўжо 2000 гадоў, — акрапляла самабытнай расою ў душы кожнага жыда тыя карэнні, якія звязваюць яго з зямлёю, дзе ён жывець. Яго каханне да новай бацькаўшчыны — нервовае, балючае і незразумелае прадстаўнікам іншых нацыяў.

III

У беларускіх вялікіх месцах, як Вільня, Менск і інш., жыды мелі свае вялікішыя культурныя цэнтры: школы, абшчыны, прафесіянальныя цэхі і інш.

У той час, калі другія нацыі на Беларусі былі страшэнна сціснутыя расейскім урадам, калі беларусам зусім было забаронена друкаванае слова, жыды мелі ў гэтым нейкую свабо-

ду — нацыянальная жыдоўская культура магла развівацца без усялякага, праве, тармозу. Тутэйшы «кагал» быў свайго роду самаўпраўленнем. З прычыны ўсіх гэтых абставінаў жыды з Беларусі давалі жыдам усяго свету найвялікшых вучоных у рэлігійным і нацыянальным жыцці.

Крыніцай гэтаму было места Вільня, бацькаўшчына віленскага «гоэна» — Равві Іллі (памёр у 1797 р.) і другіх вялікіх талмудыстаў. Там друкаваліся найлепшыя кнігі і быў да апошняга дня жыдоўскі вучыцельскі інстытут. Недарма Вільня называецца жыдамі «Літоўскім Ерусалімам» (Jeruschalim dylito). У той самы час славіўся кіраўнік хасыдызму на Беларусі, — Шнеер Зальман. Тут жа, на Беларусі, разыгралася тады вялікая барацьба паміж дзвюма жыдоўскімі рэлігійнымі партыямі: Хасыдым і Міснагдым. Гэта барацьба нарабіла вялікага неспакою ў віленскім «кагале».

У мястэчку Валожыне Віленскай губ. у 1803 року заляжылася вучнем Гоэна, Хаімам Валожынэрам, жыдоўская духоўная акадэмія, скуль выходзілі вялікія жыдоўскія пісьменнікі і рабіны для ўсяго свету жыдоў. (З валожынскага «Ешыбота» выйшаў і знакаміты жыдоўскі паэт Х. Н. Бялік.) У Валожынскі «Ешыбот» прыязджалі вучыцца жыды з Каўказа, з Нямецчыны, з Амерыкі і г. д.

Тут, на Беларусі, меў сваё развіццё і жыдоўскі містыцызм (Кабала). Вядомы цадыкі ў Лібавічах, у Койданаве, Пінску*, да каторых прыязджаюць веруючыя з усёй Расеі. І нядзіва, што галоўнае развіццё жыдоўскай нацыянальнай рэлігійнай культуры мела месца тут, на Беларусі, дзе ім былі дадзены прывілеі яшчэ пры кн. Вітаўту. Яны жылі тут, як дзяржава ў дзяржаве, і іх «кагал» меў нават права судзіць сваіх пабрацімаў.

У перыядзе амярцвення беларускага нацыянальнага ўсведамлення жыды, як і самі беларусы, хоць добра ведалі беларускую мову, але глядзелі на яе як на «мужыцкую» і, русіфікуючыся самі, несвядома служылі русіфікатарскай ідэі Вялікарасеі. Але гэта была тая багатая кляса, якая атрымала сваю навуку ў расейскіх школах, а што тычыцца простых местачковых жыхароў, то, апроча роднай мовы, яны ведаюць толькі беларускую.

Ад самага пачатку беларускага адраджэння амаль побач з першымі піянерамі беларускага руху пайшлі, хоць і ў малым

* Пінск у пачатку мінулага сталецця быў вялікім цэнтрам хасыдызму.

ліку, і жыды, якія выйшлі з вёскі; хаця шырэйшыя інтэлігентныя масы жыдоўства, асабліва ў местах, не могуць яшчэ пазбыцца кансеквэнцыяў расейскага тут уладання і ўсё яшчэ служаць праваднікамі русіфікацыі.

IV

У 1912 годзе, калі ў чарнасоценных газетах «Северо-Западного края» паміж другімі нападкамі на беларускую газету «Наша ніва» ў Вільні яе вінавацілі яшчэ і ў тым, нібыта яна выдаецца то на польскія, то на нямецкія, то на расейскія, а таксама і на жыдоўскія грошы, некаторыя з віленскіх жыдоўскіх журналістаў зацікавіліся гэтай «народнай» газетай на «мужыцкай мове». Пазнаёміўшыся з гэтымі «дзіўнымі» новымі нацыяналістамі са складу рэдакцыі «Нашай нівы», якія не толькі не аказвалі нянавісці да чужых нацыяў, але — наадварот — чым болей чужая нацыя нацыянальна ўсвядомлена, тым болей яе шанавалі, жыдоўскія журналісты пачалі ў новаадкрытым для сябе руху знаходзіць усё новыя Амерыкі і цуды. Аказалася, што беларусы-інтэлігенты не толькі цікавяцца старасвецкімі памяткамі культуры сваёй нацыі, але і культурамі другіх нацыяў, якія жывуць на Беларусі.

У беларускім музеі газеты «Наша ніва» жыдоўскія журналісты ўбачылі цэлую калекцыю малюнкаў старасвецкіх жыдоўскіх сінагог у беларускім будаўніцкім стылі, калекцыю сінагагальных ліхтароў і пасудзіны масянжовыя і сярэбраныя з мясцовай арнаментыкай, калекцыю стылёвых ярмолак. Яны былі здзіўлены тым, як гэта беларусы ўмеюць усё «чужое ша-наваць...».

Пры бліжэйшым знаёмстве жыдоўскія журналісты пачулі ад беларусаў і дакоры, чаму не стараюцца даць адпор жыдоўскай асіміляцыі, чаму жыдоўская інтэлігенцыя саромеецца свайго імені, усяго роднага, чаму не цікавяцца сваёй этнаграфіяй, тутэйшым краем і г. д.

У 1913 годзе паказаўся ў жыдоўскім часопісе «Ды Юдышэ Вэлт» у Вільні першы артыкул аб беларускім адраджэнні. Пасля гэтага гурток жыдоўскіх «краёўцаў» надумаў выдаваць жыдоўскую краёвую газету «Унзер Гегенд» (Наш Край), каб знаёміць шырокую жыдоўскую публіку з тутэйшым краем, а ў гэтым і з беларускім рухам, з беларускай літаратурай і г. д., але з розных прычынаў гэта ім не ўдалося. У 1914 годзе гэты самы

гурток выдаў па-жыдоўску зборнік «Літва», дзе былі пераклады з беларускай і літоўскай літаратуры і артыкулы аб беларускім руху.

Вельмі гарача адгукнулася на гэты зборнік уся жыдоўская краёвая прэса і ставіла ў прыклад рвенне беларусаў да адраджэння сваёй нацыянальнай культуры жыдоўскім асімілятарам. Як мы ўжо потым даведаліся, то гэты зборнік «Літва» нарабіў вялікага шуму ў Амерыцы, паміж інтэлігентнымі жыдамі з Беларусі.

Да друку быў прыгатаваны і другі зборнік «Літва» з перакладамі вершаў Я. Купалы, аповяданняў М. Гарэцкага і г. д., але хутка, у часе вайны, расейскі ўрад забараніў друкаваць па-жыдоўску.

Пачалася наагул паласа чорнай рэакцыі ў нашым краі, — калі расейскі ваенны штаб не дазволіў у Менску і па-беларуску друкаваць.

* * *

У часе перавароту, калі беларусы ў Менску пачалі выступаць пад сваім уласным штандарам, то гарачэй усіх віталі іх жыды-нацыяналісты. У часе выбараў у мескую думу беларусы з жыдамі (нацыянальныя партыі) увайшлі ў кааліцыю і зрабілі адзін спіс кандыдатаў. А калі Усебеларускі З'езд паказаў, што творыцца дзяржаўная сіла, у жыдоўскіх газетах пачалі ўсё часцей паказваць артыкулы аб беларусах. Пасля разгону бальшавікамі памянёнага з'езду жыдоўскія нацыянальныя партыі апублікавалі свой пратэст супраць гэтага гвалту.

Нельга казаць, каб паміж тутэйшых жыдоў не было праціўнікаў беларускага руху, — ёсць, і досыць многа. Галоўным чынам выступаюць супраць тыя з партыйнай моладзі, інтэрнацыяналістаў, якія маюць летуценні аб тым, што некалі ніякіх нацыяў не будзе — усё пойдзе па Бэлямі.

Другі род праціўнікаў беларускай справы з непартыйных жыдоў мае яшчэ арыгінальнейшы матыў: жыдоўская нацыя рассяяна па ўсім свеце, на сваё няшчасце, падзелена на жыдоў розных іншых нацыяў, павінна ведаць розныя мовы тых нацыяў, дзе яна жыве. І вось бяруць яшчэ тут нанова дзяліць жыдоў: на беларускіх, украінскіх і г. д.

Гэты «новы раздзел жыдоў» ёсць для іх інтарэсаў мінус — гэта рацыя. Але занадта наіўная і эгаістычная, крытыкі тут ніякай быць не можа...

Дзеля гэтае прычыны ў часе збораў на Беларуска-нацыянальна-на фонд у мястэчку Даўгінаве (Віленскай г.) жыдоўская моладзь адмовілася прыняць учасце ў зборах, бо яны — праціўнікі «новага раздзелу жыдоў»...

Але проці жыцця нічога не зрабілі, і ў беларускіх школах жыдоўскія вучні вучацца па-беларуску і робяць гэта ахвотна.

* * *

Што датычыць далейшых адносінаў жыдоўскіх свядомых сфераў да беларусаў, то гісторыя іх так вышкаліла, што, на жаль, на большасці яны арыентуюцца толькі грубай сілай: чый верх — таго і праўда...

Гэта паказаў іх першы энтузіязм да беларусаў у Менску ў часе ўцёкаў бальшавізму. Потым — пачалося ківанне з боку ў бок, трымаючы нос па ветры...

Першы пасля ўцёку бальшавікоў Беларуска-Сакратарыят з Менску меў у сваім складзе двух жыдоў: Гутмана (без партфеля) і Белкінда — сакратара фінансаў...

Пры гэтым прыпамінаецца, што ў Беларуска-Літоўскім Княстве высокую дзяржаўную пасаду займаў пярэхрыст (у тых часах няма чаго дзівіцца, што няхрышчаных не прымалі на гэткае службы) Абрам Юзэфавіч Рэбічковіч, каторы быў здольным адміністратарам і фінансавым агентам, а потым, пры Жыгімонту I, дайшоў да пасады падскарбія земскага, г. зн. міністра фінансаў, і члена Гаспадарскай Рады.

Яшчэ адзін выпадак: на першым сялянскім з'ездзе ў Менску, скліканым Беларуска-нацыянальным Камітэтам 04.04.1917 г., дэлегатам ад Паўловіцкай воласці Магілёўскай губ. і павета быў жыд Мордух Янкелеў Зільбэрман. Ён там сельскім старастам ужо 30 гадоў (не хрышчаны).

Як далей пойдучь нашыя стасункі з жыдамі — тут не бярэмся судзіць. Ува ўсялякім выпадку жыццё гэтых дзвюх нацыяў так цесна звязана, што кожная з іх прымушана цікавіцца другой, ужо хаця б з эканамічнага пункту. Эканамічная струна — вельмі чулая і шчокатная рэч. Да гэтай рэчы як-ніяк кожны прыкладваецца шчыра зацікаўленым вухам. Недалёкая будучыня нашага краю мае перад сабою перспектыву розных сялянскіх кааператываў*

* У цяперашніх сялянскіх кааператывах ёсць жыдоўскія прыказчыкі. Жыдоў сяляне ахвотна бяруць у прыказчыкі дзеля іх гандлёвай здольнасці і практычнасці. Таксама ёсць кааператывы, дзе членамі і хаўруснікамі нараўне і сяляне, і жыды.

і гандлёвых рэформаў, што можа зусім іначай паставіць увесь лад гандлю ў нашым краі. Вось дзеля гэтага варта жыдам болей уважна задумацца над доляй сваіх блізкіх суседзяў, з якімі яны так звязаныя эканамічна.

Мы пэўны, што адносіны будуць у нас самыя прыязныя. Варункі новага жыцця, грамадзянская воля і роўныя правы ўсім, без розніцы веры і нацыяў, так заглядзяць няроўнасці і ў эканамічных стасунках, што пакрыўджаных не будзе.

1918

ДА БЕЛАРУСКАГА СТУДЭНЦТВА

Да вас ідзе нашае слова, дарослая інтэлігентная моладзь Беларусі. Клічам вас да сваёй гасподы, да хаты роднай. Годзе працаваць на карысць чужых, трэба дбаць і аб сабе — аб сваім народзе, аб сваім краю.

Лёсам гістарычным вы прымушаны былі праз доўгія гады і яшчэ цяпер, дзеля здабыцця вышэйшай асветы, пакідаць сваю родную зямельку. У вышэйшых школах з вас выходзілі дактары, інжынеры, адвакаты, аграномы, настаўнікі і інш., якія здабылі сабе славу ў розных галінах навукі. Вы працавалі на Маскоўшчыне, на Каўказе, у Сібіры, на Поўдні, а ўсё гэта ішло на карысць чужых культур, чужых народаў. А калі працавалі ў родным краі, дык усё роўна пад чужой вывескай.

Шмат з сыноў нашай зямлі пад уплывам мацнейшых народаў зусім асіміляраваліся і, адрокшыся ўсяго роднага, парабіліся самымі заядлымі ворагамі беларускай справы. Вярнуўшыся назад у свой край, вельмі шкодзілі нам. Шмат хто дзеля кавалка хлеба, дзеля кар'еры і дзеля таго, што не знаходзілі поля да працы на роднай глебе, прымушаны былі нехаця працаваць для чужых. А некаторыя, аднак, нягледзячы ні на што, наколькі была можнасць, — як з прафесараў, таксама і з студэнтаў, — дапамагалі нашай справе.

Гэтак было дагэтуль.

Але цяпер, калі адраджэнне нашага народа пачынае ўлівацца ў дзяржаўную форму, калі аб нас загаварылі на ўсенькім свеце, калі ў розных месцах пачало арганізоўвацца нашае нацыянальнае войска, пара і вам, беларускае студэнцтва, соль нашай інтэлігенцыі, вярнуцца да сваёй маці Беларусі!

Сыны Зямлі нашай!

Праца вас чакае, праца гарачая, святая і неадкладная! Трэба адбудаваць сваю гаротную Бацькаўшчыну, не зважаючы ні на якія перашкоды з боку нашых ворагаў. Наша простая, шчырая дарога, наша няспрэчная вялікая праўда ўсё пераможа!

Вызвалім нашага мазольнага і няшчаснага гарапашніка-хлебароба ад векавечнай цемры, пакажам яму дарогу да шчасця, да свету. Апавядаем яму аб тым, што ён — гаспадар сваёй зямлі, што ён павінен разбіваць жалезныя пугы сваёй няволі, што ён павінен, як роўны на роўных, глядзець на ўсе народы зямнога абшару. І гэта будзе ваша вялікая заслуга.

Найвялікшы ўдзел у нашай святой працы павінны прыняць вы, наша светлая моладзь, нашае студэнцтва!

Вы пры шчырай, маладой энергіі патрапіце так паставіць справу, што ў нас будуць і свае беларускія універсітэты, што вам не трэба будзе аддаваць сваёй навукі чужым краям і народам, а будзеце працаваць для сябе.

Наш край — вялікі і багаты. Шмат ёсць у нашай зямлі шчырага, нечапанага багацтва, хараства-аздобы, спячых, захаваных скарбаў.

Ідзіце да сваёй гасподы, студэнцтва беларускае, ад шчырага сэрца клічам вас да працы! Мы ведаем, мы пэўны, што іскры гарачага пачуцця да ўсяго роднага ў вас не згаслі. Гэта быць не можа.

Мы пэўны, што вы не пакінеце сваёй старонкі ў яе сучасны гістарычны момант. Мы спадзяемся, што вы падымеце яе культурны і эканамічны заняпад да высокага ўзроўню, каб нам не было сорамна перад другімі народамі.

Ідзіце дадому, нашае студэнцтва, — ужо пара!

1919

РАСКІДАНАЕ ГНЯЗДО

Драма ў пяці актах Янкі Купалы

Вільня, 1919 г. Цана 3 рублі.

Гэта ўжо вядома, што паэту-лірыку рэдка калі ўдаюцца драматычныя творы. Бо лірык мала ўважае на сцэнічныя акцыі дзейных асоб, а болей усяго ўкладае сваю душу ў іх паэтычныя маналогі. Апроч таго, гэтка лірычныя драмы вымагаюць строга

мастацкіх дэкарацыяў і вельмі добрай ігры. Выкананне на сцэне павінна быць класічнае. Іначай траціцца ўся вартасць твора.

Адзін з найвялікшых нямецкіх паэтаў, Генрых Гэйнэ, апроч вершаў пісаў таксама і драмы, вельмі паэтычныя па зместу, але недапасаваныя да сцэны. Вельмі рэдка яго драмы іграюцца на сцэне, але, як паэтычныя, велькавартныя творы, яны перакладзены на ўсе еўрапейскія мовы.

Што тычыцца «Раскіданага гнязда» Я. Купалы, дык мы тое самае скажам, што гэта скарэй усяго паэма, чымся драма. Лірыка і сімволіка гэтага, бясспрэчна, мастацкага твора вытрымана болей гарманічна, як ва ўсіх другіх творах нашага паэта.

Чытаючы «Раскіданае гняздо», атрымліваеш такое ўражанне, як бы пад акампанемент чуластрунных гусяў сівы дзед-баечнік, у стылі Баяна, пье дзіўную песню і чаруе грамаду людзей, каторыя слухаюць яго, седзячы на прызбе ў летні вечарок пры захадзе сонца.

Хлебароба Лявона Зябліка, якога і бацька, і дзед жылі на чыншавай панскай зямлі, пасля 5-гадовых судаў, на якіх селянін страціў усю сваю гаспадарку, пан выганяе з сваёй зямлі, разбурваючы хату. Гаспадар ад гора канчае самагубствам. Сымон, старшы сын Лявона, чалавек энергічны, не ўступае месца, і Лявонава сям'я астаецца жыць на папалішчы разбуранай гасподы. Зоська, Лявонава дачка, улюбляецца ў маладога паніча. Яна не разбіраецца, дзе мары-летуценні і дзе праўдзівае жыццё. Забывае ў шчырым каханні аб усім акружаючым яе няшчасці, і, калі паніч яе пакідае, забіраючы дзівочую чыстату, яна пасля няўдалай спробы самагубства — вар'ячце. У гэты час Сымон паддаецца клічу невядомага чалавека-прарока, каторы заве ўсіх «братоў» і «сясцёр» на «агульны сход», забіваць цмока, каторы душыць людзей. Сымон, аднак, не пакідае судзіцца, спадзеючыся на людскую праўду. Дзеля гэтага ён пакідае ўсю гаротную сям'ю. Варочаецца ён ужо пасля таго, як адамсціў пану, падпаліўшы яго маёнтак. Усёй сям'і ён ужо не знаходзіць, бо пайшлі са старцам жабраваць. Знаходзіць ён на руінах быўшай роднай гаспадаркі толькі адну непрытомную сястру Зоську і, паказваючы палаючай галавешкай у праціўную старану пажарышча, кліча яе: «На вялікі сход! На Бацькаўшчыну!!!»

У драме яшчэ выступаюць дзве сімвалічныя фігуры: старац-жабрак, у гутарцы якога відаць адвечна жыццёвая мудрасць, і сын Лявона Данілка — падростак, які, ладзячы сваю дзяцінную скрыпачку, не па-дзіцячаму разумны.

У гэтай драме лірычна-пекна і наэкзальтавана гавораць усе асобы. У іхніх гутарках іскравяць праўдзівыя перлы купалаўскай паэзіі. Не скажам, каб гэта было ненатуральна. Хто ведае псіхіку беларуса-сялянiна, той добра знае, якія паэтычныя творы льюцца вольна з душы беларуса ў часе гора або вяселля.

Натхнёна імправізуе маці свае прычытанні, калі галосіць па нябожчыку-сыну, каторы памёр без пары. Пекна плача сялянка-маладуха па свайму памёршаму мужу, дачка — па бацьку, дзяўчына па мілым і г. д. Выпраўляючы сына ў салдаты ці дачку замуж, бацькі і хатнія праводзяць іх з роднага кутка паэтычнымі прычытаннямі і песняй-плачам. Тое самае пры радасцях-гульнях творацца дэяменты паэзіі. Жыццё, быт нашага хлебароба, падобна да мінулых часоў Элады, вольна стварылі ўсю нашую народную паэзію, каторая служыць пуцяводнай зоркай сучасным беларускім песнярам.

Вось і не дзіва, што ўся Лявонава сям'я ў сваім бязмежным горы гэтак паэтычна гаворыць — гэта адпавядае беларускай жыццёвай праўдзе.

Кволая, эксцэнтрычная Зоська бачыць дзіўныя сны.

«...Здаецца, прыйшоў да нас у хату нехта такі надзвычайны — на галаве месяці, у руцэ сонца трымае».

«...Стаіць палац відам не віданы, слыхам не слыханы: увесь зіхаціць, як бы з самага сонца быў зроблены: сцены залатыя-залатыя, а страху бліскучымі маланкамі пакрыта...»

«...Люблю гэта царства русалак. Там яны сабе то як рыбкі ў вадзіцы плёскаюцца, то ў лес выходзяць улетку на сенажаці. Шчаслівыя яны, гэтыя русалачкі, шчасця нашага дзявочага наследнічкі».

У Лявона, калі ён знаходзіцца ў найвялікшым горы, калі адбіраюць у яго зямлю, сам рвецца з яго грудзей пекны стогн.

«...З зямелькай зжыўся, як з роднай маткай... Кожны каменьчык на полі і кожны кусцік на сенажаці змалку ўжо знаў, як сваіх пяць пальцаў на руцэ... На гэтых гонейках пасціў скаціну... араў, сеяў, касіў. А тут... Суд — вон выганяюць!»

У непрытомнасці, змучаны небывалай крыўдай, калі дворныя людзі разбіраюць страху яго хаткі і пясок сыпецца яму на голаў, за некалькі мінут перад сваёй смерцю, Лявон натхнёна прычытвае.

«...О мой пясочак, залаты пясочак! Я цябе цягаў на вышкі, а ты мяне ўнізе на векі вечныя засыпеш. Сыся! Буйным градам сыся!..»

Гэтак паэтычна-вобразна гавора і самы сільны целам і душой з Лявонавай сям'і яго сын Сымон у час, як хатка падае:

«...Вярніся, хатка, хутчэй вярніся! Забівай усіх, на смерць усіх забівай! Досыць бадзякаў і без нас на белым свеце: галодных, паднявольных па вёсках, а п'яніцаў і жулікаў па гарадах! Вярніся, хатка!.. Абымі нас сваімі дзераўлянымі рукамі, як абымае перад ястрабам сваіх дзетак крыламі галубка. Прытулі нас, хатка; і сагрэй!»

Або ў другім месцы:

«...Абернемся ў слупы замарожаныя, у камяні няскрытныя абернемся, а сэрцы тады нашы з сэрцам зямлі зрастуцца...»

Гавора вобразнай мовай і Данілка:

«Цікавасць, што гэта такая за паня — горкая нядоля? Для яе мушу пашукаць такое вады, ад каторай яна як вып'е, дык адразу памрэ».

Старая маці, Марыля, пры вогнішчы, пры тым, як абяздоленая сямейка ў холадзе бульбу сухую есць, пацяшае іх:

«Мінае лета, міне восень, зіма, а там і вясна прыйдзе. Цёпленька будзе, сонейка будзе грэць, траўка зелянець, птушачкі пняць, садочкі цвісці...»

«Незнаёмы» містык-прарок варожыць усіх сваім таемным гіпнатызуючым клічам на зборышча вялікае:

«...На крыжах магільных гараць свечкі грамнічныя, а на курганах адзіранельных вехі смалістыя палаюць і шляхі асвечваюць для ўсіх тых, што ідуць на гэта зборышча вялікае...»

«...Не ўстрымаеш маці (да Марылі) свайго сына, — калі ў ім кроў разгарыцца і душу яго к святлу пацягне. Пойдзе, хоць бы зямля перад ім расступілася».

«...Што, Сымон! Час не спіць! Там чакаюць цябе сотні, тысячы, мільёны такіх, як ты...»

«...Ачараваў ты мяне, чалавеча!» — прызнаецца Сымон.

Гэтакай мовай гавора і старац:

«...Днём сонейка сцезжку пакажа, а ночкай — Шлях Млечны на небе. А ісіці будзе лёгання-лёганька, бо вецер будзе цябе падганяць».

Гэтак паэтычна гаварыў цар Давід, аплакваючы Іонатана¹ і Саула, паўшых ад варожых мячоў на гарах Гільбаі. Гэтак гаварыў прарок Ісая² ў час натхнення. Гэтак гавора ў час гора і нядолі ўвесь беларускі народ ад малога да старога.

Дзейныя асобы «Раскіданага гнязда» ўжываюць тыя самыя чудныя арнаменты вобразных параўнанняў, як і ў нашай народ-

най паэзіі: русалкі, начніцы, ведзьмы, курганы, могліцы, лугі, рэчкі, крыштальныя палацы, месяц-сонца, яркія колеры золата, вясёлак, неба, цяга да зямелькі-маткі і г. д.

Гэтыя сімвалічныя вобразы тварыліся нашым народам многімі вякамі, залатымі малаткамі каваліся на горне яго сэрца, гартаваліся ў крыві яго прашчураў і жывуць у яго душы па сягонняшні дзень.

Як мастак праўдзівага жыцця Купала не ўлажыў гэтакіх выказаў у вусны адной асобы драмы — паніча. Паніч гэтак гаварыць не можа, бо ён чалавек другога складу жыцця.

Уся драма Я. Купалы напоўнена гэткай паэзіяй у прозе. У большасці месцаў чуецца нават і рытміка. Аўтар захопліваўся народнай паэзіяй і пад яе чарамі кідаў з сваёй душы на палаючы трыножнік творчасці цудна-лірычныя косы-праменні і гэтым затуляў праявітую характарыстыку сваіх багатыроў...

Лірыка ў драматычнай форме даецца толькі Шэкспіру, Шылеру і Гётэ. Але, паўтараем — «Раскіданае гнездо» можа быць з удачай пастаўлена ў тэатры, толькі пры вельмі мастацкай ігры і адпаведнай дэкарацыі. Разам з гэтым мы пэўны, што Я. Купала дасць нам яшчэ шмат твораў такога гатунку, а нават і лепшых.

У гэтай драме мы выразна бачым эмблему «Раскіданага гнезда» ўсяго беларускага народа; знішчана наша слаўная мінуўшчына, растаптана гаспода наша нагамі чужынцаў і здзекуюцца суседзі з нашай нацыянальнай душы. Але сярод хмар і буры, як волат, устае наш Прарок. Ён кліча нас да тысячаў ды мільёнаў народных мас, што нас чакаюць. Ён валае нас адбудаваць свой родны край. І мы ўсе павінны ісці «на вялікі сход! на Бацькаўшчыну!»

1919

НАЦЫЯНАЛЬНАЕ АСВЕДАМЛЕННЕ

Нацыянальнае асведамленне сярод народа беларускага пасля працы беларускай інтэлігенцыі ў працягу дзесяткаў гадоў, пачынаючы ад 19 сталяцця, пачало шпарка пашырацца; ад 1917 г. ад часоў перавароту, калі сярод беларускай інтэлігенцыі адраджэнне прыняло шырокія формы праз агітацыю, школы і з'езды, калі аб беларусах загаварыў увесь свет, — пачаўся рух і паміж сялянства. Шкодзілі ў гэтым кірунку яго старыя «апекуны». Яны пад маскамі бальшавікоў, манархістаў і анархістаў,

праваслаўных і католікаў стараліся зацямяць мазгі нашага народа. Гэтыя «апекуны» не пакідалі фабрыкаваць яго на палякаў і расійцаў, перашкаджаючы насіццелам праўдзівага святла ў іх шчырай працы на кожным кроку.

Пры гэтакіх кепскіх варунках прыходзілася працаваць беларускім дзеячам. А ўсё ж такі праз друк, праз школы, праз жывое слова шмат зроблена ў кірунку асведамлення беларускіх мас. А тое, што не дакончылі пры сіле духоўнай — зробіць сіла фізічная — беларускае войска.

Што пачало беларускае слова, павінен рабіць далей беларускі меч.

Беларускае войска — гэта ёсць той найвышэйшы пункт нашага адраджэння, каторы павінен, нібы бура, узварухнуць народную гушчу. Моцным клічам сваім беларускае войска ўзбудзіць душу нашага селяніна да новага, незалежнага, дзяржаўнага жыцця...

Разам з беларускім войскам паявіцца масавая нацыянальная свядомасць.

Гэтак, як перашкаджалі беларускаму друку, перашкаджалі таксама стварэнню беларускага войска, каторае інстынктыўна рвалася да нацыянальнага фармавання за ўвесь працяг апошняй вялікай вайны. На ўсіх франтах фармаваліся беларускія часці. Але трымацелі ўлады ім заўсёды перашкаджалі. Потым панаванне сярод часцей беларускіх чужой, маскоўскай мовы таксама служыла перашкодаю. Не было агульна-злучаючага духу нацыянальнай свядомасці.

Цяпер павінна як найболей ісці ў войска беларуская інтэлігенцыя. Гутарка на чужой мове сярод нашых салдатаў павінна лічыцца вялікім праступкам перад нашай святой справай. *Войска павінна быць нацыянальнай школай для нашых народных мас.* Войска павінна навучаць нашага селяніна шанаваць як чужых, таксама і самога сябе. *Кожны салдат павінен ведаць, што ён ваюе дзеля таго, каб быць гаспадаром сваёй зямлі...* Не біць каго-кольвек, а бараніць свае правы. А гэта можа быць толькі тады, калі нашая інтэлігенцыя, у як найбольшым ліку, будзе знаходзіцца пад сцягам нацыянальнага войска.

Беларуская Вайсковая Камісія, пасля сваёй падгатоўчай працы ў Вільні, пераехала для болей шырокай працы ў сэрца Беларусі — Менск. Праца — вялікая і цяжкая. Людзей трэба набіраць з вялікай асцярогай, каб не панашываліся чужыя элементы ў нашыя рады са спецыяльнай мэтай, каб нам шкодзіць. Для беларускага юнкерства трэба адчыніць зараз жа школы бе-

ларускай мовы і беларусазнаўства. З розных нашых глухіх вёсак усё з'яўляюцца хадакі з запытаньнямі, калі пачнецца вярбоўка салдат. Народ нешта чуе аб сваім войску, але ён бадай зусім яшчэ не інфармаваны ў гэтай справе. З аднаго боку ў яго душы запалала вялікая ахвота пайсці пад свой штандар, а з другога боку ў некаторых з сялян з'яўляецца няпэўнасць: дзеля чаго робіцца войска? хто робіць? мо гэта ёсць новы фокус быўшых уладароў-чужынцаў? і г. д.

Дзеля ўсяго гэтага трэба, каб Беларуска-Вайсковая Камісія зараз жа пачала выдаваць адозвы, брашуры, у каторых усе гэтыя запытанні былі добра вытлумачаны сялянству. Трэба па вёсках пашыраць інфармацыйныя лісткі-адозвы. Апрача гэтага, трэба па вёсках нарасылаць інструктараў-вярбоўшчыкаў — людзей інтэлігентных, свядомых, родам з тых ваколіц, каб сяляне іх зналі і ім верылі.

Працы шмат, але на гэта нельга шкадаваць ніякіх высілкаў і энергіі.

Тады ўстане праўдзівы беларускі волат, калі свядомае слова і востры меч злучацца ў адно. Тады толькі можам быць пэўны ў масавай нацыянальнай свядомасці. Тады толькі мы заваоем сваё права сярод народаў і будзем як роўны з роўнымі і як вольны вольнымі.

Беларускае войска самая найвялікшая апора нашае нацыянальнай справы. На ўтварэнне беларускага войска чакае з надзеяй увесь беларускі народ. Мы пэўны, што з новым беларускім войскам уваскрэсне дух нашай слаўнай мінуўшчыны. Мы пэўны, што вялікія народныя масы пойдучь у рады нашага войска, каб будаваць новае лепшае жыццё!

1919

БЕЛАРУСКІ РУХ І БЕЛАРУСКІЯ ЛІТАРАТАРЫ

Пасля перавароту 1917-га року наступіла новая эра і ў нашым руху. Узварухнуліся шырокія кругі беларускага народа. Пачала працаваць лепшая частка нашага насялення, каторая вярнулася да роднай глебы. Пайшлі працаваць многія беларускія арганізацыі не толькі на Беларусі, але куды далей, за межамі нашай зямлі (уцекачы) і нават у розных краях за граніцай.

Але, калі хто думае, што пры ўсім гэтым адкрылася шырокая дарога да працы, да развіцця талентаў, беларускім пісьменнікам,

што паляпшалася іх жыццё, — дык той абмыляецца. Астаткі ранейшых беларускіх пісьменнікаў і рад новых асталіся і цяпер, як гэта кажучь, «пад канём».

Я б сказаў, што ў беларускай справе і па сягонняшні дзень пануе вялікая эксплуатацыя беларускіх літаратараў. З аднаго боку — ганаровага — у нашых палітычных дзеячаў нібыта першае месца займае беларуская літаратура, а з другога боку — эканамічнага, яна займае самае непачэснае месца.

Выдаваць беларускую газету акуратна і нармальна вельмі цяжка. На гэта ў нашых заможных людзей «шкада грошы». Нашыя газеты хутка родзяцца і хутка паміраюць, бо фактычна нашыя гавары імі мала цікавяцца. Штодзённую газету прыходзіцца пісаць як бы колечы дзвюм асобам ад першага да апошняга радкоў. А выдаваць беларускую газету ў 5 разоў цяжэй, чымся расійскую або польскую. Тут нажніцы нічога не дапамагаюць. Нават і абесткі прыходзіцца перапісваць па-беларуску. А калі хто дае матэрыял хоць па-беларуску, дык у большасці прыходзіцца перапісваць і выпраўляць.

Потым новая бяда з карэктурай — добрага карэктара трудна знайсці.

Выдаць новую кніжку беларускую яшчэ болей цяжка. Рукапісы нашых пісьменнікаў валяюцца кучамі і часта прападаюць. Не выдаюцца асобнымі зборнікамі раскіданыя па розных журналах і газетах друкаваныя творы нашых пісьменнікаў, і тысячам жадаючым азнаёміцца з беларускай літаратурай проста няма магчымасці гэтага дабіцца.

А гэта ўсё, пры шчырых адносінах да беларускай справы, можна было б зрабіць. Наша літаратура адразу павялічылася б у некалькі разоў, і гэтым паднялася б уся наша культура, павысіўся б нават і наш палітычны курс. Выходзіць тое, што сваімі халатнымі адносінамі да беларускага друкаванага слова нашыя палітыкі падсякаюць той сук, на каторым яны самі сядзяць. Выдаюць грошы немаведама на што, а беларускае друкаванае слова марнее, прадстаўнікі нашага друку працуюць без абеду.

Праўда, рэвалюцыйная бура выкінула на хвалях нашай справы шмат палітычных авантурнікаў-кар’ерыстаў, каторыя цікавяцца польскімі кішаньковымі справамі, а беларуская літаратура іх абыходзіць як леташні снег, але дзе нашыя лепшыя людзі? Ці ж так мала іх і яны нічога зрабіць не могуць?.. А каб усе працаўнікі беларускіх розных інстытуцыяў акуратна мелі за абавязак купляць сваю газету, дык яна б гэтым мела вялікую дапамогу.

А, сваім чынам, на беларускую газету трэба кленчыць капейкамі ў новых манапалістаў беларускай справы, а беларускіх літаратараў кормяць «ідэяй».

Час нашым пісьменнікам з'арганізаваць сваю прафесіянальную літарацкую злучнасць дзеля абароны сваіх інтарэсаў. Шмат ужо аб гэтым было гаворана, але нешта ўсе адносяцца індывідуальна да гэтай справы. Гэта вельмі сумна. Мабыць, гора-нядоля іх шчыра няньчыла, калі яны нават надзеі страцілі паправіць сваё жыццё...

Але я, аднак, спадзяюся, што праўдзівыя працаўнікі беларускай справы, — пісьменнікі і паэты, каторыя патрапілі шчыра аддаваць усе свае лепшыя сілы, усё сваё жыццё дзеля карысці беларускага народа, патрапяць змагацца за адваяванне пачэснага месца беларускаму друку, каб ён меў магчымасць ісці ўгору.

1919

ФРАНЦІШАК СКАРЫНА

I

Ой, над Полацкам княжацкім слаўным, там, дзе вежы, званіцы і цэрквы, — над лясамі, над рэчкай Дзвіною ўзышло ярка магутнае сонца, засвяціла народу праменнем даўно ўжо чатыры сталеці. Паспалітаму люду на радасць наш вучоны Скарына Францішак пераліў тэстамент старадаўні ў нашу родную, любую мову; браму к праўдзе адкрыў ён народу і Сіён паказаў хлеба-робу, што жыццём сялянскім падобны да сівых часоў Віфлеему.

Белым голубам слава насілась. Галубіныя песні спявалісь над лясамі, лугамі, усюды і па месцах, сялянскіх гасподах нашай маці Беларусі аб яе верным сыне, дастойным, умудроным у навуках вялікіх.

Векавечыў ён родную мову на скрыжальных прарокаў усходніх, дзе вясёлкамі словы луналі да самага Бога ў надхмарнасць. Гэтым вечнасць здабыў наш Скарына для сябе на зямлі беларускай.

II

Прышлі людзі з далёкай паўночы. Прышлі людзі з усходу, заходу. Скvapным вокам глядзелі на кнігу, на творчасць Фран-

цішка Скарыны. Ой, шмат хто з славянскіх народаў прысвоіць жадаў ту скарбніцу.

Палажылі дужэйшыя людзі наш скарб у жалезную скрыню, пад сямю зачынілі замкамі і абставілі каменным мурам. Усе спалохаліся роднага брата, што іх перарос ён асветай.

І забралі народ у няволю — яго дух яны думалі знішчыць. Вось мінулі чатыры стагоддзі — званы бомкалі ў Полацку слаўным, будаваліся новыя вежы. І Дзвіна адной мерай бурліла, і лясы адным гудам шумелі, і народ наш спяваў свае песні на полі сваім на дзядоўскім, на мове на роднай, даўнейшай... І не знішчылі ворагі нашы аблічча слабейшага брата.

Вось жыве наш ратай беларус. Ён на сонца, на свет пазірае гаспадарчым, не спуджаным вокам, як той сокал у зары падня-беснай. Ён да новага жыцця кіруе, уласнае шчасце будзе.

III

Не струхлеў і пергамент Скарыны ў вільготнай у скрыні жалезнай. Як пралескі ў вясновую пору, кожна слова святое квітнее. І не дзіва, бо любасць кавала гэту творчую, шчырую працу.

Наш доктар і маг добра ведаў, што, як рыбам вадзіца, як зверу цень пушчы, як сокалу ўзвышша — гэтак Біблія людю патрэбна на мове бацькоў зразумелай.

* * *

А на памятку роднаму людю Скарына аставіў партрэт свой, напісаны ўласнай рукою.

Ён сядзіць у сваім кабінце і задумна ў пергаменце старым гусіным пяром нешта піша. У адзенні магістра навук, на галаве — даўні берэт. Перад ім — уласны герб: месяц-сонца. Па баках такжа гербы красуюць мецэнатаў-пратэктараў. А справа, вышэй астралябія¹, кніг фаліянты, пясочны гадзіннік. Над калонамі зверху — вянок ад дубовага лісця. А знізу, у кутох, ёсць ліхтар з металёвым люстэркам, муха і жбан, і кошык пляцёны — работа сялянак з-пад Полацку. Проч таго, усюль містычныя знакі, бо ў землях чужых ён здабыў усе навукі тагдашняга часу.

Дай Бог кожнаму гэтак вучыцца на карысць свайго краю!

ШТРЫХІ АБ БЕЛАРУСКАЙ КУЛЬТУРЫ

Тая культурная беларуская праца, як тэатр, школы, выдавецтва кніг і інш., што рабілася да вайны, перарвалася ў пачатку вайны. Шмат з нашых лепшых працаўнікоў былі змабілізаваны — гэта было першай прычынай, а другой, і самай важнай прычынай было тое, што расійскі царскі ўрад забараніў беларускі друк.

Беларуская культурная праца заціхла да рэвалюцыі 1917 г., калі адразу пачалі выдавацца беларускія часопісы ў Менску і пачаўся палітычны беларускі рух. Але, галоўным чынам, у гэтым артыкуле мы звяртаем увагу не на нашу палітычную працу, але на культурную.

Праўда, пад нямецкай акупацыяй у Віленшчыне і Горадзеншчыне культурная праца вялася і да рэвалюцыі 1917 г., як беларускія школы, выдавецтва «Гоман» у Вільні, час ад часу беларускі тэатр, але гэта рабілася ў абхваце невялікім.

У культурнай працы пасля рэвалюцыі можна, не сумняваючыся, паставіць на першым плане тэатр. Ён добра развіўся неспадзеўна для нас саміх. Аляхновіч¹ і Галубок² напісалі шмат п'ес, якія абляцелі ўвесь наш край. Ф. Аляхновіч, Ф. Ждановіч³, як добрыя артысты, усімі сіламі працавалі ў кірунку распаўсюджвання беларускага тэатра па розных гарадах і мястэчках Беларусі. Можна смела сказаць, што яны вынеслі на сваіх плячах за гэтыя тры гады беларускі тэатр. З-пад іх кірункаў, з іх школ выйшла шмат беларускіх добрых артыстаў, якімі цяпер багата беларуская сцэна.

Пры гэтым трэба адзначыць, што, як і кіраўнікі розных беларускіх тэатральных таварыстваў, таксама і артысты вельмі мала карысталіся матэрыяльна ад сваёй мастацкай працы. І гэта трэба ім паставіць у заслугу; хаця паддзержкі і субсідыі такія-сякія былі, але вельмі мізэрныя.

А тэатр за гэты перыяд зрабіў сваю вялікую працу ў адраджэнні Беларусі. Беларускае слова са сцэны было самай жывой агітацыяй за беларускую справу. Сцэна вербавала гэтакім чынам беларусаў да свядомай нацыянальнай працы.

Дзеля гэтага беларускі тэатр заваяваў сабе вельмі пачэснае месца ў адраджэнні краю.

Побач з тэатрам трэба казаць і аб беларускім хоры пана Тэраўскага⁴. Можна адзначыць зусім не хвалячыся, што гэтакім знамянітым хорам магла б гардзіцца любая нацыя, болей культурная за нашу. І не дарэмна п. Тэраўскі нажыў сабе славу і

папулярнасць сваім хорам — ён гэта заслужыў вялікай і кемнай працай.

Пан Тэраўскі — мастак, самародак. Чары і гармонія беларускіх народных песняў захапілі яго душу. Добра ведаючы дух нашых мелодыяў, ён іх стылізуе так, як лепей не трэба. Апроч таго, ён сам вельмі ўдачна піша новыя песні ў беларускім характары. Шкада толькі, што ніхто не дбае аб тым, каб выдрукаваць багатую творчасць пана Тэраўскага, каб яго творами маглі карыстацца і іншыя беларускія хоры.

У збіранні калекцыяў народнай штукі шмат працаваў наш вядомы бібліёграф, гісторык і крытык п. Р. Зямкевіч⁵. Быўшы вайсковым інжынерам на фронце, ён назбіраў багатыя калекцыі беларускіх нацыянальных вопратак, тканін, паясоў і г. д. Ён на гэта выдаваў усе свае грошы, але, на жаль, усё гэта ў яго парасцягалі розныя прыватныя асобы, а галоўным чынам забралі з сабою яго калекцыі немцы — арганізатары выстаўкі ў Менску пад нямецкай акупацыяй. Гэта ўсё вывезена ў Берлін. І вось пану Р. Зямкевічу не ўдалося залажыць нашага нацыянальнага музея, аб якім ён марыў шмат гадоў.

Гэта для нас вялікая шкода: з кожным годам беларускія арнаменты прападаюць, тым болей, за час вайны бадай усё згінупа, і мы не маем ні аднаго выдрукаванага альбома з беларускімі арнаментамі, з беларускімі колерамі. Гэта можна тлумачыць нашай нядбаласцю. Маляроў на гэта знайшлося б у нас, толькі няма каму аб гэтым падбаць.

Што тычыцца нашага малярства, дык у нас маляроў ёсць, толькі мы іх не ўмеем шанаваць, і яны ад нас уходзяць з пустымі рукамі да чужых. Узяць, напрыклад, нашага маляра п. Я. Драздовіча⁶. Гэта чалавек з вялікім малярскім талентам, з багатай фантазіяй у сваёй творчасці, толькі матэрыяльныя варункі падрэзваюць яму скрыдлы. Пішучы гэтыя радкі бачыў альбомы працы п. Драздовіча яшчэ да вайны ў Вільні. Знаўцы малярства вынеслі ад іх самае добрае ўражанне.

Пан Драздовіч — майстар штрыхавых малюнкаў. Яго пейзажы ў штрыхах жывуць і рэльефна выступаюць на фоне, як барэльефы. Як самавучка ён яшчэ добра не выштудыяваў малярскіх старых і новых школ, але ў яго ёсць свой стыль, самабытны і арыгінальны. Чуецца ў яго творах багатая фантазія, містычнасць і сімволіка.

Мо тут не месца, але дазволу сабе апісаць адзін яго твор пад назваю «Трызна мінуўшчыны»:

Месячнае ззянне містычнымі праменьнямі атуляе могліцы. Крыжы і пліты магільныя адкідаюць наўскос цені. Так і гавораць фарбы аб паўночнай цішыні і казачнасці смерці... Вее жудасцю... Але ад смерці пачынаецца новае жыццё. У гнілі родзяцца кветкі хараства. І вось з адной магілы выступае чалавечы чэрап. Так і чуецца, здаецца, што ён, нямы, лезе ўверх, рассыпаючы вакол сябе жоўты пясок. Вочы ў чэрапа свецяцца фасфарычным адсведам. Праменні разыходзяцца па баках, і ў лініях гэтых праменьняў вызначаюцца дзве багіні дзіўнай пекнаты... Здаецца, што ты іх бачыш зблізку і здаецца, што яны выступаюць з далёкага фону меланхалічнай ночы, зліваючыся з дрэвамі.

Шмат ёсць у п. Драздовіча гэтакіх багатых фантазіяў, напісаных у духу Чурлянца⁷, а з беларускай інтэлігенцыі мала хто аб ім ведае. А яго варта было б падтрымаць і матэрыяльна, і маральна.

Цяпер аб самым важным — аб нашым выдавецтве. За гэтыя тры гады беларускія газеты і часопісы раслі, як грыбы. Іх трэба лічыць некалькі дзесяткаў. Паміж імі — штодзённікі, тыднёвікі, месячнікі і г. д., нягледзячы на тое, што за час вайны памерлі некалькі з нашых лепшых літаратурных сіл, як М. Багдановіч, Цётка, Каганец і інш.

Літаратурных зборнікаў выдрукавана не многа, не лічачы школьных падручнікаў, палітычных дробных брашур, драматычных твораў і інш.

Вось тут і ёсць самае галоўнае нашае балючае месца! Мы забываемся, што наш нацыянальны рух трымаўся і трымаецца ўвесь час нашай літаратурай. Палітыка захапіла ўсіх нашых людзей, а літаратурнае выдавецтва ў забыцці. А ўжо наступіў час выдаць поўнымі зборнікамі творы нашых пісьменнікаў да перыяду «Нашае нівы»; выдаць усе творы нашых паэтаў, якія памерлі за час вайны; выдаць творы нашых пісьменнікаў, якія друкаваліся ў працягу шмат гадоў у розных часопісах, ды яшчэ не сабраны ў цэлыя зборнікі. А то гэтыя творы могуць зусім прапасці. Апроч гэтага, у нашых пісьменнікаў ляжаць цэлыя кіпы рукапісаў, якія чакаюць сваёй чаргі. У пісьменнікаў апускаюцца рукі ад такіх адносінаў да іх.

Выдавецтва нашай літаратуры і нацыянальныя школы павінны стаяць на чале ўсёй працы. Нашыя палітыкі павінны звярнуць на гэта самую галоўную ўвагу. Гэтым будзе зроблена ўсё.

Што тычыцца беларускіх школ, дык у гэтым кірунку зроблена вельмі шмат. Было б зроблена ў некалькі стопняў болей, каб не перашкоды збоку. Аб школьнай справе можна было б куды

болей пісаць, але аб гэтым нашыя часопісы вельмі многа ўжо пісалі і пішуць.

Канчаючы свой артыкул, я яшчэ раз напамінаю: культурная праца павінна быць нашай галоўнай мэтай і, каб мы на гэта звярнулі большую ўвагу з пачатку рэвалюцыі, дык мы б дагэтуль шмат вышэй стаялі ў нашым палітычным становішчы.

1920

РУНЬ

Ля ціхай вёскі, пад вясновым раскошным сонцам, абাপал дарогі, на нізінах і раўнінах, між чорнымі палоскамі свежай раллі ярка-зялёнымі дыванамі красуецца рунь...

Вабіць вока ратая прыгожы выгляд кволых, слабенькіх раслін-дзетак Зямлі-маці і Сонца-бацькі.

А бацькі ў Руні добрыя і рупныя: яны песцяць і няньчаць дзетак-раслін і ўдзень і ўночы — і напяць пахучай расою, і коскамі абагрэюць, і пацалункамі абдаруюць.

І радуецца сэрца ратая і нацешыцца не можа. Выстаўляе ён мазолістыя рукі да неба з шчырым падзякаваннем. Ад вялікага, гарачага пачуцця гаварыць ён не можа — не хапае слоў, каб выказаць жыццядаўцу малітвы — песні шчырай і простаі душы свае...

Пад гарачымі праменьнямі сонейка, пад спевамі жвавых птушак, пад жывым подыхам вясновай зямлі ўся істота яго гавора без слоў:

«Дзякую Божаньку, Зямельцы, Небу, Сонейку, Месячыку і ўсім сілам жывой і спагадлівай Прыроды!

Вы дапамагаеце мне ў маёй цяжкай працы — зярняткі жытнія не прападуць дарма: рунь вырасце ў цэлае мора залацістых каласоў, закрасуе ніва, нальецца колас, пойдучь зажынкі, жніво і дажынкі; пачнуцца песні, скокі, гульні; будзе добры ўраджай, вялікі ўмалот, спорна ў млыне, багата ў дзяжы і на здароўечка ў ядзе сямейцы працавітай, старцам і лірнікам, людзям добрым і свету цэламу».

— Аман! — раздаецца гул усяе зямелькі, усяго неба.

Мо гэта шуміць гай на ўзгорку? Мо ручай пяе? Мо жаўранкі шчабечуць? Хто яго ведае — селяніну здаецца, што нехта кажа: «Аман!»

* * *

Наша беларуская літаратура, мастацтва, нашае нацыянальнае адраджэнне — гэта вясновая рунь, каторая красуецца пад сонцам. У душы нашага народа засеяны зярняты светлых думак аб волі, аб шчасці, аб незалежным жыцці.

Нашыя сілы яшчэ маладыя, але беларускае адраджэнне расце і павялічваецца з кожным днём. Будзіцца наш ратай да лепшай долі, рвецца да новага жыцця і сам хоча будаваць сваё шчасце.

Мы верым, што беларус стане гаспадаром свае зямлі. Мы верым, што мазалі нашага селяніна, які трымаў на плячах сваіх чужынцаў, патрапяць зрабіць што-колечы і для сябе. Мы верым, што беларускае поле закрусуецца, закаласіцца пад гарачым сонцам раскошна і багата!

1920

АЛЕСЬ ГАРУН
(АЛЯКСАНДР ПРУШЫНСКІ)

Нейкі лёс няшчасця вісіць над беларускімі паэтамі і пісьменнікамі. Шмат з нашых выдатнейшых сіл, маладых і таланнах, пайшлі ў нябыт за час вайны і рэвалюцыі. Цэлы рад магіканаў беларускага адраджэння, з эпохі «Нашае нівы», без пары перайшоў у царства вечнасці, як, напр., М. Багдановіч, Цётка, Ігнат Буйніцкі¹, Каганец², Петрашкевіч³, Лявон Гмырак⁴, Ів. Луцкевіч⁵ і інш.

Гэтыя беларускія літаратары ў большай часці згінулі ад сухот, як ахвяры беднаты і кепскіх варункаў жыцця.

Яшчэ магілкі іхнія такія свежыя. Яшчэ раны ў нас не загаіліся ад гэтых вялікіх страт, яшчэ іх недахват чуецца ў нас на кожным кроку, — ажно дайшла да нас новая сумная вестка — памёр у Швейцарыі ад сухот адзін з выдатнейшых нашых паэтаў Алесь Гарун (Аляксандр Прушынскі).

Аляксандр Прушынскі радзіўся ў 1887 г. у Менску. Бацькі яго былі бедныя чорнарабочыя. І вось з самага маленства Прушынскаму прыходзілася цярапец гора і недахват. Вучыўся будучы пясняр у пачатковай школе, але доўга вучыцца сыну гарапашных людзей было немагчыма, і, каб здабыць сабе кавалак хлеба, ён пайшоў у сталяры.

Але муза беларускіх лясоў і балот, якая пры раджэнні хлопчыка наладжыла яму на чало паэтыцкі вянок, не давала яму супакою з самых малых гадоў — усё нашэптвала яму на вуха свае вабныя, чароўныя казкі:

«Аглядайся на прыгожы Божы свет... Вучыся... Скарбы багатыя захаваны ў сэрцы тваім...»

І вось маленькі хлопчык, як галодны, рваўся да кніг і чытаў іх без разбору, якія толькі пападаліся яму ў рукі. Гэтакім чынам будучы пясняр развіваўся вельмі рана, нягледзячы на самыя жудасныя абставіны голаду і холаду.

Рэвалюцыя 1905 г. застала яго ўжо ў партыі с.-р., у якую ўступіў у Менску ў 1904 г., і тады ён пачаў цікавіцца сацыяльна-палітычным і нацыянальным рухам. Тады ён зрабіўся гарачым заступнікам сялян і рабочых. У адплату за сваю рэвалюцыйную працу меў ён царскую турму, а потым вечную ссылку ў Сібір. Там пясняр пражыў аж да рэвалюцыі 1917 г.

Сацыялістычныя вершы Алесь Гарун пачаў пісаць яшчэ ў Менску, а потым у астрозе.

Аб сваёй паэтыцкай творчасці сталяр-паэт так кажа:

Часамі праца ўдзень кіпіць, —
Цяплю і я прыгон —
Аж косць аб косць ў плячу рыпіць...
Пачуеш ў сэрцы звон...
Ухопіш зык, за ім — другі,
За тымі больш ідуць.
Зліюцца ў шых даўгі-даўгі
І цэлы дзень гудуць.
Загасне дзень. Іду дамоў,
Кладуся спаць. І ўноч
Цякуць радкі звінючых слоў
І сон адходзіць проч,
Тагды пішу...

Меў і ён гаротную долю большасці беларускіх паэтаў: заняты цэлы дзень мазольнай працай, ён краў час для сваёй творчасці ў сну і адпачынку і пісаў урыўкамі. І як большасць беларускіх паэтаў, ён за кароткія хвілі сваёй творчасці плаціў цэлымі гадамі жыцця і зрабіўся ахвярай сухот. Але ці хто-колечы з беларускіх паэтаў эры адраджэння лічыўся з сваім жыццём і сваім дабрабытам? — не лічыўся з гэтым і нябожчык Алесь Гарун. І нягледзячы на цяжкія варункі жыцця ў Сібіры, ён з самага пачатку друкавання газ. «Нашае нівы» ў Вільні даваў туды свае вершы, у якіх

пышыць агонь закахання да няшчаснай, далёкай бацькаўшчыны, да пакрыўджанага нявольніка-мужыка.

Ужо пасля рэвалюцыі 1917 г. у Менску ў 1918 г. выйшаў яго зборнік вершаў «Матчын дар» (думы і песні, пісаныя ад 1907 да 1914 г.). Потым у 1920 г. выйшаў яго другі зборнік драматычных твораў для дзяцей: «Жывыя казкі».

Уся паэзія Гаруна пранікнута кволай і далікатнай лірыкай, сумам-тугой па далёкай бацькаўшчыне.

Паэт марыць аб бацькаўшчыне:

Як надарыцца мінута,
Што ад працы адарвуся,
І жыццёвая атрута
Не пячэ і прахаплюся,
Ды цябе, мой Родны Краю,
Шчырай думкай аблятаю.

Або:

Часам я ўночы сны дзіўныя бачу:
Роіцца нейкі нязведаны край.
Повен то шчасця, то жаласці, плачу,
То зло-хмурлівы, то светлы, як рай.
Бачу вялікія стэпы з-над Нёмна;
Туліць у слёзах матуля сына;
Сцелецца пушча глухая і цёмна;
Косці з магілы глядзяць бедака...

Абразкі яго засмучоныя, акропленыя болем змучанай, пакутнай душы. Гэтакі тон яго досыць часта паўтараецца. І не дзіва, — бо Сібір, няволя гняце яго душу і падломвае скрыдлы:

На чужой староначы
Заняпаў душой
І згубіў здароўейка,
І згубіў спакой...

Але ў гэтым смутку чуецца часам магутнасць і размах. Клічам надзвычайнай сілы і пекнай формай аддаюць яго песні тады, калі ён гаворыць аб адраджэнні краю, аб роднай мове:

Гэй, ты маці — родна мова,
Гэй, ты звон вялікі, слова,
Звон магучы,

Звон бліскучы,
 З срэбра літы,
 З злата збіты,
 Загрымі ты,
 Загрымі!

Нягледзячы на нявольнае жыццё на чужыне, на пастаянныя чары-летуценні аб бацькаўшчыне далёкай, — паэт часта ў забыцці захопліваецца акружаючай яго прыродай суровай Сібіры, дзе самабытнае характэрнае дышыць шырынёй і веліччу. Паэт — у палоне тайгі і снягоў. Чуецца ў яго магутнасць, рытмічныя акорды чароўнай музыкі і багатая форма:

Снягі, ляды,
 Абрус жуды,
 На заўсягды,
 На вечны час
 Ляглі.
 Гара, скала
 Наўкол лягла
 І узрасла
 Паўскрайны пас
 Зямлі... і г. д.

Але гэтакія хвілі здаровага шчасця мала чуюцца ў яго паэзіі. Пяўцом сібірскіх абшарынаў паэт зрабіцца не мог. У той час, калі расейскія паэты, Пушкін і Лермантаў, быўшы ў выгнанні на Каўказе, яны там абшырна і добра жылі: ім здабываць сабе куска хлеба не трэба было. І ў іх гэтае прабыванне на Каўказе было прыемнай экскурсіяй, так што ім лёгка было аддавацца чарам каўказскай прыроды і тварыць свае каўказскія паэмы, песні і легенды.

Не так жылося Гаруну ў Сібіры. Апрача таго, нябожчык так быў захоплены беларускім адраджэннем, што мог думаць толькі аб роднай зямельцы. Гэта ў яго даходзіла да хваравітай упартасці яшчэ дзеля таго, што ён быў пэўны ў тым, што ніколі не вернецца з сібірскіх снягоў у родны край. Ад вялікай распачы з прычын сваёй жыццёвай трагедыі ён дайшоў у сваёй творчасці да месіянізму, да чулай рамантыкі роднай зямлі, да народніцтва васьмідзесятнікаў. Ён пачынае апрацоўваць беларускія народныя казкі і легенды («Канец Паўлючонка», «Шчасце Мацея» і інш.).

Вельмі ўдала выйшла ў яго засцяпковая апавесць «Вараж-ба», дзе відаць мастацкі стыль і вытрываласць тону. Малюнак

выйшаў выразны і тыпічны. Апрача вершаў ёсць у Гаруна спробы добрай прозы («П'еро і Каламбіна» і інш.). Ён меў вялікі нахіл да аповяданняў, але ўсё гаварыў, што яму часу няма пісаць.

І праўда, як толькі ён прыехаў з Сібіры ў Менск, дык на яго навалілі шмат грамадзянскай і палітычнай працы, якая, можна сказаць, і даканала яго зусім. Ужо апошні год ён бадай не выходзіў з сваёй кватэры. Яго «Жывыя казкі» яму прыходзілася пісаць лежачы ў пасцелі, бо сядзець яму было цяжка. Блізка стоячым да яго беларускім дзеячам чужо ўдалося ўгаварыць паэта кінуць працу і выехаць на лекі за граніцу.

І вось няшчасны беларускі паэт памёр на чужыне ў восень 1920 г. Гэтак скончылася сумная аповесць аднаго з найлепшых беларускіх паэтаў, які змагаўся ўсё сваё жыццё за лепшую долю, за волю роднай зямлі

І новай страніцай узбагаціўся жалобны летапіс беларускіх маладых адраджэнцаў, якія без пары пайшлі ў нябыт. Але той фундамент, які яны палажылі для адбудовы краю, ніколі не згіне.

1920

НА ДАРОЗЕ ДА СВАЁЙ БАЦЬКАЎШЧЫНЫ

(Уражання ад канферэнцыі сіяністаў Беларусі ў Менску,
30/XII—19 г.)

I

Мы, беларусы, знаём жыдоў, якія жывуць па ўсіх кутках нашага краю, як гандляроў, рамеснікаў і г. д. Мы бачым іх як старадаўніх жыхароў нашай зямлі. Нашыя сяляне зжыліся з імі даўно, нават троху ўніклі ў іх жыццёвы быт. Але жыдоўскае духоўнае жыццё, іх праўдзівае святое святых — іх душа — для нас яшчэ і да гэтага часу невядомая.

Праўда, за ўвесь вялікі працяг царызму ў б. расійскай імперыі розныя агенты чорнай сотні стараліся вытлумачыць нам жыдоўскую душу. Але, мабыць, толькі самыя цёмныя і несвядомыя людзі маглі верыць маляванню жыдоўскай души праз мастакоў Пурышкевічаў, Пранайтысаў, «Новаго Времени» і інш.

Знаем мы яшчэ, што калі ў якім-колечы краі здараецца агульнае няшчасце, дык усю віну ў гэтым узвальваюць на жыдоў, і яны за гэта багата плацяць сваёй крывёй. Калі адзін з іх робіць праступак, дык вінавацяць усю нацыю...

Знаем мы таксама, што адвечнае вандраванне вельмі вышкаліла гэты біблейскі народ, стварыла ў ім той вялікі спрыт да гандлю, за што чужыя народы адносяцца да яго непрыхільна. Вечная нервознасць, няпэўнасць у заўтрашнім дні мелі вялікі ўплыў на псіхіку жыдоўскага народа. Яны паважна глядзяць толькі на фізічную сілу, якая пануе ў краі. Гэта вымагае іх жыццёвая практыка. Дзеля гэтага мажліва, што часць беларускай інтэлігенцыі на іх скоса пазірае, бо жыды мала зацікаўлены беларускім рухам, а лічацца толькі з тымі, хто ўпераменку пануе ў нашым краі...

Толькі не аб гэтым я, галоўным чынам, хачу тут казаць, але аб тым, як гэты народ, ужо дзве тысячы год адарваны ад сваёй зямлі, рассяяны па ўсяму свету, не асіміляваўся, не страціў свайго нацыянальнага аблічча, нягледзячы на тая бязмежныя мукі, якія ён дзеля гэтага выцярпеў. Жыды ў сваім жудасным «голусе» (выгнанне) не страцілі свайго нацыянальнага «я». У гэтым кірунку нам, беларусам, варта ў іх павучыцца: у гэтым і ёсць сіла іх духу.

За ўвесь працяг двух тысяч гадоў яны з пакалення ў пакаленне гадавалі ў сваёй душы агнёвае закаханне да сваёй старадаўняй Бацькаўшчыны — Палестыны. Ведаючы свой Сіён толькі з Бібліі і гісторыі, а рэдка нават хто з іх вачыма сваімі бачыў зямлю сваіх прашчураў, аднак цягнуліся да яго, як расліны да сонца.

Адвечны сум-туга пра свой далёкі край пануе ў творах іх паэтаў. Молячыся некалькі разоў у дзень на ўсход — у бок святой, роднай зямлі, яны ў мыслях бачаць руіны хорамаў Ерусалімскіх... Маючы ў сябе чужыя наносы — жаргоны розных моваў «голусных» зямель, яны, аднак, не забываюць роднай гэбрайскай мовы. Яны бясконца любяць мову сваіх прадзедаў.

Увесь час доўгага «голусу» лепшыя прадстаўнікі жыдоўскага народа марылі аб звароце да сваёй зямлі і ніколі не страцілі надзеі адбудаваць свой Сіён. Яшчэ ў сярэдніх вяках іх вялікія паэты ў сваіх творах апявалі толькі Ерусалім (Сіяніды Галеві і інш.). Трымаючыся сваіх традыцыяў, ім любо было хоць паміраць сярод святых курганоў і могіц роднай старасвеччыны... Гэтыя затоеныя мары гаілі іх балючыя раны доўгія вякі. Закаханне да паўміфічнай бацькаўшчыны было іхняй жыватворчай расою,

якая асвятала іх дух і не давала смяротнаму песімізму раз'ядаць іх нацыянальны арганізм.

А вось мары «вечнага жыда» пачалі абрысоўвацца ў рэальныя формы ў другой палове мінулага веку. Пачаліся першыя гурткі сіяністаў. Мэта іх была: не паміраць у краі дзядоў, як гэтага дамагаліся набожнікі, але жыць там. Сіянісцкі рух пашыраўся, арганізацыі раслі, і пачалася каланізацыя ў Палестыну. Стварыўся нацыянальны фонд, да якогаплылі грошы ад жыдоўства ўсяго свету. Вельмі цяжкія былі іх варункі, бо жыдам было забаронена турэцкай уладай скупліваць землі, але сіяністы не зневяраліся і ладзілі калоніі пад іменнямі розных чужых людзей нежыдоўскага вызнання. На чале руху стаялі Макс Нордаў, д-р Гэрцэль, Зангвіль і інш. Справа крапчэла. Адбываліся сіянісцкія з'езды, паміж іншымі — і ў беларускім Менску.

Як і кожная нацыянальная справа, мелі і маюць перашкоды ад сваіх жа братоў па нацыі і сіяністы. Гэтыя перашкоды сыплюцца з розных бакоў. Жыдоўскія клерыкалы кажуць, што сіяністы ідуць проці Бога, бо адзін толькі Мэсыяш¹ вызваліць жыдоў з «голуся». Сацыялісты жыдоўскія кажуць, што сіяністы — гэта буржуі, гэшэфтмахеры і што трэба кінуць гэтую ідэю і кіравацца да агульнага інтэрнацыяналу кожны на сваім месцы, адраджэнне нацыі ёсць паварот назад — проці прагрэсу. Асімілятары пяюць, што ў кожным краі трэба жыдам злівацца з карэнным элементам насялення, тады толькі жыццё палепшае.

Маючы гэтакія труднасці на сваім шляху, сіяністы аднак не падалі духам і прадаўжалі сваю чыста нацыянальную працу. Закладвалі ўсё болей калоніяў у Палестыне; адрадзілі стыль свайго старога мастацтва; залажылі шмат сярэдніх гэбрайскіх школ у Палестыне; узбудавалі свой палітэхнікум і ўжо арганізуюць свой гэбрайскі універсітэт. Гэбрайская мова зрабілася жывой мовай, якая ўжываецца ў штодзённым жыцці. У жыдоўскіх калоніях нават арабы гавораць па-гэбрайску. Турэцкі ўрад прызнае гэбрайскую мову.

Шмат зроблена сіяністамі ў кірунку адраджэння роднай мовы і ў «голуся» — ва ўсенькім свеце. Усюды існуюць гэбрайскія школы. Будзіцца нацыянальны гонар, і зневажаюцца тыя з жыдоў, хто саромеецца свайго імя, сваёй роднай мовы.

У справе мовы ў жыдоў ёсць трагедыя: апроч самабытнай гэбрайскай мовы ў іх ёсць яшчэ «голусны» нанос — жаргон, сапсутая нямецкая мова, якая, аднак, мае сваю літаратуру, до-

сыць багатую. А галоўным чынам яна моцна тым, што жыдоўскія простыя масы ведаюць толькі яе, як жывую мову. Прыхільнікі жаргону называюцца «юдышыстамі». І вось адбываюцца пастаянныя змаганні паміж «гэбраістамі» і «юдышыстамі».

Першыя кажуць, што «гэбрайская мова — самабытная мова жыдоўскага народа, якую ён ужываў, быўшы вольным гаспадаром сваёй зямлі; у ёй жыве наша душа, першая крыніца ўсходняй натуры, у ёй жыве наш гістарычны скарб — нашыя прарокі, а жаргон — мова запазычаная, чужая».

Другія кажуць, што «юдыш» (жаргон) — гэта тая мова, якая пранікла ўсю нашу душу ў час «голусу»; мова народная, жывая, на якой стварылася ўся нашая народная творчасць, звычаі, традыцыі, што гэтая мова зрабілася часткай нас саміх. А гэбрайская мова мёртвая цяпер, як лацінская, старагрэцкая або царкоўнаславянская мова.

Кожны па-свойму мае рацыю ў гэтай справе. І пэўна прыйдуць да згоды. Шмат хто з жыдоўскіх літаратараў піша на абе-дзвюх мовах. Але наогул, дзве родныя мовы ў аднаго народа справе нацыянальнага адраджэння не дапамагаюць і змяншаюць сілы, дзелячы іх на дзве часці.

II

Шмат дапамагла сіянісцкаму руху апошняя вялікая вайна. З аднаго боку, жыдоўскае насяленне, якое перанесла за гэты час нязлічаныя жудасныя няшчасці, прыйшло да таго пераканання, што трэба дамагацца ўсімі сіламі здабыць свой нацыянальны прыпынак, родны куток. Тады толькі другія нацыі іначэй будуць лічыцца з ім. А з другога боку, Англія так пакіравала палітыку, што выказала пажаданне адбудаваць для жыдоў гістарычную Палестыну.

Яшчэ летась мы чыталі ў газетах аб складзе жыдоўскага міністэрства ў Палестыне. Мары пачалі пераходзіць у праўдзівасць. Цяпер ужо ў сіянісцкім руху прымаюць учасце прадстаўнікі ўсіх класаў жыдоўскага грамадзянства: і артадоксы, і буржуа, і самыя левыя элементы. Зусім натуральна, што ўсіх захоплівае агульная нацыянальная ідэя. Грошы плывуць у нацыянальны фонд з розных кругоў жыдоўства. Сіяністы маюць вялікія сувязі па ўсім свеце.

Галоўныя кіраўнікі сіянізму стараліся мець свой уплыў пры мірнай канферэнцыі, дзе ім шмат абяцалі; яны дамагаюцца ў Вышэйшай Рады, каб развязаць гэтае адвечнае жыдоўскае пытанне

нараўне з пытаннямі ўсіх іншых народаў у кірунку незалежнага жыцця. Багі ўсвятнай палітыкі прыхільна глядзяць на гэта.

Праца сіяністаў, галоўным чынам, кіпіць на Беларусі. Цяперашняя іхняя канферэнцыя ў Менску працавала пад лозунгам: «Нарыхтаваць народ для краю і край для народу». Настрой такі, што мары аб здабыванні свайго Сіёну спаўняюцца, што хутка жыдоўскі народ вернецца да маці роднай, і Шэхіна (сімвал жыдоўскай нацыі) вытра свае заплаканыя вочы.

За аддачу жыдам Палестыны выказаліся цяпер усе большыя народы зямлі. У сучасны момант перашкаджаюць гэтаму вось якія справы: 1) непаразуменні паміж Англіяй і Францыяй, 2) арабы, насяляючыя Палестыну, 3) ліквідацыя турэцкай справы, 4) малы лік жыдоў у Палестыне, 5) эканамічная справа і 6) святыя месцы магаметан і хрысціян.

У Палестыне цяпер 1 мільён насялення. Жыдоў 100 000 чал. — дзесятая часць агульнага насялення. Патрэбна вялікая эміграцыя. Вылічана, што ў працягу 20—25 гадоў можа пераехаць у Палестыну 1 1/4 мільёна жыдоў. Пакуль што эміграцыя прыпынілася дзеля вайсковай акупацыі. Але ўжо робіцца рэгістрацыя рабочых і заможных людзей, якія думаюць ехаць туды пры першай магчымасці. З арабамі спадзяюцца ўладзіць, бо ёсць шмат пустой зямлі ў Сірыі і Месапатаміі. Таксама спадзяюцца ўладзіць і іншыя справы.

Труднасяў шмат, але сіянісцкія дзеячы не ўпадаюць у песімізм: «Дзяржава нялёгка будуюцца, а пакуль што добра было б, каб мець жыдоўскую раду ў Палестыне пад галоўным кіраўніцтвам Англіі».

Трэба пашыраць і пашыраць калоніі, а што тычыцца тых, якія трымаюцца таго погляду, нібы жыды не маюць здатнасці да земляробства, дык гэта — няпраўда. Калоніі, якія абрабляюцца ў Палестыне жыдоўскім ратаямі, лічацца самымі найлепшымі. Апроч таго, добра ведаем, як жыдоўскія земляробы добра працуюць у Бесарабіі, а таксама ў нас, на Беларусі.

Усё вышэйсказанае ёсць самы найвышэйшы ідэал жыдоўскай нацыянальнай душы. Мы, беларусы, можам іх толькі вітаць у гэтым кірунку і браць для сябе прыклад, як трэба верыць у сваю нацыянальную ідэю.

З матэрыяльнай стараны нашае становішча нацыянальнае лепшае, бо мы знаходзімся ўсе на сваёй зямлі. Затое з боку культурнага, — яны вышэй стаяць, бо іх культура мае за сабою не сотні, а тысячы гадоў. У іх бадай усе нацыянальна свядомыя.

Аб сіянісцкім руху можна было б шмат болей гаварыць, але няма месца на гэта ў газетным артыкуле.

Цяпер я б хацеў успамянуць аб жыдоўска-беларускіх адносінах. Сіянізм не мяняе варункаў жыцця жыдоў на Беларусі. Як бы ні была вялікая эміграцыя жыдоў у Палестыну — іх у нашым краі астанецца куды болей, чымся ў цэлай біблейнай бацькаўшчыне. Ім гэта трэба памятаць. Нам прыйдзецца жыць разам і надалей. І жыдоўскаму насяленню ў нашым краі трэба лічыцца з праўдзівым гаспадаром гэтай зямлі, з беларускім народам. Колькі разоў беларускі друк ні звяртаўся са шчырымі словамі да жыдоўскага грамадзянства, каб разам працаваць дзеля агульнага дабрабыту той зямлі, хлеб якой мы ўсе ямо, і ніхто з іх не адгукнуўся. Мабыць, яны лічацца толькі з фізічнай, а не з маральнай сілай...

Але хто так можа зразумець і спачуваць ідэі беларускага адраджэння, як сіяністы, каторыя таксама ў сваёй нацыянальнай справе кіруюцца не сілай, а праўдай? Яны, здаецца, павінны зразумець, што і мы маем свой беларускі Сіён з алтаром беларускай нацыянальнай душы. Ці ж яны так эгаістычны ў сваёй справе, што нават забываюцца аб той жывой бібліі беларускай зямелькі, дзе яны жывуць пакуль што, і іх не цікавіць справа беларускага ратая, з каторым маюць супольнае жыццё?

Ніхто з іх яшчэ пакуль што нават не патурбаваўся пазнаёміць у сваім друку жыдоўскае грамадзянства з беларускім адраджэннем...

1920

НАТХНЕННЕ І ГАРМОНІЯ

(К 3-й гадаўшчыне смерці М. Багдановіча

(25) V — 1917 года)

Хараство — гэта ёсць крыніца жыватворных чараў, якая з першых атамаў жыцця пад сонцам, з першых раслін на зямлі, хмарак пад небам, спеваў птушак над лугамі, грацыйных скокаў тыгрыса ў трапічных лясах пачала звяртаць на сябе ўвагу і палоніць сабою ўсіх болей-меней свядомых істот.

Хараство, — дачка сонца, царыца неба і зямлі, — з усмешкай сфінкса цэлыя тысячагоддзі пазірала на сваіх жрацоў-людзей, якія шчыра служылі яму, творачы гімны і малітвы ў розных кшталтах і постацях зыкамі, лініямі, фарбамі і словамі.

А чым болей людзі разумелі тайны хараства, тым болей шчаслівыя былі яны. Чым глыбей яны ўнікалі ў дзіўную

гармонію ўсясветнасці, тым болей іх душы і сэрцы палалі бяссмертным агнём натхнення.

Захопліваючыся залатым тастаментам прыроды, выбраныя людзі тварылі асалоду ў жыцці, рай на зямлі, маючы сваёй мэтай тлумачыць людскім масам з'явішчы хараства ў даступных формах — у музыцы, на камені, на палатне, у паэзіі.

Жрацы хараства адкрывалі людзям яго таемнасці, паказваючы ім яго творчасць усюды, каб ачысціць гэтакім чынам людскія душы, падняць іх на скрыдлах натхнення да нябёс, каб яны парабіліся лепшымі і святлейшымі. Мастацтва ёсць той святы хорам, каторы асвятляе жыццё парываннямі к дабру і праўдзе, будзіць свядомасць і руйнуе нізкія інстынкты ў сэрцах людскіх.

Светлай сцежкай ішлі да людзей прарокі хараства пакаленне за пакаленнем, век за векам, тысячалецце за тысячалеццем, убіраючы залатую карону багіні хараства сваімі творами — агняцветнымі каменямі, каторыя ззяюць у небе творчасці чалавечага генія, як Млечны Шлях сярод неба.

Кожны народ паасобку меў сваіх лепшых людзей, каторыя служылі хараству шчыра і набожна, каторыя сваімі натхнёнымі творами авекавечылі свой народ.

Адным з шчырых жрацоў хараства, з святлейшых людзей нашага народа быў і наш паэт чыстай красы Максім Багдановіч. За кароткі час сваёй творчасці ён выведаў тайну гармоніі, вывучыў карты роднай красы і вянкамі вясновых паэтычных кветак аздобіў ніву беларускага адраджэння.

Азнаёміўшыся з вялікім кветнікам усясветнай паэзіі ад старадаўніх класічных часоў па сягонняшні дзень, Багдановіч навастрыў сваё паэтычнае пачуццё, узбагаціўшы родную нацыянальную паэзію новымі формамі, новымі гармоніямі, фарбамі, вобразамі і мелодыямі. Ён умеў знаходзіць фарбы там, дзе другія праходзілі міма, нічога не бачачы.

На беларускай ліры ён выпрабаваў розныя тоны, розныя акорды паэзіі, паказваючы гібкасць і меладыйнасць жывой беларускай мовы, на якой можна выказаць самыя, чуць улоўныя, размаітасці думак і пачуццяў.

У сваіх творах М. Багдановіч часта выказваў свой погляд на красу і паэзію.

Усюды ёсць хараства — у вясновым красаванні дрэваў, у сінякрылым матыльку, у залатых струнах сонца, у шэптах ветру, у шуме чароту ля рэчкі, усюды...

Песня рвецца і ліецца
 На раздольны, вольны свет.
 Але хто яе пачуе?
 Можа, толькі сам паэт.

Бо людзі заняты сваімі будзённымі справамі жыцця. Пачуцці ў іх агрубелі штодзёншчынай. Яны ходзяць па дарагіх скарбах, як па простых каменнях, не прыкмячаючы іх, і толькі адзін паэт, каторы аддаецца ўвесь служэнню музам, гэта ўсё бачыць і адчувае:

Бачу я, з прыродай зліўшыся душой,
 Як дрыжаць ад ветру зоркі нада мной,
 Чую ў цішы, як расце трава.

І толькі калі чалавек зліваецца з характвам прыроды, ён знаходзіць сваё шчасце і свой супакой:

Падымі ўгару сваё вока,
 І ты будзеш ізноў як дзіця,
 І адыдуць-адлынуць далёка
 Усе трывогі зямнога жыцця.

Ціха тучу блакіт закальша,
 У душы адрасце пара крыл, —
 Узляціць яна ў сінюю вышу
 І ў струях яе змые свой пыл.

Там не трэба ні шчасця, ні ласкі,
 Там няма ні нуды, ні клопот.
 Ты царэвіч цудоўнае казкі,
 Гэта хмара — дыван-самалёт!

Паэт на горне сваёй душы перакоўвае, як той казачны алхімік, камень на золата.

Душа паэта адбівае жыццё ў розныя колеры, як вясёлка пад сонцам. І такім чынам:

Калі ў дух мой западзе і заварушыцца
 Там кавалак грубага жыцця, —
 У жэмчуг звернецца ён сілай пачуцця.

Чалавек можа толькі тады быць паэтам, калі душа яго пранікнута характвам да самазабыцця, да самаахвярнасці, калі душа

яго гарыць на сваім уласным агні, як той матылёк, каторы ляціць на агонь, зачарованы красой, не думаючы аб сваёй гібелі:

Свяча гарыць. З яе ліецца
За кропляй кропля, як раса,
А матылёк ужо не б'ецца:
Табе ахвяра ён, краса!

У сваім «Апокрыфе» М. Багдановіч у пекнай форме выказвае свой погляд на хараство і на яго практычную карысць:

11. Штодзённымі клопатамі поўна людское жыццё. Але калі зварухнецца душа чалавека, толькі песня здолее спатоліць яе. Шануйце ж песні свае.

12. Бо спяваюць нават жабы ў багне.

20. ...Няма красы без спажытку, бо сама краса і ёсць той спажытак дзеля душы.

У «Мадоннах» — дзе паэт паміж непрыкметнымі, здаецца, абразамі дзяўчынкі-дзіцяці і дарослай дзяўчыны прыкмячае лік Маці Божай, твор вялікага Рафаэля¹, — Багдановіч кажа аб бязмежнай сіле хараства, каторая ачышчае душу ад звычайных інстынктаў, даючы ёй найвялікшае духоўнае шчасце:

І у гэты час яна,
Здавалася, была аж да краёў паўна
Якойсьць шырокаю, радзімаю красою, —
І, помню, я на міг пахарашэў душою.

Або:

І прад високаю красою,
Увесь зачараваны ёй,
Скланіўся я душой маёй
Натхнёнай, радаснай такою,
А ў сэрцы хораша было, —
Там запалілася цяпло.

Краса дае шчасце і натхненне, але натхненне без гармоніі не дасягае мэты. Дарагі камень цэніцца подлуг сваёй ашліфоўкі. Зычная арфа без кемных пальцаў не дае цэлай мелодыі.

Усё павінна быць у мастацтве строга апрацавана. Гэты строгі закон мы бачым нават у прыродзе, дзе кожная маленькая, скромная кветка прыгажэй у шмат разоў багатага хораму Саламонавага. Хаагычнае накідванне пекных слоў, вобразаў без сістэмы, без апрацоўкі, без цэльнасці не мае патрэбнага ўплыву на людзей.

У паэзіі, апрача душы — натхнення, павінна быць і голае цела — добрая тэхніка. І вось Багдановіч у цудным вершы з васьмі радкоў звяртаецца да маладога песняра з навучаннем, як пісаць вершы:

Ведай, брат малады, што ў грудзях у людзей
Сэрцы цвёрдыя, быццам з каменя.
Разаб'ецца аб іх слабы верш заўсягды,
Не збудзішы святога сумлення.

Трэба з сталі каваць, гартаваць гібкі верш,
Абрабіць яго трэба з цяпеннем.
Як ударыш ты ім, — ён, як звон, зазвініць,
Брызнуць іскры з халодных каменяў.

Тут уся мудрасць аб карысці добрай тэхнікі вершаў. Гэта ёсць словы праўды аб паэзіі практычнага настаўніка, сказаны проста, коратка, пекна і вобразна. Кожны малады пясняр, прачытаўшы іх, пэўне, адкіне большую часць сваіх спробных твораў і свядома пачне апрацоўваць вершы свае і пачне глядзець на мастацтва непамылкова.

Ва ўсіх творах Багдановіча чуецца старанная, строгая апрацоўка, багацце і размаітасць вобразаў і формаў, вялікая краса і глыбіня думак. У сваіх кароценькіх вершах ён куе родную красу і торыць дарогу для другіх беларускіх паэтаў.

1920

ЧАМУ ЯШЧЭ НЯМА БЕЛАРУСКАГА РАМАНА?

Шмат хто пытаецца, чаму яшчэ няма беларускага рамана. Вядомая рэч, што раман — гэта самы грунт кожнай літаратуры. У рамане адбіваецца цэлае мора народнага жыцця, маююцца эпохі, на фоне дзеяў выступае гісторыя, зеніт ідэй красуецца рэльефна; класавы быт застаецца ў рамане для далейшых пакаленняў. Словам, раман — вышэйшы пункт кожнай літаратуры, а беларуская літаратура яшчэ рамана не мае.

Ставіць нам гэта ў дакор нельга. Беларуская літаратура яшчэ вельмі маладая. Вядома, што кожная літаратура пачынаецца з паэзіі. Таксама і нашая літаратура стаіць у гэтай стадыі. Ад 1906 г., калі пачала друкавацца беларуская часопісь, у нас з'явіліся такія паэты, як Якуб Колас, Янка Купала, Максім Багдановіч

і інш., якія мелі б пачэснае месца ў любой літаратуры. Пасля іх з'явіліся і другія паэты, болей-меней выдатныя ў сваёй творчасці. Але што тычыцца прозы, дык справа стаіць не так добра. Хаця побач з паэтамі з'явіліся ў нас і празаікі, як Тарас Гушча, Ядвігін Ш., Я. Лёсік, М. Гарэцкі, Власт і іншыя, але далей навэлаў, кароткіх імпрэсіяў і нядоўгіх апавяданняў яны не ішлі.

Беларускія празаікі малявалі ў сваіх творах гаротнае, цёмнае жыццё сялян. Па большасці выступалі героямі п'яніцы або людзі, якія сваёй цёмнаю ўзбуджалі смех чытачоў, прымушалі задумвацца над гаротным жыццём абяздоленага беларускага народа. Часам творы гэтыя блішчэлі пекнымі барвамі лірыкі, вызначаўся арыгінальны стыль у народных казках і гістарычных легендах і інш.; але далей гэтага яны не ішлі. Гэта толькі яркія зоркі, якія блішчаць на нашым літаратурным небасхіле, але сонца ў нас яшчэ няма — няма беларускага рамана.

Ці ж у нашым жыцці няма ґрунту для рамана?

Ёсць і ёсць. Матэрыялу для рамана можна знаходзіць на кожным кроку. Можна дзяліць гэтыя матэрыялы на тры галоўныя аддзелы: гісторыя, сялянскі быт, эпоха адраджэння.

Гісторыя дае нашым пісьменнікам бязмежны матэрыял для творчасці. Жыццё нашых князёў, росквіт нашай старадаўняй культуры; нашыя багатыя летапісы, паганская вера і паэтычная, патрыярхальнае жыццё нашых прашчураў, нашая зямля, дзе кожнае старое замчышча, кожны курган, рэчка, камень, лясок, горка, даліна — маюць свае казкі-легенды. Усё гэта чакае свайго таленнага майстра, які б гэта авекавечыў у належных абразях, які б гэта сілай сваёй фантазіі, сваім творчым духам выклікаў бы да жыцця, мастацкімі абразамі якога былі заварожаны дзесяткі тысяч людзей.

Сялянскі быт, таксама, толькі зверху здаецца нецікавым. Але як мы глянем на яго болей пільным вокам, дык знойдзем багатыя скарбы, моцны ґрунт для рамана. Тут бурліць асобнае жыццё, якое багата сваім першабытным славянствам. У душы селяніна хрысціянская рэлігія пераплялася з вераю ў багі паганых часоў, у пекныя ўзоры — арнаменты. Убіванне свядомай нацыянальнай думкі праз русіфікацыю і паланізацыю цэлымі вякамі, аднак, да поўнай мэты моцных братаў нашых не давяло нашае сялянства, у сэрцы якога падсвядома жыве самабытны індывідуалізм, яго толькі зрабілі «тутэйшым» чалавекам, а не палякам ці расійцам, як гэта жадалі нашыя ворагі. Потым трэба звярнуць увагу на асобны ўклад штодзённага жыцця нашага народа, які рэльефна адмалёваны ў нашых народных песнях, казках, легендах, заба-

бонах, пагаворках і інш., што толькі малаінгэлігентным людзям здаецца цемнатаю. Людзі цывілізаваныя знаходзяць у гэтым вялікія вартасці беларускай душы, якая розніцца ад іншых. Гэта ўсё просіцца на палатно маляра. Гэта так і чакае раманіста, які праз прызму сваёй дазорнасці і прыкмячання патрапіў бы даць нам галерэю жывых тыпаў у зграбным рамане.

Эпоха беларускага адраджэння за апошнія два дзесяціцеллі дае таксама багаты матэрыял у гэтым кірунку. Тут мы бачым новую страніцу нашай гісторыі, светлы водблеск нашага духу, які патрапіў перамагчы ўсе труднасці і перашкоды, прачнуўся пасля свайго векавечнага сну і пайшоў змагацца за сваё лепшае жыццё, паказваючы, што ён не горшы за ўсіх. Вялікая вера ў сваю святую ідэю, што даходзіць часам у некаторых з лепшых сыноў Беларусі да фанатызму, выяўленне свайго «я» ў шырокім значэнні гэтага слова, безупынная барацьба, бескарысная, шчырая праца і г. д. далі цэлую калекцыю тыпаў, якіх можна выкарыстаць у літаратуры. Гэта безумоўна і трэба рабіць. Поле для працы шырокае.

Гэта — тры галоўныя аддзелы для беларускага рамана, ёсць і яшчэ шмат грунту для яго: кожнае жыццёвае з’явішча можа быць выкарыстана для сочных фарбаў, для кемнага пэндзля ў вялікай повесці. Трэба толькі ўмець да ўсяго прыглядацца і ўсё выкарыстаць. Аб чым пісаць ёсць і ёсць. Можна на кожным кроку даць у пісьменстве цэльны, самабытны беларускі тып, які пакуль што ў нашай літаратуры знаходзіцца ў форме нарысаў, штрыхоў, сальветкаў, дзе ўсё гэта аднабока і недакончана. Тое, што мы бачым у нашых большых праявічых творах — у п’есах таксама нас не ўздавальвае: там мы знаходзім ненармальныя скокі ад вульгарных п’яніц да футурыстаў-неўрасценікаў. Гэта, трэба прызнацца, далёка ад праўдзівай псіхікі нашага народа. Гэта толькі ўплыў чужых культур — расійскай або польскай, пад якімі прыходзілася гадавацца кожнаму з нас. Брак знаёмства з нашай гісторыяй, з нашай народнай душой, няпільнае прыгляданне да нашай сучаснасці вінаваты ў гэтым.

Гатовая духоўная страва, падсунутая нам чужымі пануючымі ў нашым краі народамі, паслужыла прычынай таму, што нават нашым пісьменнікам здавалася і здаецца, што аб чым бы ні хацелі пісаць, дык усё акажацца перапевамі, усё ўжо нібы выкарыстана было другімі. Гэты фальшывы, безварункава, погляд шмат перашкаджаў. Выхаванне на чужых літаратурах, штудыяванне іх школаў ступнёва ад першага рамантызму да мадэрнізму і футурызму раздзяліла нашых пісьменнікаў на два крайнія лаге-

ры: грубага рэалізму і замыславатага мадэрнізму. Гэта напамінае тую няўмела спечаную бульбу, якая з аднаго боку перапечана на попел, а з другога боку зусім сырая. Заўсёдняыя спрэчкі між сабою гэтых двух кірункаў не дапамагалі нармальнай творчасці. Адны ў літаратуры шукалі чыстай ідэі, народніцтва, нават агітацыі за беларускую справу, а другія глядзелі на літаратуру як на мастацтва, як на штуку для штукі ды і толькі. Гэта не дало сярэдняга пункту апоры, і нашыя пісьменнікі, глядзеўшы праз акулеры чужых літаратур на беларускую творчасць і не ведаючы, за што хапацца пэўнымі рукамі, не маглі выкарыстаць сваёй здольнасці да працяглай літаратурнай працы, не хапала сілы, і яны працавалі адрывачна: напісаў верш, паэму, кароткае апавяданне, драматычны эскіз, і годзе. Гэта шмат лягчэй, не вымагае такой вялікай напружанасці і цяпення, як повесць або рамана.

А самай важнай прычынай, чаму ў нас яшчэ няма рамана, служыць тое, што, бадай, усе нашыя пісьменнікі самавучкі, дзеці сялянскія, апроч расійскай або польскай мовы, не ведаюць загранічных моваў, і яны знаёмы з класічнымі літаратурамі Еўропы толькі з перакладаў, і гэта мала дапамагае развіццю іх творчасці, не пашырае кругазору, не паказвае мастацкіх літаратурных узораў у натуральным велічы сваім. Потым варункі жыцця, матэрыяльныя недахваты, шуканне кавалка хлеба не дазваляе засесці на доўгі час над капітальнай працай. Будныя жыццё не дае ім магчымасці карыстацца і даступнымі ім кнігамі ў расійскай або польскай мове. Будныя жыццё забівае ў іх тую энергію і здольнасць, якую яны маглі б выкарыстаць на стварэнне большае за верш ці за кароткае апавяданне.

З'яўляецца пытанне, чаму, аднак, болей-меней людзі ў нас пробавалі свае сілы над драмай, якая таксама ёсць рэч, вымагаючая шмат працы і часу? Але тут усё нашае свядомае грамадзянства крычала, што нам да зарэзу патрэбна драма, дзеля агітацыі, дзеля жывых мэтаў нашага адраджэння. І ў драматычнай нашай творчасці відаць ліхарадачнасць, паспешнасць і не ўсюды ўдачнасць. Рабілі пераклады з чужых моваў, пісалі свае, але, аднак, зноў жа кепскія варункі жыцця, пры якіх працавалі нашыя артысты, зрабілі тое, што добрай беларускай драмы яшчэ ў нас няма. Але дзякуем за тое, што нашымі працаўнікамі хоць што-колечы зроблена ў гэтым кірунку, таксама мы павінны быць удзячны тым, якія голасна казалі, што нам патрэбна драма.

Што тычыцца рамана, дык, як памятаецца мне, адзін толькі М. Гарэцкі напамінаў, што ў нас яшчэ няма добрай прозы, і сам пачаў у гэтым кірунку працаваць. А даць напрамак нашым

пісьменнікам на гэтым шляху павінна была наша крытыка, якая або толькі ганіла, або толькі хваліла творы нашых пісьменнікаў, характарызуючы іх вельмі коратка, бадай двума словамі: «добра», «кепска». Наша крытыка не паказвала пісьменніку дарогі, куды яму ісці, што яму рабіць, дзе лепей выкарыстаць свае сілы. І гэта ўсё не дапамагло ў стварэнні беларускага рамана.

Ці мы ва ўсім гэтым вінаваты? Не. Вінавата нашае гаротнае жыццё, варункі нашай справы, якая вымагае шмат рук для працы, дзе кожны з нас прымушаны брацца за некалькі спраў пры самых кепскіх матэрыяльных варунках. І тое, што зроблена дагэтуль за апошнія два дзесяткі гадоў у нашай літаратуры, можна лічыць досыць многім у параўнанні з тым, як тварыліся і творацца літаратуры наогул. Калі мы глянем на літвінаў, украінцаў, латышоў, чэхаў і іншых народаў, якія жылі пры гэтых варунках, як і мы, дык можам сказаць, што наша літаратура не горшая за іх. У іх таксама існуюць тыя самыя труднасці, што не даюць па заказу развівацца творчасці мастацкай, якая пры нармальным і вольным жыцці творыцца вякамі. Раман у нас будзе, у гэтым няма чаго і сумнявацца, але да яго трэба падыходзіць нармальнымі ступнямі, вядомымі крокамі, якімі падыходзілі да яго другія народы пры лепшых за нашыя варунках палітычнага і эканамічнага жыцця. Мы тут паказалі прычыны, чаму няма беларускага рамана, тым людзям, якія ставяць нам гэта ў дакор, як вінаваценне, якія не хочуць знаць нармальных законаў у ходзе развіцця культуры і жыцця.

1920

ТЭАТР І Выхаванне мас (Этапы развіцця беларускага тэатра)

Тэатр — гэта ёсць мнагаграннае мастацтва, якое можа быць разгледжана з розных бакоў. На тэатр ёсць розныя погляды, розныя філасафічныя разважанні. Сярод саміх дзеечаў тэатральнага свету існуюць размаітыя школы і напрамкі, якія знаходзяцца ў кантрах між сабою. Але як на тэатр ні глядзець, а жыццёвы факт застаецца фактам: тэатр і публіка маюць паміж сабою моцную псіхічную сувязь. Тэатр робіць уплыў на публіку і публіка на тэатр. Тэатральную творчасць можна разглядаць часткова як творчасць калектыўную з даўных часоў.

Значыць, тэатр ёсць адным з тых фактараў, які грае вялікую ролю ў жыцці чалавека, у яго развіцці, можа надаць людскай

псіхіцы пэўную форму, пэўнае выяўленне. Тэатр, які стварыўся даўным-даўно на аснове народнай творчасці, як усе іншыя мастацтвы, быў яшчэ ў старой Грэцыі адным з найвыдатнейшых фактараў грамадзянскага развіцця. Ён распаўсюджваў у народзе сацыяльна-этычныя разуменні таго часу, злучаючы тым самым у адну вялікую сям'ю розныя класы людзей гарадоў і вёсак. Класічная Грэцыя так шчыра любіла тэатр, што прадстаўленні драмы Сафокла лічыліся ўсенародным святам. Грэцкі тэатр змяшчаў да 50 тыс. чалавек, што і паказвае, як масы былі злучаны з ім. Гэта было прыблізна 2400 гадоў таму назад. Ужо ў Рыме праз якія 200 гадоў пазней тэатр не меў таго грамадзянска-дэмакратычнага характару, як у Грэцыі; хаця ўваход быў дарэмны, але нывольнікаў у тэатр не пускалі.

Па той жа дарозе распаўсюджвання пэўных ідэй сярод мас, як у грэцкім тэатры, развіваўся ў сярэдніх вяках і хрысціянскі тэатр, які праз грандыёзныя рэлігійныя містэрыі прапагандаваў сярод мас ідэі хрысціянства.

Ужо псеўда-класічная драма была створана толькі для караля і яго двара і ніколі не пранікала ў народ. Але потым рознымі крывымі дарожкамі і пуцявінкамі драма паноў пачала вяртацца ў народныя гушчы. Новая драма, сама патрохі збліжаючыся з жыццём, ізноў пачынае заваёўваць увагу народных мас, прарочачы народу ідэі лепшага, светлага жыцця.

Вялікі нямецкі драматург Шылер называў тэатр добрым спосабам выхавання побач са школаю.

Французскі пісьменнік Віктор Гюго вось што кажа аб драме: «Драма павінна стаць канцэнтруючым люстрам, якое не толькі не муціць, а, наадварот, якое збірае і ўзмацоўвае ўсе фарбы і праменні і перарабляе мігаценне ў свет, а свет у полымя».

«Тэатр, — кажа французскі пісьменнік Мэрсэ, — ёсць найпэўнейшы і мацнейшы спосаб непераможна ўзброіць чалавечы розум і адразу кінуць у шырокія народныя масы цэлыя патакі свету».

«Тэатр не мае права жыць толькі дзеля таго, каб дагаджаць патрэбам таўпы, — кажа прафесар Г. Гаеўскі. — Трэба памятаць, што кожны відоўца (зритель) асабіста, калі ўзяць яго аддзельна ад усіх іншых, часта пакажацца чалавекам разумным і культурным, але відоўцы ў грамадзе — гэта стада, якое геній або нават проста талент павінны гнаць наперад, трымаючы біч у руках». Тут трэба толькі дадаць, што гэты геній або талент з'яўляецца таксама прадуктам масы.

Оскар Уайльд, вялікі эстэт і фанатык мастацтва, вось як крытыкуе публіку, якая па-абыватальску адносіцца да мастацтва: «Публіка надта дамагаецца таго, каб падгарнуць мастацтва пад сваю ўладу. Публіка заўсёды ва ўсе часы не вызначалася добрым выхаваннем. Яна кожны раз вымагае, каб мастацтва было папулярным, каб яно здавальняла яе мізэрны пакалечаны густ, каб яно льсціла, гладзіла словамі яе дзікую пыху, апавядала ёй пра тое, пра што ўжо гаварылася раней; паказвала рэчы, якія даўно ўжо павінны былі ёй надаесці; разважала яе, калі яна нудзіцца светам, праз меру добра пaeўшы; зацікаўлівала яе думку, калі яна ўмарылася ад свайго ўласнага тупадумства».

«Будучыя творы мастацтва, — кажа Рых. Вагнер, — ізноў зробіцца тым, чым былі грэцкія трагедыі, «Песня аб Нібелунгах»¹ або сярэдневяковыя саборы: прадуктам калектыўнай творчасці цэлай эпохі. Каб мастацтва магло існаваць, патрэбен народ».

«У прыродзе няма нічога п'якней за чалавека, — кажа Рабесп'ер, — і няма нічога грандыёзней сабранага народа. Збірайце людзей, яны дзякуючы гэтаму зробіцца лепшымі».

Такім чынам, хто б ні гаварыў аб тэатры ці аб мастацтве наогул, дык кожны паказвае, што тэатр павінен быць настаўнікам масаў, прапагандыстам пэўных дум і ідэяў сярод шырокага грамадзянства.

Так яно да гэтага часу праводзілася ў жыццё. У кожнай дзяржаве, у кожным краі пануючы клас, які рознымі спосабамі дамагаўся ўбіваць карысныя для сябе ідэі ў галовы масаў, выкарыстоўваў дзеля гэтай мэты і падмосткі тэатраў. Недалёка шукаючы, можна гэта прасачыць, як бы ў мініятуры, і ў гісторыі нашага беднага беларускага тэатра.

Трэба ведаць, што апрача народна-бытавых сцэнак у нашым краі, якія засталіся ў першапачатковай форме па некаторых глухіх кутках і па сягонняшні дзень, — існаваў калісьці і езуцкі тэатр, або так званая школьная драма. Не будзем гаварыць аб чыста хрысціянскай маралі ў гэтых схаластычных творах, але аб класавых матывах у іх. Гэтыя драмы ставіліся па ўсіх нашых гарадах і мястэчках, як Горадна, Менск, Магілёў, Навагрудак, Полацк, Слуцк і г. д. у XVII і XVIII вяках.

Яны звычайна былі на польскай і лацінскай мовах, але ў некаторых з іх устаўляліся сцэнкаі або аддзельныя інтэрмедыі і інтэрлюдзі на беларускай мове. З аднаго боку прапагандавалі панскіх сынкоў-школьнікаў у тым кірунку, што беларус — хам, цёмная жывёлінка, якую паважаць не трэба; з мужыка, з яго цемнаты можна толькі шчыра пакпіць, а з другога боку ўбівалі

ў мазгі селяніна, што пана трэба шанаваць, як Бога, што гультаяваць на паншчыне — ёсць вялікі грэх, за які потым чалавек будзе ў пекле смажыцца ў смале.

Каб не быць галаслоўным, пакажам жывыя прыклады з тых сцэнічных твораў.

З ІНТЭРМЕДЫ ПЕРШАЙ ПАЛОВЫ 18 ВЕКУ*

На сцэне селянін, які паглядае з зайздрасцю на панскіх сыноў-студэнтаў. Пры гэтым ён успамінае, што і ў яго ёсць дома вельмі здольны хлопчык Баўтрук, дзеля адукацыі якога ён ніякія грошы не шкадаваў бы. Да яго падбягае вучань і пытаецца:

С т у д. А ty, miuik, co tu masz za sprawk?

С е л я н і н. Не мужык, мось пане, ані дудар, парою ў кулак затрублю, калі дзеткі ў хаце зубамі звоняць.

С т у д э н т. Ale co ty masz za sprawę?

С е л я н і н. Нет, мось пане, непісьменны чалавек, прав вашн не ўмею, а хоць бы расварыўся з суседзі, то зараз ураднік рассудзіць справу пастронкам.

С т у д э н т. Czy masz jaką potrzebę?

С е л я н і н. Куды, мой ты чалавейку, патрэбы я ў кунтыша не маю, дабро каб світка была на хрыбце.

С т у д э н т. Głupi chłop jak cielę.

С е л я н і н. Было адно цялятка і тое здохла.

С т у д э н т. Dyzkuruie iak grochu się obiadszy.

С е л я н і н. У мяне, панічу, дзяцей як бобу, а гароху і асмінкі нету.

С т у д э н т. Darmo, iak widzę, groch na ścianę rzucam.

С е л я н і н. І ты, мось пане, вельмі шуміш, гарох у гаршчок, не на сцену, кідай.

С т у д э н т. Chłop rozumu y za szeląg nema.

Так малявалі перад панятамі «мужыцкую дурнату». Гэта рабілася школьнікам на пацеху. І болей таго — высмейвалі жаданне мужыка адукаваць свайго хлопчыка.

Студэнт за плату абяцае селяніну даць розуму для яго сына.

* Гл. «Белорусы» Карскага, том III, 2. Старая западно-русская письменность. 1921 г., с. 223.

С е л я н і н. Кажуць, мось пане, што розум да галавы ідзець: то гэта ты, вашэць, мне ў ухо накладзі, а я сынку свайму ў дома ўсё вытрасу.

Студэнт пачынае сыпаць селяніну лацінскую навуку.

С т у д э н т. Słuchaj że: verbis caepi nowi(s).

С е л я н і н. Што? што? з вербы цэпы новыя? не, мой галубчыку, з вербы лядашто цэпы: учы чаго іншага. Паруш у розуму лацінскага.

С т у д э н т. Czy nie chcesz być matematicus?

С е л я н і н. Гэта, гэта матаць на вус; гавары больш.

У гэтым стылі ідзе навука далей. Так малявалі на сцэне селяніна перад панам. Ганьбавалі і высмейвалі яго мову, яго цемнату і яго жаданне вучыць свайго хлопчыка.

А вось як езуіты агітавалі на сцэне мужыкоў, каб верна служылі пану. Мы бяром кавалак з «Komedyя» другой паловы XVIII веку са зборніка, зложенага ксяндзом К. Марашэўскім.

Сюжэт камедыі такі:

Калі мужыку абрыдла працаваць у пана, ён пачынае скардзіцца на Адама, што сваім грэхам, з'еўшы яблык, пагубіў усіх людзей на свеце. З'яўляецца чорт і кажа селяніну не ляць Адама, бо і сам селянін не вытрываў бы спакусаў пры здарэнні. Чорт прапануе мужыку спробу: маўчаць пэўны час. Калі не споўніць абяцання, дык чорт забярэ яго душу. Мужык прайграў, і вось у канцы камедыі селянін у апошнім маналогу шкадуе, што паслухаўся тых, хто навучаў яго кепскім справам.

С е л я н і н. ...Каторыя казалі, каб я быў няверным пану, каторыя акрасць пана за грэх не мелі, каторыя пры малацьбе колька разы паколька чвэртак у карчму насілі са мной разам на гарэлку, каторыя панам адказаць, з віны выкруціцца ўчылі. Праклятае тое таварыства! праклятае з шэльмамі жыццё... Ніколі б я гэтак нешчаслівы не быў ба, каб з тымі не таварышыў, каторыя з д'яблам і жывуць... Ах, бяда ж мая, бяда! Беражыцесься, мужычкі! беражыцесься, я вас асцерагаю, не ругайце ані на Бога, ані на Адама, але на сябе, мы горшы яшчэ, як Адам; і ён праўда заграшыў, але раз толькі, і раз пакутаваў. А мы дзень за дзень грашым і пакутаваць не хочам! гэта то прычына нашай згубы, гэта ў пекла нас вядзець...

Вось так выхоўвалі ксяндзоўскія тэатральныя дзеячы на Беларусі ў мінулых вяках і паноў, і сялян. Дзеля агітацыі езуіты і не ганьбілі ненавіснай ім беларускай мовай.

Слабым водгаласкам школьных драм езуіцкіх калегіяў аддавалі і сцэнічныя творы Дуніна-Марцінкевіча ў сярэдзіне мінулага веку. У яго творах ідэалізуецца ўсё ж такі пан або шляхціц («Залёты»), хаця месцамі чуецца новы сентыменталізм («Сялянка»), дзе праводзіцца ідэя, што Бог роўна паважае і паноў, і мужыкоў. Тут ужо чуюцца ўплывы новых часоў, бо гэтыя рэчы пісаліся перад вызваленнем з-пад паншчыны.

Царскі ўрад, чулівы наогул да розных новых веянняў, пачуў небяспеку ў сентыментальных творах Д. Марцінкевіча і забараніў іх ставіць на сцэне. («Сялянка» была пастаўлена ў Менску пару разоў у сярэдзіне XIX в.) Плюсам да небяспечных ідэяў аб тым, што перад Богам мужык і пан роўны, была яшчэ і беларуская мова — мова бунтароў і паўстанцаў.

Тая маленькая думка з дэмакратычным пылком, кінутая з падмосткаў беларускага тэатра ў палавіне мінулага стагоддзя аб роўнасці паміж панам і мужыком, як не прыдушай яе царскі ўрад у самым пачатку, гэтая думка пусціла свае слабенькія расткі па нашаму краю. Скарэй усяго тут была не адна, а дзве думкі: 1) сацыяльная аснова выказанай Марцінкевічам новай ідэі і 2) грамадзянскае права «мужыцкай» (беларускай) мовы. Раз гэтая мова раздзяецца з тэатральных падмосткаў — значыць, яна мае права роўнасці з усімі мовамі.

З'яўляюцца адразу два беларускія паэты — Францішак Багушэвіч і Ян Неслухоўскі. Творы абодвух гэтых пісьменнікаў ужо аддаюць моцна народніцкім і паводлуг таго часу свядома-сацыяльным духам. Іхнія вершы (разам з вершамі Марцінкевіча) у працягу якіх 50 год разыходзіліся ў рукапісах па засценках, і іх дэкламавалі на памяць па беларускіх вёсках.

Пасля пастаноўкі на сцэне «Сялянкі» Марцінкевіча, гэтая дэкламацыя па вёсках была як бы доўгім дывертысмантам², які патрохі каваў сярод мас ідэі беларускага адраджэння да самага яркага рэвалюцыйнага выбуху яго ў часы 1905—1906 гг.

У той час моцна пачалі думаць аб беларускім тэатры як аб спосабе прапаганды. Як сведчыць газета «Наша ніва» (№ 40, 1909 г. арт. «Народны тэатр»), тады ўдалося паставіць беларускія спектаклі ў Меншчыне і Віленшчыне (у Радашковічах, Пятроўшчыне і Карльсбергу). Ставілася «Парэвізіі» Крапіўніцкага ў перакладзе на беларускую мову д-ра Чарноцкага. Тады было пераложана некалькі п'есак з украінскай мовы. Украінскі бытавы абразок, дзе чуецца класавы налёт, дзе моцна раздзелены пан і мужык, дзе ёсць тэндэнцыя ганьбіць першага і ідэалізаваць апошняга, вельмі пасавалі і да белару-

скага жыцця. Калі ўжо з 1910 г. пачалі ставіцца рэгулярныя беларускія спектаклі, дык фігуравалі (апрача «Моднага шляхцюка» Каганца) выключна пераклады з украінскай і пераробкі з Ажэшкі («Хам», «У зімовы вечар»), якая на польскай мове малявала беларускі быт. Украінскае «пшанічнае зярно» дало на беларускай глебе добры ўраджай.

Той факт, што ўкраінскаму руху дапамог тэатр, памяталі беларусы, і, не маючы адразу сваіх арыгінальных п'ес, яны бралі п'есы ўкраінскія.

Тэатр Буйніцкага, раз'язджаючы па Беларусі каля двух год (1911—1912), ужо меў каля 6 п'ес. Заўсёды пасля спектакляў дэкламаваліся беларускія вершы, у якіх будзілася свядомая беларуская думка. Гэта думка тады на кожным кроку трывожыла царскую паліцыю, якая чыніла беларускаму тэатру вялікія перашкоды. Часам бывала так, што дазволены цэнзурай верш да друку не дазваляўся да дэкламацыі. Жывое бунтарскае слова са сцэны лічылася вельмі небяспечнай штукай. Але ўжо тады тэатр адыграў сваю ролю ў беларускай справе, агітуючы са сцэны беларускасць, у якую быў уложаны як стрыжань той змест, што і беларус хоча звацца чалавекам. Такім чынам беларускі тэатр, хоць у аматарскай форме, прыдбаў тысячы людзей да беларускага руху, служыў добрым жывым настаўнікам і кіраўніком масавай думцы.

У часы вялікай вайны беларускі «крамольны» тэатр бадай заснуў да рэвалюцыі 1917 года (хаця ён трохі існаваў у Вільні пад нямецкай акупацыяй).

Затое з 1917 г. тэатр адразу аджыў і ў першыя жа месяцы пачаў раз'язджаць па ўсёй Усходняй Беларусі зноў жа з ранейшай мэтай — з мэтай агітацыі і выхавання беларускіх грамадзян у новых ідэях. Абагаціўся моцна рэпертуар арыгінальнымі п'есамі розных аўтараў: Я. Купалы, Аляхновіча, Галубка, Л. Родзевіча і г. д. Поўнаму развіццю беларускага тэатра перашкодзілі акупацыі немцаў і палякаў у нашым краі. Затое за апошнія два гады пад Сав. уладай тэатр з тэхнічна-мастацкага боку меў вялікае развіццё, перайшоў з аматарскага на Беларускі дзяржаўны акадэмічны тэатр з студыяй у Маскве.

Менскія трупы рабілі турнэ па правінцыі. Па мястэчках і вёсках за гэты час зарганізавалася ў дадатак шмат уласных аматарскіх труп.

Не будзем тут гаварыць аб агітацыі праз беларускі тэатр ідэі аб правах роўнасці беларускай мовы сярод грамадзянства — аб

гэтым жака вялікая сетка беларускіх школ у Менску, паведах і вёсках Савецкай Беларусі. Гэта часткова — вынікі беларускага тэатру. Не будзем таксама гаварыць аб практыкаванні мітынгутэатра, што ўжывалася ў нашай рэспубліцы болей года таму назад, калі з мэтай склікання публікі на мітынг давалі і спектакль пасля прамоваў. Але тут трэба сказаць колькі слоў аб сэрцы тэатра — аб нашым рэпертуары, які з 5 сцэнічных твораў у 1900 г. цяпер мае ўжо каля двухсот п'ес рознага зместу і характару.

Звычайна паміж тэатрам і публікай ёсць абаюдны ўплыў. Заднаго боку сцэнічны твор робіць пэўнае ўражанне на публіку, гіпнатызуе яе, і большая частка відоўцаў мае прадстаўленне аб самых выдатных персанажах п'есы як аб ідэале. З другога боку публіка робіць пэўнае ўражанне на тэатральных работнікаў, якія часам падрабляюцца пад густ публікі, каб мець хоць танны поспех. А як першымі, так і другімі кіруе акружаючае жыццё і тыя настроі, якіяносяцца вакол гэтага жыцця і ў ім самім. Гэ-таму жыццю, гэтым настройам заўсёды дае пэўную афарбоўку пануючы клас, які трымае ў сваіх руках палітычна-эканамічны руль жыцця — дзяржаўную ўладу.

Пры ўмовах такіх абставінаў вытвараецца псіхалогія мас, вытвараецца быт, які пераліваецца ў формы мастацтва. Вартасць мастацтва не перавышае ўзроўню агульнай культуры таго народа, які творыць гэтае мастацтва. Такім чынам да беларускага рэпертуару, як да прадукту культуры доўгімі вякамі заняпалага народа, нельга падхадзіць з строгай меркай. Мастацкі бок беларускага рэпертуару мы тут і не зачэпім, а будзем гаварыць толькі аб яго ідэавай вартасці.

У большасці беларускіх бытавых сцэнічных твораў фігуруюць пан і мужык. Вялікага пана абшарніка часам замяняе шляхціц. Гэта відаць у п'есах Марцінкевіча («Сялянка», «Залёты», «Пінская шляхта»), Каганца («Модны шляхціц»), Янкі Купалы («Раскіданае гняздо», «Паўлінка»), у «Хаме» Эл. Ажэшкі і іншых. Розна трактуюцца пан і мужык у памянёных творах. Найвышэйшага пункту ідэалізацыі і свядомага парывання да свабоды выходзіў мужык у творах Я. Купалы. Класавая рознь, барацьба між панам і мужыком ярка адмалёваны ў яго сімвалічным творы «Раскіданае гняздо», дзе нават фігуруе агітатар-сацыяліст «Незнаёмы», апаэтызаваны як прарок. Канчаецца гэта п'еса помстай мужыка, які спаліў панскі маёнтак. Рэвалюцыйныя пралетары адмалёваны ў п'есе Аляхновіча «Калісь», абразок з рэвалюцыі 1905 г. У легендзе «Бутрым Няміра» Аляхновіча

таксама ёсць лёгкая класавая падкладка. Гэта чуецца і ў нека-
торых п'есках Галубка.

Вялікае месца ў беларускіх бытавых п'есах займае гума-
рыстыка. Гэтая гумарыстыка галоўным чынам праз п'янства
праходзіць белаі ніткай у большасці п'ес. П'янства ў беларускіх
п'есах ужо прыелася. Яно тырчыць дзе трэба і дзе не трэба.
Нават у тых лірычна-настраёвых п'есах Аляхновіча з жыцця
гарадскога абыватальства гарэлка займае першае месца («На
Антокалі», «Страхі жыцця», «Цені»). Ёсць гэта сівуха і ў многіх
п'есах Галубка. Усюды п'янства трактуецца з гумарыстычнага
боку, за выключэннем п'ескі Я. Коласа «Антось Лата», дзе па-
казана ярка (хаця сцэнічна слаба) трагічная старана п'янства.

Неўрастэнічнай рамантыкай пранікнуты п'есы Аляхновіча
«Цені», «Страхі жыцця», «Манька» і іншыя. Персанажы ўсе па-
добныя адзін да аднаго: напаўпаэтычныя, напаўвар'яты. Словам,
вырадкаі. Ніводнага здаровага нармальнага чалавека ў іх няма.

Галубок, які побач з дзярж. тэатрам мае сваю труп, напісаў за
гады рэвалюцыі да 40 п'ес чыста кінемааграфічнага характару.
Ён дае ў сваіх п'есах танны гумар і галаваломныя эфекты. Усе
яго п'есы аддаюць вялікай прымітыўнасцю, хаця маюць пэўны
поспех сярод неразвітага мяшчанства.

Пераклады розных «Цётка з Бразіліі», «Дамы і гусары»
(Ф. Ждановіча) таксама тавар невысокай маркі.

Прашумела ў нашым Менску музыкальная драма Чарота «На
Купалле». У гэтым поспеху не так заслуга аўтара, як сакавітая
лірыка народных абраднасцяў і народных мелодыяў.

У выніку можна сказаць, што беларускі рэпертуар яшчэ
вельмі бедны. Аднак ён здолеў шмат зрабіць і пры сваёй убогасці.

Мы чулі, што ў гэтым сезоне шыкуюцца новыя арыгінальныя
п'есы і перакладныя класічных аўтараў. Нельга наракаць на
беларускі тэатр, што пакуль што нічога выдатнага яшчэ не даў
з погляду новай гістарычнай эпохі. У гэтым кірунку мы яшчэ
нічога асобнага не бачылі на расейскай маскоўскай сцэне.
Рэвалюцыйная эстэтычная думка яшчэ і там не выявілася на
сцэне, хаця за апошнія гады рэвалюцыі аб тэатры напісаны
цэлыя горы кніг.

Рэвалюцыйнай трыбунай тэатр яшчэ не зрабіўся. Ён зробіцца
ёю толькі тады, калі цалкам праройдзе з рук старых «прафесія-
налаў», якія лічаць мастацтва «апалітычнай, індывідуальнай
натхнёнасцю», у абоймы новай калектыўнай творчасці. Не

лічачы некаторых выключных спроб рэвалюцызіравання, тэатр ішоў па ранейшай дробна-мяшчанскай пуцявінцы.

Пралетарыят меў у ім час ад часу адпачынак ад працы, а глядзеў на старыя п'есы не як на ідэал, а як на адмоўную стэрэатыпу дробнабуржуазнага жыцця і ідэалаў, якія пайшлі ў панства мінулага. З гэтага боку, з боку адкідання ўсяго ранейшага, падмошкі і служылі пралетарыяту. У гэтым кірунку і было вышыванне масаў праз тэатр за апошнія гады рэвалюцыі. Бачачы на сцэне малюнкі ранейшага гнілога жыцця буржуазіі і мяшчанства, рабочы меў магчымасць пераканацца ў іх нікчэмнасці, у іх гібелі.

З гэтага погляду цікава паказаць на адзін гістарычны факт, дзе пабачым вялікае значэнне тэатра. На сцэне можа быць пастаўлена самая нявінная п'еска з жыцця мінуўшчыны, а публіцы досыць адзін намёк на сучаснае становішча жыцця, каб запалаць, захапіцца гневам проціў эксплуатацыйнага класа.

20 мая 1771 г. у французскім тэатры гралі камедыю «La partie de chasse de Henri IV»³. Актары расказвалі аб апале Сюлі⁴, а зала загаралася думкамі з прычын адстаўкі папулярнага міністра Нэкера. На сцэне прахадзілі прыдворныя інтрыганы аджытай, даўно забытай эпохі, а перад вачыма публікі паўсталі абразы ненавісных фаварытаў Людовіка XV. Кожнае слова нявіннай п'ескі звінела, як трывожная званіца. Газетам забаранілі пісаць аб Нэкеры, але тэатр, не ўпамінаючы яго імені, гаварыў аб ім галасней друку.

Наш тэатр, таксама свядома ці несвядома, выпайніў сваю місію на карысць рэвалюцыі і асведамлення мас: гэтым павінен закончыцца першы этап яго рэвалюцыйнай дзейнасці. Цяпер мы стаім на парозе новага этапа — стварэння праўдзіва-рэвалюцыйнага тэатра.

З тэхнічнага боку прыняты па магчымасці ўсе меры, каб паставіць беларускі тэатр на пэўную вышыню. Адрамантаваны будынак Бел. дзярж. акад. тэатра, зроблены новыя дэкарацыі, касцюмы, запрошаны новыя сілы да працы і г. д. У Маскве Беларускае студыя нядаўна адсвяткавала першую гадавіну свайго існавання. Беларускае студыйцам даецца поўная магчымасць атрымаць сцэнічную адукацыю паводлуг самых навіейшых школ і метадаў. Думаем, што абагаціцца і рэпертуар. Новае жыццё высуне маладых драматургаў, якія ўловяць рытмы і настроі сучаснасці і перальюць іх у пекныя драматычныя вобразы.

«Я люблю толькі тое, што напісана крывёю», — сказаў паэт-філосаф Фрыдрых Ніцшэ. Шчырасць пачуцця павінна быць

на першым плане. Малейшы фальш на сцэне, чужь прыметная робленасць адчуваецца адразу. Кожную драму пісьменнік павінен доўга насіць у сваім сэрцы, перажываць яе да малейшых дэталю і тады толькі брацца за пяро. А то некаторыя з нашых вядомых драматургаў пякуць свае творы, як бліны, пішуць чужь не штомесяц новы сцэнічны твор. Ад гэтага, разумеецца, карысці для нашага мастацтва мала.

«Красота спасет мир», — сказаў Дастаеўскі. І ў новай рэвалюцыйнай творчасці характавае першым плане. Крыніц, дзе чарпаць гэта характавае, у нашым новым жыцці — на кожным кроку многа.

Мы не будзем абманваць сябе тым, што наш тэатр будзе шагаць наперад багатырскімі крокамі. Гэтага не можа быць. Няхай ён ідзе памалу, але пэўным цвёрдым шляхам у новае жыццё.

Калі пакуль што няма багатага свайго рэпертуару, дык можна карыстацца перакладамі класічных усясветных твораў. Ёсць такія творы, якія ніколі не трацяць сваёй свежасці. Так робіць расейскі тэатр, украінскі. Іначай нельга. Мастацтва даўно лічылася інтэрнацыянальным. Разумеецца, павінен быць строгі выбар. На наш погляд, падходзяць розныя бытавыя рэчы, гістарычныя, дзе выяўляецца барацьба класаў, змаганне за лепшае жыццё працоўных масаў і г. д.

Пабачыць абразок з жыцця буржуазіі, кавалак быту якога-колечы народа, факт з гісторыі пэўнай эпохі і народа заўсёды патрэбна. Пралетарскія масы ва ўсім гэтым знойдуць матэрыял для свайго развіцця і выхавання. Усе адмоўныя і прыкладныя стараны персанажаў будуць зразумелы для публікі са сцэны кожнай з’явы. Пралетар будзе рабіць з гэтага свае здаровыя лагічныя вывады. Толькі адно павінна быць — праўдзівае, шчырае мастацтва. Толькі тады тэатр будзе правадыром мас — і выхаванне праз тэатр будзе раўнаважна выхаванню праз школу.

1922

МАЕ ЎСПАМІНЫ

(Да вечара памяці М. Багдановіча)

Ёсць песняры, якія, нягледзячы на свае высокамастацкія творы, на ўтончаную далікатнасць і нежнасць тонаў у перажываннях, адмалёваных у лірычных вершах, — аднак у звычайным штодзённым жыцці, у адносінах да людзей, гэтыя песняры

бываюць з сухімі, неадзвычайнымі натурамі, бываюць праз меру праявічымі.

А ёсць такія песняры, у якіх паэтычныя творы гарманіруюць з іх уласным жыццём. Яны з'яўляюцца паэтамі і ў звычайным жыцці.

Да ліку апошніх і належыць загінуўшы на 26 годзе жыцця наш пясняр Максім Багдановіч.

Пазнаёміўся я з М. Багдановічам увосень 1916 г., калі ён прыехаў з цэнтра Расіі ў беларускі Мінск на працу. Гэта быў першы раз, калі наш паэт парашыў працаваць у цеснай сям'і беларускіх адраджэнцаў.

Беларускія адраджэнцы перажывалі тады ў Мінску цяжкі час царскай рэакцыі. Беларускае друкаванае слова, як «небяспечнае» на лініі фронту, было забаронена. Беларускія культурныя дзеячы групаваліся каля Беларускага камітэта дапамогі пацярпеўшым ад вайны, які быў заложаны ў 1915 г. Працы было шмат: трэба было даваць прытулак і яду тысячам сялян-уцекачоў, якія вялікай хваляй рынулі з Віленшчыны, Гродзеншчыны і часткі Міншчыны.

Беларуская культурная праца тады зусім заглохла. Гэта значыць, што абставіны працы былі для беларускага песняра неспрыяючыя.

Пры гэтым яшчэ трэба заўважыць, што М. Багдановіч быў тады ўжо моцна хворы на сухоты, і тэмпература ў яго была пастаянна павышаная.

Я тады жыў на Мала-Георгіеўскай вуліцы і прапанаваў Максіму перабрацца да мяне на кватэру. Каля шасці месяцаў да самага выезду ў Ялту М. Багдановіч жыў у мяне.

Нягледзячы на слабае здароўе, М. Багдановіч прыняў службу ў земстве, дзе надта шмат працаваў. У вольны ад службы час ён або сядзеў у Пушкінскай бібліятэцы, або сядзеў дома і займаўся літаратурнай працай. Сядзеў пры керасінавай лямпе штодня да гадзіны 3—4 уночы. Галоўным чынам ён тады студ'яваў тэхніку вершаў. Па гэтай галіне ён здабыў сабе шмат кніг як на расійскай, так і на іншых мовах. Ён меў спецыяльныя тоўсты сшытак, які цалкам быў запоўнены матэматычнымі вылічэннямі і іерогліфамі — узорами розных размераў верша.

Гэтыя іерогліфы ён час ад часу ілюстравалі пробнымі вершамі, якія часам чытаў мне. Памятаю — чытаў ён тады вершы з японскай паэзіі, якія сваёй арыгінальнай формай вельмі зграбна выходзілі на беларускай мове.

Рабіў ён тады доследы метрыкі і рытмікі беларускіх народных песень, аб якіх зноў жа пісаў таемныя іерогліфічныя знакі.

Ён страшна захопліваўся тады беларускай народнай творчасцю. Чытаў ён мне тады цэлы цыкл сваіх вершаў на народныя матывы, паміж іншымі і верш «Страцім лебедзь».

Яго рабочы стол быў праўдзівай лабараторыяй яго паэтычнай творчасці. Ён мог папраўдзе свядома гартаваць і шліфаваць свае паэтычныя перлы, бо быў чалавекам з еўрапейскім выхаваннем: ведаў старажытныя і новыя еўрапейскія мовы і меў з чаго браць прыклады для маладой беларускай паэзіі.

Але пры гэтым смутна было глядзець, як побач з кіпамі рукапісаў на яго рабочым сталем былі расстаўлены бутэлечкі з мікстурамі, якія ён часта прымаў, а ў час працы ўночы дык па некалькі разоў мераў сваю тэмпературу, якая павышалася ў яго болей 38 градусаў.

Раз на тыдзень у адной з беларускіх для ўцекачоў сталовак ладзіліся нелегальныя вечарынкi-суботнікі, дзе збіралася наша моладзь. На гэтых вечарах Багдановіч заўсёды выступаў з рэфератамі і дэкламацыямі сваіх вершаў. Гаварыў ён заўсёды натхнёна, з пад'ёмам і вельмі красамоўна.

Трэба адзначыць, што здароўя свайго М. Багдановіч не шкадаваў, не зварачваў увагу на яду і вопраткі. Заўсёды хадзіў у студэнцкай старой вопратцы, а гарбату піў без цукру.

«Як я магу дазволюць сабе такую роскаш і ўжываць цукар, — гаварыў ён, — калі ў гэты самы час нашы ўцекачы хлеба не маюць...»

І, сапраўды, ён быў ідэалістам-фанатыкам, чалавекам надзвычайна добрым і ўважлівым да людзей, хаця на першы выгляд ён здаваўся суровым і замкнутым. Невялікую казённую пенсію сваю раздаваў направа і налева, а для самога сябе быў бездапаможным, як малое дзіця.

За шэсць месяцаў сумеснага жыцця з М. Багдановічам я не прыкмячаў, каб ён, нягледзячы на сваю хворасць, сядзеў хоць хвіліну без працы. Калі часам я скардзіўся яму на сваю нудную працу ў камітэце, ён знаходзіў для мяне адно лякарства — з памяці дэкламаваць вершы вялікіх сусветных паэтаў, тады адразу на сэрцы палягчэе...

Вось да чаго даходзіла ў яго любоў да паэзіі і красы!..

Паэзія была найлепшай уцехай яго жыцця. Пры ёй забываўся ён аб сваёй хворобе, забываўся аб тым, што дні яго жыцця злічаны...

У Ялту на лекі выправілі яго гвалтам — не хацеў ехаць з бацькаўшчыны...

З асаблівым смуткам успамінаю я апошнія месяцы сумеснага жыцця з М. Багдановічам, калі ён гарэў на сваім уласным агні, з асаблівай радасцю ўспамінаю знаёмства з ім. Яго светлы вобраз не выходзіць з памяці тых, хто яго блізка знаў.

1923

АД ГУРТКОВАЙ НАВУКОВАЙ ПРАЦЫ — ДА БЕЛАРУСКАЙ АКАДЭМІІ НАВУК

Быў час, калі беларусазнаўства, або, як у старыя часы гэта называлі, «исследование Северо-Западного края» было расцеяна па розных навуковых установах быўшай царскай Расіі. Праз якія б русіфікатарскія акулеры даўней расійскія вучоныя ні глядзелі на беларускі край, аднак вызначаліся пэўныя асобы, якія займаліся даследаваннем нашага краю па розных галінах культуры і эканомікі. Нягледзячы ні на якія тэндэнцыі саміх вучоных, жыццёвыя факты, самабытнасць нашага краю і яе караннога насылення бралі верх у навуцы. Такім чынам праз увесь працяг мінулага стагоддзя і па сённяшні дзень мы мелі багаты кадр беларусаведаў, працамі якіх мы карыстаемся і цяпер.

З 1921 года, калі ў невялічкім абшары Савецкай Беларусі пачалося будаўніцтва новай беларускай культуры, як распаўсюджанне беларускіх школ і г. д., само жыццё выклікала патрэбу стварыць беларускую тэрміналагічную камісію дзеля апрацавання навуковых тэрмінаў для школьных падручнікаў на беларускай мове.

Потым з членаў тэрміналагічнай камісіі, з яшчэ большым пашырэннем беларускай культуры, стварыўся Інстытут беларускай культуры. Інбелкульт з'яўляецца цэнтрам, вакол якога групуецца беларускія культурныя дзеячы, пад кіраўніцтвам якога яны знаходзяцца. Пад яго веданнем знаходзіцца, паміж іншым, беларускі тэатр, беларуская студыя ў Маскве і г. д. Інбелкульт рабіў спробы навуковых экспедыцый па даследаванню культурных і эканамічных багаццяў нашага краю і мае намеры надалей пашырыць гэту справу. Інбелкульт трымае пад сваёй апекай маладых беларускіх вучоных, пад яго кіраўніцтвам яны пішуць свае працы, і наогул пачынае збіраць у адно цэлае ўсё тое, што творыцца ў сэнсе беларускай маладой навукі і мастацтва.

Разумеецца, Інстытут беларускай культуры ў межах сваёй працы шмат ужо зрабіў, але гэта праца чыста лабараторнага

характару (у большасці — апрацаванне навуковай тэрміналогіі), не зусім вядомая для шырокіх колаў грамадзянства і не абхопліваючая ўсіх галін навукі і мастацтва ў шырокім сэнсе гэтага слова.

Ёсць яшчэ адна мэта ў працы Інбелкульта — выгадаваць кадры маладых беларускіх прафесараў для Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. У гэтым кірунку зроблены таксама такія-сякія крокі.

Аднак, трэба прызнацца, што, нягледзячы на вялікую карысць ад працы Інбелкульта, яго трэба пераарганізаваць у нешта болей шырокае, усёабхопліваючае. Падышоў час выйсці з рамак гурткавай навуковай працы да працы большага размаху — да Беларускай краёвай акадэміі навук. У звязку з пашырэннем нашай тэрыторыі гэтае пытанне павінна стаяць у нас на чарзе дня. Гэткая акадэмія павінна знаходзіцца ў Мінску — у цэнтры нашай рэспублікі, скуль яна павінна разнасіць святло навукі і культуры па ўсяму нашаму краю.

Дзеля гэтай мэты, на наш погляд, трэба было ў хуткім часе склікаць у Мінску з'езд беларускіх вучоных, рассяяных на ўсяму СССР па розных навуковых установах, і пагаварыць аб гэтай неадкладнай справе. Маленькае ядро такіх людзей маем сярод працаўнікоў Інбелкульта, Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта, але шмат выдатнейшых беларускіх вучоных працуе па-за межамі нашага краю. Іх усіх трэба сабраць у адну вялікую сям'ю, якія разам з мясцовымі паслужылі б асяродкам Беларускай акадэміі навук.

Час на гэта надыйшоў. Чакаць далей нельга. Мы тут выказваем у гэтай справе сваю першую думку і просім выказацца аб гэтым зацікаўленых асоб болей дэтална.

ЛІСТЫ

1. АНТОНУ І ІВАНУ ЛУЦКЕВІЧАМ¹

[1918—1920]

Браточкі Антон і Іван!

Чалом, чалом², даражэнькія. Не маю слоў пісаць Вам, як я рад быў, атрымаўшы вестку аб Вас. Вельмі цешыўся я з Вашай працы за гэты час. Пад Вялікарасіяй у Менску гэтага зрабіць нельга было нават за час волі. Цэнтралістычныя тэндэнцыі народных камісараў ціскалі і душылі беларусаў, бадай, горш за Мікалая. Паявілася ў нас, праўда, шмат новых людзей — ссыльныя з Сібіры і інш.

Большая частка нашых людзей палітыкай займалася. З газет нашых аб усім даведаецца. Што датычыць мяне, дык я быў заняты, бадай, увесь час службай па «абмундзіраванню арміі» як ваеннаабавязаны, але штосьці і я рабіў. Можна, якім спосабам вырвецца да нас.

Цалую Вас моцна.

Кланяюся ўсім!

Ваш Бядуля.

2. АДАМУ БАБАРЭКУ¹

28 чэрвеня 1927 г.,
Талька

Любы Адам!

Сяджу ў лесе ў глушы. Некалькі дзён было надта хораша. Цяпер надвор'е сапсулася. Вецер вые ў хвойніку, як гайня ваўкоў. Глядзі, братку, за друкаваннем «Узвышша». Наладзь справу з кватэрай (наркамасветы) і продажам нашых выданняў. Вельмі прашу выправіць карэктурку «Салаўя». Як ідзе працяг камедыі пад назваю «Федэрацыя»? Мабыць, Крапіву пашліце туды? Хутка скончу «Салаўя» і вазьмуся за іншыя апавяданні (некалькі дробных) і новую аповесць.

Прывітанне жонцы, Крапіве і Я. Пушчы. Мо ёсць што цікавае з Масквы?

Твой Змітрок

Мой адрас: пошта Талька, Пухавіцкі раён. Аб'ездчыку Цэльскага лясніцтва А. І. Яўсейчыку для З. Бядулі.

3. АНАТОЛЮ ТЫЧЫНУ¹

8 верасня 1929 г.
г. Гагры

Дарагі Анатолій!

Устроіўся добра. Жыву ўжо трэці тыдзень на першым паверсе ў пакоі № 7. Але вось сапсулася надвор'е. Ужо другі дзень дождж. 15-га еду, білет ужо маю. Смерць Паўлюка Труса сапула мне ўвесь настрой. Я ўжо другі дзень (ліст учора атрымаў) знаходжуся пад гэтым цяжкім уражаннем: такі малады і здольны хлопец! Два грузіны, якія жылі разам з Вамі, ужо выехалі. Фотаздымкі ў мяне, нешта штук 10. Я іх Вам перадам, як прыеду. Сягоння або заўтра, як перастане дождж, куплю для Вас патрэбныя фотаздымкі «Гагрышы». Думаю, што па пошце ўжо няма сэнсу перасылаць — прывязу сам. Прывітанне і ліст ад Вас перадаў.

У Гаграх навін ніякіх, у сувязі з дажджом вельмі нудна. Я ўчора раніцай выехаў быў на кацеры з цэлай кампаніяй на мыс Піцунду, але не даехалі, бо пачалося на моры сільнае хваляванне.

Грошы ад Вас атрымаў якраз упору, і няма чаго прасіць пра-
бачэння. 3 руб. аддаў таму грузіну з дзікім прозвішчам, якога
ніяк не выгаварыць.

Пажадаю ўсяго найлепшага.

З. Бядуля.

4. ЧАРЖЫНСКИМ¹

*20 верасня 1932 г.,
[Мінск]*

Мае дарагія Геня, Владэк, Віцька і Ронька!

За гэта лета я аж тры разы пісаў вам, але, мабыць, лісты
прапалі ў дарозе. Раз напісаў Владэку спецыяльную адкрытку
наконт яго перакладу «Анты Дзюрынга» Энгельса, бо яшчэ
вясной гаварыў з загадчыкам Дзяржвыдавецтва Беларусі аб
гэтай працы — і загадчык, А. Некрашэвіч, прасіў, каб Владэк
яму аб гэтым напісаў.

Геня, блявузганя аб тваім замустве мы тут не чулі. Не ве-
даю, адкуль гэта бярэ Круталевіч, мабыць, адгалоскі ранейшых
плётак. Плюнь! Спадзяюся, што фатаграфію мне прышлеш.
Навін у мяне ніякіх. Працую і жыву. Друкуецца другі том ра-
мана «Язэп Крушынскі», вялікая кніга ў 25—26 аркушаў. Том
ахоплены ўвесь перыяд розных падзей на Беларусі аж да канца
1930 г. Пішу цяпер новыя творы. Я гэтым летам нідзе не быў.
У нас дарагоўля, пэўна, не меншая, чым у вас. У снежні паеду на
месяц у Кіславодск. І я хацеў бы пабыць у вас, але пакуль што
на гэта няма сродкаў. Марыя мне нічога не пісала. Рэня з сям'ёю
цяпер жывуць у саўгасе Сляпянка — 1 кіламетр ад Менска. У іх
жыццё трохі палепшылася. Соня з хлопчыкам яшчэ ў мамы, а
яе муж працуе ў бальніцы ў Пleshчаніцах. Ён ужо доктар. Міця
ў Барысаве. Ён цяпер вайсковец. Носіць рэвальвер, на каўняры
4 кубікі, і ён вельмі фарсіць.

Вельмі добра робіш, што задумала вучыцца. Гэта заўсёды
пойдзе на карысць. Лёлік упарта вучыцца, ажно лбом сцены
прабівае — сцены вышэйшай матэматыкі, фізікі і тэхнікі. Прак-
тыкуецца на розных заводах і рад, што адышоў ад літаратуры.
Я таксама рад, што ён так зрабіў. Хаця ён мае тую самую ра-
нейшую кватэру, але ён начуе ў мяне больш чым там. У нас яму
прытульней з харчамі.

Зорачка выцягнулася-вырасла, даўгая і худзенькая. Пачала лепш есці. Часта бярэ вашы фотакартчкі і кажа: гэта цёця Геня, а гэта Ронька, а гэта Віцька, а гэта дзядзя Уладэк. Я паслаў бы яе фатаграфію, дык яна не даецца фатаграфавання. Колькі разоў прабавалі, дык як толькі на яе наставяць фотаапарат, на яе нападае вялікі страх.

Прывітанне ад Машы, Зорачкі і Лёліка.
Цалую моцна.

Змітрок.

5. ВУЛЬФУ СОСЕНСКАМУ¹

*14 красавіка 1940 г.,
Мінск*

Дарагі Вульф!

Я чытаў тваё пісьмо з вялікім хваляваннем. Мая жонка слухала, і слёзы ліліся з яе вачэй. Ты так шмат напакутваўся, што і словамі не скажаш. Відаць, што ты даўно кінуў сваю старую прафесію і ўвесь час жыў, што называецца, ветрам. Ты ж быў здольным хлопцам, няхай бы ты ў свой час займаўся самаадукацыяй. Я ж у маладыя гады быў не багацейшы за цябе, аднак вучыўся. Жаніўся я гадоў 14 таму назад. У мяне ўсяго двое дзяцей. Навошта іх многа? Але не думай, што я табе гэта ў папрок кажу. Ты там жыў у іншым акружэнні, у іншым быцце.

Твае дзеці выгадуюцца і, калі яны здольныя, стануць вялікімі людзьмі. Што тычыцца хворага хлопчыка, дык падай заяву ў раённы аддзел аховы здароўя, і яго пашлюць, куды трэба, на санаторнае лячэнне. Калі там не паможа — напішаш мне, і я тут пастараюся, дзе трэба.

Як ты спраўляешся з новай работай і колькі ты атрымліваеш пенсіі¹?

Хацеў табе паслаць тое-сёе з маіх кніг, але, на жаль, нічога не знайшоў. Яшчэ ўвосені 39 года ў мяне забралі ўсе кнігі для школ Заходняй Беларусі. У мяне асталося па адным экзэмпляры кожнай кнігі, яны мне патрэбны для новых выданняў.

У хуткім часе выйдзе з друку адна мая новая кніга. Я прышлю яе табе адразу. У гэтым годзе павінна выйці некалькі маіх кніг. Я іх табе буду прысылаць па парадку.

Тут у нас была адна даўгінаўская дзяўчына Бася Рубіна, па прафесіі зубны ўрач. Яна мае здольнасць кампазітара. Яна мне

расказвала пра цябе і пра тваё жыццё прыблізна так, як ты мне напісаў.

Слухай, братку. Калі ў цябе хопіць часу і цярплінасці, я параіў бы табе вучыцца ў вольны час, каб стаць добра граматычным чалавекам, а то пішаш так, як пісаў 30 год таму назад. Я добра помню твае матэрыялы, якія ты прысылаў у «Нашу ніву». Твае карэспандэнцыі былі заўсёды разумныя і талковыя.

Ты б цяпер прысылаў у нашы газеты карэспандэнцыі. Гэта добра аплачваецца. Табе не быў бы лішнім такі-сякі заробак апрача службы. Толькі карэспандэнцыі ў наш час павінны быць напісаны добрай літаратурнай мовай.

Варта было б табе стаць карэспандэнтам адной з мінскіх газет. На першы час я выпраўляў бы твой матэрыял, а пасля сам налаўчыўся б.

Ты ж на пошце бачыш усе газеты. Выберы адну з іх і напішы мне. Я пастараюся наладзіць гэту справу.

Твой З.

Прывет ад маёй жонкі.

Я нядаўна паслаў Злата Бейле 100 руб.

З. Б.

6. ПАЎЛУ КАБЗАРЭЎСКАМУ

*23 мая 1941 г.
Мінск*

Уважаемый Павел Соломонович!

Сознаюсь, обрадовался Вашему письму. Думаю, что при переводе повести «В дремучих лесах» у Вас трудностей никаких и не будет. Язык у меня легкий, народный, близкий к русскому. Если встретятся непонятные слова — напишите мне, и я объясню.

Я уверен, что Вы не переводите дословно, а свободно переживаете фразы с белорусского на русский язык так, что каждое предложение звучит по-русски хорошо, и сохраняются особенности моего стиля. Я придерживаюсь такого принципа при переводе Шолом-Алейхема с еврейского на белорусский язык. Мои переводы хвалят.

Авторизация не нужна. Это может задержать работу. Я летом буду разъезжать по районам Белоруссии и редко буду в Минске. Таким образом перевод может у меня лежать неделями.

Итак, желаю Вам успеха! Напечатаны ли переведенные Ваши рассказы?

С сердечным приветом

З. Бядуля.

7. ЯЎГЕНІІ ЧАРЖЫНСКАЙ

28 жніўня 1941 г.,

Нова-Бурасы Саратайскай вобласці

Здравствуй, дорогая Геня!

Сердечный привет Владеку и Ронечке.

Вчера получил от тебя открытку, а сегодня письмо. Все для меня ясно стало. Мы думали, что Реня и Соня выехали из Заславля организованно. Оказывается, и они не успели захватить с собой ничего из вещей. Это очень печально. Очень жаль, что Митя не получает твоих писем, и мы не можем ему отсюда написать. Ведь он о нас всех совершенно не знает и напрасно волнуется.

Хотя без вещей к зиме в данный момент очень тяжело, но как-нибудь выйдем из трудного положения. Голова дороже вещей. Я лично приехал тогда из командировки и не мог попасть в свою квартиру. Маму встретил в кооперативе. Она стояла в очереди за хлебом. Так мы и пустились с нею в путь до Борисова пешком. Понимаешь, как это было легко. Непокойно было и в поезде. Но все это пережито. Возвратимся домой, когда одержим полную победу над фашистским мерзавцем. В этом я ни капли не сомневаюсь. Мы все живы и здоровы.

Маши нет дома. Раньше она ходила жать рожь на колхозное поле. И, представь себе, она работает не хуже заправских колхозниц. Вчера и сегодня она ходит с Зюечкой на уборку картошки. И я не очень-то гуляю — принимаюсь за изучение колхозной жизни. Местная власть относится ко мне очень сочувственно. Съездил на днях в Саратов, хотел там устроиться, но очень трудно достать квартиру. Это нужно было хотя бы месяц тому назад. У меня ведь большая семья. Невозможно найти подходящую комнату. С пропиской мне лично было бы как раз не трудно. Вот и осел в Н.-Бурасах, как-нибудь приспособлюсь. Мне обещали какую-либо работу. Немного буду сотрудничать в газетах и так-сяк проскочим это трудное время. Мне очень больно, что из своих последних крох выслала для мамы сто руб.

Если можно было бы связаться с Митей, тогда этот вопрос был бы разрешен гораздо легче.

Сеня как-нибудь устроится. Жалко, что Реня очутилась в таком аховом положении.

Ты по всей вероятности получила от мамы письмо, переведенное мною на русский язык, чтобы оно было более понятным.

Что касается присылки Рониного зимнего пальто и шапочки, то я это предоставляю решить Маше, когда она придет с работы. Тогда она тебе напишет. Я знаю, что у тебя ничего лишнего нет. А если Ронечка уже выросла из этого пальто, то оно может пригодиться тебе на что-нибудь другое.

Щепетильность Маши доводит меня до бешенства. Гайсина должна ей 300 руб., и Маша постеснялась напомнить ей об этом. А 300 руб. в настоящее время, при моем тяжелом положении, для меня целый капитал. А сама Гайсина до сих пор не догадалась выслать должок. Я уверен, что она по-прежнему в деньгах не нуждается. При случае деликатно напомним ей об этом.

Больше пока не о чем писать. Спасибо за такое пространное письмо. Привет Рене. Постараюсь написать Соне. Привет от Маши, мамы Зои и Фимы. Целую крепко всех вас

З. Бядуля

Привет Рене с семьей. Пусть прочтет это письмо.

8. ЯЎГЕНІІ ЧАРЖЫНСКАЙ

*28 кастрычніка 1941 г.,
Нова-Бурасы Саратаўскай вобласці*

Дорогая Геня!

Привет Владеку, Ронечке и всем нашим — извините, что до сих пор не писал. Мы все живы и здоровы. На днях выезжаем в Среднюю Азию. Возможно, в Алма-Ату. Как только приедем, напишу тебе письмо. Был у нас недели две тому назад т. Гайсин. Много чего хорошего обещался сделать для меня, но, видно, не мог по разным причинам, зависящим не от него. Передай там сердечный привет Рахиль Абрамовне, если она еще в Казани. Жили мы здесь довольно сносно, не знаю, как будет в Средней Азии. Но здесь холодно, и нам не удалось достать теплой обуви. Спать как раз было на чем. Из Саратова нам прислали кровати, подушки и одеяла.

Больше не о чем писать. Я вообще не умею писать длинных писем. Привет от всех моих. 300 руб. мы получили. Всего доброго. Крепко целую всех вас. Привет Рене, Соне и всем нашим.

Змітрок.

ДАДАТАК

УСПАМІНЫ ПРА ЗМІТРАКА БЯДУЛЮ

Мацвей ПЛАЎНІК¹

З ДЗІЦЯЧЫХ ГАДОЎ

Радзіма наша Пасадзец — гэта невялікае мястэчка, у якім было толькі каля дваццаці хат. Каля Пасадца кружылася рэчка, на якой у той час былі два вадзяныя млыны. Цяпер гэтых млыноў ужо няма. Вакол Пасадца — вялікім сасновыя лясы. Зямля там пясчаная. Людзі жылі вельмі бедна. Мала ў каго хапала хлеба на ўвесь год.

Сям'я наша была працавітая, музычная. Маці нарадзіла дзевяцёх дзяцей, і жылі мы ў пастаяннай нястачы. Зямлі ў нас не было. Бацька займаўся вывазкай лесу да сплаўной ракі, а часам і іншай работай — якая траплялася. Маці была швачка. Бацька добра іграў на скрыпцы. Ён трымаў яе ўвесь час пад замком, каб дзеці не чапалі. Бацька купіў скрыпку і для Самуіла і вучыў яго іграць. Але ён не асабліва захапляўся іграй на скрыпцы. Сёстры нашы вельмі добра спявалі беларускія, украінскія, рускія песні.

Доўгі час у нас не было свайго дома. Некалькі гадоў жылі ў маленькім пакойчыку, які дзядуля выдзеліў нам. Дзед быў меднікам, кавалём. Самуіл, калі яшчэ быў малы, часта хадзіў да яго ў кузню і дапамагаў яму. Дзед хацеў, каб Самуіл таксама быў меднікам або кавалём, і вучыў яго.

У сем гадоў Бядуля пачаў вучыцца ў хедары (пачатковая школа), прабыўшы там пяць гадоў. Потым яшчэ тры гады вучыўся ў ешыбоце (духоўная семінарыя), куды яго прымусілі паступіць бацькі. Але ешыбот ён не скончыў, пакінуў. «Творы Пушкіна, Лермантава, Гоголя і Някрасава выцеснілі бессэнсоўны талмуд з яго мёртвай філасофіяй, з яго нуднымі развагамі аб дабры і злу», — пісаў Бядуля аб прычыне свайго адыходу з ешыбота.

Пасля таго як з Самуіла не атрымаўся рабін, бацька хацеў, каб ён стаў бухгалтарам. Купіў яму падручнік па бухгалтэрыі, і Самуіл чытаў яго. Але не да гэтага брат імкнуўся. Ён ірваўся да святла і пазнання і пасля доўгіх блуканняў па пакутах знайшоў сваю сапраўдную пуцёўку ў жыццё, якая была прызначана яму самой прыродай.

Самуіл старанна пачаў займацца самаадукацыяй. Але для гэтага патрэбна было вельмі многае. Па-першае, Самуіл быў самы старэйшы ў сям'і і ўжо павінен быў дапамагаць ёй. На яго дапамогу разлічвалі. Акрамя таго, для самаадукацыі трэба мець падручнікі, кнігі, а ў Пасадцы іх дастаць было немагчыма. Самуілу стала вядома, што ў Даўгінаве ёсць бібліятэка, у якой можна браць кнігі для чытання, і што там таксама можна было здабыць падручнікі. Самуіл хадзіў пешшу ў Даўгінава за дваццаць пяць кіламетраў ад Пасадца і прыносіў кнігі.

Тады ж ён пачаў настаўнічаць — спачатку ў Батурыне, а потым у Пасадцы. Выкладаў у асноўным агульныя прадметы.

Настаўніцтвам Самуіл займаўся толькі некалькі гадоў. Бацька ў той час ужо стаў прыказчыкам на лесараспрацоўках аднаго віленскага лесарамыслоўца. Самуіл працаваў у лесе разам з усімі рабочымі, якія высякалі лес, і атрымліваў аднолькавую з усімі плату. Самуіл удзельнічаў таксама ў сплаве лесу на плытах у Вільню. Агульнае становішча ў сям'і значна палепшылася, і бацька вырашыў пабудаваць свой уласны дом. Памятаю, як бацька з Самуілам нарыхтоўвалі дошкі для падлогі. У новым доме былі тры пакоі і кухня.

Пасля таго, як уся наша сям'я перабралася ў свой новы дом, Самуіл увесь час стаў аддаваць самаадукацыі. У хаце было ўвесь час шумна ад мітусні малых дзяцей, і гэта яму замінала. У Самуіла быў равеснік Фоля, з якім яны разам займаліся. За паўкіламетра ад Пасадца знаходзіўся хутар Вітуліна. Там жыла адна невялікая сям'я Андрыеўскіх, і яны дзволілі ім займацца ў асобным пакоі. А займаліся яны апантана — цэлымі днямі. Я ім штодня насіў туды абеда.

Самуіл вельмі любіў маляваць. Маляваў ён прыроду, звяроў і птушак. Адночы ён мяне і сястру паставіў ля стала і на вялікім лісце паперы алоўкам намалюваў нас. Гэты малюнак доўгі час вісеў у хаце на сцяне. Усе, хто да нас прыходзіў, здзіўляліся, як падобна намалювана.

Адночы, калі Бядуля пайшоў у Даўгінава па кнігі, ён сустрэўся там з адным чалавекам, які распаўсюджаў беларускую газету «Наша ніва». Ён набыў у яго адзін нумар.

Знаходзячыся з маленства сярод беларусаў, а таксама працуючы разам з імі ў лясках і на сплаве, Самуіл, апроч таго, вельмі любіў хадзіць па суседніх вёсках і гутарыць з людзьмі на розныя тэмы, ён проста палюбіў гэтых бедных, працавітых людзей. Самуіл настолькі вывучыў беларускую мову, што яна для яго стала роднай. Тут трэба сказаць пра тое, што Самуіл у вельмі маладым узросце пачаў пісаць вершы. У той час у Пецярбургу выдаваўся часопіс «На берагах Нявы». Самуіл пасылаў туды свае вершы, і яны там друкаваліся.

Пасля таго, як ён даведаўся аб выданні беларускай газеты «Наша ніва», ён пачаў пісаць свае творы на беларускай мове і пасылаць у Вільню ў рэдакцыю «Нашай нівы». Хутка і сам пачаў працаваць у «Нашай ніве» сакратаром рэдакцыі.

Самуіл любіў прыязджаць дахаты пагасціць у маі месяцы, калі ўся прырода была ўжо ў поўным росквіце. Яго прыезд быў вялікім святам не толькі для нашай сям'і, але і для ўсёй моладзі Пасадца. Як толькі

даведваліся хлопцы і дзяўчаты, што прыехаў Бядуля, яны збіраліся да нас па вечарах. Самуіл расказваў аб Вільні і чытаў свае вершы, апаবাদанні. Сёстры спявалі. Потым бацька іграў на скрыпцы, і ўсе танцавалі. Для таго, каб далучыць да сябе моладзь з суседніх вёсак, пасадзецкая моладзь збіралася на высокай, парослай хвоямі гары, якая была ў канцы вёскі. Распальвалі вогнішчы, і пасадзекія музыкі распачыналі сваю ігру. Там Бядуля чытаў свае творы. Спявалі песні, і было вельмі весела.

Бядуля вельмі любіў дзяцей і часам выступаў перад імі.

Потым Змітрок Бядуля пераехаў з Вільні ў Мінск і пасяліўся разам з Янкам Купалам у доме, дзе адбываўся Першы з'езд Расійскай сацыял-дэмакратычнай рабочай партыі. Самуіл займаў правую палавіну дома, а Янка Купала — левую. Я часта ездзіў у Мінск і кожны раз заязджаў да брата. Калі я першы раз прыехаў, Янка Купала запрасіў мяне да сябе, пазнаёміў з жонкай Уладзіславай Францаўнай і папрасіў мяне, каб я раскажаў яму, як у нас жывуць людзі, ці ёсць там вучылішча, як дзеці вучацца, і прасіў адказаць на шэраг іншых пытанняў. Я пра ўсё падрабязна расказваў. Янка Купала мяне прасіў, каб кожны раз, калі я буду ў Мінску, абавязкова заходзіў да яго. Бываючы часта ў брата і Янкі Купалы, я пераканаўся, што яны вельмі сябруюць паміж сабой.

Прайшлі гады. Уся наша сям'я перабралася ў Мінск. Пасадзец і ўсе навакольныя вёскі аб'ядналіся ў адзін калгас імя Энгельса. Бядуля па-ранейшаму наведваўся ў Пасадзец. Ён цікавіўся, як жывуць людзі, як арганізавана работа ў калгасе, пісаў у насценныя газеты. Ён ад'язджаў, задаволены тым, што людзі там цяпер жывуць значна лепш, чым раней...

Кожны раз, калі я наведваўся да брата, я заставаў у яго на кватэры маладых пісьменнікаў, якія да яго звярталіся з рознымі пытаннямі, прыходзілі таксама і студэнты. Самуіл усіх прымаў з вялікай радасцю.

У час, калі пачалася вайна, Бядуля знаходзіўся ў камандзіроўцы ў Хойніках, а жонка яго з дзецьмі была ў Пухавічах у ДOME творчасці пісьменнікаў. Вярнуўшыся ў Мінск, Бядуля тут жа яго і пакінуў: разам з маці яны пешшу пайшлі да Барысава. З Барысава цягнуком даехалі да горада Піжма Горкаўскай вобласці. Тут ён уладкаваўся працаваць у рэдакцыі, далі яму асобны пакойчык для жылля. Доўгі час Самуіл не ведаў, дзе знаходзіцца яго жонка з дзецьмі, ці жывыя яны, і вельмі пакутаваў.

Пісьменнік Ліфшыц даведаўся і паведаміў Бядулю, што яго сям'я знаходзіцца ў горадзе Бурасы Саратаўскай вобласці. Бядуля напісаў жонцы ліст, а пасля таго як атрымаў адказ, разам з маці пераехаў да сваёй сям'і. Праз некаторы час немцы пачалі бамбіць і Бурасы, і многія пачалі выязджаць адтуль. Бядуля з сям'ёй таксама паехалі ва Уральск. На апошняй станцыі, не даяджаючы да Уральска, Самуіла не стала. Яму было тады пяцьдзсят чатыры гады.

Уладзіслава ЛУЦЭВІЧ

МАЁ ЗНАЁМСТВА

Маё знаёмства са Змітраком Бядулем адносіцца да 1912 года, да часу яго прыезду ў Вільню. Ужо тады ён вылучаўся сярод маладых беларускіх пісьменнікаў як надзвычай здольны і своеасаблівы лірык у прозе, глыбокі знаўца чалавечай душы. Многія з яго апавяданняў, што друкаваліся ў «Нашай ніве», а пасля выйшлі асобнай кніжкай, якая называецца «Абразкі», завучваліся беларускай моладдзю на памяць, перадаваліся з вуснаў у вусны. У апавяданні «Плач пралесак, дзяцей вясны» адчуваўся подых не толькі абуджанай прыроды, але і вясны ў жыцці народа. Мова Змітрака Бядулі чаравала сваёй мяккасцю і сакавітасцю; вельмі блізкая да народнай, яна адначасова была высокакультурнай мовай, здольнай выказаць самыя тонкія адчуванні.

Калі стала вядомым, што Змітрок Бядуля са свайго маленькага Пасада пераязджае на сталую працу ў Вільню, усе, каму была дарагая беларуская літаратура, а ў першую чаргу наша моладзь, сталі нецярпліва і радасна чакаць сустрэчы з пісьменнікам.

І вось разышлася вестка, што Змітрок Бядуля прыехаў. Я даведалася, што ён знаходзіцца ў беларускай кнігарні на вуліцы Завальнай, 7 — звычайным месцы ўсіх нашых сустрэч і «лятучых» зборак у Вільні. Прышоўшы ў кнігарню, я ўбачыла маладога, вельмі сарамлівага хлопца, якога акружалі мае знаёмыя.

Ён быў апрануты ў вясковую куртачку, паверсе — пелярына, а на галаве — нейкі смешны капялюш. Гэта надавала яму паўвясковы, паўгарадскі выгляд.

Бядулю распытвалі з усіх бакоў аб яго жыцці ў Пасадцы, аб намерах у Вільні. Бядуля з дабрадушнай усмешкай, крыху збянтэжана адказваў на пытанні. «Дзякуй вам, браточкі, дзякуй! — гаварыў ён. — Як я рад, што ўрэшце трапіў у Вільню. Доўга я чакаў гэтай хвіліны, каб пабыць разам з вамі».

Усе мы з цікавасцю слухалі Бядулю. Асабліва цікавіліся ім Цётка і Ядвігін Ш., якія прысутнічалі пры сустрэчы.

З гэтага часу Змітрок Бядуля сам стаў неадлучнай часткай віленскага беларускага асяроддзя. Не палохаючыся цяжкіх матэрыяльных умоў, малады пісьменнік адразу ўключыўся ў літаратурную працу, спачатку — у выдавецкім таварыстве, пасля — у рэдакцыі «Нашай нівы».

У канцы 1913 года ў Вільню з Пецярбурга вярнуўся Янка Купала. Тады яны ўпершыню і сустрэліся. Купала неўзабаве перайшоў на працу ў рэдакцыю «Нашай нівы», і яны амаль заўсёды былі разам.

Рэдакцыя змяшчалася на Віленскай вуліцы, 29, на другім паверсе, у двух маленькіх простых пакойчыках. Тут жыў і працаваў Купала, а незадоўга пасяліўся і Змітрок Бядуля, які да гэтага часу жыў разам з Ядвігіным Ш. у пакойчыку пры беларускім клубе.

Мне даводзілася быць частай наведвальніцай і госцем рэдакцыі. Працуючы настаўніцай і прымаючы ўдзел у розных культурна-асветных гуртках, я звычайна збірала і прыносіла ў «Нашу ніву» допісы, інфармацыі. Часам і проста заходзіла, каб падзяліцца думкамі і ўражаннямі, параіцца, пабыць разам.

Як цяпер бачу: узнімаюся я на другі паверх, а насустрэч, па цёмных усходах, ідзе ўніз Бядуля з вялікім чайнікам;

— Як маешся, Станкевічанка? Ідзі, а я зараз прынясу чай.

Купала і Бядуля жылі больш сціпла. Яны звычайна куплялі па пяць капеек «абрэзкаў» у каўбаснай краме і хлеба — гэта была іх вячэра.

Заходзячы пасля працы да Купалы і Бядулі, я часам прыносіла з сабой «складчыну» — булкі і бутэрброды, кладучы іх на агульны стол. Купала бурчэў і казаў, што ён не галодны, а Бядуля чырванее, паўтараючы: «Што гэта ты робіш, Станкевічанка?» Аднак, урэшце, усе мы згодна садзіліся вячэраць.

Часта пасля вячэры мы любілі марыць, пафантазіраваць аб будучыні нашага народа, нашай краіны. Многа цікавага можна было пачуць ад Змітрака Бядулі, які ўмеў захапляцца, маючы будучыню. Ён вельмі любіў наш народ, любіў характэрна Беларусі. Не раз у асабістых гутарках Бядуля скардзіўся на грамадскую несправядлівасць, якая робіць людзей суровымі. Ён усюды шукаў хоць прабліску светлага, радаснага.

Янка Купала і Змітрок Бядуля жылі ў цяжкіх матэрыяльных абставінах. Яны рэдка калі елі гарачую страву — на гэта не хапала грошай.

Часам на абед ці вячэру запрашала нас да сябе Цётка. На яе кватэры, за сталом адбываліся цікавыя літаратурныя сустрэчы, таварыскія вечары. І тут не абыходзілася без нашых улюбёных фантазій.

Памятаю, калісьці ў гутарцы з Цёткай Бядуля казаў: «Я хацеў бы, каб хаця столькі было беларускіх кніжак, колькі ў кнігарні Завадскага², і каб была свая беларуская друкарня». Шмат марылі мы тады і аб беларускіх школах.

Бядуля вельмі чула адносіўся да моладзі і асабліва да дзяцей. Ён цікавіўся нелегальнымі школкамі, якія пачалі дзейнічаць на ўскраінах Вільні. Калі я аднойчы прывяла з прытулку групу дзяцей і яны паставілі ў беларускім клубе дзіцячую п'есу «Снатворны мак», прысутны там Бядуля расчуліўся да слёз.

Памятаю маёўку, якая адбылася 1 мая 1913 года на адным з прадмесцяў Вільні — у Закрэце. Сабралася рабочая моладзь, студэнты і амаль уся прагрэсіўная беларуская інтэлігенцыя горада. Разам з іншымі быў і Бядуля. Ён уважліва слухаў прамову Цёткі, якая гаварыла ў алегарычнай форме аб вялікім свяце працоўных усяго свету.

У час свайго знаходжання ў Вільні Бядуля часта наведваў нелегальныя гурткі, тэатры, слухаў лекцыі і вельмі захапляўся музыкай. Не раз мы ўсім таварыствам — Цётка, Купала, Бядуля і іншыя — хадзілі ў літоўскі або ў рабочы польскі клубы.

Бядуляй пачалі цікавіцца літаратурныя колы не толькі беларускія, але і іншыя. Калі ў Вільню прыезджалі рускія паэты, перш — Бальмант, а пасля — Брусаў, Бядуля быў пазнаёмы з імі, прысутнічаў на літаратурных вечарах.

Сумесная праца ў «Нашай ніве», асабліва ў суровыя ваенныя гады, вельмі зблізіла Купалу і Бядулю.

Купала быў рэдактарам, Бядуля — сакратаром. На іх двух ляжала і напісанне матэрыялаў, і карэктур, і выпуск газеты, і ўся адказнасць за яе. Як асцярожна ні стараліся яны пісаць, як ні мянялі псеўданімы — ваенная цензура ўсё ж знаходзіла да чаго прычапіцца, і ў выніку ледзь не кожны нумар «Нашай нівы» выходзіў з белымі плямамі купюр. Урэшце, пасля таго, як быў канфіскаваны № 2 «Нашай нівы» ад 16 студзеня 1915 года за артыкул «Думкі», віленскі часовы камітэт па справах друку пастанавіў узбудзіць супроць Купалы, як адказнага рэдактара, судовы працэс. І над Бядулем вісела падобная небяспека суровай адказнасці за яго гарачыя заклікі-артыкулы і чудаўныя апаваданні.

Апрача барацьбы з рускімі чыноўнікамі-чарнасоценцамі і польскімі шавіністамі часта трэба было перамагаць рэакцыйныя тэндэнцыі некаторых беларускіх дзеячаў, якім не па духу былі рэвалюцыйныя настроі перадавой часткі беларускай інтэлігенцыі.

Купала вельмі паважаў Бядулю за яго таленавітасць і працаздольнасць, хоць індывідуальнасці аднаго і другога пісьменніка былі надзвычай розныя і на гэтым грунце часамі ўзнікалі невылікія разыходжанні. Купала дакараў Бядулю за мяккасць характару.

5 верасня 1915 года Купала выехаў з Вільні ў Мінск, а з Мінска ў Маскву. Так мы разлучыліся са Змітраком Бядулем.

За час нашага расстання мы ўсяго некалькі разоў абмяняліся лістамі. Купала вельмі сумаваў па Беларусі, і кожны ліст Бядулі прыносіў яму шмат радасці.

Наступная наша сустрэча з Бядулем адбылася ў 1919 годзе, калі мы пасля абвясчэння Савецкай Беларусі пераехалі са Смаленска ў Мінск. Мы сустрэліся з Бядулем, як блізкія і родныя.

Першае, аб чым загаварыў Бядуля, — гэта аб страце свайго вялікага друга Максіма Багдановіча, з якім ён частку 1916 і 1917 года пражыў на адной кватэры. Бядуля і яго сёстры Рэня і Геня былі сапраўднымі апекунамі хворага пісьменніка. Бядуля часта і пасля расказваў аб жыцці паэта, прыпамінаў розныя, нават дробныя факты, паўтараў словы нябожчыка. Смерць Багдановіча балюча адбілася на настроі Бядулі, ад кожнага ўспаміну веяла глыбокім сумам.

За час нашага расстання Бядуля і яго сёстры, якія жылі разам, перанеслі шмат гора і цяжкасцей у сувязі з ваеннымі падзеямі і нямецкай акупацыяй.

Скора і нам, на гэты раз ужо сумесна, давялося перажыць цяжкасці польскай акупацыі.

Калі ў 1920 годзе Купала моцна захварэў і больш двух месяцаў ляжаў у бальніцы, Бядуля і яго сёстры часта прыходзілі наведваць Купалу, дапамагалі чым маглі.

У 1921—1926 гадах мы жылі з Бядулем на адной кватэры, перш — па Савецкай вуліцы, у гістарычным доміку I з’езда РСДРП, а затым — па Правіянцкай, 35. Перада мной яшчэ больш раскрылася глыбокая душа Бядулі, як чалавека і пісьменніка. Ён быў вельмі прасты, чулы і мяккі. Здзіўляла яго надзвычайная працавітасць. Бядуля часта сядзеў начама і працаваў.

— Ідзі, Бядуля, спаць! — скажаш яму.

— Трэба вось скончыць работу, — адказваў ён і працаваў далей.

Часта вечарамі Бядуля чытаў свае творы Купалу, пісьменнікі абменьваліся думкамі. Бядуля ўсё яшчэ быў нежанаты, і Купала часамі любіў пажартаваць на гэту тэму, па-прыяцельску пакпіць з яго любоўных прыгод.

За пяць год сумеснага жыцця я з цікавасцю наглядала адносіны Бядулі да сям’і — да брата Лёліка (Ізраіля), які з ім жыў, да сёстраў, да бацькі. Гэтыя адносіны грунтаваліся на ўзаемнай пашане і шчырасці. Бядуля заўсёды клапаціўся аб сваіх родных. Характэрна, што ўся сям’я Бядулі з вялікай павагай адносілася да беларускай мовы, да беларускай літаратуры, да Янкі Купалы. Купала з усёй сям’і Бядулі асабліва паважаў і любіў яго сястру — Геню Чаржынскую.

Бядуля шчыра, з бязмежным захапленнем аддаваўся літаратурнай працы, у якой бачыў вялікае служэнне народу. Здзейснілася яго віленскія летуценні. Беларускі народ, дзякуючы Кастрычніцкай рэвалюцыі і Савецкай уладзе, здабыў сваю дзяржаўнасць, мае свае ўласныя друкарні, выдавецтвы, штодзённыя газеты, выходзяць тысячы кніг на беларускай мове.

Мне хочацца расказаць аб Змітраку Бядулі як аб дзіцячым пісьменніку. Ён заўсёды з вялікай любоўю адносіўся да дзяцей, назіраў за імі.

У 1921 годзе Бядуля выказаў думку аб выданні дзіцячага часопіса. Думку Бядулі падтрымалі, і вось ён — рэдактар «Зорак» (1921—1922).

Я працавала ў той час інспектарам дашкольных устаноў, і Бядуля часта заходзіў са мной у дзіцячыя дамы. У адным з гэтых дамоў пры садзейнасці Бядулі быў арганізаваны літаратурны гурток, з якім ён доўгі час падтрымліваў сувязь. Я дапамагала Бядулю ў зборы матэрыялу для дзіцячага часопіса «Зоркі».

Мала хто так глыбока, як Бядуля, ведаў дзіцячую душу і ўмеў пісаць не толькі аб дзецях, але і для дзяцей. Вершы Бядулі «Мае забавы», «Грэе сонца», «У куце сядзіць мядзведзь», казкі «Качачка-цацачка», «Жаваранак», «Пірог з мёдам» захаплялі малых чыгачоў, часта дэкламаваліся і інсцэніраваліся ў дзіцячых дамах.

Многа незабыўных хвілін перажылі мы са Змітраком Бядулем. Мне ўспамінаецца пачатак 1939 года і сустрэча на мінскім вакзале, наладжаная ў гонар беларускіх пісьменнікаў-ардэнаносцаў, якія вярталіся з Масквы. У іх ліку быў і Змітрок Бядуля. З якой радасцю вітаў сваіх пісьменнікаў наш народ. Фатаграфія гэтай сустрэчы захоўваецца ў музеі Купалы і заўсёды прыпамінае мне аб радаснай падзеі.

Змітрок Бядуля вельмі любіў сваю сям'ю, якая добра ўплывала на яго творчасць. Пісьменнік быў добрым сем'янінам і шчырым другам сваіх дзяцей.

Вераломны напад гітлераўскай Германіі прымусіў і Купалу і Бядулю, кожнага сваім шляхам, часова пакінуць Мінск. Мы з Купалам апынуліся пад Казанню, у пасёлку Печышча.

Калі Купала даведаўся, што ў Казані жывуць Чаржынскія, ён адразу пайшоў да іх. Сустрэча з сястрой Бядулі Геняй узрадавала Купалу.

«Вось тут у вас мне запахла Беларуссю!» — сказаў Купала. Паміж намі завязаліся самыя шчырыя адносіны. Чаржынскія не раз прыходзілі да нас у Печышча.

Здароўе Купалы пагоршвалася, і ў Казань, дзе знаходзілася Праўленне СП СССР, мне даводзілася хадзіць самой.

У адзін марозны дзень я зайшла ў Саюз пісьменнікаў, і першыя словы, пачутыя ад тав. Бахмэцьева, які заступаў старшыню, былі аб тым, што атрымана тэлеграма пра смерць Змітрака Бядулі.

Я доўга не магла прыйсці ў сябе. Не хацелася верыць. Я накіравалася да Чаржынскіх. Яны пацвердзілі трагічную вестку. З вялікім сумам гаварылі мы аб Змітраку, аб лёсе людзей, якія ўсё сваё жыццё аддавалі барацьбе...

Вярнуўшыся ў Печышча, я не адважвалася расказаць Янку аб смерці Бядулі. Але хутка аб гэтым паведаміла радыё.

Янка доўга хадзіў з канца ў канец пакоя, курьў і маўчаў, як заўсёды, калі глыбока хваляваўся і перажываў. Толькі калі прыйшоў наш знаёмы дырэктар завода Наякшын, Купала сказаў:

— Не дачакаўся Бядуля звароту на сваю зямлю. Не ведаю, ці вярнуся і я...

Ні Бядуля, ні Купала не вярнуліся на родную беларускую зямлю, якую абодва так моцна любілі, хараство якой так натхнёна апявалі, народу якой так верна служылі.

КАМЕНТАР

ВЕРШЫ

«На горне душы першы верш я каваў...» (с. 23)

Упершыню — газ. «Наша ніва», 1914, 27 сакавіка пад загалюкам: «На горне душы я жывы верш каваў». Падпісаны псеўданімам Ясакар. У зборы твораў, т. 1, 1937 г. паметка: «Пасадзец, 1909 г.».

Гэты верш і ўсе іншыя творы, змешчаныя ў томе, апрача асобна пазначаных, друкуюцца паводле выд.: Змітрок Бядуля. Збор твораў у пяці тамах. Мн., 1985—1989.

«Начлежнікі пляюць...» (с. 23)

Упершыню — Збор твораў, т. 1, 1937 г. з паметкай: «Пасадзец, 1910 г.».

Дазволь... (с. 24)

Упершыню — газ. «Наша ніва», 1913, 24 кастрычніка пад загалюкам: «Ці грэх...» пад псеўданімам Ясакар, з паметкай: «Вільня, 1911 г.».

«Лезе ў вочы зьяўне месяца...» (с. 24)

Упершыню — Збор твораў, т. 1, 1937 г. з датай: 1911 г.

«Вісіць серп залаты над спалоханым борам...» (с. 25)

Упершыню — Збор твораў, т. 1, 1937 г. з паметкай: «Пасадзец, 1911 г.».

«Абліта зьяўнем зорак росная паляна...» (с. 25)

Упершыню — газ. «На берагах Невы», 1911, № 6 «Облита лунным светом круглая поляна».

«Яшчэ бялелі казагоры...» (с. 25)

Упершыню — Збор твораў, т. 1, 1937 г. з паметкай: «Пасадзец, 1911 г.».

Пастушка (с. 26)

Упершыню — «Молодые порывы», Вільня, 1912, № 9. У Зб. тв., т. 1, 1937 г. з паметкай: «Пасадзец, 1911 г.».

Прыйдзіце (с. 28)

Упершыню — газ. «Наша ніва», 1914, 26 чэрвеня пад псеўданімам Ясакар. У Зб. тв., т. 1, 1937 г. паметка: «Вільня, 1913 г.».

Ад крыві чырвонай (с. 29)

Упершыню — газ. «Наша ніва», 1914, 9 кастрычніка з паметкай: «Вільня, 5 кастрычніка, 1914 г.».

Юда жэніца... (с. 30)

Упершыню — газ. «Наша ніва», 1915, 16 красавіка з подпісам Ясакар і паметкай: «23 красавіка, 1915 г.».

«Б'ецца восень халодная ў рэчную шыбу...» (с. 31)

Упершыню — Збор твораў, т. 1, 1937 г. з паметкай: «Пасадзец, 1915 г.».

Калі хочаш пазнаць (с. 31)

Упершыню — газ. «Вольная Беларусь», 1918, № 17, 12 мая, з паметкай: «Вільня, 1915 г.».

«Ты слязамі і крыжамі...» (с. 33)

Упершыню — Збор твораў, т. 1, 1937 г. з паметкай: «Мінск, 1917 г.».

Тры сцэжкі (с. 34)

Упершыню — газ. «Вольная Беларусь», 1917, 31 снежня, з паметкай: «Мінск, 27 снежня 1917 г.» пад псеўданімам Ясакар.

¹ *Пазумент* — тасьма, звычайна шытая золатам або срэбрам. Тасьма — вузкая тканая або плеченая палоска для абшыўкі, аздаблення, змацоўвання чаго-небудзь.

Жалезны воўк (с. 35)

Упершыню («Жалезны воўк», легенда) — газ. «Вольная Беларусь», 1917, 24 чэрвеня і «Літаратурны зборнік «Вольнае Беларусі»: Сшытак першы, 1917. Мінск.

¹ *Гедымін* (каля 1275 — 1341) — вялікі князь Вялікага Княства Літоўскага (1316—1341), сын вялікага князя Віцены (а не брат, як пішуць некаторыя аўтары).

² *Кальчуга* — колішні воінскі даспех у выглядзе кашулі з металічных кольцаў.

³ *Калчан* — колішняя сумка для стрэл.

Новы год (с. 41)

Упершыню — газ. «Вольная Беларусь», 1918, 7 студзеня.

Датуецца годам публікацыі.

Беларускі шлях (с. 42)

Упершыню — газ. «Вольная Беларусь», 1918, 8 сакавіка.
Датуецца годам публікацыі.

На Вялікдзень (с. 42)

Упершыню — газ. «Беларускі шлях». Мінск, 1918, 5 мая.
Датуецца годам публікацыі.

М. Вагдановічу (с. 43)

Упершыню — газ. «Вольная Беларусь», 1918, 26 мая.
Датуецца годам публікацыі.

Змаганне (с. 44)

Друкуецца паводле рукапісу: Беларускі дзяржаўны архіў літаратуры і мастацтва, ф. 3, воп. 1. Датуецца 1918 г.

Май (с. 45)

Упершыню — газ. «Беларускі шлях». Мінск, 1918, № 33, 1 мая.
Датуецца годам публікацыі.

Вясной (с. 46)

Упершыню — газ. «Беларускі шлях». Мінск, 1921, 4 мая. У Зб. тв., т. 1, 1937 г. з паметкай: «Пасадзец, 1918 г.».

Пара, пара... (с. 46)

Упершыню — газ. «Беларусь», 1920, 4 студзеня.
Датуецца годам публікацыі.

Прысяга (с. 47)

Упершыню — газ. «Беларускае жыццё», 1920, 19 студзеня.
Датуецца годам публікацыі.

Беларускі ваяка (с. 48)

Упершыню — «Часопіс» (Коўна), 1920, № 1 (студзень).
Датуецца годам публікацыі.

Сняжынкi (с. 49)

Упершыню — зб. «Пад родным небам» пад загаловам «Сняжыначкі» з датай: 1921 г.

Беларусь (с. 50)

Друкуецца паводле час. «Польмя», 1923, № 5—6 з паметкай: Мн., 15 мая 1923 г. У пазнейшы час друкаваліся розныя варыянты твора.

¹ *Дзяды* — народны абрад, прысвечаны рэлігійнаму ўшанаванню памерлых продкаў.

² *Ярыла* — у язычніцкай славянскай міфалогіі бажаство вясенняй урадлівасці і плоднасці жанчын.

³ *Лясун* — у беларускай міфалогіі гаспадар лесу, дзе ён апякуецца ўсімі звярамі і птушкамі.

⁴ *Веча* — народны сход у Старажытнай і Сярэдневяковай Русі і Беларусі.

⁵ *Пярун* — міфалагічны бог грому і маланкі.

На смерць А. Бурбіса (с. 52)

Датуецца 1922 г.

¹ *Бурбіс* Алесь (Аляксандр Лаўрэнавіч, псеўданім Стары Піліп; 1885—1922) — дзеяч беларускага нацыянальна-вызваленчага руху.

Паходні (с. 53)

Друкуецца паводле выд.: Ясакар. Пад родным небам. Мн., 1922.

¹ *Баянаў сын-наследнік, — Ігара гусяр...* — у творы так называецца аўтар «Слова аб палку Ігаравым».

² *Літоўскі Статут* — Статут Вялікага Княства Літоўскага (тры рэдакцыі — 1529, 1566, 1588), звод законаў феадальнага права, які дзейнічаў на тэрыторыі Вялікага Княства Літоўскага. Падрыхтаваны і апублікаваны на беларускай мове.

³ *Пагоня* — дзяржаўны герб колішняга Вялікага Княства Літоўскага — выява конніка з занесеным над галавою мячом.

АПОВЕСЦІ

Салавей (с. 57)

Упершыню — час. «Узвышша», 1927, № 1—4.

Датуецца годам публікацыі.

¹ *Гала зямлі* — голае месца, чыстая прастора.

² *Псальмы* — псалом — род рэлігійнага песнаплення.

³ *Арабескі* — збор невялікіх літаратурных ці музычных твораў.

⁴ *Жэч Пасполіта* — польскі пераклад лацінскага Res Publica (Рэспубліка). Колішняя назва Польшчы, а пасля Люблінскай уніі 1569 г. — аб'яднанай польска-беларускай дзяржавы (беларускае — Рэч Паспалітая).

⁵ *Музы* — у антычную эпоху спачатку лічыліся багінямі-апякункамі мастацтваў, потым апякункамі навук і творчай дзейнасці. Было іх 9: Эрата, Эўтэрпа, Каліёпа, Клію, Мельпамена, Палігмнія, Тэрпсіхора, Талія, Уранія.

⁶ *Шабас* — вольны ад працы сёмы дзень тыдня, які прыпадае на суботу; *шабасуе* — святкуе.

⁷ *Садом* — сумятня, неразбярыха (Садом і Гамора — гарады, якія, паводле Бібліі, былі разбураны Богам за грахі жыхароў).

⁸ *Трэф* — недазволена я іудзейскай рэлігіяй страва; *атрэфіць* — зганьбіць нейкую страву ці прадмет.

⁹ *Галяндэрскі* — галандскі.

¹⁰ *Саул* (XI стагоддзе да нашай эры) — першы ізраільскі кароль, каля 1020 г. аб'яднаў ізраільскія плямёны.

¹¹ *Аўгусцін* (354—430) — хрысціянскі філосаф і тэолаг, абвешчаны царквою святым.

¹² *...класічнага бела-ружовага мармура Атэны*. — Маецца на ўвазе культавы храм Афiны, дачкі Зеўса, на Акропалі (верхняй частцы горада) у Афiнах.

¹³ *Аркадскія пастушкі* — Аркадзія — колiшняя краiна на тэрыторыі сучаснай Грэцыі ў цэнтры Пелапанеса. У 370—234 да нашай эры з'яўлялася цэнтрам Аркадзйскага Аб'яднання. У старажытную эпоху лічылася iдылічным цэнтрам «аркадскіх пастушкоў».

¹⁴ *«Couleur historique»* — гістарычная афарбоўка (фр.).

¹⁵ *Сіён* — узгорак у Іерусаліме, дзе, паводле бiблейскіх паданняў, знаходзіўся храм Бога Яхве. У іудаізме сімвалізуе царства Божае на зямлі і на небе.

У дрымучых лясax (с. 199)

Упершыню — час. «Польмя рэвалюцыі», 1939, № 8.

Датуецца годам публікацыі.

¹ *«Кітаб»* — кніга на беларускай мове, напісаная арабскім пісьмом. Кітабы ствараліся з XVI стагоддзя татарамі, што пасяліліся да гэтага часу на Беларусі.

² *Майсеевы скрыжалі* — дзве каменныя дошкі, на якіх самім Богам былі запісаны 10 заповедзяў Закона Божага. На гары Сінай сам Бог перадаў гэтыя скрыжалі Майсею.

³ *Ной* — дзесяты і апошні з дапатопных патрыярхаў у прамой лініі ад Адама. Паводле падання, у час сусветнага патопу выратаваў у сваім каўчэгу сябе і сваю сям'ю і гэтым самым род чалавечы. Збярoг таксама прадстаўнікоў розных жывёл і птушак.

⁴ *Цадык* — рэлігійны дзеяч, які ўзначальвае яўрэйскую рэлігійную секту хасідаў, цадыкі навязвалі абшчыне рэлігійны фанатызм і цемрашальства.

АПАВЯДАННІ

Сон Анупрэя (с. 299)

Упершыню — газ. «Наша ніва», 1912, 5 ліпеня, пад загалоўкам «Сон старога Анупрэя». У 1912 г. твор друкаваўся і ў зборніку «Нашай нівы» «Апавяданні», № 2.

¹ *Залатоўка* — дарэвалюцыйная 15-капеечная манета.

² *Серчыкі* — запалкі.

Пляць лыжак заціркі (с. 301)

Упершыню — газ. «Наша ніва», 1912, 26 ліпеня.

Злодзей (с. 303)

Упершыню — газ. «Наша ніва», 1912, 6 верасня.

На Каляды к сыну (с. 307)

Упершыню — «Калядная пісанка», 1913.

Летаніцы (с. 313)

Упершыню — газ. «Наша ніва», 1914, 25 верасня, 2 кастрычніка.

Буслы (с. 319)

Упершыню — «Лучынка», 1914, кн. III.

Мядзведзь (с. 324)

Пад тэкстам, апублікаваным у зборніку «На зачарованых гонях» (1929), дата: 1914 г. і памета: Вільня.

Дудар (с. 328)

Упершыню — газ. «Наша ніва», 1915, 16 студзеня.

Туга старога Міхайлы (с. 331)

Упершыню — газ. «Наша ніва», 1915, 24 красавіка. (Другая рэдакцыя у зб. «На пройдзеных сцежках», 1940).

Бондар (с. 336)

Упершыню — газ. «Беларусь», 1920, 24, 25 сакавіка.

Дванаццацігоднікі (с. 343)

Упершыню — час. «Вольны сцяг», 1921, № 2.

¹ *Па загарку* — па гадзінніку (паланізм).

² *Кары* — сані для перавозкі бяргвення.

На зачарованых гонях (с. 353)

Упершыню — час. «Савецкая Беларусь», 1922, 26 лістапада.

¹ *Гоні* — паласа ворнай зямлі.

Тры крыжыкі (с. 358)

Упершыню — «Савецкая Беларусь», 1925, 5 чэрвеня пад назвай «Янка Гарбач».

Фрося (с. 362)

Упершыню — «Іскры Ільіча», 1939, № 3.

Мініяцюры (с. 368)

Мініяцюра «Ралля» ўпершыню апублікавана ў газ. «Наша ніва», 1913, 10 студзеня. Астатнія былі змешчаны ў газ. «Беларусь», 1920, № 132 (188), адкуль і ўзяты для нашага выдання. Усе мініяцюры датуюцца гадамі публікацыі.

ПУБЛІЦЫСТЫКА

Не адным хлебам... (с. 375)

Упершыню — газ. «Наша ніва», 1913, 23 мая.

Купальская ноч (с. 377)

Упершыню — газ. «Наша ніва», 1913, 20 чэрвеня.

Купалле ў Вільні (с. 378)

Упершыню — газ. «Наша ніва», 1913, 5 ліпеня.

Жыла, жыве і будзе жыць!.. (с. 378)

Упершыню — газ. «Наша ніва», 1914, 13 лістапада.

М. А. Багдановіч (с. 380)

Упершыню — газ. «Вольная Беларусь», 1917, 28 мая.

Народ і інтэлігенцыя (с. 383)

Упершыню — газ. «Вольная Беларусь», 1918, 17 лютага.

¹ *Мекка* — горад у Саудаўскай Аравіі, асноўны цэнтр рэлігійнага культу мусульман.

² *Сінай* — пустыня і гара Камяністай Аравіі, куды прыбылі ізраільцяне на трэці месяц пасля свайго выхаду з Егіпта. На гэтай гары быў абнародаваны Закон Божы Ізраілю.

У гадаўшчыну смерці М. А. Багдановіча (с. 385)

Упершыню — газ. «Беларускі шлях», 1918, 25 мая.

¹ *Трапар* — царкоўнае песнапенне.

У гадаўшчыну (с. 387)

Упершыню — газ. «Вольная Беларусь», 1918, № 19.

Хрыстос васкрос! (с. 391)

Упершыню — газ. «Вольная Беларусь», 1918, № 16.

¹ *Фомы няверныя*. — Фама — адзін з апосталаў Ісуса Хрыста. Ён не паверыў у весткі пра ўваскрашэнне Ісуса, пакуль не пабачыў жывога

Хрыста і яго раны. «Фамой няверным» сёння называюць недаверлівага чалавека.

Гадаўшчына газ. «Вольная Беларусь» (с. 393)

Упершыню — газ. «Беларускі шлях», 1918, 11 чэрвеня.

¹ «Вольная Беларусь» — грамадска-палітычная, эканамічная і літаратурная газета нацыянальна-дэмакратычнага напрамку. Выдавалася ў 1917—1918 у Мінску на беларускай мове.

² *Лёсік* Язэп Юр'евіч (1883—1940) — беларускі грамадскі і палітычны дзеяч, мовазнавец і пісьменнік, акадэмік АН Беларусі, дзядзька Я. Коласа.

³ *Вясёлы* — Вясёлы Касьян (сапр. Аўдзей Вікенцій Іосіфавіч, 1886—1916) — беларускі пісьменнік. Загінуў на руска-аўстрыйскім фронце ў Карпатах.

Школы ў правінцыі (с. 394)

Упершыню — газ. «Беларускі шлях», 1918, 23 жніўня.

Зносіны з вёскай (с. 395)

Упершыню — газ. «Беларусь», 1919, 20 лістапада.

Адносіны Беларусі да суседніх народаў (с. 397)

Упершыню — газ. «Беларускі шлях», 1918, 13 ліпеня.

¹ *Скірмунт* Раман Мар'ян Аляксандравіч (1868—1939) — беларускі палітычны і грамадскі дзеяч. У маі—ліпені 1918 г. узначальваў Народны сакратарыят (уряд) Беларусі.

Жыды на Беларусі (с. 399)

Упершыню — газ. «Беларускі шлях», 1918, 18, 22, 23 жніўня.

Друкуецца паводле выд.: З. Бядуля. Жыды на Беларусі. Бытавыя штрыхі. Менск, 1918.

¹ *Хасідскую...* — Хасідызм — рэлігійна-містычны рух у іудаізме, што ўзнік у першай палавіне XVIII ст.

² *Абрам* (Аўраам) — старазапаветны патрыярх. Бог вырашыў правесці сілу яго веры і загадаў яму прынесці ў ахвяру і спаліць адзінага яго сына Ісака. Патрыярх падняў нож, каб зарэзаць сына і затым спаліць, але тут з'явіўся анёл, які абвясціў волю Бога захаваць Ісаку жыццё.

³ *Тора* — яўрэйскія рэлігійныя і грамадзянскія законы, заснаваныя на Бібліі і Талмудзе. Талмуд — збор дагматычных рэлігійна-этычных і прававых палажэнняў іудаізму, складзены ў IV ст. да нашай эры — V ст. нашай эры.

⁴ *Каран* — галоўная свяшчэнная кніга мусульман, зборнік рэлігійных догмаў, міфаў і прававых палажэнняў ісламу.

⁵ *Бэлямі* Эдуард (1850—1898) — амерыканскі пісьменнік і публіцыст, аўтар утапічнага рамана «У годзе 2000».

Да беларускага студэнцтва (с. 410)

Упершыню — газ. «Беларусь», 1919, № 26.

Раскіданае гняздо (с. 411)

Упершыню — газ. «Беларусь», 1919, № 33.

¹ *Ионатан* Махавей (? — 143 да нашай эры) — рэлігійны дзеяч Іудзеі, у 152 г. абвясціў сябе вярхоўным святаром.

² *Ісяя* — адзін з найбольш вядомых прарокаў, ён прадказаў нараджэнне і пакуты Хрыста.

Нацыянальнае асведамленне (с. 415)

Упершыню — газ. «Беларусь», 1919, № 36.

Беларускі рух і беларускія літаратары (с. 417)

Упершыню — газ. «Беларусь», 1919, снежань.

Францішак Скарына (с. 419)

Упершыню — газ. «Беларусь», 1919, № 24.

¹ *Астралябія* — прыбор, які калісьці выкарыстоўваўся для вызначэння месцазнаходжання нябесных целаў, гарызантальных вуглоў пры землямерных работах, а пазней — для геадэзічных вымярэнняў.

Штрыхі аб беларускай культуры (с. 420)

Упершыню — газ. «Беларускае жыццё», 1920, 28 студзеня.

¹ *Аляхновіч* Францішак (1883—1944) — беларускі драматург і тэатральны дзеяч.

² *Галубок* Уладзіслаў Іосіфавіч (сапр. Голуб; 1882—1937) — беларускі пісьменнік, рэжысёр, акцёр, тэатральны дзеяч, мастак, народны артыст БССР (1928).

³ *Ждановіч* Фларыян Паўлавіч (1884—1937) — беларускі акцёр, рэжысёр, тэатральны дзеяч.

⁴ *Тэраўскі* (Цераўскі) Уладзімір Васільевіч (1871—1938) — беларускі харавы дырыжор, кампазітар, фалькларыст.

⁵ *Зямкевіч* Рамуальд Аляксандравіч (псеўд. Раман Суніца, Юры Алелькавіч, Саўка Барывой, Шэршань; 1881—1943 ці 1944) — беларускі бібліяфіл, бібліёграф, публіцыст, гісторык беларускай літаратуры, краязнавец, перакладчык.

⁶ *Драздовіч* Язэп Нарцызавіч (1888—1954) — беларускі мастак, скульптар, этнограф, археолаг, педагог.

⁷ *Чурлёнис* Мікалоюс Канстанцінас (1875—1911) — літоўскі жывапісец і кампазітар.

Рунь (с. 424)

Упершыню — час. «Рунь», 1920, № 1.

Алесь Гарун (Аляксандр Прушынскі) (с. 425)

Упершыню — час. «Вольны сцяг», 1921, № 1.

¹ *Буйніцкі* Ігнат Цярэнцьевіч (1861—1917) — беларускі акцёр, рэжысёр, тэатральны дзеяч, стваральнік нацыянальнага прафесійнага тэатра.

² *Каганец* Карусь (сапр. Кастравіцкі Казімір Карлавіч; 1868—1918) — беларускі паэт, празаік, драматург, публіцыст, перакладчык, мастак, удзельнік нацыянальна-вызваленчага руху.

³ *Петрашкевіч* Альфонс Баляслававіч (псеўд. Калінка Філафей; 1894—1918) — беларускі паэт.

⁴ *Гмырак* Лявон (псеўд. Барыс Заяц, Лявон Хмуры, сапр. Бабровіч Мечыслаў; 1891—1915) — беларускі публіцыст, празаік і крытык.

⁵ *Луцкевіч* Іван Іванавіч (1881—1919) — беларускі палітычны дзеяч, археолаг, этнограф, публіцыст, брат Антона Луцкевіча.

На дарозе да сваёй Бацькаўшчыны (с. 429)

Упершыню — газ. «Беларусь», 1920, 4, 6 студзеня.

¹ *Мэсыяш* — пасланец Бога, які павінен прыйсці на зямлю і выратаваць чалавецтва ад зла і пакут.

Натхненне і гармонія (с. 434)

Упершыню — час. «Рунь», 1920, № 5—6.

¹ *Рафаэль* Санці (1483—1520) — італьянскі жывапісец, архітэктар, прадстаўнік эпохі Адраджэння.

Чаму яшчэ няма беларускага рамана? (с. 438)

Упершыню — газ. «Беларускае жыццё», 1920, № 7.

Тэатр і выхаванне мас (с. 442)

Упершыню — час. «Полымя», 1922, № 1.

¹ *Песня аб Нібелунгах* — нямецкі гераічны ананімны эпас, створаны каля 1200 г. Нямецкі кампазітар Вільгельм Рыхард Вагнер (1813—1883) выкарыстаў твор у сваёй музычнай тэатралогіі «Пярсцёнак Нібелунга».

² *Дывертысмент* — тэатральнае выступленне з розных эстрадных нумароў, што даецца ў дапаўненне да асноўнага паказу.

³ «*La partie le chasse de Henri IV*» — сцена з палявання Генрыка IV (франц.).

⁴ *Сюлі* Прудом (Sulli Prudhomme; 1839—1907) — французскі паэт, лаўрэат Нобелеўскай прэміі.

Мае ўспаміны (Да вечара памяці М. Багдановіча) (с. 452)

Упершыню — газ. «Савецкая Беларусь», 1923, 16 чэрвеня.

*Ад гурткавай навуковай працы —
да Беларускай акадэміі навук (с. 455)*

Упершыню — газ. «Савецкая Беларусь», 1923, 12 снежня.

ЛІСТЫ

1. Антону і Івану Луцкевічам (с. 459)

Друкуецца ўпершыню паводле аўтографа, які захоўваецца ў Беларускай дзяржаўным архіве-музеі літаратуры і мастацтва (далей — БДАМЛіМ). Ф. 3, воп. 1, адз. зах. 261.

¹ Браты Антон і Іван Луцкевічы — самаахвярныя дзеячы беларускага нацыянальна-вызваленчага руху ў пачатку 20 стагоддзя.

Луцкевіч Антон Іванавіч (1884—1946?) — беларускі палітычны і грамадскі дзеяч, гісторык, публіцыст, літаратурны крытык. Разам з братам Іванам Луцкевічам удзельнічаў у заснаванні «Беларускай рэвалюцыйнай грамады» (1903), у наладжванні выпуску газет «Наша доля» і «Наша ніва», разгортваў надзвычай актыўную і самаахвярную палітычную і культурную дзейнасць.

² *Чалом* — польская форма прывітання (szoiem).

2. Адаму Бабарэку (с. 460)

Друкуецца ўпершыню паводле аўтографа: БДАМЛіМ, ф. 407, воп. 1, адз. зах. 146.

¹ *Бабарэка* Адам Антонавіч (1899—1938) — беларускі пісьменнік і крытык. Адзін з арганізатараў і кіраўнікоў літаратурных аб'яднанняў «Маладняк» і «Узвышша». Беспадстаўна рэпрэсаваны і адпраўлены ў ссылку.

Тэкст пісьма на паштоўцы з адрасам: «Мінск, Гарбарная, 18, кв. 1. А. Бабарэка.

3. Анатолю Тычыну (с. 460)

Друкуецца ўпершыню паводле аўтографа: БДАМЛіМ, ф. 101, воп. 1, адз. зах. 71.

¹ *Тычына* Анатоль Мікалаевіч (1897—1986) — мастак, адзін з заснавальнікаў беларускай кніжнай графікі.

4. Чаржынскім (с. 461)

Друкуецца ўпершыню паводле аўтографа: Дзяржаўны музей гісторыі беларускай літаратуры (ДМГБЛ). КП 7640.

¹ *Чаржынскі* Уладзіслаў Вікенцьевіч (псеўд. Дзяржынскі, Улідзе, 1897—1974) — беларускі літаратуразнавец, крытык, перакладчык. У 1918—1919 настаўнік у в. Пасадзец. У 20-я гады працаваў у БДУ, у Інстытуце беларускай культуры. У 1930 беспадстаўна арыштаваны ДПУ БССР па справе «Саюза вызвалення Беларусі» і высланы ў Казань. Друкаваўся з 1922 года. Даследаваў творчасць Я. Купалы, Я. Коласа, М. Багдановіча, М. Чарота, З. Бядулі, Ц. Гартнага. Жонкаю Уладзіслава Чаржынскага была родная сястра Змітрака Бядулі — Гея (Чэрня) Плаўнік. У іх нарадзіліся дзеці — Вітаўт і Рагнеда.

5. *Вульфу Сосенскаму (с. 462)*

Друкуецца ўпершыню паводле аўтографа: БДАМЛіМ, ф. 136, воп. 1, адз. зах. 13.

¹ *Сосенскі* Вульф Абелевіч — прыяцель З. Бядулі з мястэчка Даўгінава.

² Пенсіі — зарплаты.

6. *Паўлу Кабзарэўскаму (с. 463)*

Друкуецца ўпершыню паводле аўтографа: БДАМЛіМ, ф. 31, воп. 2, адз. зах. 299.

¹ *Кабзарэўскі* Павел Саламонавіч (сапр. Гардон Фавій Залманавіч; 1909—1970) — рускі пісьменнік-перакладчык, родам з Магілёва. Шмат пераклаў з беларускай, у тым ліку творы З. Бядулі.

7. *Яўгеніі Чаржынскай (с. 464)*

Друкуецца ўпершыню паводле аўтографа: ДМГБЛ, КП 7644.

8. *Яўгеніі Чаржынскай (с. 465)*

Друкуецца ўпершыню паводле аўтографа: ДМГБЛ, КП 7647. На паштоўцы адрас: Казань, ул. Карла Маркса, 39, кв. 19. Евгении Ефимовне Чаржинской.

ДАДАТАК

Успаміны пра Змітрака Бядулю

Мацвей Плаўнік.

З дзіцячых гадоў (с. 467)

Друкуецца паводле выд.: Успаміны пра Змітрака Бядулю. Складальнікі Я. І. Садоўскі, К. А. Цвірка. Мн., 1988.

¹ *Плаўнік* Мацвей Яфімавіч — брат Змітрака Бядулі.

Уладзіслава Луцэвіч.

Маё знаёмства (с. 470)

Друкуецца паводле таго ж выдання.

¹ *Луцэвіч* Уладзіслава Францаўна (1891—1960) — літаратуразнавец, дзеяч культуры, жонка Янкі Купалы.

² Самая буйная тагачасная кнігарня ў Вільні.

SUMMARY

It was the very beginning of the XXth century when a number of outstanding writers of great talent who later became the classics of the national literature appeared. These were Yanka Kupala, Yakub Kolas, Tsiotka, Maksim Bahdanovich and Maksim Haretski. Among them one could rightfully mention the name of Zmitrok Biadulya (1886—1941), the pen-name of Samuil Plaunik.

The best poems, stories *Salavei (The Nightingale)* and *Na Zacharavanykh Honiakh (In the Mysterious Scenery)* and short stories make the present book of selected works. For the first time the publicistic articles of the 1910s-20s have been presented that show the writer's Belarusian patriotism especially brightly. There are some articles on the Jewish's question («The Jews in Belarus» and others). The original letters signed by the author that were addressed to different people have been published for her first time. The image of the author is complemented by his brother Matsvei Plaunik's and Uladzislava Lutsevich's, Yanka Kupala's wife, recollections. The preface is written by Uladzimer Kazbiaruk, the compiler of the book and the author of the comments.

ЗМЕСТ

«Будзь сам сабою, беларус...». *Уладзімір Казбярук*5

ВЕРШЫ

* * * «На горне душы першы верш я каваў...».....	23
* * * «Начлежнікі пяюць...»	23
Дазволь.....	24
* * * «Лезе ў вочы зьяне месяца..»	24
* * * «Вісіць серп залаты над спалоханым борам...».....	25
* * * «Абліта зьянем зорак росная паляна...»	25
* * * «Яшчэ бялелі сагагоры...»	25
Пастушка.....	26
Прыйдзіце.....	28
Ад крыві чырвонай	29
Юда жэніцца.....	30
* * * «Б'еща восень халодная ў рэчную шыбу...»	31
Калі хочаш пазнаць	31
* * * «Ты слязамі і крыжамі...»	33
Тры сцежкі	34
Жалезны воўк	35
Новы год.....	41
Беларускі шлях.....	42
На Вялікдзень.....	42
М. Багдановічу.....	43
Змаганне.....	44
Май 45	45
Вясной.....	46
Пара, пара.....	46
Прысяга.....	47
Беларускі ваяка.....	48
Сняжынкi	49
Беларусь	50
На смерць А. Бурбіса	52
Паходні.....	53

АПОВЕСЦІ

Салавей	57
Частка I	57
1. Спевы салаўя	57

2. Нядзельныя званы	58
3. Ільвіныя лапы	61
4. Галасы зямлі	64
5. Пан цівун варон страляе	67
6. Падарунак па-панску	71
7. Умею быць панам	74
8. Мастацтва чыстае, як неба	79
9. Певень і курыца	86
10. Каты і пані Вашамірская	90
11. Кашачы канцэрт	94
12. Розныя мары розных людзей	98
Частка II	101
1. Вайна між рэжысёрам і драматургам	101
2. Хамскі дух	105
3. Генеральная рэпетыцыя	108
4. Дубовы Пан Езус	113
5. Ледзь пра Зоську не забыўся	118
6. Устану я, красная дзеўчына	120
7. Не чужы, а свой	121
8. Згон на панскі баль	124
9. Фантастычная ноч	128
10. «Муй жыдэк»	131
11. Дантаўскія матывы	137
12. Пан Вольскі, купец польскі	140
13. Прарочыя сны	144
14. Не хачу быць панскім салаўём	147
Частка III	150
1. Кплівы смех і французская гравюра	150
2. Дзевяць муз	153
3. Замест тэатра стайня	156
4. Зоська лігасці не прасіла	159
5. Дзедава казка	163
6. Карова ацялілася	166
7. Божая Маці	169
8. Трывожыліся людзі	175
9. У пушчы	180
10. Пан Скшымбжыцкі	183
11. Мніх-бернардынец	187
12. Помста	192
13. Салаўіны курган	197
У дрымучых лясах	199
Паўвека таму назад	199
Караваны	209
Наша хата	211
Абход мястэчка	213
Каптурніца	221

Разбойнік Ціхан	224
Майстры	228
Мядзведзі Вышамірскага	231
Верабей і цар Саламон	236
Бацькава скрыпка	238
Даўтакрылы бусел	238
Дазволена цэнзурай	240
Таямніцы неба і зямлі	241
Хедэр	243
Царыца Шабас	244
Сны	247
Вялікі прайгрыш	248
Сад	251
Ножыкі і пісталеты	253
Гладыш	256
Возера	261
Дзед Юстын	262
Кладачка зламалася	264
Палкоўнік	266
Ешыбот	272
Цудоўны разьбяр	274
Мае заробкі	279
Лістапісец	280
Шчасце і няшчасце рэбэ Элі	290
Мірыям	294

АПАВЯДАННІ

Сон Анупрэя	299
Пяць лыжак заціркі	301
Злодзей	303
На Каляды к сыну	307
Летапісцы	312
Буслы	319
Мядзведзь	324
Дудар (аповяданне старога дзеда)	328
Туга старога Міхайлы	331
Бондар	336
Дванаццацігоднікі	343
На зачарованых гонях	353
Тры крыжыкі	358
Фрося	362
Мініяцоры	368
Ралля	368
Замчышча	369
За праўду	369

У жыццёвым змаганні	370
Кволяя кветкі	371
Надыходзяць змрокі	371
Пад песняй салоўкі	372

ПУБЛІЦЫСТЫКА

Не адным хлебам	375
Купальская ноч	377
Купалле ў Вільні	378
Жыла, жыве і будзе жыць!.. (К гадаўшчыне «Нашай нівы»)	378
М. А. Багдановіч (12 мая 1917 г.)	380
Народ і інтэлігенцыя	383
У гадаўшчыну смерці М. А. Багдановіча	385
У гадаўшчыну	387
Хрыстос васкрос!	391
Гадаўшчына газ. «Вольная Беларусь» (28/V-1917 г. — 28/V-1918 г. ст. ст.)	393
Школы ў правінцыі	394
Зносіны з вёскай	395
Адносіны Беларусі да суседніх народаў	397
Жыды на Беларусі: Бытавыя штрыхі	399
Да беларускага студэнцтва	410
Раскіданае гнездо: Драма ў пяці актах Янкі Купалы	411
Нацыянальнае асведамленне	415
Беларускі рух і беларускія літаратары	417
Францішак Скарына	419
Штрыхі аб беларускай культуры	420
Рунь 424	
Алесь Гарун (Аляксандр Прушынскі)	425
На дарозе да сваёй Бацькаўшчыны (Уражанні ад канферэнцыі сіяністаў Беларусі ў Менску, 30/XII—19 г.)	429
Натхненне і гармонія (К 3-й гадаўшчыне смерці М. Багдановіча (25) V — 1917 года)	434
Чаму яшчэ няма беларускага рамана?	438
Тэатр і выхаванне мас (Этапы развіцця беларускага тэатра)	442
Мае ўспаміны (Да вечара памяці М. Багдановіча)	452
Ад гурткавай навуковай працы — да Беларускай акадэміі навук	455

ЛІСТЫ

1. Антону і Івану Луцкевічам	459
2. Адаму Бабарэку	460
3. Анатолю Тычыну	460
4. Чаржынскім	461

5. Вульфу Сосенскаму	462
6. Паўлу Кабзарэўскаму	463
7. Яўгеніі Чаржынскай	464
8. Яўгеніі Чаржынскай	465

ДАДАТАК

Успаміны пра Змітрака Бядулю

<i>Мацвей Плаўнік. 3 дзіцячыя гадоў</i>	467
<i>Уладзіслава Луцэвіч. Маё знаёмства</i>	470
Каментар	475
Summary	487

Бядуля З.

Б 99 Выбраныя творы / Змітрок Бядуля; Уклад., прадм., камент.
У. Казберука. — Мінск: Белкнігазбор, 2006. — 496 с. [8]с.:
іл. — («Беларускі кнігазбор»: Серыя 1. Мастоцкая літаратура).

ISBN 985-6824-30-3.

У гэтым аднатомніку сабрана ўсё самае значнае, што было створана адным з пачынальнікаў новай беларускай літаратуры, літаратуры XX стагоддзя Змітраком Бядулем (1886—1941) — яго лепшыя вершы, аповесці, апавяданні, публіцыстычныя артыкулы, лісты. Прывабны вобраз беларускага класіка, габрэя па паходжанні, добра дапаўняюць успаміны яго брата Мацвея Плаўніка і Уладзіславы Луцэвіч, жонкі Янкі Купалы

Трыццаць пяты том кніжнага праекта «Беларускі кнігазбор».

УДК 821.161.3
ББК 84 (4Бел)

Выдавецтва выказвае шчырую падзяку
Беларускаму таварыству імя Роберта Шумана (РП)
за чынны ўдзел у выданні кнігі.

Літаратурна-мастацкае выданне
«Беларускі кнігазбор»
Серыя I. Мастацкая літаратура

Змітрок Бядуля

Выбраныя творы

Адказы за выпуск Генадзь Вінярскі
Рэдактар Кастусь Дуброўскі
Мастак Мікалай Казлоў
Тэхнічны рэдактар Алэг Глекаў
Карэктар Лідзія Карамазавя
Набор Ларысы Ваўчок
Вёрстка Ларысы Ваўчок

Падпісана да друку з гатовых дзяпазітываў заказчыка 30.10.2006.
Фармат 84x108 ¹/₃₂. Папера афсетная. Гарнітура Times New Roman.
Афсетны друк. Ум. друк. 25,2 арк. + 0,42 укл. Ул.-выд. 22,27 арк.
Наклад 1000 асобнікаў. Зак.

ПУП «Кнігазбор».
Ліцэнзія ЛВ № 02330/0131712 ад 12.05.06.
220112, Мінск, вул. Я. Лучыны, 38-93.
Тэл./факс (017) 204-86-97, тэл. (029) 772-19-14.
E-mail: bkniha@tut.by

ISBN 985-6824-30-3

Рэспубліканскае унітарнае прадпрыемства
«Выдавецтва «Беларускі Дом друку»».
220013, Мінск, пр. Незалежнасці, 79.

БЕЛАРУСКІ КНІГАЗБОР

Выйшлі з друку:

Серыя I.

ЯН ЧАЧОТ. Выбраныя творы
МАКСІМ БАГДАНОВІЧ. Выбраныя творы
ВАЦЛАЎ ЛАСТОЎСКІ. Выбраныя творы
УЛАДЗІМІР ЖЫЛКА. Выбраныя творы
ФІЛАМАТЫ І ФІЛАРЭТЫ. Зборнік
ЯН БАРШЧЭЎСКІ. Выбраныя творы
ЯНКА БРЫЛЬ. Запаветнае. Выбраныя творы
КУЗЬМА ЧОРНЫ. Выбраныя творы
ЭЛІЗА АЖЭШКА. Аповесці, апавяданні, нарысы
ЛАРЫСА ГЕНІЮШ. Выбраныя творы
ПАЎЛЮК ТРУС. Выбраныя творы
ІВАН МЕЛЕЖ. Выбраныя творы
ЦЁТКА. Выбраныя творы
НАТАЛЛЯ АРСЕННЕВА. Выбраныя творы
ЯНКА КУПАЛА. Выбраныя творы
АЛЕСЬ ГАРУН. Выбраныя творы
АДАМ МІЦКЕВІЧ. Выбраныя творы
ФРАНЦІШКА УРШУЛЯ РАДЗІВІЛ. Выбраныя творы
ВАСІЛЬ БЫКАЎ. Выбраныя творы
РЫГОР КРУШЫНА. Выбраныя творы
ФРАНЦІШАК АЛЯХНОВІЧ. Выбраныя творы
УЛАДЗІМІР КАРАТКЕВІЧ. Выбраныя творы

Серыя II.

БЕЛАРУСКІЯ ЛЕТАПІСЫ І ХРОНІКІ. Зборнік
КАСТУСЬ КАЛІНОЎСКІ. За нашую вольнасць
МІКАЛАЙ УЛАШЧЫК. Выбранае
ЯЎХІМ КАРСКІ. Беларусы
ІГНАТ ДАМЕЙКА. Мае падарожжы
ГАЎРЫЛА ГАРЭЦКІ. Выбранае

ФАДЗЕЙ БУЛГАРЫН. Выбранае
ЧАСЛАЎ ПЯТКЕВІЧ. Рэчышкае Палессе
АЛЯКСАНДР ЕЛЬСКІ. Выбранае

Серыя III.

ЁГАН ВОЛЬФГАНГ ГЁТЭ. Выбраныя творы
ФЁДАР ДАСТАЕЎСКІ. Выбраныя творы

Рыхтуюцца да друку:

СЯРГЕЙ ГРАХОЎСКІ. Выбраныя творы